А. В. АРЦИХОВСКИЙ

АРХЕОЛОГИЯ асослари

А. В. АРЦИХОВСКИЙ

АРХЕОЛОГИЯ АСОСЛАРИ

СССР Олий таълим министрлиги университетлар ва педагогика институтларининг тарих факультетлари учун дарслик сифатида тавсия қилган

„ЎҚИТУВЧИ“ НАШРИЁТИ—ТОШКЕНТ—1970

КИРИШ

Археология — тарихнинг бир бўлимидир. Тарих фани тарихий, ёзма ва моддий манбаларни ўз ичига олади. Моддий манбаларнинг жуда ҳам ўзига хос хусусиятлари уларнинг алоҳида мутахассислар, яъни археологлар томонидан ўрганилишини зарур қилиб қўяди.

«Археология» сўзининг маъноси этимология жиҳатидан хийла ноаниқдир. Грекча «архайос»— қадимги, «логос» фан, асл маъноси эса, сўз демакдир. Дастлаб бу терминни эрамиздан аввалги IV асрда Афлотун ўзининг «Гиппий» диалогида, қадим замон ҳақидаги фанни назарда тутиб жуда кенг маънода ишлатган. Эндиликда эса бу ноаниқ терминга шартли равишда аниқ маъно берилади. Археология-тарихий моддий манбалар асосида инсониятнинг тарихий ўтмишини ўрганувчи фандир.

Бошқа тарих фанлари орасида археологиянинг нисбий аҳамиятини бўрттириб кўрсатиб бўлмайди, шундай қилинган тақдирда ҳам, бу албатта мутахассиснинг тарафкашлиги деб талқин қилинарди. Лекин ҳар ҳолда археологиянинг аҳамияти тобора ўсмоқда, чунки тарихий моддий манбаларнинг сони жуда тез кўпайиб бормоқда. Ёзма манбалар эса бошқачароқ кўпаймоқда: фақат XX аср тарихигагина хос янгидан янги ажойиб материаллар тинмай оқиб келмоқда, аммо бошқа асрларга оид катта кашфиётлар камдан-кам бўлиб турипти. Археология эса, аксинча, 20—30 йил ичида ўзининг асосий манбаларини икки баравар кўпайтирди. Шундай бўлиши табиий ҳам: негаки, бу манбалар битмас-туганмасдир. Тарихда ҳеч нарса изсиз йўқолиб кетмайди. Тарихий воқеадан архивда ва солномаларда из қолмаслиги мумкин, аммо ерда албатта унинг изи қолади, ана шу изни топиш археологиянинг вазифасидир.

Моддий тарихий манбаларнинг кўпи ер тагида кўмилиб ётибди. Археологлар ҳозирча уларнинг озгина қисмини топиб текширганлар. Шу сабабдан археологларнинг ҳаммаси кўп вақтларини қазиш ишларига сарф қилади. Қазишлар одатда қадимда одамлар яшаган жойлар — мавзелар ва қадимги қабрларда олиб борилади. Археология фанида мустаҳкамланган турар жойлар «Шаҳар харобаси» деб, шу даврга мансуб, аммо мустаҳкамланмаган жойлар «Қишлоқ харобаси» деб ва ҳар қандай

шаҳар харобасидан қадимгироқ бўлса, «Макон» деб юритилади. Шаҳар харобаларининг кўпчилиги кўтарма ва хандақлар билан ўраб олинган. Бундай истеҳкомлар кўпинча бир неча қатор бўлади. Дастлабки кўтармалар паст бўлган. Аммо синфий жамият пайдо бўлгандан кейин ишланган кўтармалар баъзан жуда баланд бўлган. Баъзи шаҳар харобалари тош деворлар билан ўралган. Истеҳкомлар қуришда ўрмонзорлар кўп бўлган мамлакатларда дарахтдан кўп фойдаланганлар, ўрмонлари бўлмаган мамлакатларда эса лой ишлатганлар.

Инсонлар яшаган хоҳ қадимги ва хоҳ ҳозирги замонга доир турар жойларнинг ҳаммасида органик ва бино қолдиқларидан ҳосил бўлган маданий қатлам деб аталадиган қатлам бўлади. Худди шу қатлам қазилади: ҳар хил буюмлар ва иншоотларнинг қолдиқлари фақат ўша қатламда сақланиб қолган бўлиши мумкин. Бу қатламнинг қалинлиги жуда ҳам хилма-хил бир неча сантиметрдан 20 метргача ва ҳатто ундан ҳам қалинроқ бўлади. Одатда, кишилар унда қанча узоқ яшаган бўлса, қатлам ҳам шунча қалин бўлади, аммо қатламнинг бевосита қалинлигига қараб бунда одамлар оз вақт ёки узоқ яшаганликларини сира аниқлаб бўлмайди, чунки қатлам бир текисда ўсиб бормайди.

Қадимги қабрлар, мозор қўрғонларни, яъни устига тупроқ уйилган ёки уйилмаган гўрларни қазиш йўли билан очилади.

Археология фани қазишларда топилган моддий манбаларни ўрганиш билан бирга ҳар хил ер қазиш ишларида тасодифан топилган нарсаларни, шу жумладан хазиналарни ҳам ўрганади. Ер тагида ҳеч ётмаган моддий манбалар ҳам бор. Масалан, ўрта аср хазиналаридан қолган буюмлар, кошинкор ва нақшинкор эски бинолар ва ҳоказолар ана шундай манбалардир. Археологлар буларни ҳам ўрганадилар.

Қазиш ишлари археологдан кўпгина ва жуда хилма-хил усуллар ишлатишни талаб қилади. Қазишдан олдин унга тайёргарлик кўраётганда ҳам археологлар археологик қидириш ишлари олиб борадилар ва қидириш жараёнида унгача фан учун маълум бўлмаган шаҳар харобалари, қишлоқ харобалари, маконлар ва қўрғонлар топилади.

Қадимги буюмларни ўрганиш бирдан-бир мақсад қилиб олинмайди. Топилмалар тарихий тадқиқотлар учун фақат материал сифатида илмий қимматга эга бўлади, холос. Шундай бўлса ҳам, баъзи археологлар қазиб олинган буюмларни юзаки таърифлаш, уларнинг ёшини, нимага ишлатилганлигини, қандай усулда ясалганлигини, қайси қабилага мансублиги ва шу кабиларни аниқлаш билан кифояланадилар. Бу тадқиқотнинг зарур тайёргарлик босқичидир, холос. Фақат шу билан чегараланилган тақдирда археологиянинг зарурати ҳам бўлмас эди. Буюмларни бир-бирига боғлиқ ҳолда, уларни шу буюмлар топилган иншоотларга боғлаб текшириш керак, шу билан бирга ўша тарихий манбалар воситаси билан одамлар ўртасидаги муносабатларни аниқлашни

асосий мақсад қилиб қўймоқ зарур. Фактларни қайд қилиш билангина чегараланиб қолиш ярамайди, уларни тарихий жиҳатдан изоҳлаб беришга уринмоқ лозим.

Антик дунё ва ўрта асрлардан бизнинг замонимизгача етиб келган моддий манбалар ўша даврлардаги ёзма манбаларга боғлаб ўрганилиши керак. Ана шу тариқа ҳар икки манбани бир-бирига боғлаб ўрганиш билан икки хил илмий материал ўзаро текширилган бўлади. Бу хил текшириш натижасида археология маълумотлари антик дунё ва ўрта асрлардаги авторларнинг ахборотлари тўғри эканлигини кўп марта тасдиқлаб берди.

Ибтидоий ёдгорликлар одатда ёзма маълумотлар бўлмаган даврларга мансубдир. Аммо бунда этнография материаллари алоҳида аҳамиятга эга, чунки ҳозирги замонда яшовчи ибтидоий қабилаларда кўпгина шундай маданий ҳодисалар борки (ёки ҳали яқиндагина бўлиб ўтганки), улар ибтидоий маконларда яшаган кишиларнинг ҳаётини ўрганишга ёрдам беради. Умуман археология билан этнография кўпинча бир-бирининг камини тўлдиради. Этнографлар ўрганадиган урф-одат қолдиқларидан археологлар ибтидоий ёдгорликларни текширишдагина эмас, балки феодализм даври ёдгорликларини текширишда ҳам фойдаланадилар.

Археологлар ўрганадиган моддий тарихий манбалар марксчаленинча тарих фанидагина лозим ўрин олди. Ишлаб чиқарувчи кучларнинг тарихи ана шу моддий тарихий манбалардан ўрганилади, ишлаб чиқарувчи кучларнинг аҳамиятини эса тарихий материализм белгилаб беради.

Жамиятнинг табиатга муносабатини белгилаб берадиган ишлаб чиқарувчи кучларни — ишлаб чиқариш қуроллари ва уларнинг ишга солувчи одамлар ташкил этади.

Маркснинг қуйидаги гаплари бевосита археология материалларига оиддир: «Йўқ бўлиб кетган ҳайвон турларининг сақланиб қолган суякларининг тузилиши шу ҳайвонлар гавдасининг тузилишини ўрганиш учун нақадар аҳамиятли бўлса, меҳнат воситаларининг қолдиқлари ҳам йўқ бўлиб кетган ижтимоий-иқтисодий формацияларни ўрганиш учун шу қадар аҳамиятлидир. Иқтисодий даврлар бир-биридан нималар ишлаб чиқарилгани билан эмас, балки қандай ишлаб чиқарилгани билан, қандай меҳнат воситалари ила ишлаб чиқарилгани билан фарқ қилади. Меҳнат воситалари киши иш кучининг нақадар ривож топганини ўлчайдиган бир меъёр бўлибгина қолмай, балки меҳнатнинг қандай ижтимоий муносбатда амалга ошганини ҳам кўрсатади»[1]. Маркс меҳнат воситалари деганида асосан ишлаб чиқариш қуролларини назарда тутган.

Археологлар ишлаб чиқариш қуролларининг тарихини шу қуроллар ва улар билан ясалган буюмлар орқали ўрганадилар.

---

[1] *К. Маркс,* Капитал, I том, Ўздавнашр, 1955, 204 - бет.

Бироқ тарихий материализм қоидаларини юзаки талқин қилишга уриниш ва ишлаб чиқариш муносабатлари ишлаб чиқариш процессида кишиларнинг бир-бирларига муносабатлари ҳақида фақат ишлаб чиқариш қуролларига қарабгина ҳукм қилиш механистик хатоларга олиб келиши мумкин, холос. Шубҳасизки, ишлаб чиқариш муносабатларининг ишлаб чиқарувчи кучлар характерига албатта мувофиқ бўлиш қонуни муҳим тарихий хулосалар чиқаришга имкон беради. Аммо ишлаб чиқариш муносабатларининг ишлаб чиқарувчи кучлар тараққийсидан кейинда қолиб боришини назарда тутиш керак. Маълумки, ишлаб чиқарувчи кучлар ҳам ишлаб чиқариш қуролларидангина иборат эмас. Ҳолбуки баъзи археологлар техникани ўрганишга берилиб кетиб, кишининг муҳим ишлаб чиқарувчи куч эканлигини унутиб қўядилар. Тарихий ҳодисаларни ҳамма вақт ўрганиш мумкин бўлган тарихий манбаларнинг мажмуи асосида тиклаш лозим бўлади. Лекин ҳамма тарихшунослар ҳам ўз тадқиқотларида археологлар ўрганадиган ишлаб чиқариш қуролларининг аҳамиятини назарда тутишлари керак. Буни эсдан чиқариш идеализмга олиб келиши мумкин, холос.

Археологлар ишлаб чиқариш муносабатларини ишлаб чиқариш қолдиқларига қарабгина тикламайдилар. Ахир, қазиладиган қадимги турар жойлар ва бошқа иншоотлар бунда қандай ижтимоий тузум бўлганлиги ҳақида хулоса чиқариш учун материал бўлади, чунки ижтимоий тузум ўзгариши билан турар жой ва бошқа иншоотлар ҳам ўзгаради; буни исбот қилувчи мисолларни ҳали кейин келтирамиз. Археологлар қадимги идеологияларни ҳам ўрганадилар. Улар амалий санъат асарлари, динэътиқод буюмлари ва шу кабилар асосида ўрганилади. Аммо археолог ўзининг бутун тадқиқот ишларида ўрганаётган жамиятдаги ишлаб чиқарувчи кучлар даражасини доим назарда тутиши керак.

Археология фақат марксча-ленинча тарих фанидагина шу фаннинг бир бўлими деб умумий эътирофга сазовор бўлди. Буржуа мамлакатларида моддий ёдгорликларни қадимги жамиятларнинг ижтимоий-иқтисодий тузумига боғламасдан, унда ажратилган ҳолда ўрганадилар, шунинг учун ҳам археология маълумотларидан мукаммал тарихий хулосалар чиқарилмайди. Буржуа олимларининг кўпчилиги археология билан тарих бир-бирига бевосита боғлиқ эканлигини умуман инкор қилади, улар археологияни гоҳ табииёт фанларига, гоҳ бадиий фан деб аталмиш фанларга ёки яна бошқа бирор фан қаторига қўшиб қўядилар. Бироқ археологияни тарих билан боғлашга уринувчилар ҳам баъзан учрайди. Прогрессив олимлар орасидаги бундай уринишлар археологияни совет фанига яқинлаштириб қўяди, реакцион олимларнинг уринишлари эса буржуа тарихшунослигидаги реакцион оқимларга яқинлаштиради.

Археологлар ўрганадиган нарсалар меҳнат қуроллари, яроғ-аслаҳа, зеб-зийнат буюмлари, идишлар, шунингдек, турар жойлар, устахоналар, истеҳкомлар ва шу кабилардан иборат. Тош, металл, сопол ва ёғочдаги ёзувларни ўрганадиган эпиграфика фани, танга пулларни ўрганадиган нумизматика фани, муҳрларни ўрганадиган сфрагистика фани, гербларни ўрганадиган геральдика фани каби археологиянинг бир қанча алоҳида тармоқлари бор. Археология тарихга оид фан бўлиб қолиш билан бирга қазишлардаги кузатмаларни изоҳлаб бермоқ учун геология, ботаника, зоология ва антропология маълумотларидан фойдаланади ва шу билан бирга ўзи ҳам ўша табииёт фанларига қимматли материаллар беради.

* * *

Ушбу китоб СССР археологиясига бағишланган, шунинг учун бу китобда мамлакатимиз археологияси тарихининг қисқа очеркини бериш лозим бўлади. Чет эллар археологиясига озроқ (баъзи бир умумий масалалар муносабати билангина) тўхтаб ўтилади.

Инсонларда қадимги нарсаларга қизиқиш илгаридан бошланган эди. Рус йилномаларида Псковда княгина Ольганинг чанаси, Владимир шаҳри ёнидаги Боголюбовода князь Борисниинг қиличи сақланганлиги ва ҳ. к. айтилади. Бу нарсалар бизнинг замонимизгача сақланмаган, аммо Псковда псковликлар князь Всеволод билан князь Довмонтнинг қиличларини ҳозиргача сақлаб келадилар. Бундай қимматбаҳо нарсалардан анчаси азалдан бери Москвада сақланиб келинмоқда.

Ўрта асрлардан қолган нарсалар Европа ва Осиёдаги ҳамма пойтахтларнинг давлат хазиналарида сақланмоқда. Бундай хазиналарнинг энг яхшиси Москва Кремлидаги Аслаҳа палатасидир. Бу палатада тўпланган нарсалар ва XVII асрда тузилган рўйхатларнинг характери Русда бу даврда қадимги нарсаларга, хусусан қурол-яроғларга ва зеб-зийнат санъатига доир нарсаларга қизиқиш кучайиб борганлигини кўрсатади. Палатанинг тараққийсида унинг XVII асрдаги раҳбари бояр Г. М. Хитрово муҳим роль ўйнаган. Бундай бой ва буюмлар батартиб тўпланган қадимги хазина ҳозирги вақтда дунёнинг ҳеч қайси бурчагида топилмайди.

Қазиб топиладиган қадимги нарсаларга Россияда Петр I нинг ўзиёқ эътибор билан қараган. У «ер тагидан ёки сув ичидан топиладиган... эски ёзмалар... эски қурол-яроғ, идиш-товоқлар ва жамики жуда кўҳна ва ажойиботларни» тўплашга буюрган эди. «Бундай нарсалар қаердан топилса, —деб ёзган эди у, топилган ҳамоно ҳаммасининг чизмаси олинсин». Ўша замон Европасидаги фан учун бундай талаблар янгилик эди, ҳали у вақтда Ғарбий

Европа олимлари қазиб топиладиган қурол-яроғлар билан ҳам, идиш-товоқлар билан ҳам умуман қизиқмас эдилар.

XVIII асрда дворянлар орасида коллекциячиликнинг авж олиши туфайли бир қанча мамлакатларда ноёб буюмлар билан савдо қилувчи шахслар баъзи археологик топилмаларни тўплайдиган бўлдилар. Тезда баъзи мамлакатларда илмий мақсадлар йўлида дастлабки тажрибаларни қилиб кўрдилар. Россияда машҳур тарихшунос В. Н. Татищчев XVIII асрнинг биринчи ярмида археология билан шуғулланди ва археология қазишмалари учун дунёда биринчи қўлланмалардан бирини нашр қилди. XVIII асрнинг иккинчи ярмида, Қора денгиз соҳили (у ерда эллин даврига хос буюмлар учрарди) Россияга қўшилгандан кейин бизнинг мамлакатимизда ҳам антик дунё ёдгорликларига қизиқиш тараққий топди. XVIII асрдаёқ рус олимлари Қора денгиз бўйларининг шаҳар харобаларида ва қўрғонларида дастлабки қазишлар ўтказдилар.

Россияда антик дунё ёдгорликларини ўрганиш соҳасида қадим замонлардаёқ ажойиб муваффақиятларга эришилди. Қадимги Боспор подшолиги территорияси (Керчь райони) да қадимги грек шаҳарларини археология жиҳатидан мунтазам равишда текширишни дастлаб (Ғарбий Европадан олдин) И. А. Стемпковский бошлаб берди. Керчга яқин жойда скифларнинг Кулоба мозор қўрғони ҳам унинг замонида 1830 йили қазилди. Фан олами грек заргарлик санъатининг нодир асарлари билан дастлаб ана шу орқали танишди, бу ноёб асарлар бошқа ҳамма мамлакатлардан кўра бизнинг мамлакатимизда кўпроқ топилган. Бундан кейин Петербургдаги сарой қошидаги Эрмитаж музейини безаш учун олтин буюмлар қидириш иши авж олдирилди. Қимматбаҳо нарсаларга кўпроқ қизиқиш умуман дворян археологиясига хос хусусиятдирки, бизда XIX асрнинг биринчи ярмида археология дворянлар тарих фанининг бир қисми сифатида тараққий қилган эди.

Бизнинг мамлакатимизда (шарқий славян ёдгорликлари ва ўрта асрлар Русини ўрганувчи) славян-рус археологияси антик дунё археологияси билан бир вақтда тараққий қила бошлади деса бўлади. Қадимги Русь тарихи юзасидан зўр бериб янги манбалар қидириш 1812 йил Ватан урушидан кейин юз берган миллий юксалиш натижаларидан бири эди. Дастлаб ёзма манбаларга эътибор берилди, аммо қадимги қўл ёзмаларни кашф қилган К. Ф. Калайдович қазиб топилган рус ёдгорликларини ҳам ўша вақтларда фанга олиб кирди, у Эски Рязандан топилган олтин буюмлар хазинаси ҳақида асар нашр килди ва бу хазинани хийла тўғри изоҳлаб берди. Руснинг қадимий шаҳар харобаларини илмий жиҳатдан дастлаб таърифлаб берган киши ҳам К. Ф. Калайдович бўлди. Мамлакатимизда шаҳар харобалари ва мозор қўрғонларнинг жуда кўп эканлигини дастлаб З. Я. Ходаковский айтиб берди. 1838 йилда А. Д. Чертков ўрта рус славян мозор

қўрғонларида методика жиҳатидан тўғри бўлган дастлабки қазишларни олиб борди. Афсуски, бошланган бу ишлар яхши давом эттирилмади.

XIX аср ўрталарида реакционер ва юзаки иш кўрувчи А. С. Уваров Владимир ерларида жуда кенг кўламда мозор қўрғонларни қазиди (4 йил ичида 7729 мозор қўрғон қазилди): шошиб-пишиб қилинган бу қазишларда топилган ғоят муҳим буюмлар ҳатто қайси қабрлардан чиққанлиги ҳам қайд қилинмай, шу тариқа фан учун уларнинг қадр-қиммати бўлмай қолди деса бўлади. VII асрдан XIV асргача ўтган даврга оид буюмлар ёппасига аралаш-қуралаш бўлиб кетган, уларнинг қайси асрга мансуб эканлигини аниқлаб бўлмай қолган эди. Бунда худди дворянлик руҳидаги коллекционерликка хос аломатлар юз берган, гўзал нарсалар тўплашга интилган-у, аммо сони кўплиги жиҳатидан фан учун қиммати баланд бўлган оддий нарсалар назарга олинмаган.

XIX аср ўрталарида Россияда дворянлар археологияси билан бир қаторда фанда буржуа оқими пайдо бўлади. Бу оқимнинг етакчиси илғор буржуа тарихчилари билан маҳкам алоқада бўлган И. Е. Забелин эди. Қамбағал мешчан оиласидан чиққан бу киши ўз фаолиятини аслаҳа палатасида иккинчи даражали хизматчи бўлиб бошлаган бўлса-да, мустақил равишда ўқиб катта олим бўлиб етишган эди. У ўз фаолиятини Т. Н. Грановский раҳбарлиги остида бошлайди. И. Е. Забелин Аслаҳа палатасидаги ажойиб буюмлар мажмуидан уқув билан фойдаланиб, қадимги Русь турмуши тарихини яратган. У жаҳонда биринчи ўлароқ улкан мозор қўрғонларни қазишнинг илмий методикасини ишлаб чиққан, мозор устидаги тупроқ уюми қатламлари жиддий назар билан кузатилганида жуда кўп муҳим хулосалар чиқариш мумкинлигини кўрсатиб берган; у 1863 йили Қуйи Днепр бўйида скифларнинг ғоят бой мозор қўрғонларидан Чертомлик, 1864 йили Тамань яқинида грекларнинг жуда бой мозор қўрғонларидан Большая Близницаларни қазиган. Археология текширишларининг кўлами, текширишларнинг тўғрилиги ва текширишда қўлланиладиган усулларнинг янгилиги жиҳатидан рус археологлари Ғарбий Европа археологларидан кўпинча устун бўлиб келди.

Қазилма ҳайвонларга қараб палеолит (қадимги тош даври) маконларини излаб топиш методикасини Европада дастлаб ишлаб чиққан олимлардан бири И. С. Поляковдир. А. А. Иностранцев Приладожьеда ҳар хил археологик, геологик ва биологик текширишлар асосида Европада биринчи бўлиб неолит (янги тош даври) ни ўрганди. А. А. Иностранцев ўтказган қазишлар натижасида у, гуё неолит даври учун асосан силлиқланган қуроллар бўлган деган фикрни рад қилди (у қазиган маконларнинг ҳаммасидан ҳам силлиқланган қуроллар топилмаган эди) неолит тўғрисида А. А. Иностранцев рад қилган фикрларни ҳозир ҳеч ким қўлламаса ҳам, ўша даврда Европа фанида бундай тасав-

вурлар ҳукмрон эди. Машҳур географ ва антрополог, этнограф ва археолог Д. Н. Анучин рус археологиясининг тараққий қилишига самарали таъсир кўрсатди. У Европада биринчи бўлиб, археология материаллари асосида турли халқларнинг маданий тараққиёт йўли умумий эканлигини (XIX аср охирларида ўқ ва ёй тўғрисидаги ҳамда дафн маросимлари ашёлари ҳақидаги асарларида) муваффақиятли равишда кўрсатиб берди. Унинг асарлари кўпчилик археологлар асосан машғул бўлиб келган изланишларнинг, яъни халқларнинг бир-биридан кўчирма қилиш фактларини муттасил қидиришнинг илмий иш эмаслигини кўрсатди; у гарчи тараққиёт қонуниятларини ўрганиш билан машғул бўлмаса ҳам, юзаки бир-бирига ўхшаш кўпгина ҳодисалар халқларнинг бир-бирига эргашиш натижаси эмас, балки тараққиёт йўлларининг умумий бўлганлиги натижаси деб ҳаммадан олдин таърифлади.

Б. В. Фармаковский антик дунё шаҳарларини ўрганиш ишини юксак даражага кўтарди. У XX аср бошларида грекларнинг Ольвия шаҳрида кенг кўламда қазишлар ўтказди. Унинг қазишда қўлланган ажойиб усули натижасида шаҳарнинг бир неча давр ичидаги қиёфаси ва чегаралари тамомила аниқланди; чет эллардаги антик дунё шаҳарларини қазишдан бунгача ҳеч ким бунчалик самарали ва асосли хулосалар чиқаролмаган эди. Рус олимларининг меҳнати туфайли Қора денгизнинг шимолий соҳилларидаги антик дунё ёдгорликлари бошқа кўпчилик мамлакатлардаги антик дунё ёдгорликларидан кўра яхшироқ ўрганилган.

Ўрта Осиё ўзининг қадимги шаҳарлари билан XIX асрнинг иккинчи ярмида Россия составига кирди. Жуда қадим замонлардаёқ ғоят тараққий топган, ўрта асрларда эса дунёда энг маданий, археология нуқтаи назаридан ғоят қимматли бўлган бу шаҳарларни қазиш жуда мураккаб ва қийин иш эди. Аввал бошда археологик қидириш ишлари билангина чегаралланишга тўғри келди. Н. И. Веселовский Ўрта Осиёдаги бу ишни муваффақиятли ўтказди. У қидириш жараёнида шарқий эллин подшоликларининг шаҳарларини топди, бунгача бундай шаҳарларни ҳеч қаерда ҳеч ким тополган эмас эди. Ўрта Осиёда жуда кўп учрайдиган ва чет эл сайёҳлари қўрғон деб билган тепаликларга Н. И. Веселовский тўғри баҳо берди: улар қадимги уй-жой қурилиши қолдиқларидан ҳосил бўлган тепаликлар эди. XX аср бошларида В. Л. Вяткин кўп йиллар давомида қазишлар қилиб, жаҳоннинг энг муҳим ва қадимги маданий марказларидан бири бўлган Самарқанд археологиясини яратди. У Ғарбий Европа археологларидан олдин шарқий ўрта асрлардаги турар жой қатламларини қазиди ва бу қатламларнинг археологиясини ўрганди; В. Л. Вяткин антик дунё қатламлари билан ҳам шуғулланди.

XIX аср охирларида славян-рус мозор қўрғонларини текшириш ишлари ғоят авж олди. Л. К. Ивановский Новгород ерлари-

даги мозор қўрғонларни қазиди. У биринчи бўлиб жуда кенг кўламдаги қазиш ишларини ғоят мунтазам суратда олиб борди, шунинг учун ҳам унинг материаллари кейинчалик тузилган рус мозор-қўрғон хронолгиясига асос бўлди.

Смоленск ёнидаги Гнездовода X асрдаги рус жангчи-чокарларининг ғоят муҳим мозор қўрғонлари бор. Бу мозор қўрғонларни энг кўп текширган киши В. И. Сизовдир. У 1885 йили бир князнинг жуда бой марказий мозор қўрғонини ковлаб, славянларга оид асбоб-ускуна ва анжомлар топган ва ўзининг илмий текширишлари билан рус ва ажнабий норманистларининг гумонларини рад қилган эди. Узун мозор қўрғон деб аталган энг қадимги славян мозор қўрғонларини ҳам шу тадқиқотчи очган эди. У (вятичлар мозор қўрғонларидан топилган етти парракли ҳалқалар мисолида) қадимги буюмларнинг турлари секин-аста ўзгариб боришининг хронологик аҳамиятини жуда асосли қилиб кўрсатиб берди. В. И. Сизов қадимги рус қўл ёзмаларидаги расмларни археология билан боғлаб ўрганди.

А. А. Сипицин қадимги рус қабилаларининг жойланишини мозор қўрғонлардан топилган материаллар асосида текширди. Унинг хулосалари йилномалардаги маълумотларга мос келди ва *кўп жиҳатдан бу маълумотларни бойитди. Бу тадқиқотчи олим* рус илм-фан тарихида алоҳида ўрин тутади. У шунчалик кўп (ибтидоий ва ўрта аср) ёдгорликларини классификация қилди ва нашр этдики, бунгача бошқа ҳеч бир рус археологи бунчалик ишни қилмаган эди. Қадимги Руснинг археологик жиҳатидан текширилиши ўрта асрларга хос ёдгорликларни ковлаш нақадар қимматли натижалар бериши мумкинлигини дунёда биринчи бўлиб кўрсатиб берди.

Революциядан олдинги рус археологиясининг атоқли намояндаларидан кўпчилигини буржуа фанининг илғор вакиллари ташкил этар эди. Шундай бўлса ҳам, Россияда социал-иқтисодий муносабатлар тарихига эътиборсизлик, археология билан тарих ўртасидаги бевосита алоқани инкор қилиш ва шу каби буржуа археологиясига хос бошқа хусусиятлар мавжуд эди. Ғарбий Европа фанида эса бундай қарашлар яна ҳам кенг ўрин олган эди.

Бу ерда шуни айтиш керакки, XIX асрда Ғарбий Европа археологияси ҳам катта муваффақиятларни қўлга киритган эди. Тараққийпарвар буржуа олимлари ибтидоий маданият тараққиётининг асосий паллаларини белгиладилар, тош даври маданиятини аниқлаш айниқса мураккаб иш эди; ҳамма даврларга оид кўпдан-кўп буюм-асбоблар муваффақиятли равишда классификация қилинди; бронза ва темир даврларининг батафсил хронологияси ишлаб чиқилди; қадимги кишилар, хусусан греклар ва римликлар турмуш маишатидаги кўпгина тафсилотлар текширилди.

Аммо буржуа археологлари социал-иқтисодий муносабатлар тарихи билан қизиқмас ва жамият тараққиёти процессини ўр-

ганмас эдилар. Маданият соҳасидаги (айниқса бронза ва темир даврларидаги) ўзгаришларни халқларнинг бир жойдан иккинчи жойга кўчиб ўтиши (миграцияси) ёки бир-бирларидан ўрганиб ўзлаштириб олиш туфайли пайдо бўлган деб таърифлардилар. Биз бу масалада буржуа фанига хос бўлган хусусий ҳолатни, ҳаракатни ўрганишда унинг «манбаи ташқарига кўчирилиши»ни[1] кўрамиз.

Биринчи жаҳон урушидан кейин буржуа археологиясида олдин пайдо бўлган реакцион назариялар устунлик қилиб қолди. Бу ҳол эса археология фанининг тараққий қилиб боришини секинлаштирди. Буржуа мамлакатларидаги археологлар орасида совет археологияси таъсиридаги прогрессив олимлар ҳали ҳам бор, аммо улар оз бўлиб, оғир шароитда иш олиб бормоқдалар. Реакцион назариялар археологиянинг турли қисмларида акс этгандир.

XIX асрда қадимги тош даврини ўрганиш иши бу соҳада катта хизмат кўрсатган буржуа эволюционистлари қўлида эди. Улар одамнинг пайдо бўлиши тўғрисида Дарвин таълимотига амал қилиб, ибтидоий маданиятнинг секин-аста тараққий қилиб боришидаги бир неча босқичини белгилаб берган эдилар. XX аср бошларида қадимги тош даврини текширишда етакчиликни католик аббатлар бошчилик қилаётган антиэволюционистлар қўлга олган эдилар. Католик руҳонийлар бу ишда умуман катта фаолият кўрсатдилар, чунки улар одамнинг пайдо бўлишини текшириш юзасидан топилган ҳақиқий маълумотларнинг черков дунёқарашига нақадар хавфли эканини жуда яхши билардилар. Улар буржуа эволюционистларининг хатоларидан жуда усталик билан фойдаландилар, эволюционистлар эса (материалист-механистларга хос тарзда) тараққиёт жуда секин давом этган деб фараз қилган ва шунинг учун ҳам турли даврлардаги чақмоқ тош индустрияси ўртасидаги жиддий тафовутни юмшатардилар.

Клерикал археологлар шу тафовутларни пеш қилиб, эволюция принципига очиқдан-очиқ қарши чиқмасалар ҳам, ҳар қандай йўллар билан бу принципнинг бурдини кеткизишга ҳаракат қилардилар. Улар тош даврини бир неча замонга бўладилар (ҳар бир замон ичидаги тараққиётни назарга олмайдилар) ва бу замонларнинг бири ўрнига иккинчисининг келишини қаердандир ташқаридан янги тур одамнинг пайдо бўлиши билан боғлайдилар (гарчи ҳеч бир жойда очиқдан-очиқ айтилмаса ҳам ҳар сафар худонинг аралашиши назарда тутилади). Археология фанининг тараққий йўлига клерикаллар солган ғоялар совет археологлари қилган ишлар билан олиб ташланди (бу ҳақда ҳали қуйида гапирилади).

Тарихий процесс бирлиги ва прогрессивлигини инкор қилиш «маданий доиралар назарияси» деб аталган «назария» да камол

---

[1] *В. И. Ленин,* Философские тетради, Гослитиздат, 1947, 328-бет.

топади. Буржуа археологлари бу «назария» ни буржуа этнографларидан ўзлаштириб олган эдилар. Бу «назария»га мувофиқ жами маданий ҳодисалар маълум маданий доираларга биркитилади. Бу маданий доиралар эса ҳар хил археология ва этнография материалларидан сунъий равишда қориштирилган қурамадан иборат. Ҳар қайси доира ичидаги социал ҳодисалар тараққиётдан хориж бўлиб, минг-минг йиллар давомида гўё қотиб тураверади. Бу «назария» тарафдорлари бундай доираларни ер юзида бир нечта деб ҳисоблайдилар, тарихий процесс эса доиралар территориясининг торайиши ёки кенгайишидан, айрим маданият элементларининг бир доирадан иккинчисига ўтишидан иборат қилиб қўядилар. Бу реакцион назария тарафдорлари ижтимоий формаларнинг прогрессив тараққиётидан гувоҳлик берувчи ёзма ва моддий тарихий манбаларнинг ҳеч биттасини эътиборга олмайдилар.

Антик дунёни ўрганувчи буржуа археологлари, аслда, антик дунёдаги буржуа тарихшунослари сингари циклчилардир, чунки улар назарида кишилик тарихи такрорланувчи циклларнинг биқиқ доирасида айлана беради. Бу эса антик жамиятни замонлаштириш ва ундан (қадимги шарқ жамиятидан қидирилгани сингари) феодал ва капиталистик муносабатларни излаш билан боғлиқдир. Бунда ишлаб чиқаришдаги қулдорлик усулининг ўзига хос хусусияти инкор қилинади. Циклчилар, капитализм тараққиётининг албатта энг чўққиси, капитализмнинг ҳалокати шубҳасиз цивилизациянинг ҳалокатига олиб келади, дейдилар. Бу тарихшунос ва археологлар қадимги дунёни ҳозирги капиталистик мамлакатларга сунъий равишда ва юзаки таққослаб, шу қиёсни ўз фикрларига асос қилиб оладилар. Экономикани ўрганишда археология материаллари асосида савдо-сотиқ ишларини, унинг кенг кўлам олганлигини муфассал таърифлайдилар, аммо археология материаллари асосида ўзига хос туб хусусиятларини аниқ кўрсатиб бериш мумкин бўлган антик дунё саноатига жуда кам эътибор берадилар. Шундай қилиб, буржуа фанининг тарихий процесс прогрессивлигини эътироф қилишдан қўрқиши (бу эса буржуазиянинг социал революциядан қўрқишидан келиб чиқади) ҳар хил (антиэволюционизм, маданий доиралар назарияси, циклчилик) тус олади, аммо бу мутлақо буржуа оламидаги чириб бораётган ҳамма нарсанинг тарихий тараққиётга қарши ҳаракати билан боғлиқдир.

Буржуа археологияси халқларнинг бир жойдан иккинчи жойга кўчиши ва бир-бирларидан ўрганиб ўзлаштириши ҳақидаги фанга бирданига айланган эмас, бунинг секин-аста ана шундай фанга айланганлиги тасодифий ҳол эмас. Ижтимоий тараққиёт қонуниятларини фақат марксча-ленинча фангина билиб олди. Буржуа археологлари моддий маданият соҳасидаги туб ўзгаришлар қабилаларнинг алмашиниши, бир жойдан иккинчи жойга кўчиб ўтиши туфайли, хусусий ўзгаришлар эса қабилаларнинг

бир-бирларига таъсир қилиши, бир-биридан ўрганиб ўзлаштириши туфайли содир бўлади, дейдилар. Ўзгаришларнинг туб сабаблари, социал сабаблари ҳақида оғиз очилмайди. Кўпгина буржуа археологлари моддий маданият соҳасидаги барча ҳодисаларни ирқлардан бирортасига тақайдилар. Шунинг учун ҳам кўчиш ва ўзлаштириш фактларини традицион қидириш ирқий тус олади. Ирқчиларнинг инсониятга қарши қаратилган қарашлари гитлерчилар Германияси археологиясида ҳукмрон эди ва бундай қарашлар баъзи буржуа мамлакатларининг археологиясида ҳали ҳам ҳукм сурмоқда.

* * *

Совет Иттифоқида ва барча социалистик мамлакатларда археология фани марксизм-ленинизм асосида тараққий қилиб бормоқда. Марксча-ленинча методология барча илмий муваффақиятларнинг асосидир. Қазилма меҳнат қуроллари ва моддий маданиятга оид бошқа қолдиқларга қараб қадимги ва ўрта асрлардаги жамиятнинг ишлаб чиқарувчи кучлари текширилади. Совет археологлари ҳар қайси территорияда текширилаётган ҳар қандай даврнинг ижтимоий муносабатларини билиб олишга, ибтидоий жамоа, қулдорлик, феодал тузум тараққиётининг конкрет хилларини аниқлашга ҳаракат қиладилар. Шу билан ижтимоий тараққиётнинг буржуа археологлари учун ёт бўлган, улар билиб ололмайдиган асосий қонуниятлари ўрганилади.

Совет археологлари шу тараққиётни текширар эканлар, бир қанча даврлар ва кўпгина ўлкаларнинг жуда кўп конкрет мисоллари асосида моддий маданият соҳасидаги катта-кичик ўзгаришларнинг буржуа фани хиралаштирган туб сабабларини очиб бердилар. Шу билан аниқ, равшан бўлдики, маданий ҳодисалар, шу жумладан моддий маданият ҳодисалари ҳам ҳар хил ўлкаларда умумий қонуниятларга мувофиқ тараққий топганлигидан бир-бирига ўхшайдилар. Буржуа олимлари бундай ўхшашликни бир жойдан иккинчи жойга кўчиш ва бир-биридан ўрганиб ўзлаштириш натижаси дейдилар, аслда эса бу ўхшашлик социал шароитлар тақозосидир. Совет археологияси халқларнинг бир жойдан иккинчи жойга кўчишини ҳам, бир-бирларидан ўрганиб, ўзлаштиришини ҳам инкор қилмайди, аммо бу процессларнинг ўзи ҳам социал шароитлар тақозосидир, улар ҳеч қачон тарихий тараққиётни ҳаракатга келтирувчи куч ҳам, бу тараққиётнинг асосий мазмуни ҳам бўлган эмас. Зотан, улар буржуа археологлари ўйлаганидан кўра камдан-кам содир бўлгандир.

Совет археологиясининг ютуқлари реакцион фанга қарши, шунингдек, ўз фанимизда марксизмни бузишларга қарши жуда қаттиқ кураш натижасида қўлга киритилди.

Фақат СССР билан социалистик мамлакатлардагина археология ишлари давлат кўламида ташкил этилган ва тарих фанининг манфаатлари юзасидан план асосида олиб борилади. Археология ишларининг тематикаси тарих фани олдида турган вазифаларга қараб тузилади. Совет халқининг хусусан колхозчи деҳқонларнинг маданий талаблари тез ўсиб борганлиги туфайли археология соҳасидаги кашфиётлар сони кўпайди: илгари вақтларда тасодифан топилган қадимги ёдгорликларни одатда олимлар билмай ҳам қоларди. Ҳозир эса бундай ёдгорликларни аҳоли музейларга олиб бориб топширади, жуда кўп қадимги маконлар, шаҳар харобалари, гўрлар, мозор-қўрғонлар ва бошқалар ана шу тариқа тасодифан топилмоқда.

Совет археологиясининг дала ишларидаги муваффақиятлари кўп жиҳатдан кенг кўламда олиб борилаётган совет қурилишлари билан боғлиқдир. Қурилиш ташкилотлари қурилиш вақтида бузилиши ёки сув бостирилиши лозим бўлган жойлардаги мавзелар ва қабрларни қазишга махсус маблағ ажратадилар. Топиладиган қадимги ёдгорликларнинг ҳаммаси давлат мулки бўлиб, давлат уларни илмий ташкилотларга топширади. СССРда бундай топилмалар хусусий мулк бўлолмайди, капиталистик мамлакатларда эса уларнинг хусусий мулклиги археологиянинг ривожлантирилишига ғоят тўсқинлик қилади.

СССРда ибтидоий жамият тарихи тарих фанининг бир бўлими ҳисобланади. Палеолитни текширувчи совет олимлари марксизм-ленинизм таълимотига таяниб, инсоният тарихининг энг қадимги даврларидаги социал-иқтисодий муносабатларни аниқладилар, буржуа фани эса бу муносабатларни аниқлаб бўлмайди дейди. Палеолит соҳасида замонамизнинг энг катта мутахассиси П. П. Ефименко бўлиб, у ғарбдаги антиэволюционист археологларнинг концепциялари нотўғрилигини исбот қилди. Буржуа археологлари даврлар ўртасидаги кескин тафовутларни пеш қилиб, шу асосда Дарвиннинг одамнинг пайдо бўлиши тўғрисидаги таълимотини инкор қиладилар; П. П. Ефименко эса даврлар ўртасидаги кескин тафовутларни социал-иқтисодий ўзгаришлар туфайли вужудга келганлигини биринчи бўлиб исбот этди. П. П. Ефименко ибтидоий давр маконларини қазишнинг янги усулини ишлаб чиқди ва шу асосда Юқори Донда палеолит маконларини аниқлади, палеолит маконлари эса шу вақтгача фанда маълум эмас эди. С. Н. Замятин ва П. И. Борисковскийлар палеолит даврини текширишда муҳим ишлар қилдилар. Мезолит даврини текширишда М. В. Воеводский катта хизмат кўрсатди. Чор Россиясида неолит даврига оид анчагина материал тўпланган бўлса-да умуман олганда бу давр ҳеч ҳам ўрганилмай қолаверган эди деса бўлади. СССР нинг Европа қисми ва Сибирь неолити Совет ҳокимияти даврида муфассал ўрганилди, бу соҳада қилинган ишларни умумлаштирадиган асарлар яратилди, бу асарларда неолит қабилаларининг тараққий қилиш ва кўчиб

юришларининг умумий манзараси берилди. Археологиянинг бу соҳаси тўғрисида гапирар эканмиз, А. Я. Брюсов, М. Е. Фосс, О. Н. Бадер ва А. П. Окладниковларнинг асарларини айтиб ўтиш лозим. СССР да энеолит даври ҳаммадан кўра Украинада яхши ўрганилган, бу жиҳатдан Т. С. Пассек, С. Н. Бибиков ва Е. Ю. Кричевскийларнинг Триполье турар жойлари ҳақида ёзган асарлари ғоят муҳимдир. Олимлар Шарқий Европада кўп вақтлар инкор қилиб келган бронза даврининг бўлганлигини В. А. Городцов XX аср бошларида исбот қилиб берди. Бу ажойиб совет олими ўзининг илмий фаолиятини XIX аср охирларидаёқ бошлаган эди. Унинг бронза даври ҳақидаги асарларидан ташқари палеолит ҳақидаги асарлари, турли даврлардаги турар жойларни текшириш усули, шунингдек Россияда археология соҳасида қилинган ишларни умумлаштирувчи асарлари (улар палеолит давридан тортиб ўрта асрларни ҳам ўз ичига олади) катта аҳамиятга эгадир. Бронза даврини ўрганишда И. В. Синицин, К. В. Сальников, Б. А. Куфтин, Г. К. Ниорадзе ва Е. И. Крупновларнинг асарлари ҳам муҳим ўрин тутади.

Скифлардан қолган қадимги ёдгорликларни ўрганишда Б. Н. Граков ва М. И. Артамонов кўп иш қилдилар. Жанубий Сибирдаги бронза ва темир даврларининг археологиясини ўрганишда катта муваффақиятларга эришилди, буни кўп ўрганган олим С. В. Киселевдир. У Жанубий Сибирнинг тўрт минг йил давомидаги социал-иқтисодий тарихини тиклаб берди. Бу тарихнинг ҳар бир даври тўғрисида чиқарилган илмий хулосалар С. В. Киселевнинг ўзи қазиб топган ажойиб материалларга асосланган. Сибирни текширувчилардан Г. П. Сосновский, С. И. Руденко, Л. А. Евтюхова ва М. П. Грязновларни ҳам айтиб ўтиш керак.

Ибтидоий жамиятларнинг аниқ тарихини фақат археология ишлари асосидагина яратиш мумкин. Бу иш сўнгги вақтларгача ер юзининг ҳеч бир жойида қилинмаган эди. Ҳозир эса совет археологларининг ҳаракатлари натижасида СССРнинг бир қанча областларнинг кўп минг йиллар давомидаги бундай тарихи, бу областларда одамлар дастлаб жойлашган вақтдан бошлаб, уруғчилик тузуми емирилиб синфлар пайдо бўлган даврга ча бўлган тарихи ўрганилди. Совет археологларининг антик дунёни ўрганишлари натижасида қулдорлик жамиятининг хўжалик ва маданиятини таърифлаш юзасидан кўпгина янгиликлар киритилди. В. Д. Блаватский ва В. Ф. Гайдукевич Қора денгиз бўйидаги антик дунё давлатларини текширган машҳур тадқиқотчилардир. Совет археологлари антик дунёнинг амалий санъати билангина эмас, балки моддий ишлаб чиқаришнинг ҳамма турлари билан шуғулланадилар ва шу билан революциядан олдинги археологлардан фарқ қиладилар.

Қулдорлик ва феодал формациялар Шарқда ҳам, Ғарбдаги сингари, қонуниятлар асосида ривожланиб борган, аммо баъзи

хусусиятлари билан Ғарбдаги формациялардан фарқ қилган. Тарихий ҳодисаларни аниқлаш юзасидан совет археологлари кўп ишлар қилди. Б. Б. Пиотровский археология материаллари асосида, Арманистондаги Тейшебаини шаҳрида олиб борган қазишлардан кенг фойдаланиб, Урарту қулдорлик подшолигининг тарихини ёзди; у Тейшебаинини қазишда ўша подшоликдаги деҳқончилик, ҳунармандчилик, ҳарбий ишлар ва санъатга доир жуда кўп материаллар топган эди.

Ўрта Осиёнинг Амударё этакларида С. П. Толстов қадимги Хоразм маданиятини кашф этди, бу эса фан учун тамомила янги кашфиёт эди. С. П. Толстов қадимги Хоразм алифбосини аниқлашга муваффақ бўлди. У Хоразмда неолитдан бошлаб ўрта асрларгача бўлган ҳамма даврлардаги турар жойларни текширди ва Ўрта Осиёда ибтидоий-жамоа тузумидан қулдорлик тузумига, қулдорлик тузумидан феодал тузумига ўтиш йўлларини аниқлади. Хоразм шаҳарлари ва қасрларидан топилган нарсалар бундаги маданиятнинг порлоқлиги ва ўзига хос маданият бўлганлигидан далолат беради. А. Ю. Якубовский Ўрта Осиёнинг ўрта асрлардаги энг муҳим шаҳарларининг ижтимоий топографиясини аниқлади, ўрта асрларда маданияти гуллаб-яшнаган давридаги Самарқанднинг археологик таърифини берди ва Ўрта Осиё археологияси билан Волга бўйи археологияси ўртасида маҳкам алоқа ўрнатди. Ўрта Осиё археологиясини ўрганишда М. Е. Массон, В. А. Шишкин, Я. Ғ. Ғуломов, А. Н. Бернштам ва М. М. Дьяконовларнинг асарлари катта аҳамиятга эгадир. А. П. Смирнов доимий қазишлар ўтказиб Волга Булғориясини текширди, у топилган археология материаллари асосида бу давлатнинг тарихи ва экономикасини аниқлаб тиклади. Совет археологларининг қилган ишлари Қавказда, Ўрта Осиёда ва Волга бўйида яшаган бир қанча давлатларнинг тарихини ёзишга имкон берди ва бу давлатларнинг ҳақиқатда қандай аҳамиятга эга бўлганликлари ва маданиятлари нақадар юксаклигини кўрсатди.

Совет тарихи фани В. И. Ленининг кўрсатмаларига амал қилиб, Россия тарихий тараққиётининг алоҳида қонуниятлари тўғрисида буржуа тарихчиларининг реакцион уйдирмаларини муваффақиятли равишда рад қилди. Археология бундай уйдирмаларга қарши кураш олиб бориш учун ғоят қимматли материаллар берди ва бунда археологларнинг текширишлари катта аҳамиятга эга бўлди. Шарқий славян қабилаларининг, шунингдек жанубий ва шимолий славян қабилаларининг ҳам илк тарихини дастлаб текширган П. Н. Третьяков Руснинг пайдо бўлишига доир масалаларни муваффақиятли равишда ўрганди. Қадимги Руснинг ҳамма бурчакларидаги шаҳарларда ўтказилган қазишлар натижасида ҳамма жойда ҳунармандчилик устахоналари топилди ва шу билан ўрта асрлардаги рус шаҳарлари аввалги тарихчиларнинг фикрларига зид ўлароқ ўзига хос

савдо ва маъмурий марказлар бўлмай, балки ҳаммадан ҳам кўра (Европа ва Осиёдаги бошқа ўрта аср шаҳарлари сингари) ҳунармандчилик шаҳарлари эдилар. Б. А. Рибаков қадимги Русь ҳунармандчилигини махсус ўрганди, у бу ҳунармандчиликнинг техника усулларини икир-чикиригача ўрганиб, ижтимоий жиҳатдан қандай ташкил этилганлигини аниқлади ва унинг юксак даражада тараққий қилганлигини исбот этди. Б. А. Рибаковнинг бу ишлари қадимги Руснинг маданий савияси жуда паст эди деган илм-фанга зид уйдирмаларни рад қилишда муҳим роль ўйнади.

М. К. Каргер ва Н. Н. Воронин олиб борган ишлар қадимги Русь шаҳарлари тарихида муҳим ўрин тутади. Улар қадимги архитектура ёдгорликларини очиш ва бу ёдгорликлардан тарихий манба сифатида фойдаланиш жиҳатидан кўп иш қилдилар.

Феодал хўжаликнинг таърифига кўп янгилик киритган совет олимларининг славян-рус археологияси юзасидан қилган ишларининг энг муҳим якуни қадимги Русь маданиятининг туб аҳамиятини аниқлаб берганлигидир. Мўғуллар хароб қилишдан олдин Русь Европанинг илғор мамлакатларидан бири бўлган, моддий-тарихий манбалар ҳам буни қатъий исбот қилмоқда.

Совет тарихшунослари буржуа тарихчиларидан фарқ қилиб, археология материаллари ва текширишларга қатъий таяниб иш кўрадилар.

Рус ва совет археологлари ер шарининг олтидан бир қисмини текширдилар. Улар текширган шу қисмда жаҳон маданиятининг кўпгина муҳим қадимги марказлари жойлашган. Рус ва совет олимларининг жаҳон археологиясига қўшган ҳиссалари шу қадар буюкки, ҳамма мамлакатларнинг энг машҳур археологлари рус тилини ўргандилар. Совет ҳокимияти даврида археология фани мисли кўрилмаган даражада сифат жиҳатидан тамомила янги асосда тез тараққий қилди. Улуғ Ватан урушидан кейин археология соҳасидаги текширишлар моддий таъминоти, техника воситалари билан таъмин этилиши ва проблематикасининг кенглиги жиҳатидан урушдан олдинги даражадан тез ўтиб кетди.

* * *

Бу курс ўз олдига тарихчиларни моддий тарихий манбалар билан ва шу манбаларга асосланиб қилинаётган илмий хулосалар билан таништириш вазифасини қўяди. Археология фани хоҳ ибтидоий жамиятга, хоҳ антик даврга, хоҳ ўрта асрларга доир қадимги ёдгорликларнинг ҳаммаси билан ҳам баб-баравар иш кўради. Университетда ўқитиш учун уларнинг ҳаммаси ҳам баб-баравар муҳим ва улар бир-бири билан жуда маҳкам боғлиқдир. Курснинг материали хронологик ва географик тартибда жойлаштирилган, негаки, у материалларнинг баёни конкрет-тарихий бўлиши лозим.

Ушбу китобнинг асосий вазифаси ижтимоий-иқтисодий формациялар тараққиёти тарихининг баёнидан иборат, негаки, бу тарих турли даврга ва мамлакатимизнинг турли областларига оид археология материаллари асосида аниқланган.

Китобдаги материаллар даврларга қараб тўртта катта бўлимга бўлинган. Улар «тош даври», «бронза даври», «темир даври», «СССР территориясидаги қулдорлик ва феодал давлатлар» давридир.

Меҳнат қуроллари ясалган материаллар археология даврларига бўлиш учун энг қулай асосдир. Тош давридан бронза даврига ўтиш чегараси Европа билан Осиёдаги ҳамма мамлакатларда деярли эрамиздан олдинги III минг йиллик охирларига тўғри келади, бронза давридан темир даврига ўтиш эса мазкур жуда кенг территорияда эрамиздан олдинги I минг йилликнинг бошларига тўғри келади.

Археология даврларига бўлиш ибтидоий-жамоа тузуми доирасидаги жуда катта тарихий даврларни бир-биридан ажратиш учун қўлланилди. Ёзма манбалар пайдо бўлиши билан археология даврларига (меҳнат қуроллари ясалган материалларга қараб) бўлишнинг аҳамияти қолмайди, шу сабабдан синфий жамият тарихига оид археология маълумотлари муайян ижтимоий-иқтисодий формация доирасида, яъни маълум синфий жамият қайси формацияга мансуб бўлса, ўша формация — ё қулдорлик ёки феодал жамият доирасида кўрилади.

Тош даври палеолит ёки қадимги тош даври, мезолит ёки ўрта тош даври, неолит ёки янги тош даврига бўлинади. Энеолит ёки мис — тош даври бронза даврига ўтиш босқичи бўлса ҳам тош даври билан яқинроқ боғлангандир.

«Қадимги славянлар. Шарқий Европадаги илк ўрта аср» деган ўн биринчи боб «Қулдорлик ва феодал давлатлар» деган IV бўлим доирасидан чиқиб кетади, чунки славянлар ва қўшниларининг илк тарихи ибтидоий-жамоа тузумига оиддир. Аммо археологиянинг ўзи ва бу бобнинг кейинги баён билан боғланганлиги сабабли ўн биринчи бобни дарсликнинг IV бўлимига киритишга мажбур бўлинди.

Бу китоб СССР археологиясига бағишланган. Бошқа мамлакатларнинг археологияси курснинг тор рамкасига сиғмади. Бошқа мамлакатлар археологиясига доир маълумотлар айрим масалаларни изоҳлаш учунгина келтирилди. Ушбу китоб автори ёзган «Введение в археологию» деган ўқув қўлланмасида (3-нашри Москвада 1947 йили босилган) СССР, Ғарбий Европа ва Шарқ археологияси баён қилинган эди, аммо у қўлланма манбалар обзоридан иборат бўлиб, унда тарихий хулосалар озгина эди; ана шу тариқа у қўлланма мазмунга шикаст бериб жуда қисқартириб қўйилган эди.

СССР — қадимги ёдгорликлари асосида археология умумий курсини тузиш мумкин бўлган бирдан-бир мамлакатдир, чунки

бу мамлакатнинг қадимги ёдгорликлари жуда муҳим ва хилма-хилдир. Ушбу дарсликдаги баёнлар XV аср билан тамомланади. XV аср билан чеклаб қўйишнинг сабаби шуки, бундан кейинги асрларга оид археология манбалари мукаммал эмас, ёзма манбаларга нисбатан уларнинг аҳамияти ҳам унча катта эмас. Бу курс археологияни тарих фанининг бир бўлими сифатида умумий тарзда қисқача баён қилиш йўлида қилинган биринчи тажрибадир.

I. ТОШ ДАВРИ

БИРИНЧИ БОБ

ПАЛЕОЛИТ

«Палеолит» термини грекча «палайос» — қадимги ва «литос» — тош сўзларидан келиб чиққан. Бу қадимги тош даври инсоният тарихининг бир неча юз минг йилини ўз ичига олади.

Кишилик маданиятининг вужудга келиш масаласи бевосита одамнинг пайдо бўлиш масаласи билан боғлиқдир. Реакцион олимлар Дарвиннинг гениал назариясини рад қилишга ҳар қанча уринсалар-ҳам, у назариянинг тўғрилиги неча ўн йиллар давомида янгидан-янги илмий кашфиётлар билан исбот этилмоқда. Хусусан бу олим белгилаб берган одам генеалогияси инсон тафаккури эришган энг мустаҳкам ютуқлардан бири бўлиб чиқди. Аммо Дарвиннинг ўзи ҳам ва шогирдлари ҳам одам билан маймун ўртасидаги чегара қаерда деган саволга жавоб беролган эмаслар.

Бу фақат биологияга доир масала эмас. Одам аввал бошданоқ ўзининг янги сифатлари билан, унинг биологик хусусиятларига (гарчи бу хусусиятлар жуда муҳим бўлса ҳам) боғлаб бўлмайдиган сифатлари билан маймундан фарқ қилади. Одам яратган бутун маданият буни тасдиқлайди, ҳатто маданиятнинг энг биринчи куртаклари ҳам (гарчи улар ибтидоий ва дағал бўлса-да) шу тафовутнинг муҳим ўлчовини кўрсатади.

Энгельс «Маймуннинг одамга айланиш процессида меҳнатнинг роли» деган машҳур асарида ана шу ўлчовни аниқ белгилаб берди. Меҳнат, деди у, «Одам бутун ҳаётининг биринчи асосий шартидир, зотан шу қадар муҳим шартки, биз маълум маънода: одамнинг ўзини меҳнат яратган, дейишимиз керак». Кўпгина биологлар ўзига ин ва пана қурган, ҳар хил мақсадларда қўлига тош, таёқ ҳамда бошқа нарсалар олган маймунларни кузатиб, уларнинг бу ҳаракатларига ортиқча баҳо бердилар. Фақат Энгельс шу шубҳасиз фактларни келтиргани ҳолда ундан жуда аниқ хулоса чиқариб, бу фактларни ўз жойига қўйди: «Ҳеч бир маймун ҳеч қачон ўз қўли билан гарчи жуда қўпол бўлса ҳам тошдан пичоқ ясаган эмас». Бу ерда асосий фарқ кўзга ташланади: «...Кишилик жамияти маймунлар галасидан фарқ қиладиган муҳим аломатни биз яна нима-

да кўрамиз? Меҳнатда». Сўнгра Энгельс: «Меҳнат — қуроллар ясашдан бошланади»[1] деб алоҳида уқтириб кўрсатади.

Бу археологлар учун айниқса муҳимдир ва археологиянинг, яъни меҳнат қуроллари тарихини бевосита ўрганадиган фаннинг аҳамияти ана шундан кўриниб турибди. Маймун қўлига олган таёқ ёки тошни қурол деб бўлмайди, ёғоч қуролни фақат тошдан ясалган қурол воситаси билангина тайёрлаш мумкин. Тошдан ясалган қуроллар бўлмаган жойда одам ҳам яшаган эмас. Ишланган тош топилар экан, гарчи одам суяклари топилмаганида ҳам (одатда палеолит қатламларида одам суяклари сақланмайди), у одам фаолиятининг аниқ-равшан аломатидир. Фақат шу йўл билангина одамнинг қачон пайдо бўлганлигини аниқлаш мумкин. Лекин буни аниқлаш учун зарур материаллар ҳали етарли эмас, шу сабабдан бу соҳада бўлаётган илмий текширишлар ҳозирча енгиб бўлмаётган битта қийинчиликка дуч келмоқда. Қайси қуролни энг қадимги қурол деб ҳисоблаш керак, деган масалада ҳар хил фикрлар бор, чунончи, эолит деб аталадиган тошларни қурол дейиш мумкинми, йўқми (грекча «эос» — тонг, «литос» — тош демакдир).

Ўткир қиррали, одатда чақмоқ тош парчаси эолит деб аталади, бу парчалар секин-секин кертиб ишланганга ўхшаб туради. Эолитлар шакли билан кесиш уруш ва ҳоказолар учун бирмунча қулай кўринади, аммо хилма-хил табиий чақмоқтош парчалари беҳисоб кўп бўлганлигидан, бундай парчалар табиий равишда шундай ҳолга келган бўлиши ҳам мумкин. Шундай бўлса-да, жуда кўп эолитларда кертилган излар худди маълум мақсадни кўзлаб тўғри кертилгандек аниқ кўриниб туради. Биринчи қарашдаёқ буни одамдан бошқа ҳеч ким қилиши мумкин эмас деган қатъий фикр туғилади.

Аммо чақмоқтош парчалари тезоқар сувлар таъсирида, оқимда бир-бирларига ёки сой тагидаги тошларга урилавериб худди шундай ҳолга келганлиги кузатилган эди. Эолит одам қўли билан ясалган деган фикр тарафдорлари чақмоқтош парчаларининг табиий равишда бундай ҳолатга келиши камдан-кам учрайдиган ҳодиса, аммо эолитлар ҳаддан ташқари кўп дейдилар. Борди-ю шундай бўлсин, аммо ҳар ҳолда биз бу тошлар ичидан қайсисини одам ясаган, қайсиси сув таъсирида ҳосил бўлганини ҳозиргача ажрата олмаймиз. Сўнгра ўша олимлар баъзи эолитларда ўт таъсири борлигини айтдилар. Аммо тош ўрмон ёки дашт ёнғинида қолган бўлиши ҳам мумкин, бундай ёнғинлар яшиндан ҳосил бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас. Бироқ ҳар ҳолда одамнинг дастлабки қуроллари эолитлар шаклида бўлиши турган гап. Энг қадимги инсоният тарихининг бир неча юз минг йилини э о л и т д а в р и деб аташ мумкин.

---

[1] *Ф. Энгельс,* Маймуннинг одамга айланиш процессида меҳнатнинг роли. *К. Маркс* ва *Ф. Энгельс,* Танланган асарлар, II том, Ўздавнашр, 1959 й., 86-бет.

Эолитлар масаласи мутлақо ҳал бўлмайдиган масала эмас, албатта. Улар одамзоднинг истиқомат аломатлари билан бирликда топилса керак. Аммо одамзоднинг истиқомат аломатлари қанақа? Бу аломатларни осонгина аниқлаб бўлмайди. Ахир, ёғоч буюмлар ерда бир неча минг йиллар давомида сақланмайди. Эолитлардан ташқари, тошдан ясалган бошқа хил қуроллар бўлмаган. У даврда турар жойларнинг бўлиши мумкин эмас эди. Одамзод томонидан чақилган ҳайвон суякларигина ишончли аломат бўлиши мумкин. Эолитларнинг ана шундай суяклар ёки одам суяклари билан бирликда топилишини кутиш керак; бундай топилмалардан бири Хитойда очилган эди (қуйида синантроп ҳақида ёзилганларга қаранг). Келгусида олимлар бевосита эолитларни ўрганганларида ҳам улар орасидан одам қўли билан ясалганларини аниқлашга ёрдам берадиган хийла мукаммал усулларни кашф қиладилар деган умид бор. Қуйида, ушбу курс саҳифаларида қадимги буюмларнинг кўпгина аломатлари санаб берилган, аввалги олимлар билмаган бу аломатлар археологиянинг тараққий қилиб бориши билан муҳим илмий хулосалар чиқаришга хизмат қилди. Фаннинг тараққий қилиш имкониятлари беҳаддир.

Одамнинг аниқ қачон пайдо бўлганлиги ҳанузгача аниқланган эмас. XIX асрдаёқ баъзи олимлар бу масалани ҳал қилишга уриниб кўрган эдилар. Улар эолитларни одамзод ясаган буюмлар деб ҳисоблаган ва ҳатто уларнинг эволюциясини ҳам белгилаган эдилар. Аммо бу уларни жуда узоққа, учламчи даврга олиб бориб тақайди.

Бу ўринда ер тарихини геология даврларига бўлишни эслатиб ўтиш мумкин, бунда кишилик тарихи, маълумки, жуда ҳам қисқа вақтни ташкил этади. Архей эрасида ер шари ҳали қизиб турган бўлиб, фақат шу эранинг охиридагина дастлабки жуда оддий организмлар пайдо бўлган. Палеозой эраси авваллари бирламчи эра деб аталган эди; бу эра беш даврга бўлинади. Кембрий, силур ва девон даврларининг ҳайвонотида умуртқасизлар ҳукм сурган; тошкўмир ва перм даврларининг ҳайвонотида ер ва сувда яшовчи ҳайвонлар ҳукм сурган. Ўрмаловчилар ҳукм сурган (авваллари иккиламчи эра деб ҳисобланган). Мезозой эраси уч даврга: триас, юра ва бўр даврларига бўлинади. Сут эмизувчилар ҳукм сурган кайнозой эраси учламчи ва тўртламчи даврлардан иборат икки даврга бўлинади. Палеозой эраси тахминий ҳисобларга кўра, бундан 900 миллион йил бурун бошланган, учламчи давр бундан бир неча ўн миллион йил бурун, тўртламчи давр эса бир миллион йил бурун бошланган.

XIX асрдаги буржуа эволюционистлари ўз замонасининг прогрессив олимлари бўлсалар ҳам уларнинг методологияси механик методология бўлган. Шунинг учун ҳам улар маймуннинг одамга айланиш эволюцияси жуда ҳам секин ва суст борган деб тахмин қилганлар. Шу сабабдан улар учламчи давр эолитлари

ҳақидаги фаразларга ёпишиб олганлар. Учламчи қатламларда бундай тошлар кўп марта топилган.

XX асрда эволюционистларга зид реакцион олимлар эволюционизмга қарши кураш олиб бориб, эолитлар билан боғлиқ илмий фикрларнинг ноаниқлигидан ўз мақсадларида фойдаланганлар. Улар бу тошларнинг табиий бўлиши мумкинлигини тажриба ва геологик кузатишлар воситаси билан исбот этганлар. Шу тариқа учламчи давр эолитларининг бурди кеткизилган. Аммо реакцион олимлар барча уринишларига қарамасдан, одамзод ва у яратган индустриянинг эволюция принципи маҳкамлигича қола берди.

Палеонтология жиҳатидан қараганда ҳам учламчи давр одамининг бўлганлиги ақлга сиғмайди. Маймунларнинг эволюцияси яхши ўрганилган. Учламчи даврнинг охирги босқичларидагина горилла, шимпанзе ва одамнинг дриопитек ва ундан кейин рамапитек, австралопитек сингари умумий аждоди шунингдек, одамга яқинроқ бўлган бошқа турлар пайдо бўлган аммо шундай бўлса-да, булар шубҳасиз маймунлардир.

Бу топилмаларнинг ҳаммаси деярли яқиндагина очилди. Одамнинг пайдо бўлиши ҳақида Дарвиннинг хулосалари XIX аср охири ва асосан XX аср бошларида маймун билан одамни бирбирига боғловчи бир қанча бўғинлар кашф этилиши билан исбот қилинди, ҳолбуки Дарвин яшаган замонда ҳали бу аждодлар фан оламига маълум эмас эди. Бу аждодларнинг кўпи ҳали одамга айланмаган бўлса-да, баъзилари одам тусини олган. Мана шу энг қадимги одамлар ҳақида бирмунча муфассалроқ гапириш керак.

Ява оролининг Триниль деган жойида бир неча питекантроп, яъни маймун-одамнинг суяклари топилган. Мия косасининг ҳажми 900 *см*^{3} ва ундан сал кичикроқ, яъни маймуннинг миясидан анча катта, одамникидан анча кичикдир (горилла миясининг ўртача ҳажми 500 *см*^{3}, жуда катта бўлганида 600 *см*^{3} га етади. Одам миясининг ўртача ҳажми эса 1400 *см*^{3}, жуда катта бўлганида 2000 *см*^{3} дан ошади). Питекантропнинг ияги бутунлай бўлмаган. Ҳозирги замон одамини узоқ аждодларидан ажратиб турадиган асосий хусусиятлардан бири иякдир. Сонининг тузилишига қараганда питекантроп фақат оёқларида юрган, қўллари эса иш қилиш учун тамомила бўш бўлган; аммо оёқлари ҳали хийла букилган бўлган. Бу топилмаларнинг геологик ёши тўртламчи давр бошлари билан саналади. Питекантроп ёнидан ҳеч қандай тош қурол чиқмаган.

Хитойда Пекинга яқин Чжоу-коу-тянь деган жойда қазилма одамнинг синантроп деб аталадиган бошқа бир тури топилди. Бир хил қиёфадаги 25 та топилма негадир фақат бош ва жаг суякларидан иборат. Синантроп ривожланиш жиҳатидан питекантропга нисбатан юқори поғонада турса ҳам ундан унчалик кўп фарқ қилмайди: унинг ҳам пешанаси ётиқ ва тор, ияги ҳам

ҳали йўқ, аммо миясининг ҳажми 1200 *см*³, бош тепаси питекантропникидан кўра баландроқдир, Синантропнинг ҳамма суяклари илк тўртламчи давр қатламида бўлган.

Бу суяклар билан бирга синантроплар ишлатган қуроллар ҳам топилган. Бу қуроллар кўпроқ кварцитдан бетартиб кертиб ясалган эолитлардир. Синантропларда тошни ишлашда ҳали ҳеч қандай аниқ бир техника бўлмаган. Синантроп қолдиқлари ва улар ишлатган қуроллар билан бирга парчаланган ҳайвон суяклари ҳам топилган. Тўпланиб қолган кул синантропнинг ўтдан фойдалана бошлаганлигидан дарак беради. Аммо у ўтни ҳосил қилишни билмаган бўлса керак, чунки бундан кейинги даврга мансуб қадимги маконларда ҳам ўтдан ф о й д а л а н и ш н и кўрсатадиган аломатлар камдан-кам учрайди. Ахир, аввало ўтни эгаллаш ўрмондаги ёнғинлардан ёки вулканлардан чиққан табиий ўтлардан фойдаланишдан бошланган. Топиб олинган ўтларни ўчирмасдан муттасил ёқиб туриш ва бир жойдан иккинчи жойга кўчириш мумкин бўлган. Чжоу-коу-тяндаги кул қатламининг қалинлигига қараб тадқиқотчилар — бу ерда гулхан бир неча юз, балки бир неча минг йиллар давомида муттасил ёниб турган, деган хулосага келишди.

Энг қадимги одамнинг яна бир хил қолдиқлари Европада, Германиянинг Гейдельбергга яқин жойидан топилган. Аммо бунда фақат жағ суяги топилган (бу «Гейдельберг жаги» деб аталади). Унда яқ бўлмай, тузилиши худди маймунникига аммо тишларининг тузилиши одамникига ўхшайди. Бу ерда ҳеч қандай қурол топилмаган. Геология жиҳатидан бу топилма ҳам илк тўртламчи даврга мансубдир. Бу учта топилма одамнинг ривожланишидаги биринчи босқични кўрсатади (иккинчи босқични неандерталь ва учинчи босқичи эса ҳозирги замон одамларидир).

Шу нарса аниқ маълум дейиш мумкинки, энг қадимги одамлар дастлаб пода-пода бўлишиб яшаганлар, ов ва теримчилик билан шуғулланганлар. Мева, ёнғоқ, илдиз ва шу сингариларни териб тирикчилик қилганлар. Уларнинг озуқа жамғармалари чегараланган бўлиб, мавсумга қараб кўпайиб ва озайиб турган. Одамлар якка-якка яшай олмаган, якка яшаганида улар очидан ўлиб кетардилар. Улар бир-бирига кўмаклашмасдан яшай олмаганлар. Бундан ташқари улар ҳар қадамда йирик йиртқич ҳайвонларга дуч келганлар. Гарчи тош ва калтаклар билан қуролланган бўлсалар-да, якка-якка одам йиртқич ҳайвон ҳужумига бардош беролмаган, аммо тўда эса калтак ва тошлар билан бўлса-да бир илож қилиб ҳамлани қайтариши мумкин бўлган.

Мана шундай сабаблар одамнинг ҳозирги замондаги энг яқин қавм-қариндошларидан бўлган горилла ва шимпанзеларни ҳам (гарчи улар ўзларининг муайян тараққиётлари туфайли, одамга жумладан ибтидоий одамга нисбатан кучлироқ ва ҳаракатчанроқ бўлсалар-да), кичик-кичик пода бўлиб яшашга мажбур эта-

ди; горилла ва шимпанзелардаги ана шу хусусиятлар скелёт тузилишларида ҳам акс этган, бу эса уларни қазилма одамлар билан солиштиришга имкон беради.

Илмий адабиётда одамларнинг коллективи одатда «ибтидоий одамлар подаси» деб аталади. Ф. Энгельс ва В. И. Ленин худди шу терминни ишлатганлар. Ф. Энгельс 1875 йил 12—17 сентябрда Лавровга ёзган хатида: «Ибтидоий одамлар пода-пода бўлиб яшаган бўлсалар керак ва, бас, биз узоқ асрларга назар ташлай олар эканмиз, албатта шундай бўлган деб биламиз»[1] деган эди. В. И. Ленин 1913 йил декабрида А. М. Горькийга ёзган хатида: «Ҳақиқатда «зоологик индивидуализм»ни худо тўғрисидаги идея чеклаган эмас, балки уни қадимги пода ҳам, қадимги коммуна ҳам чеклаган»[2] деган эди. Бунда ибтидоий кишининг тараққиётидаги икки босқич, бошқача ном билан айтганда «уруғчиликдан олдинги жамият» билан «уруғчилик жамияти» жуда аниқ қилиб бир-бирига қарама-қарши қўйилади.

Умум мақбул топган дастлабки археология даври шелл деб аталади. Бу ном Франциянинг Шелл шаҳарчаси яқинида топилган маскандан олинган. Бу давр тахминан 400 мингдан 100 минг йилча бурун ўтган. Археология жиҳатидан чўқмор шелл даврига хос қуролдир. Бу икки томонлама кертиб ясалган чақмоқтош қуролдир. Тошни кертиб ишлаш техникаси эолит даврида табиий тош бўлакларини палапартиш ишлашга нисбатан хийла илгари қараб босилган қадамдир. Бу техника шундан иборатки, тош икки томонидан симметрик ва мунтазам берилган зарблар воситасида палахсалар кўчирилган, натижада муайян шаклдаги қурол ҳосил бўлган.

Тошнинг ишланишидаги муайян симметриклик ва мунтазамлик янги аломатдир (эолитларда бу нарса йўқ) ва шу сабабдан бу қуроллар шубҳасиздир. Қуроллар тошни тош билан уриб ишланган. Чўқмор катта (тахминан 20 *см*) ва вазмин қуроллардир. Улар кўпинча бодомсимон, баъзан тухумсимон ёки найзасимон бўлади ва шакли ҳам бир-бирига ўхшаш бўлади. Чўқморлар доим қўлда қулай ўтиради, кафтга маҳкам ўрнашиш учун унинг юқори (даста) томни думалоқроқ қилиб махсус кертилган ёки тошнинг табиий қобиғи билан қолдирилган бўлади. Даста томони кенгроқ бўлиб, пастки — ишлатиладиган томони ўткир учли бўлади.

Қўл чўқморлари одатда чақмоқтошдан ясалган: чақмоқтош кейинчалик ҳам тош қуроллар учун доимо энг маъқул материал бўлган. Чақмоқтош бўлмаган ҳоллардагина бошқа хил тошлар, биринчи навбатда, кварцит, яшма, роговик, халцедон, обсидиан кабилар ишлатилган. Чақмоқтошнинг бунчалик кенг қўлланилганининг сабаби маълум. Бу тошга баравар келадиган бошқа

---

[1] *К. Маркс, Ф. Энгельс,* Избранные письма, Госполитиздат, 1953, стр. 307.
[2] *В. И. Ленин,* Асарлар, 35- том, Ўздавнашр, 110- бет.

тош хили йўқ. Унда энг муҳим тўртта хусусият мужассамдир: 1) қаттиқлик, 2) ўткир қирралар беришлик, 3) юпқа парракчаларга қулай бўлинишлик, 4) табиатда кенг тарқалишлик.

Аввалари қўл чўқмори шелл даври одамининг бирдан-бир ва универсал қуроли бўлган. Аммо шелл маконларида кўпгина жойда парракчалар учрайди. Даставвал олимлар уларни қўл чўқморлари ишлашдан қолган чиқитлар деб ҳисоблаган эдилар. Ҳақиқатан ҳам чақмоқтош палахсаларидан қўл чўқмори ясаш учун бундай парчалардан алла қанчасини ундан синдириб олиш керак, ахир. Аммо энди бу майда тош парракчаларнинг ҳам ишлатилганлиги исбот этилди. Кўп олимлар ҳатто деярли бешакл ва кесгич сифатида хизмат қилган бундай майда тош парракча-

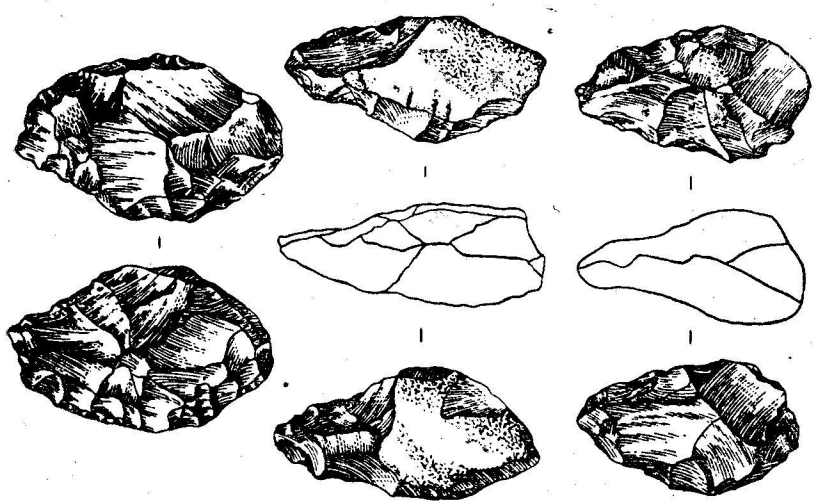

1- расм. Шелл даври чўқмори. *Арманистондаги Сатани — Дар горидан топилган*

лар энг қадимги тош қуролдир, деб ҳисоблайдилар. Дарҳақиқат, қўл чўқморлари учрамаган ёки жуда кам учраган баъзи маконлардан майда тош парракчалар топилади. Кўпинча олимлар бундай маконларни шелл давригача бўлган алоҳида бир босқич деб ҳисоблайдилар.

Қўл чўқмори нимага ишлатилганлиги ҳақида савол туғилади. Унинг даставвал учли томони билан уриш учун ишлатилганлиги аниқ ва равшандир. Қўл чўқморининг ҳажми, оғирлиги, муайян шаклидаги дағал кертилган томонлари ва қўлни шикаст ейишдан сақлайдиган силлиқ юқори (даста) қисми ана шундан далолат беради. Қўл чўқморлари мутлақо дастага ўрнатилмаган. Қўл чўқмори эҳтимол илдизлар томир ковлаш, ҳайвонларни уриб ул-

дириб, шох-шаббаларни қирқиш, қозиқ йўниш ва шу каби ишларда ишлатилган. У деярли универсал қурол бўлган. Қўл чўқмори билан кесиш ҳам мумкин, аммо кесиш учун тош парракчалари ҳатто ўша замондагилари ҳам, қулайроқ бўлган. Шелл масканларида қўл чўқморлар субтропик ўрмонларида яшайдиган ҳайвонларнинг, жумладан ўша даврдан кейиноқ қирилиб кетган субтропик фил ва каркидонларининг суяклари билан палеонтология жиҳатидан аниқланадиган қатламларда учрайди. Бу хил ҳайвон ҳамма ерда шелл маконларида бўлиб, ўша даврда иқлим иссиқ бўлган дейишга имкон беради. Ҳайвонларнинг суяклари умуман қадимги иқлимни ўрганиш учун доим етарли асос бўла олади: улар бу жиҳатдан ғоят муҳимдир ва улар кўп бўлганида тасодифий хулоса чиқаришга ўрин қолмайди. Иқлимнинг кескин суратда ўзгариши ҳар қачон ҳайвоннинг ўзгаришига сабаб бўлади ва палеонтология илми бунга жуда кўп мисоллар келтира олади.

Шелл одами ўрмонда эҳтимол дарахтлар устида яшаган. Шелл маконлари очиқ ерларда бўлган. Бу маконларда гулхан қолдиқлари камдан-кам учрайди, бу эса шелл одамлари ўт чиқаришни билмаганлар, фақат табиий ўтдан камдан-кам фойдаланганлар дейишга имкон беради (таққослаш учун шу нарсани айтиш мумкинки, кейинги ҳамма даврларда одамзод яшаган манзилларда гулханларнинг қолдиқлари албатта учрайди). Шелл давридаги иқлим иссиқ бўлганлигидан кишиларнинг турар жой ва кийимга эҳтиёжи бўлмаган.

Одамлар ўзларини ўлимдан сақламоқ учун, юқорида айтилганидек, ўша даврда ибтидоий подаларга уюшишга мажбур бўлганлар. Шелл давридаёқ ибтидоий одамнинг икки хил асосий машғулоти, яъни ов билан теримчилик бу подаларнинг тирикчилик манбаи бўлган. Бу икки машғулот ҳамма ерда ва ҳар қачон бир-бири билан боғлиқ бўлган.

Шелл маконлари Ғарбий Европа, Африка ва Жанубий Осиёда учрайди. Шелл қўл чўқморлари СССРда Арманистондаги Сатани-Дар маконида (Шимоли-Ғарбий Арманистонда) топилган; бу СССРда топилган энг қадимги макондир.

Бундан кейинги давр ашел деб аталади, бу Франциядаги Сент — Ашел макони номи билан шундай деб аталган: ашелнинг шеллга оҳангдошлиги тасодифийдир. Ашел даврида қўл чўқморлари кичикроқ, ялпоқроқ ва қирралари ўткирроқ ясалган. Шунинг учун ҳам уларни ишлатиш анча қулай бўлган. Уларнинг шакли аввалгидай бодомсимон, тухумсимон ва найзасимондир. Демак бу маълум шаклдаги бирдан-бир қурол бўлиб, улар ёнида майда тош парракчалар аввалгидан кўра яна ҳам кўпроқ учрайди. Илк ашел даври хўжалик шароити ва табиий вазияти жиҳатидан шеллдан фарқ қилмайди деса бўлади.

СССРда бир қадар илк ашел маконлари Абхазияда топилди. Уларнинг энг каттаси (Сухумидан 3 километр шимолда) Яштух

маконидир. Унда ашелнинг майда қўл чўқморлари ва тош парракчалари учрайди. Қўл чўқморларига нисбатан тош парракчалар кўпроқдир. Бундай маконлар Арманистонда ҳам топилган.

Шелл маконларида шу кунгача одам суяклари ҳали сира топилган эмас.

Сўнгги ашел илк ашелдан анча фарқ қилади. Табиий вазият кескин равишда ўзгарган. Хўжаликда ҳам муҳим ўзгаришлар юз берган. Хўжалик тараққиётида юз берган ўзгаришларнинг сабабларини ташқи муҳит таъсиридан иборат қилиб қўйиш ярамайди; аммо бу ҳам маълум даражада таъсир кўрсатган: унда жуда катта ўзгариш рўй берган, иқлим, ҳайвонот, ўсимликлар кескин суратда ўзгарган, музлик даври бошланган. Шунинг учун ҳам кишилик маданиятининг бундан кейинги тараққиёти тўғрисида гапиришдан олдин муз босиш сабабини қисқача таърифлаш ва бу билан боғлиқ бўлган илмий тортишувларни тушунтириб бериш лозим.

Тўртламчи давр одамининг пайдо бўлиши билангина эмас, балки музликнинг силжиши билан ҳам характерлидир. Музлик изларини геологлар мўътадил минтақадаги мамлакатларда текширдилар. Бу мамлакатларда музлик даври бўлганида тропикда плювиа даври (латинча «Плювиа» — ёмғир демакдир) ҳукм сурган. Бу даврда ёғин жуда сероб бўлиб, ҳатто Саҳрои кабирда ҳам серсув дарёлар оққан. Аммо ўсимликлари ва ҳайвонотига қараганда музлик даврида тропикда ҳарорат унча кўп пасаймаган. Жанубий ярим шарда музлик излари кам кўринади, буни тушунмоқ учун картага қараш кифоя. Фақат Жанубий Америкадагина мўътадил кенгликнинг анча ичкарисига кириб боради, у ерда музлик бўлган. Шимолий ярим шардаги музлик шимолий Америкада Европа ва Осиёдагига қараганда 3 баравар кўпроқ майдонни ишғол қилган. Гап шундаки, музликнинг маркази Гренландия бўлган, унинг муз қоплаган қисми то охиригача тўртламчи музликнинг энг сўнгги жуда катта қолдиғидир. Шу муносабат билан Шимолий Осиёда, яъни Сибирдаги музлик Америкадаги музликдан юпқа бўлибгина қолмай, балки Европадаги музликдан ҳам юпқа бўлган. Демак, гап фақат температурадагина эмас, ёғинда ҳам бўлса керак. Шимоли-шарқий Сибирь совуқлари музликнинг сақланиб туриши учун ҳозир ҳам етиб ортади. Бу ер совуқлик қутби бўлса-да, аммо музлик йўқ.

Муз қоплами, ёки муз қалқони деб аталадиган сидирга чўзилиб кетган музлик масса бир неча миллион квадрат километр майдонни ишғол этган. Палеолит даврида бу қалқоннинг қалинлиги, бошқача сўз билан айтганда: баландлиги 1—2 *км* ва ундан ҳам ошиқ бўлган. Муз массаси гоҳ кенгайиб, гоҳ торайиб силжиб борган ва йўл-йўлакай учраган тошларни силлиқлаб думалоқ харсанг тошларга ёки шағалга айлантирган. Мореналар деб аталган музлик ётқизиқлари гил ва қум қатламлари, харсанг тош ва шағалдан иборат.

Муз босиш сабаблари ҳали маълум эмас. Геологияда бу ҳақда кўпгина илмий гипотезалар бор, аммо уларнинг биронтаси ҳам етарли далиллар билан исботланмаган.

Геология ва ибтидоий даврни ўрганувчи археологияда музлик бир мартаба бўлган деб даъво қилувчи моноглациалист олимлар билан музлик бир неча бор бўлган деб даъво қилувчи полиглациалист олимлар ўртасида ҳозиргача мунозара кетмоқда. Гап шундаки, геология кесмаларида баъзан морена қатламлари музлик даврига мутлақо тегишли бўлмаган қатламлар билан аралашганлиги кузатилмоқда. Геологик ётқизиқлардан ҳосил бўлган ҳар бир қатлам озми-кўпми узоқ бир даврга хос бўлиши лозим бўлганлигидан бу хил аралашишни таърифлаш учун музликлараро даврлар бўлганлиги ҳақида илмий гипотеза майдонга келди. Ҳолбуки моноглациалистлар бундай даврлар бўлганлигини инкор қилади, улар музлик чегаралари ўзгариб турган холос деб, ўзгарган музлик чегараларини геологлар Европа мамлакатлари орқали ўтганлигини диққат билан текширганлар. Полиглациалистлар муз Европани бир неча марта босиб келган (одатда тўрт марта муз босган деб ҳисоблайди), сўнгра ҳар сафар Муз океани томон чекинган, деб ҳисоблайдилар. Ҳар икки оқим ҳам: гинц, миндель, рисс, вюрм терминларини ишлатадилар. Бу терминлар тўртта алып қишлоғи номидан келиб чиққан, бу ерда музликаро ва музлик ётқизиқлар бирин-кетин қатламланган. Ҳар икки оқим ҳам тўртта катта даврни шу номлар билан атайдилар. Аммо моноглациалистлар музлик чегараларининг жанубга қараб тўрт марта силжиган деб фараз қилсалар, полиглациалистлар бу қатламларни тўртламчи даврда юз берган тўртта алоҳида муз босиш ҳодисаси деб таърифлайдилар.

Гинц музлиги ҳам, миндель музлиги ҳам Ўрта Европагача, шу жумладан Ўрта Россиягача етиб келмаган бўлса керак, бундан фақат тоғли ўлкалар мустаснодир. Аммо рисс музлиги энг кенг ёйилган. Унинг жанубий чегараси Ворскла дарёси қуйилиш жойи яқинида Днепрни ва Хопернинг қуйилиш жойи яқинида Дон дарёсини кесиб ўтган, сўнгра бу ерлардан бирданига шимол томонга бурилиб кетиб Ветлуганинг қуйилиш жойи яқинида Волгани ва Чусовая дарёси қуйилиш жойи яқинида Кама дарёсини кесиб ўтган.

Моноглациалистлар одатда палеонтология маълумотларига асосланадилар. Полиглациалистлар фараз қилган иссиқсевар ҳайвонлар билан совуқсевар ҳайвонларнинг кетма-кет бўлиб ўтганлиги дунёнинг ҳеч бир бурчагида кузатилган эмас. Моноглациалистлар Ўрта Европада, шу жумладан Ўрта Россияда ҳам рисс ва вюрмга мувофиқ келадиган битта музлик бўлган, холос, деб ҳисоблайдилар. Бу музлик уч босқичга бўлинади; музлик энг ёйилган босқич (рисс), музликнинг озроқ вақт чекиниши (рисс вюрм интерстадиали, бу эса полиглациалистларнинг рисс ва вюрм музликлараро даври тўғри келади) ва унинг яна босиб келиши

(вюрм босқичи аммо бу сафар музлик рисс босқичидаги чегараларига етиб келмаган). Бу босқичларнинг ҳаммасида ҳам Европанинг кўп қисмида арктика ва тундрага хос ҳайвон ва ўсимликлар бўлган. Рисс бошида субтропикка хос фил ва каркидон турлари ўрнида мамонтлар, яъни узун юнгли филлар ва юнгдор каркидонлар пайдо бўлган. Бу даврда тарқалган ва арктикага хос ҳайвон ҳамда ўсимлик турларидан жуда кўпини санаб кўрсатиш мумкин.

Археологик даврлар билан геологик даврларнинг нисбати ҳақидаги илмий мунозара жуда кескин тус олди. Бу масалани ечишнинг икки йўли бор эди: бири — шелл рисс билан вюрм ўртасида бўлган деб тасдиқлаш, иккинчиси — шелл миндель билан рисс ўртасида бўлган деб тасдиқлашдир. Бошда олимларнинг кўпчилиги биринчи фикрга мойил эди, бу фикр бундан кейинги археология даврларини хийла яшартирар, қисқартирар эди. Аммо кейинчалик бир қанча мамлакатларда рисс қатламларидан кейинроқ даврга (мустье даврига) хос қуроллар топилиши билан мунозара ҳал бўлиб, энди иккинчи фикр қабул қилинди. Шу билан инсоният тарихи биринчи фикр тарафдорлари тахмин қилганидан кўра бир неча бор узунроқ, кексароқ бўлиб чиқди.

* * *

Музлик босиб келди. Совуққа мосланмаган ҳайвонлар қирилиб кетди ёки жануб томонга чекинди. Аввал бошда одамнинг музлик шароитида табиат билан курашиш воситалари кам эди. Бу воситаларни топмоқ ёки ҳалок бўлмоқдан бошқа чора йўқ эди. Жанубга чекиниш билан одамлар ўзларини ҳалокатдан сақлаб қолишлари мумкинмиди, бу номаълум эди. Ўша вақтда субтропиклар музламаса ҳам жуда совиб кетган эди. Тропиклар эса одам учун ғоят ноқулай бўлган плювиал ҳолатни кечирмоқда эди.

Табиат билан кураш воситаларини топиш бундан кейинги бутун кишилик маданияти тараққиётининг бевосита натижаси бўлди. Ахир муз босиб келган даврдаги кишилар қурол ясай олишлари билан ҳайвонлардан тамомила фарқ қиларди. Ана шу нарса одамзодни ҳалокатдан сақлаб қолди.

Сўнгги ашел музлик яқинлашиб келаётган давр эди, иқлим тобора совиб, ҳаво тобора намлашиб бормоқда эди. Худди ўша вақтда одам ўт чиқаришни билиб олади. Одамнинг сақланиши учун ўт ниҳоят даражада зарур эди. Сўнгги ашел маконларининг ҳаммасида ҳам ўтдан фойдаланганликни кўрсатувчи аломатлар учрайди.

Сўнгра турар жой ҳам зарур бўлиб қолади, шунинг учун ҳам кишилар зўр бериб ғорларни эгаллашга киришадилар. Кийимга, яъни ҳайвон териларига эҳтиёж туғилади, чунки ҳатто ғор ичида, ғулхан қилинганида ҳам киши кийимсиз совқотиб қоларди.

Қишнинг қаттиқ келиши билан теримчиликнинг аҳамияти камайиб боради. Тундрада мевадан бошқа нима ҳам териб бўларди. Овқатнинг, аниқса гўштдор ҳайвонларни овлашнинг аҳамияти ошиб боради. Катта-катта ҳайвонларни овлашнинг у вақтдаги бирдан-бир усули кўплашиб ўт билан ўраб олиб овлаш, толиб қолган йиртқични ботқоқликка ҳайдаш, жарга қулатиш ва ш. к. лардан иборат бўлган. Якка овчилар бундай ов қилолмаганлар, албатта, ибтидоий пода эса буни уддалай олган.

Кишиларни овчилар коллективи бўлиб бирлашишга мажбур этган яна бир ҳолат бўлган. У ҳам бўлса ғорларга кириб олишдир. Ғорларга кириб олиш пайтларида жуда хавфли тўқнашишлар юз берган. Одамлар ғорларга кириб олгунча уларда палеолитга хос ҳайвонлар, хавфли йиртқичлар, ғор шерлари ва ғор айиқлари яшаган. Ғорларнинг қоронғи гумбазлари остида ҳаётмамот курашлари бўлиб турган.

Аммо икки томонлама кертма техника асосида ишланган қуроллар ов қуроллари ясаш ва кийим тайёрлашга унча ярамай қолади. Улар қўпол, бесўнақай ва унча ўткир эмас эди. Улар билан уруш учун қулай таёқни йўниб улар тери шилиш ва тозалашга ҳам ярамаган. Чақмоқтошдан ясаладиган қуролларни такомиллаштириш учун кўп замонлар беҳуда уринганлар. Аввал йўнилган таёқни секин-аста ёғоч найзага айлантирганлар (найза умуман маълум шаклдаги энг қадимги қуролдир). Ёғочни йўниш учун ишлатиладиган чақмоқтошдан ясалган қуролларнинг эволюцияси ўйлашга имкон беради. Афтидан, теридан пўстин қилиш ҳам худди шундай муҳим бўлган бўлса керак.

Чақмоқтошдан қуроллар ясашнинг янги техникаси ёйилиши билан янги археологик босқич, ашел ўрнига келган ва хронологик жиҳатдан музликнинг рисс босқичига асосан мувофиқ келадиган мустье босқич бошланади. Бу босқич Франциядаги Мустье ғор макони номи билан аталган. Бу босқич бир неча ўн минг йил давом этган ва бундан тахминан 40 минг йил бурун тугаган.

Чақмоқтошдан қуроллар ясашнинг янги техникаси ёрма техника деб аталади. Қуроллар ясаш учун ишлатиладиган чақмоқтошнинг бош томони усталик билан уриб ўчирилиб текис майдонча ҳосил қилинган. Бу — зарб майдончаси деб аталади. Бас, шундай майдонча ҳосил бўлгандан кейин унинг четларидан аввалги техника воситаси билан ҳосил қилиш мумкин бўлмаган юпқа тош парракчалар учириб олишга имкон туғилган. Тош парракчалар бирин-кетин учириб олинаверилиб ниҳоят тош бўлагидан бошқа учириб бўлмайдиган ва ташқариси тарашланган ўзак қолган. Бу ўзак нуклеус деб, уриб учириш учун ишлатиладиган яхлит тош эса ушатгич деб аталади. Мустье даври учун гардишсимон нуклеуслар ва уч бурчакли тош парракчалар характерли бўлган. Бу уч бурчакли ялпоқ тош парракчалар ҳар ҳолда анча юпқа бўлиб, ёғоч йўниш, тери ишлаш, қурол ва кийим тайёрлашга ярайдиган қурол хизматини ўтаган.

Тош парракчанинг қиррасини ўткирлаш учун унга ретуш бериш, яъни секин-аста уриб ишлов бериш лозим бўлган. Шу жараёнда тош парракчанинг шакли ҳам бир қадар ўзгариб, маълум тур қурол ҳосил бўлган.

Узоқ вақт давом этган мустье даврида асосан икки хил қурол: найзасимон тош қурол ва тош қирғич ишлатилган. Бу қуроллар-нинг иккаласи ҳам мустье даврига хос уч бурчакли тош парракчалардан ясалган. Найзасимон тош қуролнинг ўткир тиғи учбурчакнинг учи, тош қирғичнинг ёйсимон тиғи эса учбурчакнинг асосида бўлган негизидир. Мустье техникаси учириб олинган тош парракчанинг асл шаклини ўзгартирарлик даражасига етмаган, унга салгина ишлов бера олган, холос. Қуроллар калта ва ялпоқ бўлган. Найзасимон тош қуролни найза деб бўлмасди, чунки унинг асоси йўғон бўлганлигидан унда даста ўрнатиб бўлмаган. Найзалар ўша даврда ёғочдан ясалган бўлиши мумкин. Мустье даврининг охирларидагина, найза учи учун бўлса керак, ҳар икки томони ўткирланган найзасимон тош қуроллар пайдо бўлган.

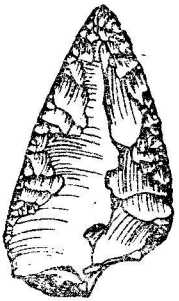

2- расм. Найзасимон тош қурол. *Қримдаги Волчий ғоридан топилган*

Найзасимон тош қуроллар эркаклар пичоғи, тош қирғичлар эса аёллар пичоғи бўлган. Эркаклар пичоғи ёғоч қирқиш, йўниш, ҳайвонларни уриб ўлдириш ва шу кабилар учун, аёллар пичоғи тери шилиш ва ундан ёпинчиқлар тайёрлаш ва ҳоказолар учун ишлатилган.

Чақмоқтошдан ясалган асосий икки хил қурол билан бирга бошқа хил қуроллар ҳам бўлган. Масалан, ўша даврдаёқ тошдан ясалган ўроқранда, яъни дарахт пўстини шилиш ва дағал бўлса ҳам рандалаш қуроли пайдо бўлган. Тош даврининг ўроқ рандаси чақмоқтош пластинкадан иборат бўлиб, унинг тиғи кенг ёйсимон қилиб ўйиб ишланган. Мустье даврининг ўроқ рандаси шаклан ҳали қирғичга ўхшайди ва фақат ўймаси билангина ундан фарқ қилади.

Махсус мақсадлар учун чақмоқдан ташқари бошқа хил тошлардан ҳам фойдаланилган. Масалан, қумтош ёки оҳактошдан ясалган шарлар учрайди. Узун тасма учига жуб қилиб боғланган шарлар этнографияда болас (сопқон) деб аталади. Ибтидоий овчи сопқон билан ҳайвонларни оёғидан илинтирган. Ёғоч дастага тасма билан боғланган каттароқ шар кучлироқ ов қуроли — шашпар хизматини ўтаган.

Суякдан ясалган қуроллар фақат мустьенинг охирларидагина пайдо бўла бошлайди.

Мустьеликлар доимо мамонтларни, шунингдек, каркидонларни овлаганлар. Бундай катта йиртқич ҳайвонларни овламоқ учун ибтидоий одам подаларида меҳнат ва тақсимотнинг жуда яхши ташкил қилинишини талаб этган.

Мустьеликлар гўштни хомлигича эмас, гулханда қовуриб, кабоб қилиб еганлар. Ўт фақат совуқдан сақланиш ва овқат пишириш учунгина эмас, балки мустьеликлар учун унинг аҳамияти катта бўлган, ўт ёқиб йиртқич ҳайвонлардан сақланганлар ва ҳайвонларни ўраб олиб ёки ҳайдаб қамаш учун уларга ҳужум қилган вақтда ўтдан фойдаланганлар.

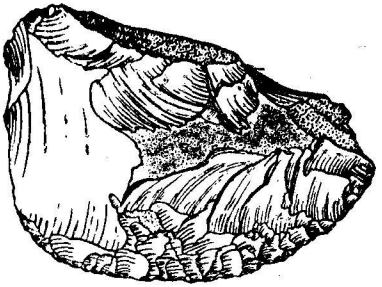

3- расм. Тош қирғич. *Қримдаги Волчий ғоридан топилган*

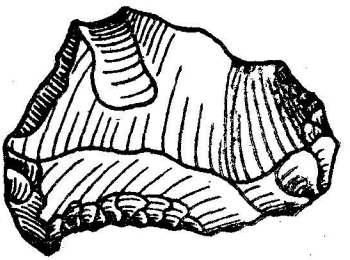

4- расм. Тош ўроқранда. *Қримдаги Кийик Кобадан топилган*

Аммо ўт чиқариш осон иш бўлмаган. Ибтидоий одамлар учун бу иш то ҳозирга қадар шунча қийин бўлиб қолмоқдаки, ҳозирги замондаги ибтидоий қабилалар, гарчи ўт чиқариш йўлини билсаларда, ўт чиқармаслик йўлини қидирадилар. Улар ўтни ўчирмасликка ҳаракат қиладилар,бир жойдан бошқа жойга кўчганларида ўтни ўзлари билан олиб кетганлар, ўт ўчиб қолган тақдирда қўшниларидан олганлар. Ўтни ўчирмай туриш учун жуда кўп одам қатнашиши ва кечаю кундуз назорат қилиб туриши керак бўлади. Ўт чиқаришнинг ҳозирги ибтидоий қабилаларга маълум бўлган кўп усуллари номаълум бўлган палеолит даврида айниқса бу муҳим иш эди. Аммо ҳар ҳолда дастлаб ана шу ўчмайдиган ўтни ёқиш лозим бўлган. Табиий ўт, масалан, ўрмонда яшиндан ҳосил бўлган ўт катта аҳамиятга эга бўлган бўлиши керак. Аммо ундан машъални ёндириб олиш учун бундай табиий ўт истаган вақтда топилавермаган. Лекин шу нарса шубҳасизки, одамлар узоқ вақтларгача фақат табиий ўтдан фойдаланиб келганлар ва уни барча чоралар билан сақлашга ҳаракат қилганлар. Лекин ўт чиқариш йўли топилгандан кейингина уни эгаллай бошлаганлар. Ахир, палеолит одамлари қандай қилиб ўт чиқарганлар?

Ҳозирги вақтда баъзан чақмоқтош воситаси билан ўт ҳосил қилинса ҳам палеолит замонида чақмоқтош иш бермаган. Чақмоқтошдан учқун ҳосил қилиш учун уни темирга уриш керак, бу усул фақат темир даврида топилган. (Тўғри, темир ўрнига пирит тош ишлатиш мумкин, аммо тош даври маконларида пирит кам-

дан-кам учраганлигидан пирит тошдан ўт чиқариш усули ҳам кейинроқ топилган бўлиши керак, ана шунга кўра, у вақтда пирит тошнинг бу жиҳатдан аҳамияти бўлмаган.)

Қуруқ ёғочни ёғочга ишқалаб ўт чиқариш ўт ҳосил қилишнинг қадимги усули бўлган бўлиши мумкин. Аммо бу усул шу қадар қийинки, ҳозирги замон олимларининг биронтаси кўпдан-кўп лаборатория тажрибаларида бу усул билан ўт чиқаролган эмас, ибтидоий одамлар эса ўт чиқара олган. Ўт чиқаришнинг учта усули бор, аммо бундан иккитаси жиддий меҳнат, малака талаб қилади, палеолит замонида бундай малакага эга бўлиш мумкин эмас эди (бунинг бири аралаш, иккинчиси эса пармалашдир). Уша замон учун мумкин бўлган бирдан-бир усул ишқалашдир. Ёғочни ёғочга узоқ вақт ва қаттиқ ишқаланган, ундан жуда майда қипиқ ҳосил бўлган. Қипиқ қизиб тутай бошлаган (ишқалашдан қизиш пайдо бўлади). Уни аланга оладиган тутантириққа тутилган, тутантириқ ўт олган, сўнгра пуфлаб аланга олдирилган. Бу иш ғоят катта чидам ва эпчилликни талаб қилган.

Мустье замонидаги кўпдан-кўп гулхан қолдиқлари сақланган. Бу ердаги гулханлардан қолган кўмирлардан қандай дарахт ёқилганлигини аниқлаш мумкин. Гулхан учун ўтиндан бошқа ҳайвон суякларини ҳам ёққанлар. Бу ҳайрон қоладиган нарса эмас, суяк жуда яхши ёнади, овчи қабилалар ҳозир ҳам суякларни ёқиш учун ишлатадилар.

Мустье маконларида табиий минерал буёқлар (охра, марганец пероксиди) учрайди, одамлар улардан баданларини бўяш учун фойдаланган бўлсалар керак. Бунинг учун эстетик аҳамияти ҳам бўлган бўлиши мумкин. Шимпанзелар ҳам ўзларини турли рангларга безайдилар. Бундан ташқари, мой билан аралаштирилган бўёқ баданни совуқдан сақлайди.

СССРда мустьенинг энг илк ва машҳур макони Қримда, Симферополь яқинида Қийик-Қоба ғоридан топилди. Унинг қуйи қатламида мустье замонидан олдинги давр қуроллари топилган бўлса ҳам, бу макон асосан мустьега мансубдир, ундан жуда кўп тош қирғич ва найзасимон тош қуроллар топилди. Маконни қазиш вақтида ғорнинг секин-аста эгалланганлиги маълум бўлди: юқори қатлам (мустьега оид) қуйи қатламга қараганда ичкари томон кенгроқ жой эгаллаган. Қримнинг бошқа ғорларидан ҳам мустье даврига хос бир қанча макон топилди. Бу даврга оид маконлар мамлакатимизнинг бошқа жойларида: Абхазия, Арманистон, Кубань, Донецк, Днепр ва Деснада ҳам топилди. Волгабўйида бундай макон Волгоградда топилди. Мустье маконлари Ўрта Осиёда Ўзбекистон территориясида топилди, Ўзбекистоннинг жанубий-ғарбида, Сурхондарё областидаги Тешик тош ғори булардан энг муҳимидир.

Турли мамлакат мустье маконларида қабрлар учрайди; нима учун ўликлар кўмилган; мурдадан қўрққанлари учунми, унга

меҳрибонлик қилганлик учунми ёки мурдани ҳайвонлардан сақлаш учунми, ҳар қалай кўмиш сабаби маълум эмас. Ҳар ҳолда бу қабрлар неандертал одам тўғрисида бизга асосий антропологик материал берди.

Бу хил одам умуман мустье даврига хосдир. Баъзилар уни тўппа-тўғри мустье одами деб атайдилар. Унинг асосий аломатлари шундан иборатки, пешанаси тор ва нишаб, қош устидаги суяклари қалин, ёноқ суяклари чиқиб кетган, ияги бутунлай йўқ деса бўлади, оёқларининг тузилишига келганда, тиззалари сал букилиб туради. Бўйи ҳозирги одамлар бўйига қараганда сал пастроқдир.

Неандертал одамининг мияси анча катта; бу ҳол буюк турларнинг келиб чиқиши ва кишининг пайдо бўлиш назарияси билан абадий боғлиқ бўлган олимни ҳам ҳайратга солган эди. Давримизнинг ёрқин далили бўлган маймун билан ҳозирги одам ўртасидаги бўғинлардан, Дарвин тирик чоғида фақат неандертал одам маълум эди, у ҳам бўлса унчали яхши ўрганилмаган эди. Дарвин неандертал одам ҳақида гап орасида ҳайрат билан тилга олиб ўтади, холос: бош суякнинг катталиги уни ҳайратда қолдирган эди. Дарҳақиқат, неандертал одам бош суягининг ўртача ҳажми ҳозирги одамлар бош суягининг ўртача ҳажмига (1400 *см*³) тахминан баравар келарди, аммо пешанаси тор ва энса қисми каттароқ, мия бурмаларининг сурати хийла оддийроқ бўлган (бош суягида бу бурмаларнинг маълум даражада из тамғалари бўлади).

Неандертал одам суяклари ҳозир кўп топилди. Германиянинг Неандертал деган жойида топилган бош суяги жуда машҳур ва қазилма одамнинг бутун бир тури ўша жойнинг номи билан аталадиган бўлди. Қабр тасодифан, ер қазилаётганида топилиб қолган эди, суякларнинг кўпи чириб, йўқ бўлиб кетган, фақат бир қисми, бош косасининг қопқоғи ва иккала сон суяги чиримай қолган экан. Топилган бу нарсалар ҳамма ёққа овоза бўлиб кетган. Дарвинчиларнинг кўплари бунинг аҳамиятига тегишли баҳо бердилар ва мунозара бошланиб кетди. Дарвинчиларнинг душманлари неандертал кишиси аслда одам, аслда алкоголизм ёки захм касали натижасида насли бузилган ҳозирги замон одамидир, бундай неандертални одамлар тўпланган ҳар қандай катта тўдадан топиш мумкин, деб даъво қиладилар. Бу мунозара фақат антропологияга хос мунозара бўлганида эҳтимол ҳозир ҳам давом этган бўларди. Аммо археология ўзининг бир қанча кашфиётлари билан бу мунозарани ечиб берди. Бундай кашфиётлардан биринчиси Белгиянинг Спи деган жойида юз берди: унда мустье қуроллари (найзасимон тош қурол ва қирғич) билан музлик даври ҳайвонлари (мамонт, сержўн каркидон ва ҳоказоларнинг суяклари) ётган қатламда иккита неандертал одамнинг суяклари топилган. Шундан кейин бундай нарсалар бошқа мамлакатларда ҳам кетма-кет топилди, нати-

жада неандертал одамларнинг қабрлари мустье даври билан ҳозирги замон одамининг қабрлари эса фақат кейинги даврлар билан боғлиқ деган қатъий қонуният ўрнатилди. Неандертал қабрлари ҳатто Мустье маконининг ўзида ҳам топилган. СССР Европа қисмида неандертал одамнинг оёқ ва панжа суяклари Кримнинг Қийик-Коба маконидан топилган. Неандертал одамнинг суяклари Европадан бошқа Африка (Родезия ва Танганьика) да ҳамда Фаластинда топилди.

Ўзбекистоннинг Тешиктош маконида неандертал одамнинг суяклари мустье даврининг найзасимон тош қуроллари ва тош қирғичлари билан бирга топилди. Бу умуман Осиёда (Фаластиндан мустасно) шубҳасиз дастлаб топилган неандертал одамдир.

* * *

Неандертал одамдан ҳозирги замон одамига ўтиш даврида моддий маданият ва ижтимоий тузум соҳасида кескин ўзгаришлар юз берди.

Одамнинг янги тури жуда тез тарқалган. Шундай бўлса-да, неандертал одамидан ҳозирги замон одамига ўтиш арафасида яшаган одам тури Фаластин, Италия, Чехословакия, Германия ва Англияда топилган. Бироқ мустьедан кейинги даврларда неандертал одам ҳеч қаерда учрамайди. Турли мамлакатларда мустьедан кейинги даврнинг аввал бошидаёқ яшаган янги турдаги одам қолдиқлари топилган. Бу ҳамма қитъада ҳозиргача яшаб келаётган одам турининг худди ўзидир. У палеолитдаёқ бир қанча жисмоний типларга ажралган, аммо бу типларнинг ҳаммаси ҳам тузилиши жиҳатидан ҳозирги замон одамларидан фарқ қилмаган.

Совет тадқиқотчиларининг кўпчилиги янги тур одамнинг пайдо бўлиш сабабини экзогамия, яъни қариндошлар ўртасида никоҳнинг ман қилиниши деб тушунтирадилар. Ана шу вақтларда уруғчилик тузумига ўтилган бўлса керак. Кейинроқ бу масалага яна қайтишга тўғри келади. Уруғчилик тузумини экзогамиясиз тасаввур қилиб ҳам бўлмайди. Бу билан қон қўшилиши барҳам топган ва бу эса одамнинг жисмоний типини биологик жиҳатдан тез яхшиланишига олиб келиши керак эди.

Палеолитнинг сўнгги уч ориньяк, солютре ва мадлен деган уч даври (Францияда топиб текширилган маконлар номи билан аталган) ҳаммаси бўлиб бундан тахминан 40 минг йилдан 14 минг йилгача бўлган (эрамиздан аввалги 12 минг йилгача) даврни ўз ичига олади. Кейинги илмий текширишларга кўра ориньяк билан солютре ўртасида фарқ туб жойли бўлиб, у ҳам унчалик чуқур эмас, бу эса асосан қуролларнинг турли шаклда бўлишидан иборат тафовутларнинг асосий қисмини назарга олмасдан, икки давр тўғрисида бирданига сўз юритишга имкон беради.

Ориньяк даврининг бошларида ёрма техника такомиллашади. Уриб-учириб олинадиган тош парракчалар узунчоқроқ бўлиб боради, улар энди тўғри ва пичоқсимон шаклни олади, мустьенинг ялпоқ уч бурчакли тош парракчаларига қараганда анча юпқа бўлиб хийла такомиллашади. Шу муносабат билан ҳамма томонидан мана шундай ялпоқ тош парракчалар учириб олинган нуклеуслар ҳам аввалгидай гардишсимон бўлмай, балки узунасига учирилган, призматик нуклеусларга айланади. Пичоқсимон тош парракчалар ҳар хил қуроллар ясашда материал бўлиб хизмат қилиши билан бирга уларнинг ўзлари ҳам кесиш учун жуда яхши қурол эди. Бундан олдин ўтган даврларда чақмоқтош қуролларнинг ҳаммаси маълум даражада пичоқ вазифасини ўтаган, бу уларнинг хизматларидан бири бўлган, холос, аммо энди эса ҳақиқий пичоқ пайдо бўлади.

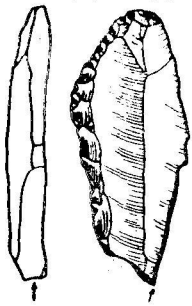

5- расм. Пичоқсимон тош қурол. *Курск областидаги Авдеево маконидан топилган*

Мустье давридагига қараганда қуроллар-нинг хили жуда кўпая бошлайди, қуроллар хили рўйхатининг ўзи анчагина жойни олиши мумкин. Энг муҳим меҳнат қуроллари иккита: тош кескич билан тош қирғич бўлган, бу икки қуролнинг турли хилдаги намуналари топилган. Бу қуролнинг тиғида уч еки ундан кўпроқ қирралар ётади. Кескич қаттиқ материаллар ишлашда ишлатилган. Тош қирғич юмшоқроқ материаллар ишлаш учун ишлатилган; у узунчоқ парракча бўлиб, мустье давридаги қирғичдан фарқ қилади, унинг бир учи ёйсимон тиғга айлантирилган. Энди бу даврда пичоқсимон тош парракчалар ясаладиган ўроқрандалар ҳам тамомила ўзгаради. Унинг қиртишлайдиган ботиғи тош парракча узун томонининг қоқ ўртасида бўлади: чақмоқтошдан ясалган пайза асосий ов қуроли бўлиб қолади.

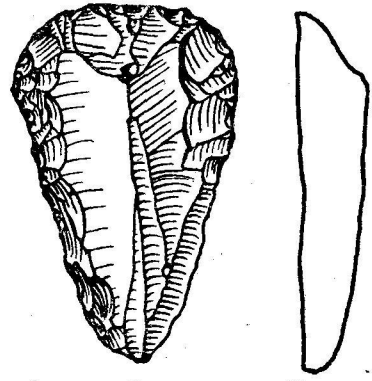

6- расм. Тош қирғич. *Курск областидаги Авдеево маконидан топилган*

Одамлар фил суягининг пишиқлиги, қаттиклиги ва эластиклигини билганлар. Мамонт тишларидан қуроллар ясай бошлайдилар. Бу даврда умуман суякдан ишланган қуроллар кўпаяди, аммо аввал улар ёрдамчи қуролгина бўлган.

Бир вақтлар буржуа эволюционист-археологлари мустьедан секин-аста эволюция йўли билан бевосита солютре даврида ўтил-

ган дердилар. Кейин ориньяк кашф этилди. Эволюционистларга зид бўлган клерикал археологлар ориньякнинг кашф этилишини фан соҳасида инқилоб юз берди деб жар солдилар. Улар мустье билан ориньяк даврларидаги чақмоқ индустрияси ўртасидаги кескин тафовутдан бу даврлар ўртасидаги боғланишни рад қилмоқ ва ибтидоий одамнинг прогрессив тараққиёт қилиб боришини инкор этмоқ учун фойдаланмоқчи бўлдилар. Улар Европада янги тип одамнинг ва янги индустриянинг пайдо бўлишини ички тараққиёт процесси деб эмас, балки ташқи куч таъсирининг натижаси деб кўрсатишга ҳаракат қилдалар.

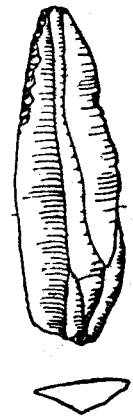

7- расм. Кескич. *Курск областидаги Авдееводан топилган*

Палеолитшунос совет тадқиқотчилари бу уйдирмаларни рад қилди. Буржуа эволюционистларининг ўзгаришларни ҳаддан ташқари секинлик билан бўлган деб қилган фаразларига зид моддий маданиятнинг кескин ўзгариши хўжалик соҳасида кескин ўзгаришлар билан қонуний суратда боғлиқ бўлган деб кўрсатилди. Мустье билан ориньяк ўртасида муҳим ўтроқлик ва уруғчилик тузуми пайдо бўлишида худди ана шундай кескин ўзгариш юз берди (бу ҳақда ҳам қуйида гапирилади). Экзогамия натижасида одамнинг ташқи қиёфаси ўзгаргани сингари, меҳнатнинг янгича ташкил қилиниши ҳам чақмоқ тошдан ясаладиган қуролларнинг шаклларини ўзгаришига сабаб бўлди, бу қуроллар техник қонуният тақозоси билан янги шакл олади. Зотан ҳозир мустье билан ориньяк ўртасидаги (Франция территориясидаги маконлардан бирининг номи билан аталган) Оди типидаги ўтиш маконлари бўлганлиги топилди. СССР да Қримдаги Шайтон Коба макони шулар жумласидандир.

Бу ерда Солютре даврининг хусусиятларидан фақат эзиб ретушлаш усулидан кенг фойдаланилганини айтиб ўтиш керак. Бу усул шундан иборат бўлганки, суякдан ясалган ингичка ва узун таёқ билан чақмоқтошдан қаттиқ, аммо эҳтиётлик билан эзиб юпқа тош зарралар учирилган. Қуролнинг четларигина эмас, кўпинча ҳамма томони майда чўтирдек ретуш билан қопланган. Қуролни ретушлаш учун суяк эзгич билан бир неча минг марта босиб эзилган, аммо салгина эҳтиётсизлик билан нотўғри босиб қўйилса бутун меҳнат бекор кетади (дарҳақиқат, ретушлаш давомида синиб кетган қуроллар кўп учрайди). Музейларда гўзаллиги ва шаклан тўғрилиги жиҳатидан кишини ҳайратда қолдирадиган чақмоқтош индустриясининг ноёб нусхалари ана шу тариқа диққат билан ишланган. Бундай қуроллардан энг гўзали солютре даврининг дафна баргисимон найза пайконларидир.

Ориньяк-солютре давр одамлари маконларида қалин маданий қатламлар қолдирган. Муқим ўтроқлилик бу даврнинг му-

ҳим хусусиятидир. Олдинги даврларда бунга ўхшаш нарсалар бўлмаган. Муқим ўтроқлилик ов учун энг қулай жойларда катта-катта ҳайвонларни овлаш билан узоқ вақт машғул бўлишга боғлиқдир. Маконлар мамонтларни қувиб ҳайдаш вақтида уларнинг йиқилиб тушиши мумкин бўлган катта жарлар яқинида қурилган. Ориньяк-солютре маконларида бундай ҳайвонларнинг қолдиқлари юзлаб учрайди.

Буржуа археологлари маконлардаги қатламлар ва топилмалар билангина қизиққанликларидан палеолит ер тўлалари ҳақидаги масала кўп вақтларгача ҳал бўлмасдан қолаверган эди. Фақат совет археологлари турар жойларга тегишли эътибор бердилар. Франция, Австрия ва бошқа жойлардаги баъзи маконларни қазиш вақтида тасвирланган, аммо изоҳланмаган чуқурлар совет олимларининг кашфиётлари муносабати билан аниқ бўлиб қолди. Юқори Донда палеолит ертўлалари қазиб топилди: дастлаб Гагаринода (Воронеждан 200 *км* юқорида) битта кичикроқ ертўла, сўнгра Костёнкида (Воронеждан 30 *км* пастроқда) бир қанча ертўла топилди. Уларнинг бўйи 6 *м* гача, эни 3,5 *м* гача, чуқурлиги эса баъзан 3 *м* га борарди. Одатда майда ертўлалар кўпроқ учрайди, уларни ярим ертўла ёки ерни сал қазиб ишланган чуқурлик деса бўлади. Палеолит ертўлалари Сибирда Иркутск яқинида Мальта деган жойда топилди. Этнографик қиёсларга қараганда бундай уйларнинг томлари ходалар билан ёпилиб, устига тупроқ босилган бўлса керак. Думалоқ тепача ҳосил бўлган, бу уйлар ҳар ҳолда уй ичида яшаган кишиларни ўша даврнинг совуқ иқлимидан сақлаган.

Санъат ориньякда бошланади. Тасвирий санъатнинг энг қадимги тури ҳайкалтарошликдир. Ориньяк ва солютре даврига оид аёллар ҳайкали Атлантика океанидан то Байкал кўлигача тарқалган. Баъзи ҳайкалчаларда причёскаларини ҳам ажратиш мумкин: сочлари калта қилиб қирқилган, баъзиларининг сочлари жингалак бўлган. Кийим ва зийнат буюмларидан: қалпоқ, билагузук, камар ва думлар тасвирланади. Маълумки бундай ҳайкалчалар турли мамлакатларда юздан ошиқроқ топилган, аммо бунинг учдан икки қисмидан зиёдроғи СССРда; биттасидан бошқа ҳаммаси деярли Совет ҳокимияти даврида топилган. Асосий топилмалар юқорида айтиб ўтилган учта макондан, яъни Костёнки (ҳаммадан кўп), Гагарино ва Мальтдан чиққан. Ориньяк-солютре даврида ҳайкалчалар суякдан, буғу шохидан ёки юмшоқ тошдан ясалган. Лекин ориньяк ва солютре даврига оид ҳайвон ҳайкалчалари ҳам камдан-кам учрайди.

Бундай ҳайкалчаларнинг нима учун кенг тарқалганлигини тушунтириб ўтиш лозим бўлади. Аёллар тасвири бу ерда, эҳтимол уруғчилик тузумига ва уруғ асосчисига сиғинишга ўтишни кўрсатади.

Уруғчилик тузумининг бошланғич ва асосий шакли ҳамма жойда матриархатдан иборат бўлган.

Ориньякнинг бошларида уруғчилик тузумининг пайдо бўлиши топилган ҳайкалчалар билангина эмас, балки ўша замон хўжалигини ўрганиш билан ҳам тасдиқланмоқда. Ертўлалардан иборат муқим турар жойларнинг қурилиши хўжаликнинг турғун бирлашмасини талаб қиларди. Ибтидоий одамлар подаси бундай ишларни бажариш учун ўюшмаган эдилар. Кейин маконларнинг ов қилинадиган жойлар билан боғлиқ бўлганлиги бу жойларга уруғлар эга бўлиб олган деб фараз қилишга имкон беради. Сўнгра қазишмаларда гўшти суягидан ажратилмасдан маконларга олиб келинган нимталар ҳам учрайди. У нимталарнинг оғирилиги бир тоннагача борган, бу эса неча ўнлаб кишиларнинг меҳнати бирлашганлигини кўрсатади.

Шарқий Европада ориньяк ва солютре даврлари кўпроқ Юқори Дон ҳамда Қрим ғорларидан топиб текширилган. Жанубий Белоруссиядан Ғарбий Грузиягача бўлган бошқа ўлкаларда ҳам кузатилган. Шарқий областларда ҳали бу даврнинг қуроллари топилмаган. Шарқий Сибирь маконлари ва юқорида айтиб ўтилган Мальта бундан мустаснодир. Европа тусидаги мукаммал чақмоқтош индустриясига эга бўлган. Мальта макони Сибирь учун кутилмаган ҳодиса эди. Чунки Сибирдаги бошқа маконларнинг кўпчилиги Мальтадан ғарброқда ва ундан кейинроқ пайдо бўлган бўлса-да уларнинг тош қуроллари бирмунча қўполроқ бўлган.

Палеолитнинг сўнгги даври мадлен деб аталади, бу давр Франция ғорларидаги маконлардан бирининг номи билан аталган. Мадлен даври суякдан ясалган қуролларнинг кўплиги билан машҳур. Аммо тош аввалгидай кўп жиҳатдан энг муҳим ўрин тутган, айниқса ишлаб чиқариш қуролларини ясашда, биринчи навбатда ўша суякларни ишлашда бошқа ҳеч нарса тош ўрнини босолмаган. Шундай бўлса ҳам, тош индустрияси ёрдамчигина бўлиб, ҳатто таназзулга юз тутгандай сезилади, солютре давридаги тараққиётдан кейин бу ҳол айниқса яққолроқ кўринади. Зотан, бу таассурот юзакидир, негаки, техника тараққий қилиб боради, қуроллар, жумладан, чақмоқтошдан ясаладиган қуроллар ҳам янада дифференциялашади.

Мадлен даври бошларига келиб муз босиш сўнгги марта кенгаяди. Бу вюрм бўлиб, муз босишнинг тўртинчи босқичидир. Вюрм майдони кенглиги жиҳатидан риссдан кичикроқ бўлса-да, совуқ максимал даражага етган. Бунинг сабаби шуки, бу босқичдаги қуруқ континентал иқлим музликнинг ҳаддан ташқари кенгайишига йўл бермаган ва шу билан бирга музлик атрофидаги ўлкаларда ер температурасининг пасайишига ёрдам берган.

Вюрм музлигининг энг жанубий чегараси бутун Ғарбий Двина оқимининг жанубидан, сўнгра юқори Волга бўйлаб (тахминан Кострома дарёсининг қуйилиш жойигача), кейин бирдан шимол томонга бурилиб Юг ҳамда Вичегда дарёларининг юқо-

ри оқимларини кесиб ўтади. Бу даврда музлик билан қопланган ўлкаларнинг ҳаммасида муз думалатиб келтирган катта-катта думалоқ харсанг тошлар жуда кўп учрайди. Табиий, бу валунлар мамлакатимиз шимоли-ғарби манзарасининг зарурий буюмларидир, шимоли-шарқида эса худди шу кенгликда улар учрамайди.

Мадлен даври флорасида шимол буғуси ва умуман ҳозирги тундра ҳайвонлари кўпчиликни ташкил этади. Мамонтлар ҳали ов ҳайвони бўлиб қолса-да, аммо улар кам учрайди. Унинг доимий йўлдоши сержун каркидон тез вақт ичида ўлиб кетади. Кўп ўлкаларда шимол буғуси асосий ов ҳайвони бўлиб қолади. Буғу кўчманчи ҳайвон. Шимол буғуси ҳозир ҳам текисликлар билан тоғлар ва ўрмонлар билан денгизлар ўртасида кўчиб юради. Шунинг учун буғу ови билан машғул бўлган ҳозирги шимол халқлари кўчиб юради. Шуниси қизиқки, мадлен даврининг маданий қатламлари кўпинча ориньяк-солютре давридагидан кўра анча юпқа бўлади. Овчилар узоқ вақт давом этган ўтроқликдан кейин кўчманчилик ҳаётига қайтганлар. Аммо бу ҳаёт кўчишда маълум тартиб бўлишини, овчиларнинг муттасил ов излаб юришларини талаб қилган. Бу ишларнинг ҳаммасини энди кўп минг йиллардан бери яшаб келаетган уруғчилик ташкилоти тартибга солиб турган.

Балиқ қачондан бошлаб тутила бошлаганини археология ҳозиргача аниқлай олган эмас. Унинг ориньяк даврига хос аниқ белгилари (баъзи маконлардан йирик дарё балиқларининг суяклари) топилди. Ҳар ҳолда бу машғулот мадлен даврида ҳайвон ови билан бир қаторда муҳим ўрин тутган. Аммо ҳали бу даврда тўр ҳам, қармоқ ҳам, қайиқ ҳам бўлмаган. Балиқ суяк чангак ва найза билан ушланган.

Мадлен даврининг суяк қуролларидан игналарни айтиб ўтиш мумкин. Улар жуда ингичка бўлиб, ҳозирги игналарга ўхшайди. Бу суяк игналар билан тери тикканлар. Одамлар тикиш-чатишни ўрганганлар ва игналар шакли ҳозиргача ўзгармаган. Суяк бигиз ҳам ўша замонда пайдо бўлган.

СССРда мадлен даврининг маконлари кўп. Бундай маконлар Десна бўйида, шунингдек юқори Донда жуда яхши текширилган. Ока бўйида мадлен макони Муром яқинида Карачаровода топилган. Мадлен макони Чусоваянинг Камага қуйилиш жойи яқинида, Островда ҳам топилган. Бу Европада энг шимолий макондир. Кавказнинг мадлен ёдгорликлари Ғарбий Грузияда, Ўрта Осиёда — Ғарбий Туркманистонда, шунингдек Самарқандда ҳам топилган.

Сибирдаги мадленнинг ўзига хос хусусиятлари бор. Енисей дарёси бўйида Афонтова Гора энг машҳур маконлардандир. Бундан ташқари бошқа маконлар ҳам бор. Бу маконда чақмоқтош йўқ деса бўлади, унинг ўрнида ҳайвон шохи ва кварцит ишлатилган. Бу ерда жуда архаик қуроллар — мустьега хос қирғич-

лар айниқса характерлидир (мустьега хос найзасимон тош қуроллар учрамайди). Аммо умуман олганда бу ердаги тош қуроллар ҳар ҳолда мадлен давридаги қуролларга ўхшайди: призма шаклидаги, узун ва юпқа нуклеуслар, пичоқсимон тош қуроллар мадлен даврига хос қирғичлар ва ҳоказолар кўп. Тошдан ясалган қуроллардан кўра суякдан ясалган қуроллар кўпчиликни ташкил этади, бу қуролларнинг шакли Европада топилган қуроллардан фарқ қилмайди.

Дунёда энг шимолий палеолит даври маконлари Лена дарёси бўйидан топилган. У ерда мадлен маконлари 62° шимолий кенгликкача етиб борган.

Бизнинг мамлакатимизда палеолит даврига хос жойлар Октябрь революциясигача битта-иккита эди холос, ҳозир СССР да топилган бундай жойлар 800 дан ошиб кетди, дунёнинг бошқа ҳамма мамлакатларида топилганидан ҳам кўп.

Совет археологлари палеолит даврининг ижтимоий тузуми, хўжалиги ва идеологиясини ўрганишда янада муҳимроқ ҳисса қўшдилар. Бу ҳиссанинг аҳамияти юқорида келтирилган бир қанча мисолларда кўрсатиб ўтилди.

ИККИНЧИ БОБ

МЕЗОЛИТ

Музлик даври тугайди, у билан бирга палеолит даври ҳам тамом бўлди. Иқлим илиқроқ бўлиб қолди. Флора ва фауна ҳам бир оз ҳозирги фауна ва флорага ўхшаб келади, шу тариқа мезолит даври бошланади. Бу термин грекча «месос» — ўрта ва «литос» — тош деган сўзлардан келиб чиққан. Бу ўрта тош даври бир неча минг йил тахминан эрамиздан аввалги 12 мингдан 5 минг йилгача давом этган.

Мезолит даврининг бошланиши камон тарқала бошлаган вақтга тўғри келади. Мезолит даври археологларга XIX аср охиригача маълум бўлмаган ва ана шунга кўра узоқ вақт унинг маконлари топилмаган. Бу ҳақда олимлар палеолит билан неолит даври ўртасида тушунтириб бўлмайдиган узилиш бор дердилар, ҳатто Европадаги вақтинча (бир неча минг йил давомидаги) ҳувиллаш, яъни тамомила ғайри табиий ҳол содир бўлган деб таърифладилар. Музликнинг тугаши билан табиий шароит кескин суратда яхшиланган, бу ҳол аҳолининг кетиб қолишига сабаб бўлиши мутлақо мумкин эмас эди. Шундай бўлса ҳам XIX асрда бундай қарашлар ҳукм сурарди. Аммо илм-фанда ҳал бўлмаган жумбоқлар бора-бора очилади. Икки давр ўртасидаги узилиш эса бизнинг маълумотларимиздаги етишмовчилик бўлиб чиқди, холос. XIX аср охирларида палеолитдан неолитга ўтиш даврига мусбат мезолитнинг биринчи маконлари топилди. Бу кашфиётларнинг туб аҳамиятига бирданига тушуниб етилган эмас. Бироқ ҳозирги вақтда бундай манзиллар бир қанча мамлакатларда топилиб текширилди ва палеолит билан неолит ўртасидаги узилиш тўғрисида энди ҳеч ким гапирмайди.

Мезолитнинг очилиши Энгельснинг, камон сопол идишлардан анча илгари пайдо бўлган, деган фикрларини тасдиқлади. Энгельс яшаган даврда археологлар ўқ ва ёй сопол идиш билан бир вақтларда, неолит даврининг бошларида ихтиро этилган деб ҳисобладилар. Ҳали у вақтда мезолит даври маълум эмас эди. Ҳозир эса биз турли мамлакатлардаги кўпгина мезолит маконларини биламиз ва бу маконларнинг ҳаммасида ўқлар учрайди. Сопол идишларни ҳатто тасаввур ҳам қилмаган киши-

лар бир неча минг йил давомида ўқдан фойдаланиб келганлар, мезолит даврида сопол идишлар бўлмаган.

Ўқ ва ёй пайдо бўлиши билан узоқ вақт давомида одамларнинг асосий машғулоти ва тирикчилигининг ишончли манбаи бўлиб келган ов усули, яъни йирик ҳайвонларни қамаб олиб ов қилиш усулининг аввалги аҳамияти йўқолади. Янги қурол билан ҳамма ҳайвонларни тутиб бир оз муваффақиятли равишда озиқ-овқат топиш мумкин бўлиб қолган. Аммо ҳайвонларни ўраб, қамаб тутиб олиш аввалгидек зарур бўлса-да, энди бу усулдаги ов объекти кўпинча йирик йиртқичлар бўлмай, балки ўқ билан ўлдириш мумкин бўлган кўпдан-кўп майда ва ўртача ҳайвонлар бўлган.

Европанинг кўп жойида мезолит икки даврга: азил ва тарденуаз даврларига бўлинади. Бу даврлар Франция маконлари номи билан аталган.

СССРдаги мезолит маконлари учун бундай даврий бўлинишнинг аҳамияти фақат Қора денгиз бўйи маконларигагина тегишлидир. СССР Европа қисмидаги ўрмон зонасидан топилган маконларнинг ўзига хос хусусиятлари бор ва ўзига хос даврларга бўлишни талаб этади.

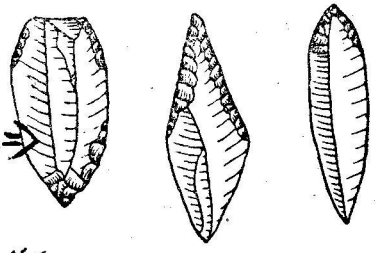

8- расм. Мезолит пайконлари. *Рязань области, Елин Бордан топилган*

Азил ва тарденуаз даврларида табиий шароит қанақа бўлганини музлик даврлардан кейинги ҳозирги замонникига ўхшаш фауна қолдиқлари топилганлиги белгилаб беради.

Азил даврининг чақмоқтош ва суяк қуролларида асосан мадлен типи сақланиб қолган. Азилликлар мадленликларнинг бевосита ворисларидир. Азилнинг ўзига хос, қаламтарош тиғига ўхшаган махсус ўткир тош парракчаларни қайд қилиш мумкин. Бу даврда майда чақмоқтош қуроллар — микролитлар (грекча «микрос»— кичик демак) учрайди, улар тез орада кенг тарқалган. Микролитларнинг кўпи ўқ учи хизматини бажарган (бу ҳақда ҳали қуйида гапирилади). Аммо азил қатламларида чақмоқтошдан ва суякдан ишланган бошқа хил ўқ учлари ҳам учрайди. Уларнинг ҳаммасининг шакли тол баргига ўхшайди ва калтакка биркитиш учун кичик зуғатаси бўлади.

Микролитлар тарденуаз маконларига хос қуроллардир. Бу даврда микролитлар ёки майда чақмоқтош парчалари жуда кўп жойда қуролларнинг бошқа ҳамма хилидан кўра кўпроқ тарқалган. Бу парчалар жуда майда, баъзилари ҳатто бир сантиметрга етар-етмас бўлиб, 2 сантиметрликлари камдан-кам учрайди. Уларни чақмоқтош бўлагидан эзгич билан уриб ҳосил қилинган. Микролитлар турли хил геометрик шаклда (учбурчак, ромб, трапеция, сегмент шаклларида) бўлган. Микролит-

ларнинг жуда кўп бўлганлиги изоҳ талаб қилади. Бу ҳақда ҳар хил фаразлар бор. Масалан, баъзи археологларнинг фикрича, микролитлар баданга суратлар солиш (татуировка) қуроли бўлган. Улар бу фикрни қувватлашда ҳозир ҳам баъзи қабилалар баданга безак солиш учун худди шундай қуроллардан фойдаланганликлари ҳақидаги этнографик маълумотларга асосланадилар. Лекин микролитлар даставвал ана шу мақсадда ишлатилган деб айтиб бўлмаса керак; микролитларнинг ишлатилиши ҳақида бу талқинлар микролитларнинг бениҳоя кенг тарқалганлигининг аниқланиши биланоқ рад этилди. Баданга безак солиш ҳеч бир даврда инсониятнинг асосий касби бўлиши мумкин эмас.

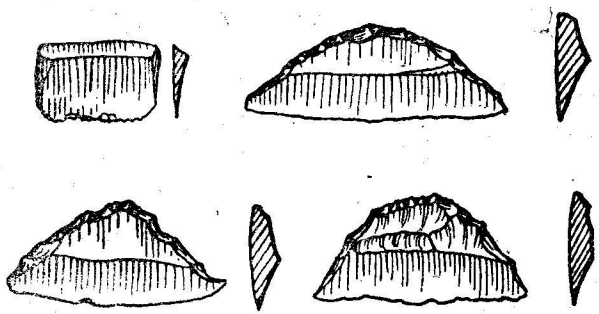

9- расм. Микролитлар

Бу қуролларнинг нимага ишлатилганлиги ҳақида замонамиз археологларининг кўпчилигида икки хил фикр бор. Биринчидан, бу қуроллар ўқ учларидир. Улар таёқ учидаги ёриққа тиқиб ишлатилган. Бундай ўқлар ҳам ўткир, ҳам енгил бўлиб, кичикроқ камон учун қулай бўлган. Иккинчидан, улар қадамалардир. Суяк ёки ёғоч қуролга қатор қилиб қадалган чақмоқтош парчалари тизмаси қуролнинг тиғини ҳосил этган. Бунинг учун дастанинг узунасига ёриб микролитлар қадаб чиқилган. Шу тариқа озгина чақмоқтош сарф қилиниб, гарчи бутунлай чақмоқдан бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда ундан қолишмайдиган тиғи чақмоқтошли каттагина қурол ясалган.

Тарденуаз микролитлари Европа, Осиё ва Африкадаги кўпгина мамлакатлар территориясида жуда кенг тарқалган. Аммо бу техниканинг кейинги даврларда ҳам турли мамлакатларда қайта-қайта пайдо бўлишини айтиб ўтмоқ керак.

Геология текширишлари, айниқса палеоботаника текширишлари билан аниқланадиган иқлим ўзгаришлари археология хронологияси учун жуда муҳимдир. Тўғри, музлик тугагандан кейинги иқлим умуман олганда салгина ўзгарган, аммо фан ўша сал-пал ўзаришларни ҳам аниқлаб, уларнинг аниқ вақти-

ни белгилашга муваффақ бўлди, музликдан кейинги даврда бундай ўзгаришлар бир неча бор юз берган. Бизнинг замонимизда ғоят тараққий этган чанг анализи усули бу ишда ердам берди. Қадимги ўсимликлар чанги торфда яхши сақланади, уларни тупроқдан ҳам текшириб аниқлаш мумкин. Қадимги қатламлардаги changларни микроскопда кўриб ўрганиш натижасида ҳар бир қатламдаги ўсимлик турларининг миқдор нисбати, яъни текширилаётган қатламда аксини топган ўша даврнинг ўсимликлар таркиби аниқланади. Иқлим салгина ўзгарса ўсимликлар таркиби ҳам ўзгаради, демак бу ўзгаришлар, шу тариқа ўсимликларнинг чанг таркибига таъсир қилади. Турли қатламлардаги changларни таққослаб ўрганиш иқлимдаги қуруқ ва нам, совуқ ва иссиқ даврлар алмашинишини аниқлашга имкон беради.

Нам ўзгаришларини бундан ташқари, геология орқали торфзорлар, кўллар ва дарё водийларининг чегараларидаги ўзгаришларни аниқлаб ҳам кузатиш мумкин. Вақт рақамлари гил тасмаларига қараб белгиланади. Кесмада тузилиши йўл-йўл бўлиб турадиган музликдан кейинги кўл гили гил тасмалари деб аталади. Кўл тагида оқиш юпқа қум тасмалари ёзда, қорамтир юпқа гил тасмалари эса қишда пайдо бўлган. Демак, кўл қатламларидаги ана шу тасмасимон йўлларнинг (оқиши ёки қорамтирининг бари бир) сони йил сонига баравардир.

Гил тасмалари changлари ва бошқа ҳодисаларни қўшиб ўрганиш натижасида археология саналарини белгилаш учун янги имкониятлар очилди. Шу тариқа палеоклиматология фани, яъни қадимги иқлимлар ҳақидаги фан археологияга ғоят катта ёрдам берди. Палеоклиматологлар даврларнинг жуда аниқ системасини ишлаб чиқдилар, аммо ҳали бу система ҳамма мамлакат ва ўлкалар учун қўлланилганича йўқ, ҳозирча фақат СССРнинг ўрмон минтақаси учун, Скандинавия ва Англия учун, яъни музлик бошқа ҳамма жойдан узоқроқ давом этган ўлкалар учунгина қўлланилган.

Муз босишдан кейинги жами иқлимий давр олтита. Дастлабки икки давр: арктик ва субарктик номлари бу иқлимий даврларнинг қанақа эканлигини билдириб туради. Бореал деб аталадиган учинчи давр эрамиздан аввалги 7000—5000- йиллар билан саналади. Бу даврда иқлим қуруқ бўлган. Тўртинчи, Атлантика даври эрамиздан аввалги 5000—3000- йиллар билан саналади. Иқлим нам ва илиқ, ҳозиргидан ҳам анча илиқ бўлган. Бешинчи давр суббореал даври бўлиб, у эрамиздан аввалги 3000—500- йилларни ичига олади. Иқлим бирмунча қуруқ бўлиб илиқлигича қолаверган. Ўрмонли майдонлар жуда камайган. Ўрмонлар билан даштлар чегараси ҳозиргидан кўра анча шимолроқдан ўтган. Олтинчи субатлантика даври эрамиздан аввалги 500- йиллардан бошланиб ҳозир ҳам давом этмоқда. Иқлим нам ва ундан олдин ўтган уч даврдагидан кўра хийла салқиндир.

Саналарга бўлишнинг бу тартиби мезолит, неолит, бронза ва темир даврларининг хронеологиясини белгилашда археологларга ғоят катта ёрдам берди.

СССРда мезолит даври Қримда яхши текширилган. Бу даврга тааллуқли бир қанча ғорлардан ва Яйли ер юзасидан маконлар топилди. Баъзан азил қатлами устидан тарденуаз қатлами пайдо бўлганлигини кузатилиши мезолитнинг икки даврга бўлинишини тасдиқлайди. Бу ҳол Қримнинг Шанкоба ғорида яхши кузатилган. Қрим мезолитидаги ўқлар асосан микролитлардан иборат бўлса-да, аммо тол баргисимон ўқлар ҳам учрайди. Фатма-Қоба ва Мурзак-Қоба ғорларидаги тарденуаз маконларида ўша замоннинг қабрлари топилди.

Мезолит даврининг маконлари мамлакатимизнинг ўрмон полосасида: Ока бўйида (Гремячее, Елин Борда) ва Юқори Волгада (Соболево, Скнятинода) ҳам топилди. Бу маконлар Қримникидан фарқ қилади. Бу ерда геометрик шаклли микролитлар йўқ, аммо тол баргисимон микролитлар кўп. Хронология жиҳатидан бу маконлар субарктика ва бореал даврларига оиддир.

Мезолит даври дунёнинг ҳамма қитъаларида ҳам одамнинг ҳали қадам босилмаган жойларини ўзлаштириш давридир. У даврда одам яшайдиган ерлар чегараси муттасил кенгайиб борган, шимолда эса бу ҳол музликнинг чекиниши билан боғлиқ бўлган. Одамлар ўша вақтда Шимолий Европага ўрнашганлар. Одам палеолит даврида Сибирда Европадагидан кўра анча шимолроққа кўтарилиб, мезолит даврида шимолий қирғоққа бориб етган бўлса керак, бу эса Беринг бўғози орқали Америкага кириб боришга имкон берган бўлиши эҳтимол (дунёнинг бу қитъасида палеолит бўлмаган, одамлар бу қитъани Европа, Осиё ва Африкадагидан кўра кам деганда ярим миллион йил кейин эгаллаган). Зотан, бу ҳол қачон юз берганини археология ҳозирча аниқлай олмаган.

Музлик кечроқ чекинган Балтика мамлакатларида хронология жиҳатдан (Даниядаги маконларидан бирининг номи билан аталган) лингби даври мезолитга тўғри келади. Мезолитдан бошлаб бу ўлкалар одамлар томонидан дастлаб ўзлаштирила бошланган эди. Лингби типидаги маконларнинг ҳаммаси муваққат турар жойлардир. Шимолий Европадаги дастлаб кўчиб кела бошлаган овчи гуруҳлар доим кўчиб юриб ҳаёт кечирганлар. Қурол-асбоблари кўпроқ микролитлардан иборат бўлган. Бир оз қаттиқроқ ва анча дағал ромбсимон тош ўқлар ҳам учрайди. Суяк қуроллар мадлен даврининг қуролларини эслатади.

Субарктика даврига мансуб лингби давридан кейин бореал даврига мансуб маглемозе даври бошланган (бу давр ҳам Данияда топилган маконлардан бирининг номи билан аталади). Балтика бўйида балиқ тутиш овчилик хўжалигида асосий ўрин олган. Бу даврнинг қуроллари ичида тарденуаз типидаги микролитлар кўпчиликни ташкил этади, аммо шундай макролитлар

ҳам учрайдики, булар ҳақида қуйида гапирилади. Суяк буюмларда геометрик нақшлар кўп учрайди, бундай нақшлар неолит даври бошиданоқ ибтидоий санъатнинг ҳаммасида учрайди.

Балтика денгизининг СССРга қарашли соҳилида маглемозе типидаги муҳим макон текширилди. Шимоли-Шарқий Эстониядаги Кунда деган жойдан топилган бу макон санаси жиҳатидан бореал даврига мансубдир. Бунда топилган қуролларнинг кўпи суяк санчқилардан, ўқ учлари ва шу кабилардан иборат. Бу макон Фин қўлтиғи соҳили яқинидаги кўл ўртасида жойлашган оролдадир. Бу ерда одамлар асосан балиқ тутиш ва сув паррандаларини овлаш билан кун кечирганлар. Бу вақтда жуда содда қайиқлар ясалган: балиқчиликнинг ривожланиш даражасига қараганда шундай қайиқлар бўлганлигини фараз қилиш мумкин. Ажойиб одамлар балиқни денгиздан эмас турар жойларига яқин кичкина кўлдан тутганлар, улар денгизда сузишга журъат этмаганлар.

Мезолит даврида ҳам уруғ аъзоларининг коллектив меҳнати ва ўзаро ёрдамлари ов ва балиқчиликнинг зарурий шарти бўлган. Ибтидоий жамоа тузумида ишлаб чиқариш воситаларининг ижтимоий мулклиги ишлаб чиқариш муносабатларининг асосидир. Бу ўша даврдаги ишлаб чиқариш кучларининг характерига асосан мувофиқ келади. Тош қуроллар ва кейинроқ пайдо бўлган ўқ ёй билан табиат кучлари ва йиртқич ҳайвонларга қарши якка ҳолда курашиб бўлмас эди. Кишилар очдан ўлмаслик, йиртқич ҳайвонларга ем бўлмаслик ёки қўшни жамоалар қўлида ўлиб кетмаслик учун ўрмонда мева йиғиш, балиқ овлаш, уй-жой солиш ишини биргалашиб бажаришга мажбур эдилар. Биргалашиб меҳнат қилгандан кейин, ишлаб чиқариш воситалари ҳам, шунингдек ишлаб чиқариш маҳсулотлари ҳам умумий мулк бўлар эди. Агар ишлаб чиқаришда қўлланиладиган ва шу билан бирга йиртқич ҳайвонлардан сақланиш қуроллари бўлган баъзи бир ишлаб чиқариш қуролларининг шахсий мулклигини ҳисобга олмасак, у вақтда ҳали ишлаб чиқариш воситаларининг хусусий мулклиги тўғрисидаги тушунча ҳам йўқ эди.

Камон ва ўқлардан иборат янги қуролларнинг ихтиро қилиниши натижасида ов унумдорлигининг ўсиши, хўжаликнинг янги формаларини вужудга келтириб чиқариши лозим эди. Айрим қулай ҳолларда овда камон ишлатилиши натижасида бевосита истеъмолдан анча ошиқ ўлжа топиш мумкин эди. Бундай ҳолларда одамлар ярадор ҳайвонларни ёки тирик болаларини уйларига олиб келишлари, ўзлари тўқ бўлсалар запас озиқ-овқат ғамлаб қўйиш мақсадида боқишлари лозим бўлган. Ҳайвонларни қўлга ўргатиш ана шу тариқа бошланган. Чорвачиликнинг бу илк босқичини археологик йўли билан ўрганиш қийин. Маконлардан топиладиган суяклар илк чорвачиликни ўрганишда бирдан-бир манба бўлиши мумкин, аммо бу шароитда уйда боқилган ҳайвонлар ёввойи ҳайвонлардан унча фарқ қилмаган.

Уларнинг ўртасида фарқ бўлиши учун неча минг йиллар ўтиши лозим эди. Ўз қиёфаси билан уруғдошларга ўхшамай қолган биринчи уй ҳайвони ит эди. Итнинг аждодлари қанақа бўлганлиги масаласи ҳозиргача зоологияда очиқ турибди.

Бир қанча мамлакатларнинг азил ва тарденуаз қатламларида ит суяклари топилган. Мезолит даврида яшаган одамлар ит гўштини еганликларини аниқ тасдиқловчи далиллар (тиғ теккан суяклари) бир қанча жойда жумладан Қрим ғорларида ҳам учраган. Шу муносабат билан одамлар биринчи навбатда ит овқат манбаи, гўштнинг жонли запаси сифатида қўлга ўргатилган деб тахмин қилинади.

УЧИНЧИ БОБ

НЕОЛИТ

Сопол идишлар, кулолчилик пайдо бўлиши билан неолит (гречка «неос»— янги демак) ёки янги тош даври бошланади. Археологлар учун бу ҳолат айниқса яққол кўзга ташланади. Чунки неолит, бронза ва темир даврлари аҳолиси яшаган ҳамма жойларда сопол синиқлари кўпроқ топилади.

Кулолчиликнинг дастлаб вужудга келишини баён этиш учун баъзи олимлар амалда юз бериши мумкин бўлган бир гипотезани ўртага ташлайдилар. Энг қадимги идишлар ёғочдан ясалган ва новдадан тўқилган. Саватлар баъзан лой билан сувалган. Ана шундай сават тасодифан гулханга тушиб қолган бўлиши мумкин. Ўтда саватнинг новдалари куйиб кетган, сувалган лой эса шу даражада қотиб қолганки, одамлар ўтда куйган лойнинг пишиқлигини, демак лойдан ясалиб ўтда куйдирилган идишнинг афзаллигини пайқаганлар.

Аммо сопол идишлар фақат шу йўл билангина эмас, бошқа йўллар билан ҳам кашф этилган бўлиши мумкин.

Аммо ҳар ҳолда лойни куйдиришнинг кашф этилиши овқат тайёрлаш ва сақлашда одамларга янги имкон яратган. Бу кашфиёт чорвачилик ва деҳқончиликнинг кейинги тараққиёти учун зарурий шарт эди дейиш мумкин. Аммо археология маълумотларига қараганда овчи, балиқчи ва ўсимлик терувчи хўжаликлар ҳам сопол идишлардан кенг фойдаланганлар. Хронология жиҳатдан илк неолит атлантика даврига тўғри келади. Ҳозирча бу давр жуда ҳам кам текширилган, унда ҳали кўп нарса ноаниқлигича турибди. Лекин ҳар ҳолда бу давр ҳамма мамлакатларда кулолчиликнинг, гарчи у даврда дағал ва чала куйдирилган бўлса ҳам, кенг ёйилганлиги билан боғлиқдир. Неолит идишларининг таги думалоқ бўлиб, бу идишлар махсус чуқурчаларга ўрнатилган.

Тахминан шу вақтларда (эҳтимол сал олдинроқ) бошқа бир муҳим ихтиро — болта ҳам кенг тарқалган. Илк неолит учун макролитлар (грекча «макрос»— узун демак) расм бўлган. Одамлар чақмоқтошдан катта ва оғир қуроллар ясай бошлаганлар. Макролитлардан баъзи бирлари болта ўрнида ишлатилган. Бундан олдин ўтган ҳамма даврларнинг қуроллари орасида

дарахт кесиш ва ғўлаларни ишлаш учун (гарчи мавжуд қуроллларнинг кўпини шу мақсадда ишлатиш мумкин бўлган бўлса ҳам) биронта махсус қурол бўлган эмас. Илк неолитда пайдо бўлган болта чайла ва кулбалар қуришда бирданига бебаҳо қурол бўлиб қолган. Бу вақтда балиқчилик учун зарур бўлган ибтидоий қайиқ ва ғўладан ўйиладиган қайиқлар ясашда ҳам болта балки ҳаммадан ҳам муҳимроқ ўрин тутган бўлса керак.

Илк неолит даврида чорвачилик ва деҳқончилик бўлганлиги ҳақида тортишувлар бор. Бу давр қатламларидан топилган от ва ҳўкиз суяклари ҳар хил талқин қилинади. Умуман уй ҳайвонлари дастлаб тараққий қила бошлаган пайтларда уларни ёввойи от ва ёввойи ҳўкизлардан ажратиш қийин, улар қадим даврларда, жумладан палеолит даври маконларида ҳам кўп учрайди. Уй ҳайвонларини ёввойи ҳайвонлардан фарқ қилиш учун қуйидаги белгилар назарга олиниши керак: 1) ёввойи ҳайвонлар орасида жуда қарилари бор, уй ҳайвонлари ичида қарилари бўлмайди, 2) ёввойи ҳайвонларнинг эркаги билан урғочиси баравар бўлади, уй ҳайвонлари орасида эса урғочиси кўпроқ бўлади, 3) қадимги ёввойи ҳайвонлар ҳозирги замон ёввойи ҳайвонларига, уй ҳайвонлари ҳозирги замон уй ҳайвонларига бутунлай ўхшамаса-да, ҳар ҳолда яқинроқ бўлади. Бу белгиларга қараб иш тутиш суякларни синчиклаб ўрганишни талаб қилади, бу эса асосан келгусида қилиниши лозим бўлган ишлардандир.

Илк неолит даврида баъзи жойларда ёрғучоқлар учрайди. Донни ёрмалаш учун ишлатиладиган тош асбоб шу ном билан аталади. Каттароқ тош устига сепилган донни кичикроқ тош билан ишқалаб янчганлар. Бу содда асбоблардан деҳқонлар бир неча минг йиллар давомида фойдаланиб келган (фақат Римда бу асбоб ўрнига қўл тегирмон ишлатилган). Бироқ дон янчадиган бу асбобни деҳқонлар топганлиги шубҳали. Этнографик маълумотларга қараганда ёввойи ўсимликларнинг донларини янчиш учун ҳам ана шу асбоблардан фойдаланилган. Илк неолитда ҳам уларни шу мақсадда ишлатган бўлишлари мумкин. Бу давр маконларининг кўпида деҳқончилик ва чорвачилик аломатлари кўринмайди.

Кейинчалик ғоят кенг тарқалган бу икки хўжалик тури энг қадимги иккита хўжалик тури билан чамбарчас боғланган. Деҳқончилик бевосита теримчиликдан, чорвачилик эса бевосита овчиликдан ривожланган. Киши териладиган ейишли донларнинг кўкаришини кузата бориб, ниҳоят уларнинг униб етилишига ёрдам бера бошлаган. Чорвачиликнинг қандай пайдо бўлганлиги ҳақида юқорида гапирилган эди.

СССРда санаси атлантика даврининг охирларига тўғри келадиган баъзи маконларни (улардан Льялово ва Стрелкадагилари қуйида тилга олинади) илк неолитга мансуб дейиш мумкин. Улар маданий ҳолатларига кўра сўнгги неолит маконлари билан маҳкам боғланган ва шунинг учун ҳам улар бирга кўри-

лиши лозим. Макролитлар бизнинг кўп вилоятларимизда кўп учрайди. Улар ўрмон минтақалари ва даштларда ҳам баб-баравар тарқалган.

Бизда сўнгги неолит ёки ривожланган неолит бирмунча яхши ўрганилган. У ўзининг хўжалик тараққиёти жиҳатидан илк неолитдан кам фарқ қилади. Археология жиҳатидан сўнгги неолитнинг энг муҳим тафовути ундаги қуролларнинг силлиқланганлигидир. Хўжаликнинг негизини, аввалгидек, тараққий қилган овчилик ҳамда у билан муваффақиятли равишда рақобат қиладиган ва ривожланган балиқчилик ташкил этади. Овчиликда ўқ ва ёйлардан кўплаб фойдаланилган. Деҳқончилик билан чорвачилик, аввалгидек ибтидоий ҳолатда бўлган. Бу вақтда уруғчилик тузуми равнақ топган. Бу эса ҳозирги вақтда тараққиёти жиҳатидан ўша замон даражасида яшаб турган қабилаларнинг этнографиясини ўрганиш билан исбот этилган.

Силлиқланган қуроллар хўжаликка унча катта янгилик киритмаган бўлса-да силлиқлаш қўлланилган меҳнат соҳасида унумдорлик бирмунча ошган. Бироқ силлиқлаш ҳамма соҳада ҳам қўлланила бермаган, кўпроқ ёғоч буюмлар ишлайдиган қуроллар пардозланган, аммо шунда ҳам ҳамма қуроллар силлиқланган эмас. Силлиқлаш жуда кўп вақт талаб қиладиган иш бўлиши билан бирга кўпинча кутилган натижани бермаган.

Қуроллар махсус тош устида одатда қумтош тахтасида силлиқланган. Аввало азалдан расм бўлган уриб учириш техникаси воситаси билан қуролнинг бошлиғи ясалган. Зарур шаклдаги қурол бошлиғи кейин силлиқланган. Тош тахта фақат таянч хизматини ўтаган, холос, тош тахта устига сепиладиган ҳўл қум эса силлиқловчи модда бўлган. Оддий кварц қуми майдаланган қаттиқ тош, кварц бўлиб, бошқа тошларни унга узоқроқ давом этдириб ишқалай берса яхши силлиқлайди. Силлиқланган қуроллар неолит охирларида баъзан тешилган. Илк суяк парма вазифасини бажарган. Суяк пармани камон ипига ўраб айлантирганлар. Суяк парманинг тош тешадиган учига нам қум сепиб турилган. Пармаланган қуролга ёғоч даста ўрнатиш мумкин бўлган, дастали қурол билан иш қилиш анча қулай эди, албатта (бу тош қурол дастага вақтинча боғлаб ишлатилган). Маконларни қазиш вақтида цилиндр шаклидаги тош бўлакчалар, яъни пармалагандан кейин тешик ўрнидан олинган ўзаклар учрайди. Энг муҳим қурол ҳисобланган болта кўпинча пармаланган ва силлиқланган.

Силлиқлаш натижасида қуроллар аниқроқ шакл олган, бу эса уларнинг турларга ажратилишига ёрдам берган. Масалан, пона болтадан тамомила фарқ қилган. Қуролнинг янги хили, тўқмоқлаб урадиган оғир чўқмор пайдо бўлган. Неолит даврида тўқмоқлар тошдан ясалиб, силлиқланган пармаланган ва думалоқ шар шаклида бўлган.

Бошқа тошларга ўхшаш чақмоқ тош ҳам силлиқланган. Янги техника шароитида чақмоқ тош алоҳида устунликка эга эмас эди. Болталар, поналар ва бу техниканинг бошқа буюмлари хилма-хил тошлардан ясалган. Аммо чақмоқ тош ҳар ҳолда, илгаригидек, қурол ясашда кўпроқ ишлатилган. Ахир тош қуролларнинг жуда кўпчилиги неолит даврининг охирларида ҳам сира силлиқланмаган. Улар аввалгидек уриб учирилган, эски ёрма техника ҳукм сурган. Ретушлашда эзиб учириш техникаси кенг қўлланилган.

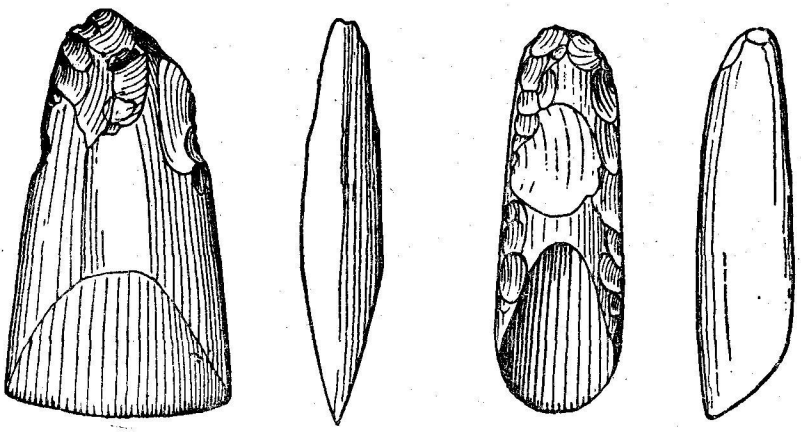

10- расм. Болта ва пона. *Муром яқинидаги Волосоводан топилган*

Ёрма техникада ясалган қуроллардан сўнгги неолит даври учун энг характерлиси чақмоқтош ўқ учларидир. Уларнинг шакли баргга ўхшайди, кейинроқ эса учбурчак шаклига ўхшатилган. Улар жуда яхши ретушланган.

XIX аср археологлари палеолит даврини кертилган тош даври, неолит эса силлиқланган тош даври деб атаганлар. Бундай қарама-қарши фикр жуда кўп кашфиётлар билан аллақачонлар рад қилинди. Илк неолитда силлиқлаш деярли бўлмаган, қуролларнинг тиғларигина баъзида камдан-кам силлиқланган. Силлиқланган тош буюмлар фақат сўнгги неолитдагина расм бўлган, бунинг ҳам кўп қисми бронза даврига хос бўлиб, улар ҳеч қачон моддий маданиятда ҳукмронлик қилмаган.

Сўнгги неолит мамлакатимизнинг ҳамма ерда ҳам бир текисда ўрганилмаган; бу давр жанубдан кўра шимолда яхшироқ ўрганилган; жанубда Жданов шаҳридаги неолит қабристонигина мукаммал ўрганилган. Бу қабристон Азов денгизи соҳилидадир. Ўликлар чўзилтириб кўмилган ва уларга қизил бўёқ сепилган. Қабрлардан силлиқ тош болталар ва тўқмоқлар, чақмоқтошдан ясалган пичоқлар, қирғичлар, ўқ учлари ва микролитлар топил-

ган. Топилган буюмлар орасида силлиқлаш учун ишлатиладиган тош тахта ҳам бор. Ёввойи ҳайвонларнинг суякдан ясалган ҳайкаллари бир неча марта топилган. Ёввойи чўчқа тишидан ишланган чўлпилар жуда кўп учрайди. Бу чўлпилар кийимларни баъзан бошдан оёқ безаш учун ишлатилган бўлиши эҳтимол. Деҳқончилик ёки чорвачиликдан ҳеч қандай аломати йўқ. Ов хўжалиги аломатлари эса жуда кўп. Бу ерда кишилар ўртасида мулкий тафовут бўлмаганлигини алоҳида кўрсатиб ўтиш керак. Қабрларда буюмлар гарчи кўп бўлса-да, гўрлардан бой билан камбағални ажратиб бўлмайди (ҳолбуки бундай тафовут кейинги даврларга хос хусусиятдир). Демак ҳали уруғ ичида ҳамма тенг ҳуқуқли бўлган.

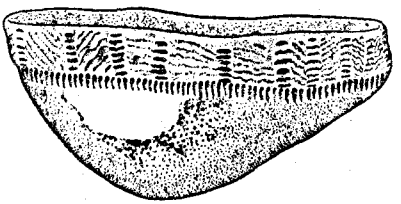

11- расм. Калтаминор идиши. *Хоразмдаги Жонбос қалъадан топилган*

Шимолий Кавказда, Нальчик яқинидаги Агубекда неолит макони топилади, бунда чақмоқ тошдан ясалган жуда кўп пичоқ, қирғич ва ўқ учлари орасида баъзан силлиқланган тош болта ва поналар ҳам бор. Сопол идишларда нақш бўлмаган. Турар жойлари аниқланмаган. Бу маконда яшаган кишиларнинг хўжалиги овчиликдан иборат бўлган. Нальчик яқинида неолит даври қабристони ҳам текширилган.

Ўрта Осиёда сўнгги неолитга оид маконлар Хоразмда, Амударё этакларида, Қалтаминор деган жой яқинида бўлган. Бу маконларнинг хўжалиги балиқчиликдан иборат бўлган, жуда кўп балиқ суяклари топилган. Сопол идишларнинг таги думалоқ бўлиб, нақшлар ўйиб солинган. Чақмоқтошдан ясалган пичоқ, қирғич, ўроқранда ва ўқ учлари кўплаб топилган. Онда-сонда силлиқланган тош болталар ҳам учрайди. Суякдан ясалган ўқ учлари жуда кўп. Ҳинд океани чиғаноқлари топилган, бу ҳол узоқ жойлар билан алоқа бўлганлигини кўрсатади. Майдони 300 $м^2$ ча келадиган ғоят катта турар жой очилган, томни кўтариб турадиган қатор устунлар бор. Бу ерда 100 дан ортиқ киши яшаши мумкин бўлган. У бутун бир уруғ учун солинган умумий уйдир. Ҳар ер-ҳар ерда овқат тайёрлаш учун ёқилган кўпгина ғулханларнинг излари бўлиб, ҳар бир ўчоқ алоҳида-алоҳида оила хўжалигига қарашли бўлган. Ўчоқлар атрофида жуда кўп рўзғор буюмлари топилган. Уйнинг ўртасида ибодат қиладиган катта ўчоқ бўлиб, унинг атрофида ҳеч қандай рўзғор буюмлари йўқ. Ўчоқ остидаги тупроқнинг қаттиқ куйганлиги эса сўнмас оловни узоқ вақт давомида ёндириб турилган деган хулоса чиқаришга имкон беради. Бу уруғнинг диний маркази бўлган. Бу — ўтга топинишнинг энг қадимги далилидир. Ўтга топиниш кейинчалик (антик даврда) умуман Ўрта Осиёга хос

хусусиятдир. Қалтаминор маконлари асосан эрамиздан аввалги IV минг йилликка оиддир.

Шарқий Европанинг шимолий, ўрмон полосасида ҳам топиб қазилган неолит маконлари оз эмас. Аммо бу ерда ҳам Ғарбий Европадаги сингари, сўнгги неолитни бронза давридан ажратиш қийин. Шу икки давр давомида ўрмонзорларимизда ягона устига чуқурча ва уйлар кунгура нақш солинган сопол идишлар расм бўлган. Ғарбий Европада бундай идишлар бўлмаган, бизда эса жуда узоқ вақтлар давомида деярли ҳамма идишларнинг усти чуқурча ва ўйма нақш билан қоплаган.

Мана шундай нақшли сопол идиш парчалари сочилиб ётган маконлар кўп учрайди. У ерда чақмоқ тошдан ясалган қуроллар ҳам кўп. Силлиқланган қуроллар ҳам учрайди. Бу маконларнинг кўпи бронза даврига оид. Гап шундаки, бронза ҳеч бир мамлакатда чақмоқ тошдек кўп ишлатилмаган. Кейинроқ темир пайдо бўлгандан кейингина ишлатилмай қўйилган. Бронза давридаги турар жойларнинг ҳаммасида ҳам ишлатилган қуроллар-нинг кўпчилиги, аввалгидек, чақмоқ тошдан ясалган қуроллар бўлган. Бизда эрамиздан аввалги II минг йилликка оид сўнгги маконларда чуқурча ва ўйма кунгура нақшли сопол идишлар билан бирга баъзан бронзадан ясалган қуроллар ва ҳатто уларни ишлаган устахона излари ҳам учрайди. Шундай бўлса-да, шу типдаги кўпгина ва энг машҳур маконларни неолит даврига оид дейиш мумкин, чунки бу маконларда металл ишлатилмаган, ишлатилган бўлса ҳам металлургия бўлмаган.

Маконлар жойланиш шароитига қараб торфзорли, аллювиал ва дюнали маконларга бўлинади. Бу маконларнинг энг қадимийси Льялов макони (Москвадан 40 *км* шимолда) торфзорда жойлашгандир. У ерда гарчи силлиқланган тоштахталар бўлса-да, макролитлар ҳам учрайди. Бу ердаги кишилар кўл бўйида ёғоч тўшамаларда яшаганлар. Ўша замон кўлларининг кўпи умуман торфзорларга айланган. Чанг анализига кўра (торфда чанг кўп бўлади), Льялов макони атрофидаги дарахтларнинг кўпи кенг баргли (дуб ва бошқалар) дарахтлар, иқлими илиқ ва сернам бўлган. Бу ҳали атлантика даври бўлиб, макон эрамиздан аввалги IV минг йилликка тўғри келади.

Аллювияда, яъни дарё ва кўл ётқизиқларида кўп маконлар топилди. Улардан энг қадимийлиги ва топилмаларининг кўплиги билан машҳурлари Ладога ва Коломци маконларидир. Ладога кўли маконидан силлиқланган жуда кўп қуроллар топилди. Оқиб келиб чўккан бу торф қатламида дубдан ўйиб ясалган қайиқ ҳам топилди (торф ичида ёғоч кўпинча яхши сақланади). Коломци маконида (Новгород ёнида, Ильмень кўли бўйида) ўйма кунгуралар билан сопол идишга солинган одам ва ҳайвон суратлари чизилганлиги неолит даври суратининг ажойиб мисолидир. Неолит даври санъати ҳамма жойда бўлгани сингари, бизда ҳам схематик ва геометриклиги билан ажралиб туради.

Дюна (қум уюм) лардаги маконлар бошқа хил маконлардан кўра кўпроқдир. Улар дарё бўйларида (шунингдек, кўллар, Оқ денгиз ва Балтика денгизи бўйида) чўзилиб кетган қумтепаларда, шу билан бирга уларнинг сувга қия томонида жойлашган бўлади. Бундай маконлардан энг машҳури Муром яқинида Окадаги Волосово маконидир. Ундан босма ретуш билан ғоят гўзал қилиб ишланган чақмоқ тош қуроллар, жумладан ханжарлар, пичоқлар ва ўқ учлари топилди ва бу Волосово хазинаси деб ном олди.

Шундай қилиб, мамлакатимиздаги ҳамма маконлар сувга яқин бўлган. Уларнинг торфзорлардаги, аллювиядаги ва дюналардаги маконларга бўлинишининг ўзи ҳам сувга яқин ерларда жойлашганликларини аниқ кўрсатиб туради. Текширишлар натижасида кўпгина шундай ҳоллар маълум бўлдики, сув сатҳи пасайиши билан (асрлар давомида сув гоҳ кўтарилиб, гоҳ пасайиб турган) маконлар ҳам пастроққа кўчирилган. Бу қонуний ҳолдир. Маконлар картаси билан сув системалари картасининг бир-бирига мос келиши табиийдир, чунки ўша даврларда одамлар ўрмонларга фақат дарё бўйлаб кириб борганлар ва дарёлардан узоқ кетмаганлар. Ўтиб бўлмайдиган ўрмонзорлар билан қопланган сув айирғичларга одамлар етиб бормаган. Маконларнинг сувга яқинлиги шу қадар аниқ ва равшанки, буни одамларнинг фақат балиқчилик ва сув ови билан машғул бўлганликлари билангина тушунтирилиши мумкин. Буни маконлардан топилган суяк турларининг миқдори ҳам тасдиқлайди: масалан, Ладога маконидан топилган суякларнинг 80 проценти сув фаунасига (балиқ ва сув паррандалари) ва атиги 20 проценти қуруқликдаги ҳайвонларига тегишлидир. Ов ҳайвонларидан булан (лось) катта аҳамият касб этган.

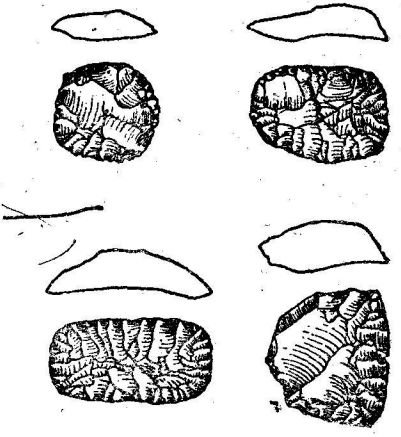

12- расм. Неолит қирғичлари

Мамлакатимиздаги неолит маконларининг жойланишидаги яна бир қонуниятни кўрсатиш мумкин. Бу маконлар кичик-кичик дарёлар бўйида ва кўпинча уларнинг этакларида жойлашган. Кичик дарё этакларида жойлашган маконлар айни вақтда катта дарёларга, катта кўлларга ва денгиз (Оқ денгиз ва Балтика денгизи)га ҳам яқин бўлган, аммо уларнинг биттаси ҳам ёнида кичик дарё бўлмаган катта сув ҳавзаси ёнида жойлашмаган. Демак, балиқ тутиш учун катта сувлардан фойдалана олмаганлар деб хулоса чиқариш мумкин. Одамлар катта сувлардан бир оз фой-

даланган бўлсалар-да аммо улардан доимо керакли ўлжани ололмаганлар. Қичик дарёнинг икки томонига қозиқ қоқиб уларга тўр бойлаб кўп балиқ тутиш мумкин бўлган. Ишни бу тартибда ташкил этиш ва маҳсулотни тақсимлаш фақат коллектив бўлгандагина мумкин бўлган.

Макон майдони одатда унча кенг бўлмаган, у 3000 $м^2$ дан ошмаган. Турар жойлар асосан Совет ҳокимияти дарвида ўрганилди. Маконлар турли шакллардаги ертўлалардан иборат бўлиб, тепаларига чайлалар ўрнатилган бўлса керак. Ертўлаларнинг қоқ ўртасида одатда тошлардан ишланган ўчоқлар бўлган. Маконларда бундай турар жойларнинг сони одатда 10—12 тадан ошмаган. Бундай посёлкаларда кексалар ўрта ҳисобда элликтача бўлган.

Баъзан биздаги неолит сополларида балиқ тутиш учун ишлатилган тўрларнинг излари учрайди. Ладога кўлининг ғарбий соҳилида неолит чақмоқтош қуроллари билан бирга тўр қолдиқлари ҳам топилди. Тўр пўстлоқ ва қичитқи ўтдан эшилган иплардан тўқилган. Маконларда тўрни сувга чўктириш учун ишлатилган тошлар учрайди. Ов қуролларидан чақмоқтош ўқ учлари ва найза пайконлари сақланиб қолган. Дастлаб ўқ учлари баргсимон, сўнгра учбурчак шаклда бўлди. Чақмоқтошдан ясалган меҳнат қуролларидан қирғичлар, ўроқрандалар ва пичоқлар кўпроқ учрайди. Силлиқланган болта ва поналар унча кўп учрамаса-да, улар шу даврга хос қуроллардир. Уларнинг кам учрашига сабаб шуки, кишилар бу қуролларни эҳтиётлаб сақлаганлар, камдан-кам йўқотганлар. Деҳқончилик билан чорвачилик ҳақида ҳозирча ҳеч қандай аломат топилгани йўқ.

Бу маконларнинг ҳаммасига хос ўйма кунгура нақшли сопол идишлар Шарқий Европанинг бутун ўрмон полосасида расм бўлган. Ўйма нақшлар (думалоқ ўйиқлар) идишларга белемнитлар билан ўйиб солинган. Учи цилиндрсимон қаттиқ ўзакдан иборат қадимги қазилма моллюска қолдиғи белемнит деб аталади. Белемнитлар маконларда кўп учрайди. Сополга кунгурадор нақш соладиган босмалар ҳам учрайди. Улар кунгурадор тишли бўлиб ясси тош парчалар ёки суякдан ясалган. Турли комбинациялардаги нақшлар албатта белемнит ва тишли тош парчалари воситаси билан идиш пиширилмасдан олдин босилган. Бу биздаги неолит сопол идишларига ҳусн берган. Идиш таги юмалоқ бўлган. Демак бу идишлар чуқурга ёки ўчоқ тошлари орасига қўйилган (бу вақтда стол ҳам, печь ҳам бўлмаган).

Сопол идишлар катта-кичиклиги ва хизматига кўра уч хилга бўлади: 1) озиқ-овқат маҳсулотлари сақланадиган, қурумсиз катта идишлар; 2) овқат пишириш учун ишлатиладиган, қурум қопланган ўртача идишлар ва 3) овқат сузиб ейиш учун ишлатиладиган, бу ҳам қурумсиз кичик идишлар. Лойга кўпинча дресва, яъни гранит қуми аралаштирилган бўлади. Идишлар жуда содда усулда пиширилганда гранит қуми идишларни ёрилиб ке-

тишдан сақлаган. Идишлар лой тасмаси билан ясалган, яъни тасма қилиб тайёрланган лой спираль шаклда устма-уст қўйиб ўралган. Кулолчиликда бу усул узоқ вақтларгача, то ўрта асрларгача қўлланиб келинган (синфий жамиятларда у кулолчилик чархига мосланган, ибтидоий жамиятда эса кулолчилик чархи бўлмаган). Сопол идишлар бу даврда гулханда пиширилган. Идишларни аёллар ясаган бу эса этнографик таққослаш ва неолит идишлардаги бармоқ изларини дактилоскопия усули билан ўрганиб исбот қилинган.

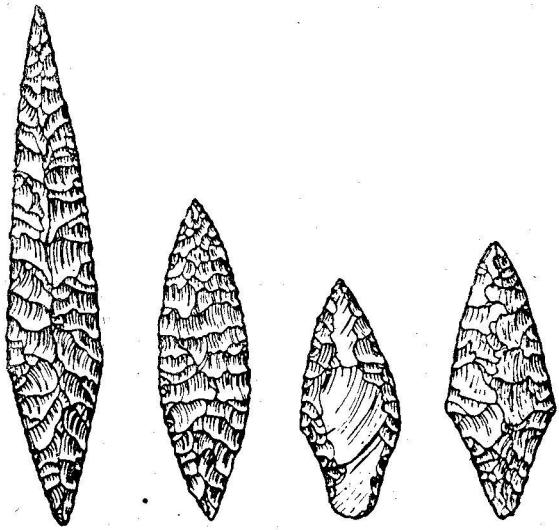

13- расм. Неолит давридаги ўқ учлари. *Муром яқинида, Волосоводан топилган*

Онега кўли ўртасидаги Буғу оролида неолит даврига оид қадимги қабристон бор. Одамлар кўл бўйида яшаганлар ва ўликларни оролга олиб бориб кўмганлар. Ўликлар чўзилтириб кўмилган ва устларига қизил бўёқ сепганлар. Эркакларнинг қабрларидан тош ўқ ҳамда найза суяк санчқилар, ўқ учлари, тош пичоқ булан ва айиқ тишларидан ясалган маржонлар топилди. Аёллар кўмилган қабрларда ҳам эркаклар қабридан чиққан маржонлар, худди ўшандай пичоқлар ва суяк ниналар топилди. Бир неча қабрдан суякдан ясалган одам ва ёввойи ҳайвон ҳайкалчалари чиқди. Булан ва айиқ тишларидан ясалган жевак-чўлпилар муттасил учраб турди. Бу жевак-чўлпилар билан кийимларни, баъзан ҳатто бошдан-оёқ безаган бўлсалар керак. Азов денгизи билан Онега кўли ўртасида ғоят катта масофа бўлишига қарамай, Ждановдаги қабристон билан Буғу оролидаги қабристон маросими ва буюмлари бир-бирига ўхшайди.

Онега кўлининг шарқий соҳили ва Оқ денгизнинг ғарбий соҳилидаги қоя тошларда неолит овчилари ўйиб чизган минглаб суратлар сақланб қолган. Кўпроқ булан, буғу, оққуш, ғоз, ўрдак суратлари солинган. Баъзи суратлар сирли маъно бериб чизилган. Масалан, буғуларни ҳайдаб қамаш манзараси бу ишнинг ҳақиқатда муваффақиятли бўлишини таъминлаш мақсади билан чизилган бўлса керак. Одамлар сурати анча кўп учрайди, уларда асосан овчилар тасвирланган. Қайиқ суратлари ҳам бор. Оқ денгиздаги ов манзарасида чанғичиларнинг жаҳонда энг қадимги тасвири берилган.

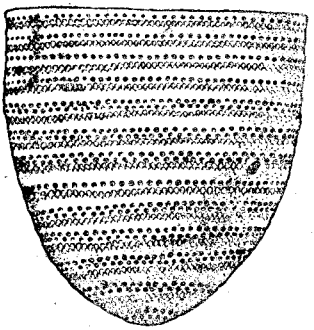

14- расм: Чуқурча ва тароқсимон ўйма нақшли сопол идиш

Археологлар сўнгги вақтларгача чуқурча ва ўйма кунгурадор нақшли сополи бўлган маконлар ҳақида умумий тарздагина гапириб келдилар, бу кифоя қилмайди, албатта. Бу маконлар бир хил бўлса-да, улар жуда кенг территорияга тарқалган. Шу кенг территориядаги турли қисмларининг тарихий тақдирлари неча минг йиллар давом этган неолит даврида бир хил бўлган эмас. Бу соҳада баъзи тайёргарлик ишлари қилинган бўлса-да биз ҳали уларнинг ҳар қайсисининг тарихий тақдири нима кечганлигини кузата олмаймиз. Археологлар кейинги вақтларда неолит даврининг бир қанча ўлка вариантларини белгиладилар, бу вариантларнинг ҳар қайсиси чақмоқтош қуролларнинг алоҳида тури ёки сопол идишлардаги безакларнинг алоҳида комбинациялари билан бир-биридан фарқ қилади. Масалан, шимолда бундай ўлкалардан тўртта: Карелия, Оқ денгиз, Печора ва Каргополь ўлкалари белгиланган. Ока дарёси бўйидан неолитнинг бешта маҳаллий варианти: Льялов, Белёв, Рязань, Колосово ва Балахна бўлган. Мазкур ҳамма вариантларнинг хўжаликларидаги тафовут санаси маданий алоқалари ва ҳоказоларини ҳали аниқлаш вазифаси турибди. Ўрмонзор минтақадаги неолитнинг конкрет тарихи ана шу тариқа яратилиши мумкин.

Урал неолитининг бир қадар ўзига хос хусусиятлари бор. Бу ерда сопол идишлар ўйма кунгура ва жимжима нақшлидир. Кунгурадор қолиплар шунчаки безак босиш учунгина эмас, балки жимжималаш, яъни қолипни силжитганда тўлқинсимон из ҳосил қилиш учун ҳам ишлатилган. Безакнинг ана шу икки хили ҳам ҳар бир идишда баб-баравар ишлатилган. Урал идишларида чуқурчали нақшлар камдан-кам учрайди. Урал маконлари хўжалик тараққиёти даражаси жиҳатидан ўрта рус маконларидан бир қадар фарқ қилади. Бу ерда суяк турларининг миқдорига қараганда балиқчиликдан кўра ов муҳимроқ ўрин тутган. Сўнгра бун-

да гарчи чорвачилик бўлмаса ҳам деҳқончилик пайдо бўлган. Уралдаги кўпгина маконлар торфзорларда жойлашган, шу сабабдан бу ерда ёғочлар яхши сақланган.

СССРда энг қадимги неолит маконларидан бири Нижний Тагиль яқинида Стрелкадаги Урал маконидир. Бу макон атлантика даврига оид бўлиб, эрамиздан аввалги IV минг йиллик билан саналади. Урал торфзорларидаги бошқа жуда кўп топилмалар ҳам худди шундай қадимийдир. Стрелкадаги сопол идишларга ўйма кунгура ва жимжимадор нақшлар берилган. Стрелкада шох ва суякдан ясалган мотига (кетмонча)ларнинг кўплаб топилганлиги Уралда деҳқончилик жуда эрта бошланганлигини кўрсатади. Бу ерга донни, унинг узоқ ватани Ўрта Осиёдан олиб келинган бўлса керак. Кейинчалик, темир даврида Урал Ўрта-Осиё билан айниқса яқиндан алоқада бўлган. Аммо ҳар қалай неолит давридаёқ шимолда деҳқончиликнинг шунчалик эрта тараққий топиши таажжуб бир ҳолдир: ҳали у пайтларда деҳқончилик Ўрта Осиёнинг Қалтаминор маконларида ҳам бўлмаган. Стрелкада топилган ёғоч буюмлардан чанани ва катталиги аслидек ўрдак ҳайкалини алоҳида кўрсатиб ўтиш керак. Бу ҳайкалдан овчилар жонли ўрдакларни алдаб сувга қўйиб қўйиш учун фойдаланганлар. Буни ясаш учун қатламлари қуш патига ўхшайдиган ёғоч парчаси танлаб олинган. Уралда сўнгги неолитга ва асосан бронза даврига оид маконлар борлиги ҳам маълум; бу маконлар ҳақида кейинроқ гапирилади.

Сибирь неолити, мунозарага доир материалларни ҳисобга олмаганда, фақат Ангарада ўрганилган, холос. Бу ерда қазилган қадимий қабристонлар асосида бир неча даврлар аниқланди (уларнинг номи машҳур қадимий қабристонлар номи билан аталади).

Биринчи — исаково даври асосан эрамиздан аввалги IV минг йилликка оиддир. Хўжалиги овчиликдан иборат бўлган. Қадама микролит техникаси кенг қўлланилган. Қабрларда катта суяк найзалар, чақмоқтош қадамали пичоқлар учрайди. Чақмоқтош, ўқ учлари, қирғичлар кўп. Силлиқланган қуроллар ҳам пайдо бўлган. Сопол идишларнинг таги думалоқ.

Иккинчи, серов даври асосан эрамиздан аввалги III минг йилликка оид. Қабрлардан топилган қурол ва буюмлар ўша даврда уруғ аъзоларининг мулкий тенглиги тўла-сақланганлигидан далолат беради. Хўжалиги аввалгидек овчиликдан иборат бўлган, аммо қурол ва буюмлар хийла мураккаблашган. Тошни силлиқлашдан кейин пармалаш тарқалган. Аммо сопол идишларнинг таги думалоқлигича қолаверган. Қабрларда ўқларгина эмас, камонлар ҳам учрайди. Камонлар ёғочдан ясалган, суяк қопламалари бўлган, улар одам бўйидек келади. Археологларга Англиядан тортиб Японияга бўлган жуда кўп мамлакатлардаги ибтидоий камонлар маълум, аммо Серово камонлари улар ичида энг мукаммалидир. Балиқ тасвиридаги тош ҳайкалчалар бу даврга

хос бўлиб, одамлар бу ҳайкалчаларни балиқ ови муваффақиятли бўлсин учўн улар сеҳрлаш мақсадида сувга ташлаган бўлсалар керак. Бу ҳайкалчалар жуда схематик бўлишига қарамай, балиқларнинг умумий суратлари аниқ ва тўғри берилган: бу ҳайкалчалардан елим балиқ, бичок, омуль, ола балиқ, осётр, стерлядларни аниқ ажратиш мумкин. Балиқни тўр ва санчиқлар билан ҳам ушлаган бўлсалар керак. Серово даврининг охирларида қармоқ ҳам пайдо бўлган. Ўқ ёй эркаклар қабрларидагина эмас, аёллар қабрларида ҳам учрайди. Аёлларнинг қурол осиб юришини матриархатликнинг шубҳасиз аломати деб қараб бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда бу нарса кўп ўлкаларда ва ҳамма ерда матриархат билан боғлиқ бўлганлиги маълум.

Учинчи, кито даври ҳам эрамиздан аввал III минг йилликка мансуб бўлиб, бу давр II минг йиллик бошларини ҳам ўз ичига олади. Хронологик жиҳатидан бу бронза даври бўлса-да, узоқ Шарқий Сибирь ўрмонларида бу вақтда неолит давом этган. Мулкий тенгсизлик аломатлари куртак берган. Жуда кўп қурол ва буюмлар билан кўмилган баъзи қабрлар уруғ бошлиқларинини деб тахмин қилинади. Энди гўрларда ов буюмлари (гарчи чақмоқтош ўқ учлари кўп учраса ҳам) кўпчиликни ташкил этмайди, аммо унда қармоқлар жуда кўп. Балиқчилик техникаси мураккаблашган ва аҳамияти анча ошган. Бу даврда балиқчилик овчилик ўрнини босиб, у хўжаликнинг етакчи тармоғи бўлиб қолган. Сопол идишларнинг таги думалоқлигича қолаверган. Қимматли маҳаллий кўк нефрит минералининг топилиши катта аҳамиятга эга бўлган. Бу чиройли тош силлиқланган болта учун жуда боп материал бўлган. Баъзан бу тошдан исаково ва серово даврларида ҳам шу мақсадда фойдаланганлар, аммо кито даврида болталарнинг ҳаммаси нефритдан ясалган деса бўлади. Нефрит тоши ишлаш учун қийин бўлса-да, бу чиройли нефрит қуролнинг истеъмолда катта қулайлик берадиган ажойиб, мислсиз хусусиятлари бор. Бу даврнинг ғоят бой Кито қабристони кўк нефрит конларидан бири ёнида жойлашган. Ундаги қабрларда нефрит буюмларигина эмас, балки сира ишланмаган нефрит парчалари ҳам учрайди. Ишланмаган нефрит тошлар маҳаллий аҳолининг бойлигини ташкил қилган ва бу тошлар у ердан айирбошлаш йўли билан кўп жойларга тарқалган. Ангаранинг кўк нефритидан ясалган буюмлар Сибирнинг ҳамма ерида, ҳатто Уралда ҳам учрайди. Уруғларнинг коллектив мулкини тўпланиши ана шу билан боғлиқ бўлиб, у Ангарадаги қабрларнинг бойлигига таъсир этган. Аёллар қабрларида аввалгидек қуроллар учрайди, демак ижтимоий тузум бу ерда матриархатга асосланган бўлган.

ТЎРТИНЧИ БОБ

ЭНЕОЛИТ

Энеолит кўп мамлакатларда, шу жумладан, бизда ҳам неолитдан фарқ қилади. Бу ғалати энеолит ибораси латин ва грекча сўзлардан ясалган (латинча aeneus — мис, грекча «литос»— тош демак). Бу ибора ана шундай ғалати бўлгани учун ҳам баъзилар халколит (грекча «халкос» — мис) *терминини ишлатишни маъқул* кўрадилар. Ҳар икки термин ҳам ўша даврда мис пайдо бўлганидан *далолат беради*, аммо индустрияда ҳали тош тамомила устунлик қилган. Бу давр яна бошқа таъбир билан «мис асри» деб ҳам аталади.

Аввал бошданоқ айтиш керакки, неолит (илк неолит мустасно) билан энеолит асосан бир вақтда бўлган. Бу икки давр эрамиздан аввалги IV ва III *минг йилликларга баб-баравар мансуб* бўлиб, хронологик жиҳатидан эмас, балки маданий даражалари *жиҳатдан бир-биридан фарқ қилади*. Эрамиздан аввалги IV ва III минг йилликларда Европа ва Осиёдаги кўп ўлкаларда неолит **қабилалари яшаган, улар бу вақтда металлдан бехабар бўлиб,** *овчилик ва балиқчилик билан шуғулланганлар*. Европа ва Осиёнинг бошқа ўлкаларида металлдан бир оз хабардор энеолит қабилалари *яшаган ва уларнинг хўжаликлари* одатда деҳқончилик билан чорвачиликка асосланган бўлган.

Тош ва бронза даврлари ўртасида мис даври бўлганлиги металлдан ясалган энг қадимги меҳнат *қуроллари ва яроғларни* химиявий анализ қилиш йўли билан исбот этилган. У қуролларнинг ҳаммаси барча мамлакатларда бронзадан *қилинмай*, соф мисдан ясалганлиги маълум бўлди. Ҳеч нарса аралашмаган мисни соф мис деб ҳисоблаш керак: бироқ унда табиий аралашмалар бўлиши турган гап.

Бронзанинг кейинроқ пайдо бўлганлиги маълум: бронза мис билан қалай қотишмасидир. Бундай қотишмани *кашф этиш ва* унинг устунлигига тўғри баҳо бера билиш осон бўлмаган. Айниқса *қалай табиатда кўп учрайдиган металл эмас. Мис бўлса*, биринчидан, жуда юмшоқ металл, иккинчидан уни эритиш учун лозим бўлган иссиқликни ҳосил қилиш қадимги одамлар учун қийин бўлган. Шунинг учун мис қуроллар чақмоқтош қуролларни

сиқиб чиқаролмаган, ҳатто бутун мис даврида мис қуроллардан деярли кам фойдаланилган.

Мис қуроллар, шу тариқа, кам бўлса-да, улар келгусида буюк янгиликлар юз беришининг даракчиси бўлган. Тош ва ёғоч оламига янги жисм — металл кириб келган.

Мис қуроллар дастлаб ердан соф ҳолда топилган мисдан ясалган. Бу қуролларнинг энг қадимгилари металл қизитилмасдан совуқ ҳолда уриб ясалган. Ўша даврларда одамлар мисни тошнинг бир хили деб билганлар. Ниҳоят, (эрамиздан аввалги IV минг йилликда) металлнинг ғоят қимматли хусусиятини: кучли оловда суюқликка айланиши ва ҳар хил шаклга киритилиб, совигандан кейин шу шаклни сақлаб қолишини (бошқа эҳтимол тасодифан гулхан ёқиш вақтида) билиб олганлар. Шундай қилиб металлургия вужудга келган.

Бу давр маконларидан рангдор сопол маконлари деб ном олганлари энеолит учун жуда характерлидир. Улар Хитойдан Дунайгача тарқалган бўлиб, ҳамма жойда ижтимоий тараққиётнинг бир хил босқичи кузатилади. Бешта умумий аломат уларни бир-бирига бирлаштиради: 1) хўжаликнинг бошқа ҳамма турларидан кўра мотига билан қилинадиган деҳқончилик устунлик қилиши; 2) чақмоқтош қуроллари жуда кўп бўлгани ҳолда мис қуроллар-нинг пайдо бўлиши; 3) катта-катта ибтидоий жамоа бирлашмаларининг катта-катта пахса уйлари; 4) уруғга асос солган ҳайвонларнинг лойдан ясалган ва оналик уруғига хос бўлган ҳайкалчалари; 5) рангдор сопол буюмлари, яъни чўткача билан гул солинган сопол буюмлар бўлишидир. Бир-бирига камдан-кам ўхшайдиган ижтимоий-иқтисодий шароит ҳамма ерда амалий санъатнинг бир-бирига ўхшаш формаларини тақозо қилган. Зотан, турли жойлардаги сопол буюмлар бир-бирларига ўхшаса ҳам, айнан бир хил эмас. Бундай энеолит маконлари бошқа ҳамма мамлакатлардан олдин икки дарё оралиғи (Месопотамия)да ва Мисрда вужудга келган. Шу икки мамлакатнинг шумер подшолигидан олдинги икки дарё оралиғи сулолалардан олдинги Мисрнинг ибтидоий давр ёдгорликлари эрамиздан олдинги IV минг йилликка тегишли деб ҳисобланади. Юқорида кўрсатилган беш аломатнинг ҳаммаси ҳам бу мамлакатларда мавжуд. Икки дарё оралиғининг рангдор сопол буюмларига асосан катакли безаклар чизилган. Мисрнинг рангли сопол буюмларига сюжетли суратлар солинган.

IV—III минг йилликлардаёқ Икки дарё оралиғида ва Мисрда (Энеолит ҳали давом этаётган даврда) қулдорлик асосида юксак маданият равнақ топган. Аммо бу вақтда Осиё ва Европанинг ғоят кенг территориясида рангдор сопол маконлари тарқалади. Бу хил сопол буюмлар ҳамма ерда ҳам мотига деҳқончилиги билан боғлиқ эди.

Рангдор сопол маконларнинг юқорида айтиб ўтилган аломатлари Хитой, Эрон, Ўрта Осиё (Туркманистонда Ановида), Украи-

на (Триполье), Руминия, Болгария, Югославия, Греция ва ҳ. к. ларда борлиги маълум бўлди.

Аммо шуни ҳам айтмоқ керакки, деҳқончилик ибтидоий усулда олиб бориладиган энеолит маконларининг кўпчилигида рангдор сопол расм бўлса-да, баъзиларида мутлақо учрамайди. Чунончи, Германия, Францияда ва Европанинг яна бир қанча мамлакатларида бу даврда рангдор сопол буюмлар йўқ, ҳолбуки у мамлакатларда ҳам энеолит маконлари бўлган. Улардаги маконларда тасма сопол буюмлар, яъни нақш тасма-тасма қилиб ўйилган сопол буюмлар расм бўлган. Дунай мамлакатларида ва Украинанинг чекка ғарбида (Днестрнинг юқори оқимида) сопол буюмларнинг икки хили учрайди, аммо рангдор сопол анча тараққий этган. Закавказьенинг ана шундай маконларидаги сопол буюмлар рангли ҳам эмас, тасмали ҳам эмас.

Энеолит даври ҳаммадан кўра Украинада яхшироқ ўрганилган. Бу ерда эрамиздан аввалги III минг йилликка оид Триполье турар жойлари кўзда тутилади. Днепр бўйида Киевдан сал жануброқда Триполье қишлоғи яқинида рангдор сопол буюмли биринчи макон қазилган эди, ундан кейин қазилган барча маконлар шу ном билан аталган. Украинада асосан Ўнг соҳил Украинада, Днепрдан Карпатгача бўлган ерларда бундай турар жойлар жуда кўп топилди. Сўл соҳил Украинада бундай турар жойлар кам. Сўнгги йилларда кўпгина Триполье турар жойлари Молдавияда ҳам топилди.

Заранг саҳн деб аталган триполье саҳнлари узоқ вақтларгача сирли иншоотлар деб ҳисобланар эди. Фан оламида бу тўғрида мунозаралар бўлган эди. Баъзи археологлар уларни дафн маросими ўтказиладиган ибодатхона биносининг қолдиқлари деб, баъзилари кулолчилик устахоналари қолдиқлари, учинчи бировлар эса уй-жой қолдиқлари деб келганлар. Ижтимоий тараққиётнинг бу даврдаги тараққиёт босқичида бундай ибодатхона бинолари ҳам, кулолчилик устахоналари ҳам бўлиши мумкин эмас эди. Ибодатхоналар, гарчи дафн маросимларига мўлжалланган бўлса-да, ҳамма ерда синфлар вужудга келаётганда ёки вужудга келишидан озроқ олдин пайдо бўлган; ҳунармандлик ишлаб чиқариши ҳам шундай. Трипольеликларнинг бу ҳолга келишига ҳали анча бор эди.

Олимлар ўртасидаги мунозаралар советлар замонида олиб борилган мунтазам қазилмалар натижасида кенг майдонлардаги бу иншоотларни ёппасига очиш йўли билан ҳал қилинди. Мунозарага сабаб бўлган саҳнлар одамлар яшаган уйларнинг қолдиқлари эканлиги ҳеч шубҳасиз аниқланди, бу уйларнинг пол ва деворлари қалин лой сувоқ қилинган. Мунозарани ҳал қилишга бу қишлоқларда дастлаб яшаган одамларнинг ўзлари ёрдам берди: улар диний маросимларни кўзда тутиб бўлса керак, бундай турар жойларнинг бир қанча моделларини лойдан ясаганлар. Сушковка қишлоғида топилган ана шундай модел ичига (бўйи

26 *см*) уй ичкарисида дон янчаётган аёлнинг ҳайкалчаси ҳам ясаб қўйилган. Модель ичига таглиги билан ёрғучоқ печь ва дон сақлаш учун ишлатиладиган ноксимон бир неча идиш ясаб қўйилган. Буларнинг ҳаммаси ҳам шакли ва ўрнатилган жойлари билан айнан қазишмаларда топиладиган ёрғучоқ печь ва ноксимон катта идишларга ўхшайди. Попудна қишлоғидан топилган яна битта худди шундай мураккаб модель бор. Бу моделда ҳам дон янчаётган аёл ҳайкалчаси бор ва атрофида худди шундай вазият, шу ашёлар. Топилган яна шу хил моделларда бунчалик муфассал деталлар бўлмаса ҳам, тўртбурчак пахса уйнинг умумий қиёфаси аниқ берилган. Бундай уй вайрон бўлганида жуда қалин тупроқ қатламлари пайдо бўлган: бу қатламлар археологияда саҳн деб аталган ва тор доирада юзаки қазишмалар ўтказган археологлар бу саҳннинг нималигини аниқлай олмаганлар.

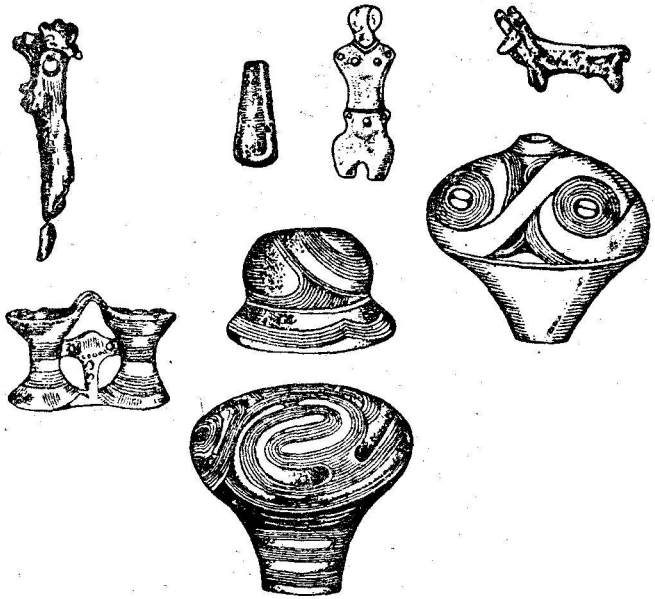

15- расм. Триполье турар жойларидан топилган буюмлар

Деворлар синч устун ва новдалардан қилинган. Уй бино қилинганида лой пиширилган, сўнгра оқ, сариқ, қизил бўёққа бўялган. Бўяшда минерал бўёқлар, бўр ва сариқ бўёқ ишлатилган. Триполье уйларининг узунлиги 5 метрдан 30 метргача, эни 5—7 метр бўлган. Ҳар ҳолда ўртача триполье уйида битта хўжаликка бирлашган кўп одам яшаган.

Триполье қишлоғи ўртаси майдон ва майдон атрофида жойлашган бир қанча турар жойлардан иборат бўлган. Ҳар бир триполье

қишлоғида битта уруғ яшаган бўлса керак, қишлоқда ўнлаб уй, юзлаб аҳолиси бўлган. Қишлоқ ўртасидаги тўгарак майдон бутун уруғ хўжалигига хизмат қилган. Унда қўтон бўлган. Йиғинлар, байрам томошалари ва маросимларга боғлиқ ўйинлар шу майдонда ўтказилган деган тахмин ҳам бор.

Уй ичида ерда лойдан ясалган печь, скамейка, супа, қурбонгоҳ, ёрғучоқ тагликлари учрайди. Ҳар қайси турар жойдан дон: буғдой, арпа, тариқ тез-тез топилиб туради.

Мис қуроллар жуда кам, асосан болта учрайди. Болталар кичкина, ясси, тиғи кенг бўлиб, силлиқланган ялпоқ, тиғи тенг (тешиксиз) тош болталарга жуда ўхшайди. Энг қадимги мис қуроллар шакл жиҳатидан баъзида умуман аввалги тош қуроллларга ўхшайди. Яна мисдан ясалган тўрт қиррали бигизлар ва кичик-кичик ҳалқалар учрайди. Бронза мутлақо йўқ.

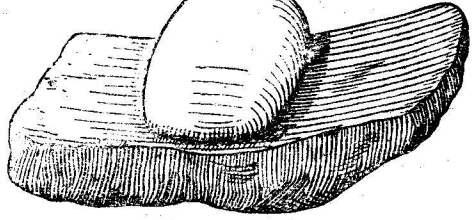

16- расм. Ёрғучоқ

Меҳнат қуролларидан энг ажойиблари чақмоқтошдан ясалган, яхши ретушланган эгри ўроқлар, силлиқланган тош мотигалардир. Ўроқ барча мамлакатларда энг қадимги деҳқончилик билан бирга пайдо бўлади. Ўроқ тиғининг ёйсимон бўлиши лозим, бўлмаса у қилинадиган ишни бажаролмасди. Трипольеликларда яхлит чақмоқтош ўроқлар билан бирга чақмоқтош қадамали ўроқлар ҳам бўлган. Мотигалар буғу шохидан ҳам ясалган. Бу ерда ҳамма нарса хўжаликда деҳқончиликнинг устунлигини кўрсатиб туради. Ёрғучоқлар ҳамма уйда кўплаб бўлган. Чақмоқтошдан ясалган қуроллардан яна қирғич ва пичоқлар бор. Чорвачилик деҳқончилик билан маҳкам боғлиқ бўлган. Трипольеликлар сигир, чўчқа ва қўй боққанлар.

Триполье турар жойларида учрайдиган уч хил дон: буғдой, арпа ва тариқ бу даврда Европа ва Осиёнинг кўп мамлакатларида маълум бўлган. Одатда шу дон экинларининг учаласи бирликда учрайди. Бу донларнинг ёввойи хиллари Европада етишмаган ва улар бу ерга Ўрта Осиё билан Ҳиндистон ўртасидаги тоғлардан ўтиб келган бўлса керак; бу тоғларда донларнинг ёввойи хиллари ҳозир ҳам етишади. Аммо уларнинг бошқа мамлакатларга қачон келиб киргани ва қандай тарқалгани ҳозиргача аниқланган эмас. Ҳар ҳолда улар деҳқончилик бошланиши олдидан кириб келган. Дон бўлмаса чинакам деҳқончилик ҳам бўлмайди, бошқа хил дон экинлари эса анча кейин экила бошлаган.

Уй ҳайвонларининг келиб чиқиши масаласи бошқача ҳал қилинади. Қўлда боқиладиган сигир, қўй, чўчқа, отларнинг ёввойи аждодлари Европа ва Осиёнинг жуда кўп ўлкаларида мавжуд

бўлган, шунинг учун улар кўп мамлакатларда бир маҳалда қўлга ўргатилган бўлиши мумкин.

Трипольеда лойдан фақат аёлларнинг ҳайкалчалари ясалган деса бўлади, эркак ҳайкалчалари камдан-кам учрайди. Аёллар тасвир этилган неча юзлаб ҳайкалчалар топилди. Улар шартли ва схематиклиги билан палеолит даврининг реалистик аёллар ҳайкалчаларидан фарқ қилади. Услубдаги бундай тафовутнинг сабаби ҳали аниқланган эмас. Бу ҳайкалчаларда аёллик аломатлари бўрттириб берилган. Ҳайвонлар асосан, ҳўкизлар тасвир этилган ҳайкалчалар ҳам бор, аммо улар бирмунча кам учрайди.

Ҳайкалчалар триполье жамиятида матриархат ҳукм сурганлигини тасдиқлайди; хўжаликнинг характери ҳам шу фикрни қувватлайди. Хўжалиги ибтидоий деҳқончиликка асосланган қабилаларда она уруғи этнография маълумотларига қараганда, доим мустаҳкам бўлади. Бунга аёллар меҳнатининг алоҳида аҳамиятга эга бўлганлиги ва мустақиллиги ёрдам беради. Мотига билан қилинадиган деҳқончиликни доим аёллар қилиб келган. Шунинг учун ҳам матриархатда ишлаб чиқаришга аёллар бош бўлган. Ибтидоий деҳқончиликда аёллар асосий роль ўйнаган, хўжалик ва рўзғордаги энг мураккаб ва асосий вазифаларни улар бажарган, хуллас хўжаликни улар олиб борган, улар бошқарган, эркаклар эса ов ҳайвонларни излаб ўрмонларда санқиб юрган.

Трипольедаги кўпчилик сопол идишларнинг таги ясси, бунга сабаб текис овқат столи расм бўлганлиги ва печь таглари ясси қилинганлигидир. Турли ўлкаларда турли вақтда таги юмалоқ идишдан кечиб, таги ясси сопол идишлар пишира бошланишига фақат ана шу ҳолат сабаб бўлган. Энеолит даврининг сопол буюмлари ҳамма ерда хили кўп бўлиши билан неолит сопол буюмларидан фарқ қилади, бунга сабаб эса деҳқончилик ва чорвачиликнинг тараққий қилганлигидир. Триполье сопол буюмлари ҳар хил шаклларда ясалган. Дон сақлаш учун ноксимон катта хумлар билан бирга майда идишлар ҳам бўлган. Идишларнинг оғзини бекитиш учун пиширилган махсус сопол қопқоқлар учрайди. Сопол буюмларнинг қизил, қора ва оқ рангли нақшлари минерал бўёқлар билан ишланган. Нақшларнинг кўпи бурама шаклда бўлиб, баъзан қуёшнинг символик тасвири, ҳайвонлар сурати, катта кўзлик одам сифат нақшлар учрайди. Триполье турар жойлари тарихининг сўнгги босқичи бронза даврига киради (қуйида ёзилганларга қаранг).

Жанубий Туркманистонда Ашхобод яқинидаги Ановда энеолит даври аниқ кўринади. Бу ерда текис жойда асрлар давомида маданий қатлардан ҳосил бўлган тепаликлар бор. Улар асосан пахса уйларнинг харобаларидан иборат. Пахса уйлар қулаб, унинг харобалари устига янги уйлар қурилаверган ва аста-секин шу тариқа тепалик кўтарилиб борган. Ановда иккита — шимолий ва жанубий тепалик бўлиб, улар орасидаги масофа ярим ки-

лометр келади. Энеолит даврига оид шимолий тепалик икки қатламга бўлинади: қалинлиги 14 *м* келадиган қуйи қатлам (Анов I) ва қалинлиги 5 *м* келадиган қатлам (Анов II).

Анов I асосан эрамиздан аввалги IV минг йилликка мансуб. Маданий даражаси Трипольега яқин, хўжалик мотига билан деҳ-

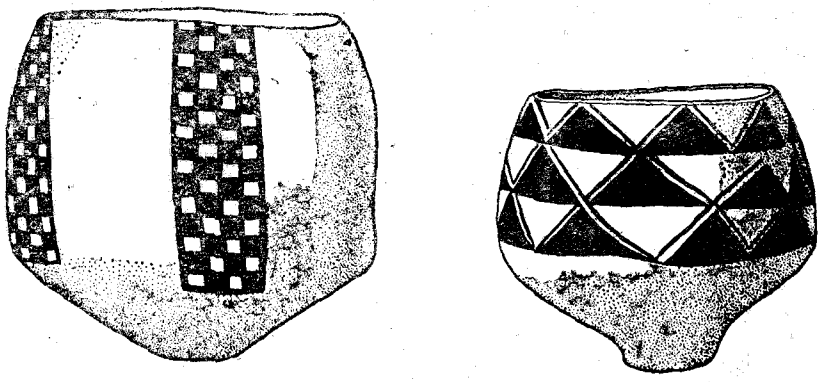

17- расм. Сопол идишлар
Анов I дан топилган

қончилик қилинган, бугдой, арпа етиштирилган хумчалар лойига кепак қўшилган. Ёрғучоқлар кўп. Ҳайвонлардан сигир, чўчқа ва қўй қўлга ўргатилган. Қуролларнинг деярли ҳаммаси чақмоқтошдан ясалган, улар орасида пичоқсимон тош қуроллар жуда кўп. Ироғлар орасида силлиқланган шарсимон тош чўқморлар бор, рангдор сопол буюмлар гарчи *улар трипольеникидан эҳ*тимол анча кўҳна бўлсада, триполье сополларига жуда ўхшаб кетади. Асосий бўёқлар нақш солиш усули, безак ораларидаги масофалар асосан трипольеникига мос келади. Триполье билан Ановдаги баъзи нақшларнинг элементлари ҳайрон қолдирадиган даражада бир хилдир. Аммо бу ўхшашликка ортиқча баҳо бериш ярамайди. Баъзи триполье сополакларини Ановникидан ажратиб бўлмаса ҳам, бутунича олганда нақшларнинг системаси тамомила бошқа ва элементлари ҳам кўпинча бир-биридан фарқ қилади. Масалан, кўпдан-кўп эгри чизиқли учбурчаклардан иборат нақшлар Ановга жуда хос безак-

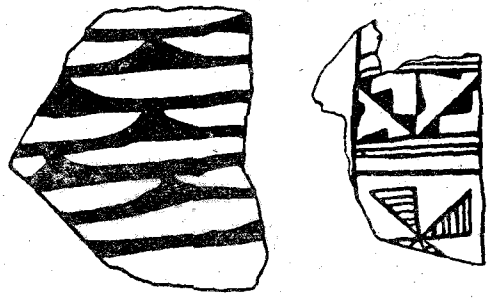

18- расм. Сопол бўлаклари. *Анов I ва Анов II дан топилган*

лардир. Сопол идишлар шакли жиҳатидан ҳам Триполье идишларига ўхшамайди, Ановда товоқсимон ҳар хил идишлар кўпчиликни ташкил этади. Аммо бу ерда ҳам таги ясси идишлар расм бўлган.

Ановда кийимлар матолардан тикилган деб айтиш мумкин. Топилган урчуқлар бунинг далилидир. Археологларга яхши таниш сопол ёки тошдан ясалган доира шаклдаги бу асбоб урчуқ деб юритилади. Дукнинг пастки учи чайқалмаслиги ва бир текис айланиши учун урчуқ дукка ўрнатилган. Энеолит, бронза ва темир даврлари маконларини қазиш вақтида бу асбоблар кўп учрайди. Анов I да сопол урчуқларнинг кўп топилиши Ўрта Осиёда яшаган энеолит даври аҳолиси ип йигириш, демак энг оддий тўқимачилик билан таниш эканликларидан далолат беради. Ановнинг матолари сақланмаган, улар ҳар ҳолда жун ёки зиғир толасидан тўқилган бўлса керак. Жаҳондаги энг қадимги матолар умуман эрамиздан аввалги IV минг йилликда пайдо бўла бошлаган.

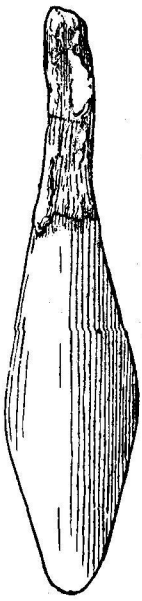

19- расм. Мис ханжар. *Анов II дан топилган*

Анов II асосан эрамиздан аввалги III минг йилликка мансубдир. Бу ерда чақмоқтошдан ясалган қуроллар кўпроқ бўлса-да, аммо мис қуроллар ҳам деярли расм бўлган; улар орасида бигиз сингари майда қуролларгина эмас, катталари (ханжарлар) ҳам учрайди. Мис тўғнағичлар ва мунчоқлар бор. Мунчоқларни сердолик ва бошқа рангдор тошлардан ясаганлар. Деҳқончилик хўжалиги сақлангани ҳолда чорвачиликнинг аҳамияти ўсиб борган. Сигир, қўй ва чўчқалардан кейин от ва туялар қўлга ўргатилган. Рангдор сопол буюм нақшлари анча мураккаблашган, ранг-барангроқ бўлиб борган. Қора, жигар ранг, бинафша, қизил ва бошқа рангдаги бўёқларни ҳар хил комбинацияларда ишлатганлар. Шимолий тепаликда ҳаёт тамом бўлгандан кейин жанубий тепалиқ пайдо бўлган. Бу ҳақда қуйироқда гапирамиз.

Туркманистонда Ановга ўхшаган энеолит даврининг бошқа қишлоқлари ҳам топилди. Бу қишлоқлардан ҳам худди ўшандай тепаликлар қолган. Улардан энг машҳури Оқтепадир. Бу тепа Ашхободга яқин жойда. Оқтепа хронологик ва хўжалигининг тараққиёти даражаси жиҳатидан Анов II билан боғлиқ. Улар бир-бирларига қўшни бўлсалар-да, сопол буюмларнинг шакли ва нақшлари жиҳатидан фарқ қилади. Бу ҳол қўшни қабилаларнинг бир-биридан жуда ажралиб яшаганликларини кўрсатади. Оқтепадаги пахса уйлар ичидаги топилмаларга қараганда (аёллар учун) ички ва (эркаклар учун) ташқарига бўлинган. Аёллар

бўлган ичкарида рўзғор асбобларининг қолдиқлари кўп ва сопол буюмлар нақшли, эркаклар турган жойдаги сопол буюмлар нақшсиз бўлган. Бундай нақшсиз сопол буюмлар Эронда шу даврга хос қабристонларда эркаклар кўмилган гўрларда учрайди.

Энеолитнинг нақшли сопол буюмлари ғоят кенг тарқалган бўлса-да, СССР территориясида шу даврдаги ибтидоий деҳқонларнинг ҳаммасида расм бўлган эмас. Закавказьеда эрамиздан аввалги III минг йилликда деҳқонлар яшаган ана шундай қишлоқлар Арманистонда Ереванга яқин Шенгавитда қазилди. Ундаги пахса уйлар Триполье ва Ановдаги сингари тўрт бурчакли эмас, балки думалоқ шаклда эди. Томлари чўққайган бу уйларнинг думалоқ шаклдаги марказий хоналари полига шағал тўшалган, қоқ ўртада лойдан ясалган қабартма нақшли думалоқ ўчоқ бўлган. Сопол буюмлар қора рангда бўлиб, сирти сайқалланган. Аҳоли буғдой, арпа эккан, сигир ва қўй боққан. Кўплаб чақмоқтош қадамалар топилди. Бу қадамалардан ўроқ ясалгани аниқланди. Силлиқланган ноксимон тош тўқмоқлар ҳам учрайди. Бундай шаклдаги тўқмоқлар бу даврда Икки дарё оралиғидаги халқларда кенг тарқалган эди. Мис буюмлардан тўғнағич билан бигиз бор. Ясси мис болта қуйиш учун ишлатиладиган дегрезлик қолипининг парчаси бу ерда дегрезлик (маҳаллий металлургия) бўлганлигидан дарак беради. Схематик тарзда лойдан ясалган аёл ҳайкалчаси бор. Шенгавит ҳозирча Закавказьеда яхши текширилган бирдан-бир энеолит турар жойидир. Арманистон ва Грузияда бунга ўхшаш бир қанча турар жойлар топилган. Озарбайжонда бундай турар жойлар йўқ, аммо у ерда ўзининг сопол буюмлари билан бу хил турар жойларга яқин ва энеолит даври мозор қўрғонлари қазилди. Бу мозор қўрғонлардан силлиқланган шарсимон тош тўқмоқлар, чақмоқтошдан ясалган ўқ учлари мис пичоқлар, олтин мунчоқлар топилди. Олтин ялтироқ бўлганлигидан одамлар уни жуда эрта назарга олганлар, у, гарчи қазишмаларда маълум сабабларга кўра жуда кам учраса-да, мис билан бир вақтда, энеолит даврида ёқ ишлатилган. Мазкур мозор қўрғонлардаги ўликлар букчайтириб, ёнбошлатиб кўмилган. Ўликларни бу хилда букчайтириб кўмиш энеолит давридаги кўпгина мамлакатларга хос одатдир.

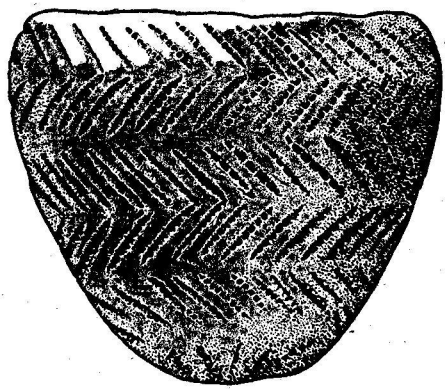

20- расм. Қадимий чуқур даври сопол идиши

Ер юзининг жуда кўп жойларида энеолит ибтидоий деҳқон қишлоқлар билан намойиш этилган. Табиий, бу даврда хўжаликнинг бошқа турлари ҳам бўлган албатта. Юқорида неолит давридаги маконлар ҳақида гапирган эдик. Трипольеликлар билан ҳатто бевосита қўшни бўлиб яшаган овчи қабилалар бўлган, бу қабилаларнинг мозор қўрғонлари то бизнинг даврримизгача сақланиб келган.

Қуйида ўликлари букчайтириб ва суякларига бўёқ сепиб кўмилган мозор қўрғонлар ҳақида гап юритилади, бундай мозор қўрғонлар бизнинг даштларимиз (Дон, Днепр ва Волга этаклари)нинг бронза даврига хосдир. Аммо бу мозор қўрғонлардан қадимий чуқур деб аталган энг қадимгилари энеолит даврига тегишлидир. Бу Шарқий Европанинг энг қадимги гўрларидир. Ер юзида булардан кўра қадимгироқ мозор қўрғонлар йўқ. Улар эрамиздан аввалги III минг йилликка оид.

Қабр тагидаги оддий гўр чуқурлари бу давр учун ном бўлади. Зотан бу жуда ҳам тасодифий терминдир, чунки бундай чуқурлар энг кейинги даврлардаги мозор қўрғонларнинг ҳаммасида бор. Қадимий чуқур қабрларда буюмлар кам, кўпида бутунлай йўқ. Чақмоқтош учбурчак ўқ учлари, қирғичлар, пичоқсимон тош қуроллар учрайди. Мис кам: мис буюмлардан пичоқ ва бигизлар бор, холос. Сопол идишларнинг таги думалоқ ёки тухумсимон бўлиб, деҳқонларнинг ясси тагли идишларидан фарқ қилади. Нақшлари кунгурадор бўлган, улар фақат идишларнинг юқори қисмигагина солинган. Баъзи қабрлардан топилган ҳайвон суяклари бу ерда чорвачиликдан кўра овчилик устун турганини кўрсатади. Топилган суякларнинг деярли ҳаммаси буғу, қуён ва шу каби ёввойи ҳайвонларнинг суякларидир. Уй ҳайвонлари бўлмаган дейиш мумкин, чунки мозор қўрғонларнинг фақат учтасидан (бири Дон-да, иккитаси Волгада) қўй суяклари топилган. Моллюскалар ҳам одамларга овқат бўлган; мозор қўрғонларда баъзан чиғаноқ уюмлари учрайди. Днепрдаги мозор қўрғонлардан бирида топилган чиғаноқ уюмининг диаметри 1,5 *м* келади. Эрамиздан аввалги III минг йилликнинг охирларида қадимий чуқур мозор қўрғонлар ўрнини бронза даврининг чорвадорларига тегишли катакомба деб ном олган мозор қўрғонлар олади.

II. БРОНЗА ДАВРИ

БЕШИНЧИ БОБ

БРОНЗА ДАВРИ

Бронза даври эрамиздан аввалги II минг йилликни ўз ичига олади. Бу давр эгей дунёси, Миср, Икки дарё оралиғи, Ҳиндистон ва Хитойда қулдорлик жамияти равнақ топган, Европа ва Осиёдаги кўпчилик мамлакатларда эса ҳали ибтидоий жамоа тузуми ҳукм сурган, аммо бу жамият тараққиётида чорвадор қабилалар бошқа аҳолидан ажралиб чиқаётган давр эди.

Бронза эрамиздан аввалги III минг йилликда кашф этилган. Унинг ватани эҳтимол Икки дарё оралиғи бўлган. У мис билан қалай қотишмасидан иборат бўлиб, нисбат жиҳатидан бронзанинг таркиби ҳар хилдир. Таркибида 90% мис, 10% қалай бўлса, бу энг яхши бронза ҳисобланади. Бу хил таркибдаги металлнинг икки жиҳатдан катта устунлиги бор. Биринчидан, бронза қуроллар мис қуроллардан кўра пишиқроқ ва ўткирроқ бўлади. Иккинчидан, уни эритиб қуйиш осонроқ, чунки эриш температураси пастроқ. Мис қазиб чиқариш ва уни дастлаб ишлаш техникаси ҳақида қуйида Сибирнинг археологик материаллари устида сўз борганида гапирилади.

Мис ва бронза табиатда ёмби ҳолида тарқалган. Мисни эритиш учун температура жуда юқори — 1084° га етказилиши зарур бўлганлигидан уни эритиш қийин бўлган ва қадим замонда ҳеч ким бу иш билан шуғуллана олмаган. Бронзанинг эриш температураси анча паст, руда таркибига қараб 700 дан 900° ўртасида эриган. Бронза ёмбиларининг кўп тарқалганлигининг сабаби ҳам ана шунда. Бу ёмбиларда мис билан қалай илгаридан аралаш бўлиб, у ҳар бир қишлоқда ва эҳтимол ҳатто ҳар бир турар жойда буюмлар қуйиш учун эритилган. Эритилган металлни чаноқдан олиб қолипларга қуйиш учун ишлатиладиган сопол қошиқлар охирги бронза давридаги турар жойлар қазилса жуда кўп учрайди. Металл эритиш учун ишлатиладиган қалин идиш тигель (чаноқ) бўлаклари кўплаб топилади, дегрезлик қолиплари ҳам учраб туради.

Бизгача етиб келган қолиплар тошдан, кўпинча қумтошдан ясалган жуфт тоштахтачалардан иборат бўлиб, қолип бўшлиғи тайёрланган буюмларга жуда мос келарди. Эритилган металлни доим бундай қолипларга бевосита қуйган эмаслар, кўпроқ бош-

қача қилганлар. Тош қолипларни иссиқда ёрилишдан ёки металл қолдиқлари тиқилиб қолишидан ниҳоятда эҳтиёт қилганлар. Шу сабабдан қолипга мум қуйиб, қуйиладиган қуролнинг мум модели ясалган. Баъзида бундай моделни мумдан қўлда ясаганлар. Ҳар икки ҳолда ҳам шу модель асосида металлни лой ёки мумдан қолип ясаб қўйганлар. Бундан бошқа яна бир усул бўлган: тайёр металл буюм лойга ботирилиб унинг қолипи ясалган. Бизнинг замонимизгача етиб келган ана шу усулларнинг ҳаммаси ҳам бронза давридаёқ ишлатилган. Қуйилган буюмларнинг кам-кўстлари тошболға билан уриб тўғриланган ва силлиқланган. Қолипларининг тоқалари қўшилган жойда пайванд чоки пайдо бўлган.

Эрамиздан аввалги II минг йилликда бронзадан ханжар, найза, болта, пона, ўроқ, пичоқ, бигиз ва шу каби ҳар хил қурол ва асбоблар ишланган. Эрамиздан аввалги II минг йилликнинг ўрталарида бир қанча мамлакатда бронза қиличлар пайдо бўлган, улар ер юзидаги энг қадимги қиличлар бўлиб, улар ханжарларни секин-аста узайтира бориш натижасида вужудга келгандир. Дастлаб бронзадан мунчоқлар узук, тўғнағич ва шу каби зийнат буюмлар ҳам ясалган.

Аммо тош бутун бронза даври давомида металл билан муваффақиятли равишда рақобат қилган. Бронза пичоқлар анча кўп тарқалган бўлишига қарамай, пичоқсимон чақмоқтош парракчалар ҳам ишлатилаверган ва бунинг сабаби равшан. Ахир, парракчалар ўткирроқ бўлган, уларни қадимги Шарқ давлатларида ҳам ишлатганлар. Ҳатто Мисрда ҳам бронза ўроқлар эмас, балки чақмоқтош қадамалари ўрнатилган ёғоч дастали ўроқлар расм бўлган. (Бироқ бизда Шарқий Европада ўроқлар бронзадан ишланган.)

Бронзадан қуйилган болталар жуда кўп тарқалган бўлишига қарамай, силлиқланган тошболталар ҳамма ерда сақланиб қолган. Поналар ҳақида ҳам худди шуни айтиш мумкин.

Силлиқланган тошболға бронза даврига хос асбоб бўлиб, унинг кенг тарқалиши металлургиянинг ёйилиши билан боғлиқдир. Тошболға рудани майдалаш, қуйилган буюмларни тўғрилаш ва бошқалар учун ишлатилган. Бронза болғалар деярли бутунлай бўлмаган дейиш мумкин.

Бронза давридаги ўқлар ҳам асосан чақмоқтошдан ясалган. Бу даврда бронза ўқлар кам учраган (улар фақат илк темир давридагина кенг тарқалган). Бу хил яроғларни ясашда металл чақмоқтошдан устун бўлолмаган, металлни бошқа буюмлар учун эҳтиёт қилганлар. Бронза найзалар чақмоқтош найзалардан сўзсиз яхши турса-да, чақмоқтош найзалар бутунлай ташлаб юборилмаган. Бронза даврида тери ишлашда ҳамма ерда чақмоқтош қирғичлардан кенг фойдаланганлар. Чақмоқтош ўроқ рандалар аввалгидек, рандалашда ишлатилган, аммо бронза ўроқ ранда бўлмаган.

Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Бу ҳол нима учун бронза даврининг маданий қатламлари ҳамма ерда деярли неолит характерда бўлганлигини англашга имкон беради. Ҳатто Икки дарё оралиғи ва Миср шаҳарлари қатламларида ҳам бронза қуролларидан кўра чақмоқтошдан ишланган қуроллар кўпроқ учрайди.

Яна шу нарсани ҳам назарда тутмоқ керакки, бронзани эҳтиёт қилганлар ва кам йўқотганлар, шу сабабдан улар қазилган ерлардан кам топилади. Археологлар европаликларнинг бу даврга оид қишлоқларини кўп вақтларгача неолит даврининг маконлари деб келдилар. Ф. Энгельс бу давр тўғрисида бундай деди: «Мис билан қалай ва улардан эритилиб чиқариладиган бронзанинг аҳамияти жуда катта эди: бронзадан ишга яроқли қурол ва яроғ-аслаҳалар ясаш мумкин эди, аммо у тошдан ясалган қуролларни сиқиб чиқаролмас эди: уларни фақат темир сиқиб чиқара олар эди, аммо кишилар ҳали темир топишни билмас эдилар»[1].

Бронза даврида СССР территориясининг дашт ва ўрмон-дашт районларида, Кавказда ва Ўрта Осиёда овчилик ўзининг аввалги аҳамиятини йўқотган ва гўшт билан таъмин бўлишнинг асосий манбаи чорвачилик бўлиб қолган. Деҳқончилик билан чорвачиликнинг ривожланиши ва уларнинг бир-биридан ажралиши жамият тараққиётида ғоят катта натижаларга олиб келган. «Чўпонлик билан шуғулланувчи қабилалар бошқа варварлар жумласидан ажралиб чиққанлар: бу *биринчи йирик ижтимоий меҳнат тақсимоти* эди. Чўпонлик билан шуғулланувчи қабилада бошқа варварларга қараганда кўпроқ маҳсулот ишлаб чиқарар эдилар, шу билан бирга улар ишлаб чиқарадиган тирикчилик воситаларининг хили ҳам бошқача эди. Уларда бошқа варварларга қараганда хийла кўпроқ миқдорда сут-қатиқ ва гўшт бўлар эди: булардан ташқари, тери, жун ва эчки тивити ҳам бўлар эди, хом ашё кўпайган сари калава ва тўқималарнинг миқдори ҳам орта борарди. Бу — биринчи марта ўлароқ мунтазам суратда мол айирбошлашга имкон берди»[2].

Европада бронза давридаги чорвадор қабилалар тўртта катта гуруҳга бўлинади. Улар хўжалик ва ижтимоий тараққиёт даражалари билан бир-бирларига яқин бўлсалар-да, сопол буюмларининг хили, қабрларининг қурилиши ва шу сингарилар жиҳатидан бир-бирларидан фарқ қиладилар.

Археологияда сопол буюмлар маданиятидаги катта бирликни, умумийликни аниқлаш учун энг яхши омилдир. Бу оммавий тус олган материал бўлиб, унинг кўп топилиши археология нуқтаи назаридан туркумларга бўлиш учун ишончли асос бўлиб хизмат қилади. Шу билан бирга ижтимоий-иқтисодий шароитлари бир-

---

[1] *Ф. Энгельс*, Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши, Танланган асарлар, II том, Ўздавнашр, 1959 й., 338—339- бетлар.

[2] Ўша асар, 337 - бет.

бирига ўхшаганида ҳам идишларнинг шакли ва нақшлари унинг кўп вариантларини аниқлашга имкон беради.

Ибтидоий жамоа тузумида ҳам шундай бўлган эди. Энг барқарор ва нусхалари кўп вариантлар ҳақиқий тарихий умумийликка мос келади.

Биринчи гуруҳ СССРнинг дашт полосасини ишғол қилади. Иккинчи гуруҳ ўрта рус ўрмонларини ишғол қилади (бу гуруҳдагилар фатъян қабилалари деб аталади). Учинчи гуруҳ Жанубий Швеция, Дания, Германия, Польша, Чехословакия, Австрия, Венгрия, Шимолий Югославия, ғарбда Франциянинг бир қисмини, шарқ томонда эса ўнг соҳил Украинани ишғол қилади. Бу гуруҳга хос сопол буюмлар чилвир нақшли сопол буюмлар деб аталади, уларнинг сопол идишларидаги нақшлари каноп ип билан босилган бўлади. Ниҳоят, тўртинчи гуруҳ Англия, Франция, Испания ва Ғарбий Германияни ишғол қилади. Бу ерда биринчи икки гуруҳ ва қисман учинчи гуруҳ ҳақида, шунингдек хўжалиги бошқа хил бўлган, ўша даврнинг ўзида баъзи ўлкаларда улардан ажралиб чиққан чорвадорлар билан аралаш-қуралаш бўлиб яшаган қабилалар ҳақида гапирилади.

* * *

Маълумки, Қуйи Днепр, Қуйи Дон ва Қуйи Волга даштларида мозор қўрғонлар жуда кўп. Бу ердаги катта-кичик думалоқ тепаликлар дашт манзарасига узвий боғланиб кетади. Кўпгина ёзувчиларимиз уларни сирли тепаликлар деб атаганлар: дарҳақиқат шундай: уларнинг бундан неча аср бурун бунёд қилинганн номаълум ва уларни бунёд қилган қабилалар эсдан чиқиб кетган. Эндиликда уларни бекитиб турган сирли парда олиб ташланди ва уларнинг ҳар қайсисининг пайдо бўлиш саналари аниқланганлиги археология фани эришган ғоят катта муваффақиятлардандир. Улар учта катта гуруҳга бўлинади.

Қипчоқ-татар мозор қўрғонлари нисбатан ёш. Скиф-сармат мозор қўрғонлари айниқса машҳурдир, аммо улардан ҳам қадимийроқ, ибтидоий даврга хос мозор қўрғонлар ҳам бор. Уларни скифлардан олдин даштларимизда яшаган аҳоли қурган, археология тилида бу аҳоли ғалати ном билан: «ранг олган скелетлар» ёки «букчайтирилган скелетлар» деб аталади.

Биз бу кишиларни қабрларидан биламиз; дарҳақиқат гўрларда кўмиш маросимининг тилга олинган ўша икки хусусияти кўзга яққол ташланади. Суяклар одатда қизил, баъзан оч қизил ранглидир. Суякларнинг қандай қилиб бўялганлиги тўғрисида археологлар баҳслашган эдилар. Ниҳоят, маълум бўлишича мурдага қизил бўёқ кўп сепилганидан бўёқ мурданинг суягигача сингиб кетган. Бунинг учун табиий минерал бўёқлар ишлатилган. Олимлар бўёқ улар учун қон, жон, тирилиш рамзи бўлиб хизмат қилган, деб фараз қиладилар. Мурдага бўёқ сепиш кўпгина ўлкаларда расм бўлган.

Шарқий Европадаги ибтидоий давр мозор қўрғонларининг ҳаммасида мурдалар бўялган эмас, бироқ ҳамма ўликлар букчайтириб кўмилган. Скелет ерда ёнбошлаб оёқлари эса букилган ҳолатда ётади. Бу одат кенг ёйилган. Қўпгина ибтидоий қабилалар, туғилгунгача одам она қорнида қандай ҳолатда ётган бўлса, ўлганидан кейин она — ер бағрида ҳам шу тахлитда ётиши лозим, деб тушунганлар.

Мурдани бўяш ва букчайтириб кўмиш уч даврдаги, яъни қадимий чуқур, катакомба ва ёғочбанд даврларидаги мозор қўрғонларнинг ҳаммасига хосдир. Мозор қўрғонлар номларидан маълум бўлгаси ва улар остидаги қабрларнинг турларига қараб шу тариқа уч даврга бўлинган. Қадимий чуқур мозор қўрғонлар юқорида баён этилган эди; улар энеолит даврига оиддир.

Иккинчиси катакомба даври деб аталади; аммо катакомба мозор қўрғонларининг бир қисми учун, кўпинча Дон бўйидаги мозор қўрғонларга хосдир; катакомба мозор қўрғонлар тагидаги гўрларнинг ён томонга ўйиб қазилган алоҳида лаҳад шаклидаги қабрлардир. Шундай қилиб бу шартли ном бўлиб аслда мозор қўрғонлар остида оддий чуқурлар кўпроқдир. Бу даврда мис ва бронза хийла кўп бўлса-да, аммо бу металлардан фақат пичоқ, бигиз, тўғнағич сингари майда буюмлар ясалган деса бўлади. Тиғ томони кенг ялпоқ болтадан бошқа йирик металл буюмлар йўқ. Бу ерда каттароқ буюмлар қуйишни бу вақтда ўзлаштирилмаган эди. Тош қуроллар аввалгидек кўп учрайди. Силлиқланган ва пармаланган тош болталар ва чўқморлар, чақмоқтош, найза, ўқ ва пичоқлар қабрлар ичидаги одатий буюмлардир. Сопол идишларнинг таги текис, демак, столлар пайдо бўлган. Идишларнинг тепа қисмида босилган ўйма нақш кунгуралари пастга қараб чўзилган.

Чорвачилик бизнинг даштларимизда катакомба даври бошларидаёқ хўжаликнинг асоси бўлиб қолган. Кўпинча қабрлардан сигир ва қўй суяклари топилади. От катакомба даврининг охирларида пайдо бўлади, бироқ бу вақтда кам асралган. Еввойи ҳайвонлар аввалги аҳамиятини йўқотади, энди улар кам учрайди.

Одатда деҳқончилик чорвачилик билан маҳкам боғланган бўлган. Днепр, Донец ва Волга бўйидаги шу даврнинг баъзи мозор қўрғонларида ўликлар ёнидан тариқ топилган. Донларнинг бошқа хили йўқ. Қабрларда ёрғучоқ учрайди. Топилган нарсаларга қараганда, деҳқончилик чорвачиликнинг ёрдамчи тармоғи бўлган.

Катакомба давридаги турар жойлар бир неча жойдан топилган бўлса-да, ҳозирча улар яхши текширилмаган. Катакомба даври эрамиздан аввалги III минг йилликнинг охирларига ва II минг йилликнинг биринчи ярмига киради.

Турли мамлакатлардаги чорвачи қабилаларда эркаклар билан аёлларни бирга кўмиш расм бўлган. Бизнинг даштларимизда қадимий чуқур даврида эркаклар билан аёлларни бирга кўмиш

ҳоллари сира бўлмаган, аммо катакомба даврининг бошлариданоқ Днепрдан Волгагача ҳамма ерда бу одат расм бўлган. Эрни кўмганда хотинини ўлдирганлар. Бутунлай чорвачиликка асосланган хўжалик кенгайиб бориши билан бу шафқатсиз одат ҳам ёйилиб борган. Волга бўйида Энгельс шаҳри ёнидаги мозор қўрғонлардан бирида эр билан бирга кўмилган аёлнинг бош суягида ўлимига сабаб бўлган жароҳат изи бор. Баъзан битта эркак билан иккита ва ундан ҳам кўпроқ аёл кўмилган қабрлар ҳам учрайди, бу эса кўп хотинлик бўлганлигидан далолат беради.

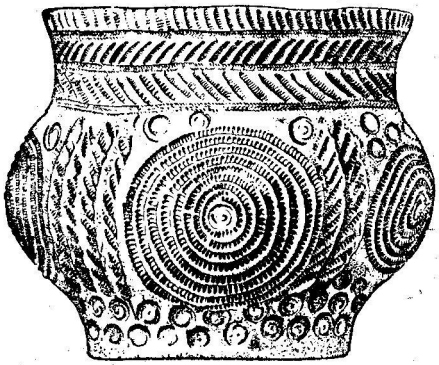

21- расм. Катакомба сопол идиши. *Харьков областидан топилган*

Эркак ва аёлларни бирга кўмишнинг аҳамияти тўғрисида археологлар орасида баҳс бормоқда. Баъзилар бу ерда эркаклар билан уларнинг хотинлари эмас, балки чўрилари кўмилган, матриархатдан патриархатга ўтиш даври ҳали кейинроқ келади, дейдилар. Тўғри ибтидоий давр қулчилиги ҳамма жойда ҳам чорвадор қабилалар бошқа аҳолидан ажралиб чиқиши билан бирга пайдо бўлади. Аммо этнографик маълумотларга қараганда бу ижтимоий шароитда қуллар ҳали жуда кам, ибтидоий жамоа тузумига ҳали путур етмаган эди.

Катакомба мозор қўрғонларида ва бронза даврининг ҳатто анча кейинги қабрларидан топилган буюмлар мулкий тафовут деярли бутунлай бўлмаганлигидан далолат беради. Борди-ю, овчилар тўпламаган бойликни чорвадорлар тўплаган ҳам бўлсин. Аммо ўша вақтда уруғ аъзоларидан бири тўплаган бойлик иккинчисиникидан ортиқ бўлмаган, балки тахминан баравар бўлган. Ҳолбуки, СССРдаги илк бронза даври чорвадорларида эркаклар билан аёлларни бирга кўмиш ҳоллари жуда кўп учрайди: бундай қабрлар ўрта ҳисобда 25 процентни ташкил этади, демак (кам деганда қабрларнинг тенг ярмида алоҳида эркаклар кўмилганлиги назарга олинса), аёлларнинг 40 проценти эркаклар билан бирга кўмилган бўлади, яъни кўпчилиги эрга теккан хотинлардир. Уруғчилик шароитида, унинг тушкунлигидан кўп асрлар бурун қулчиликнинг бунчалик тараққий этишини фараз қилиш маҳолдир.

Чорва хўжалиги пайдо бўлиши билан патриархат ўрнатила бошлаши ҳақидаги фикр бирмунча кейинги даврлардаги ҳам чорвадорларда матриархатининг белгилари борлиги тўғрисида этнографик археологик ва ёзма гувоҳликларни пеш қилиб баъзан рад

этилади. Аммо бундай белгилар сарқит ёки истисно тариқасидаги ҳоллар бўлиши мумкин. Археология текширишлари натижасида маълум бўлган ҳолат — аёллар ўлдирилиши хўжалик негизлари ўзгариши билан оталик уруғи тез ёйилиб кетганлигини кўрсатади. Ахир хотинларни ўлдириб эрлари билан кўмишдек фожиали ҳодиса патриархат тузумида, айниқса бу тузумнинг бошланғич даврларида кўп рўй беради.

Энгельс матриархатдан патриархатга ўтиш йўллари ҳақида бундай деган эди: «Подалар янги касбкорлик воситалари эди; уларни аввало қўлга ўргатиш ва сўнгра боқиш эркак кишининг иши эди. Шунинг учун ҳам ҳайвонлар эркакларга қарашли эди; ҳайвонларга айирбошланган товарлар ва қуллар ҳам эркакларга қарашли эди. Касбкорлик билан шуғулланиш натижасида қўлга кирадиган ортиқча маҳсулотнинг ҳаммаси эндиликда эркакнинг ҳиссасига тушадиган бўлди; хотин киши бу маҳсулотни истеъмол қилишга қатнашса ҳам ундан ўз мулкига ҳисса ололмас эди. «Еввойи» аскар ва овчи уйда хотиндан кейин иккинчи ўринда туришига рози бўлар эди, ювошроқ «чўпон эса ўз бойлиги билан ғурурланиб биринчи ўринга чиқиб олди ва хотинини иккинчи ўринга сиқиб чиқарди»... «Эркак ҳақиқий ҳукмрон бўлиб олганидан кейин оилада унинг якка-ягона ҳоким бўлишига тўсқинлик қиладиган сўнгги ғовлар ҳам йўқолди. Она ҳуқуқининг бекор бўлиши, ота ҳуқуқининг жорий қилиниши... натижасида бу якка ҳокимлик қарор топди ва абадийлашди»[1].

Ишлаб чиқаришда ҳукмронлик ана шу тариқа эркаклар қўлига ўтади. Бунинг сабаби чорвачилик хўжалигидаги асосий ишлаб чиқариш қуролларининг эркаклар қўлида бўлиб, хўжаликда улар асосий ролни ўйнаганликларидадир.

Эрамиздан аввалги II минг йиллик ўрталарида катакомба даври ўрнига учинчи давр ёғочбанд даври келади, бу давр Волга бўйида бошланиб, Дон ва Днепрга ёйилади. Ёғочбанд — ёғоч қабр демакдир. Бу даврда кўп қабрлар ичи ғўлалардан чорбурчак уй шаклида қурилиб, ўликлар унинг ичига кўмилган. Шунинг учун бу давр ёғочбанд номи билан аталган. Бундай ёғочбандлар Донец ва Волга бўйларида доим учраб туради, лекин аввалгидек оддий гўрлар кўпроқ. Ёғочбанд даврида чорвачилик янада тараққий қилган. Йилқичилик кенг тарқалган. Бу вақтда бронза Дон ва Днепрдан кўра Волгада кўпроқ учрайди, чунки Волга Уралнинг мис конларига яқинроқ бўлган. Шуниси ҳам борки, бу вақтда бронзадан ясалган қуроллар, майдаларигина эмас, йириклари ҳам ҳамма жойда кўпайган бўлади. Катта буюмларни қуйиш бу ерда ўзлаштирилган бўлади.

Бироқ Шарқий Европада соф бронза Ғарбий Европа ёки Сибирдагидан кўра камроқ бўлганлигини айтиб ўтиш керак. Шар-

---

[1] *Ф. Энгельс*, Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши. Танланган асарлар, II том, Ўздавнашр, 1959 й., 339—340- бетлар.

қий Европада қалай жуда кам. Шунинг учун бронза ўрнида ишлатилган ва баъзан бронза деб юритилган бошқа қотишмалар кўп бўлган. Мисни қалай ёки руҳ билан аралаштириб эритганлар. Ҳатто бронза даврининг охирида ҳам нуқул мисдан ясалган қуроллар учрайди. Шундай бўлса-да, соф бронза ҳам бир неча марта учраган. Ёғочбанд даврида соф бронза ёки унинг сунъий йўлда тайёрланган суррогатларидан болта, найза ва бошқа қурол ҳамда яроғ-аслаҳалар ясалган.

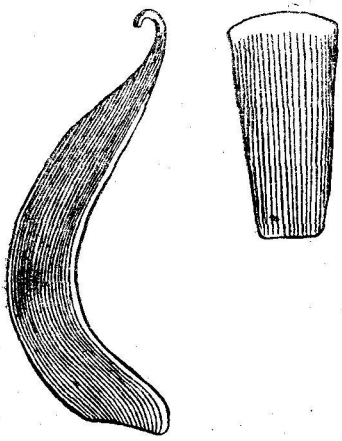

22- расм. Ўроқ ва мотига. *Саратов областидан топилган*

Ҳозирги замон болталарига ўхшаган, даста ўрнатиладиган тешикли болталар кенг тарқалганлигини алоҳида уқтириб ўтиш керак. Бронза даврида Ғарбий Европада бундай болталар бутунлай бўлмаган дейиш мумкин, аммо бизда, Шарқий Европада улар оддий қурол қаторида бўлган. Бундай болталар биздан олдин қадимги Шарқ мамлакатларида пайдо бўлган. Бобилда айниқса кўп бўлган. Биздаги ва Бобил болталари қайтоқи муҳрали бўлган. Бизда бундай болталарнинг қолиплари топилган. Топилган бу қолиплар Шарқий Европада хийла мураккаб буюмлар ясалганлигини қайта-қайта тасдиқлайди. Буюмларнинг ишлаб чиқарилган жойи баъзан бошқа йўл билан, топилмаларнинг маълум нусхалари расм бўлган жойларни чегаралаб берадиган карталар тузиш йўли билан исбот этилади. Масалан, дастасига ўйма нақш солинган, хвалин нусха деб аталган япроқсимон ханжар Волга бўйидаги мозор қўрғонлар ва хазиналарга хосдир.

Волга, Дон, Кубань ва бошқа жойлардан кўпгина бронза ўроқлар топилган. Уларнинг юзи кенг, учи қайрилган, дастага ўрнатиш учун бир томони илгакли қилиб ясалган. Бу ерда деҳқончилик асосан мотига билан қилинган. Бу давр ишлаб чиқарувчи кучларнинг умумий тараққиёт даражасининг ўзи ҳам буни тасдиқлай оларди, лекин мотигалар ҳам топилган.

Бронзадан ясалган зеби-зийнат буюмлар асосан билагузуклар (зарб қилинган қавартма-букилган) ва хотинлар сочига тақадиган чўлпилар Уралдан келтирилган. Ҳар хил нарсалар ясаш учун зарур металл ҳам Уралдан олиб келинган. Чақмоқтош қуроллардан фойдаланиш давом этган, ўқ учлари чақмоқтошдан ишланган. Чақмоқ қирғичлар ҳам учрайди.

Бу даврдаги сопол идишларнинг таги ясси, улар икки хил бўлиб, баб-баравар кўп топилади: 1) ўткир қиррали идишлар: бу

хил идиш иккита кесик конусдан ёпиштирилганга ўхшайди, юқори қисми ингичка чизиқлардан учбурчак ва ромбалар ўйилган нақш билан безалган, 2) цилиндрик шаклда деса бўладиган банкасимон нақшсиз сийдам идишлар. Донлардан, аввалгидек, фақат тариқ учрайди.

Ёғочбанд даври социал томони билан кўп жиҳатдан катакомба даврига яқиндир. Катакомба даврдагидек чорвачилик хўжаликнинг бошқа ҳамма турларидан кўра устун туради, тамомила ўтроқ ўша патриархат тузум ҳукм суради. Аввалгидек, эри билан бирга ўлдирилиб кўмилган хотинлар учрайди.

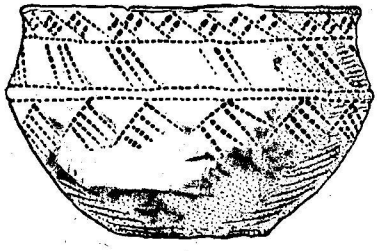

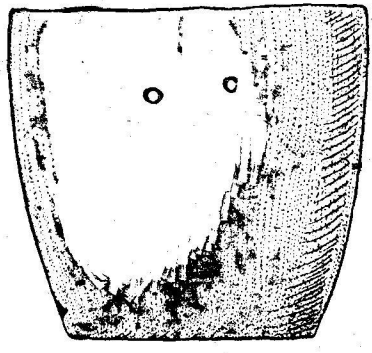

23- расм. Ёғочбанд давр сопол идишлари. Ульяновск областининг Кайбелидан топилган

Металлургия ва чорвачиликнинг, айниқса йилқичиликнинг тараққий қилиши бойлик тўпланишига ва ҳарбий тўқнашувларнинг кучайишига олиб келади. Бронзадан ясаладиган қурол ва яроғларнинг шакллари яхшиланади, сони кўпаяди. Шу даврдан бошлаб яроғлари (найза, ханжар) билан кўмилган жангчилар, эҳтимол қабила оқсоқолларининг қабрлари пайдо бўлади. Масалан, Энгельс шаҳрига яқин Волга бўйида шундай қабрлар топилган.

Ёғочбанд даври эрамиздан аввалги II минг йилликнинг иккинчи ярми ва I минг йиллик бошларини ўз ичига олади. Ёғочбанд даврига доир мозор қўрғонлар скиф мозор қўрғонларидан бевосита аввалги ёдгорликлардир. Антик дунё ёзувчиларининг маълумотларига қараганда, скифларнинг бевосита ўтмишдошлари киммерийликлар бўлган. Аммо биз киммерийликлар яшаган чегараларни ҳали аниқ белгилаб беролмаймиз.

Ёғочбанд даврининг турар жойлари катакомба турар жойларидан кўра яхшироқ ўрганилган. Ёғочбанд даврнинг бир қанча турар жойлари, кўпроқ Волгабўйида қазилди. Улар ўтроқ чорвадорларнинг ертўлаларидан иборатдир. Ертўлалар одатда тўрт бурчакли бўлган. Ёғочбанд давридаги турар жойлар за мозор қўрғонлар қазилган вақтда кўпроқ қорамол суяклари чи-

қади. Қорамолнинг кўп бўлиши чорвадорларнинг ўтроқ бўлиб яшаганлигининг аломатидир.

Саратов областининг Хвалинск шаҳрига яқин Сосновая Мазада мис буюмлар хазинаси топилган. Бу СССРда қадимги дегрезлар кўмган хазиналарнинг энг яхшисидир. Бу хазина асосан ўзига хос ва ҳаммаси бир шаклдаги катта пичоқлардан иборат. Пичоқлар кенг, тиғи тўғри, орқа қирраси эса юмалоқдир. Баъзи археологлар буларни ўроқ деб атадилар, аммо улар жуда катта ва салмоқдор, хусусан шакли тўғри бўлганлиги учун сира ўроққа ўхшамайди, улар билан ўт ўриб ҳам бўлмайди. Эҳтимол улар экинзорлардаги буталарни чопиш учун ишлатиладиган чопқи бўлса керак.

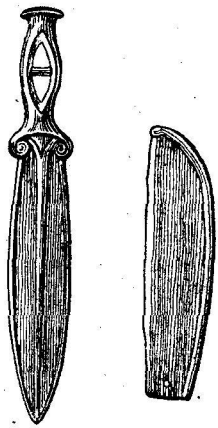

24- расм. Ханжар ва чопқи. *Саратов областининг Сосновая Мазадан топилган*

Дастлаб деҳқончилик дарё қайирларида олиб борилган, ўрмон-даштда қайирлар буталар билан қопланган бўлган. Хазинада 55 чопқи, бундан ташқари юқорида тасвир этилган Хвалинск типидаги 5 та ханжар, яна алоҳида бошқа мис буюмлар бор эди. Чопқи ва ханжарларнинг кўпчилиги қуйилгандан кейин силлиқланмаган, шу сабабли улардаги ғадир-будурлар сақланиб қолган, дами ўтмас, умуман хом қолип бўлса-да, металл даврида бойлик тариқасида ерга кўмилган. Бизда бундан бошқа кичикроқ хазиналар ҳам топилган.

Қатакомба ва сурб мозор қўрғонлари Днепргача чўзилиб келади ва бу дарёнинг қуйи оқимида ўнг томонига ўтади, аммо бронза давридаги ўнг соҳил Украинанинг қадимий ёдгорликлари тамомила бошқадир, улар алоҳида кўриб чиқилиши керак. Бу ерда аввало Триполье қишлоқларининг тақдири ҳақидаги масала ўртага қўйилади.

Триполье хўжалиги бронза давридан анча олдин ўзгара бошлаган ва бу процесс бронза даврида ҳам давом этган. Чорвачилик ривожланиб борган ва бу асосий касб бўлиб қолган. Днепрда, Днестрда ва бу дарёларнинг ҳавзаларида генетик жиҳатдан Триполье қишлоқларига боғлиқ бўлса-да, янги хусусиятларга эга бўлган бир қанча турар жойлар топилиб қазилган эди. Тетерев дарёси бўйида Житомирга яқин Городск қишлоғи ёнидаги қадимий турар жой ҳаммадан кўра яхшироқ текширилган. Унда Трипольедаги сингари кўп оила биргаликда турадиган катта уйлар йўқ, бундай уйлар ҳеч қаерда бронза давригача етиб келмаган. Катта уйлар ўрнига кичик-кичик уйлар пайдо бўлган, уларнинг баъзилари аввалгидек пахсадан қурилган уйлар, баъзилари ярим ертўлалардан иборат. Бу уйларда ҳали катталашиб кетмаган патриархал чорвадор оилалар яшаган. Бунда Трипольега хос турар жойлардагига қараганда ҳайвон суяклари, айниқса уй ҳай-

вонларининг суяклари кўп учрайди. От қўлга ўргатилган. Ҳолбуки Триполье қишлоқларида бу хил ҳайвон бўлмаган, бўлса ҳам жуда оз бўлган. Суяк қуроллар ҳам кўп. Деҳқончиликнинг аҳамияти камайган. Трипольега хос рангдор сопол буюмлар камдан-кам учраса-да, улар бир хил рангдаги буюмлардир. Трипольега хос спираль бу ерда айрим элементларга бўлинади. Аммо нақшсиз сийдам буюмлар кўпчиликни ташкил этади. Чилвир из нақшли сопол буюмлар айниқса кўп тарқалган. Аёллар ҳайкалчалари жуда кам сарқит тариқасида учрайди. Тез-тез топилиб турадиган урчуқлар ип йигириш ва тўқимачилик расм бўлганлигидан дарак беради. Баъзан жун ва зиғир толасидан тўқилган матоларнинг идишларда қолган излари ҳам буни тасдиқлайди. Бу хил турар жойлар эрамиздан аввалги II минг йилликка оид бўлса-да, бунда металл буюмлар оз.

Одесса областида Усатово типидаги бир қанча турар жойлар топиб қазилди (улардан энг яхшиси Одесса ёнидаги Усатово қишлоғидадир). Бу ҳам Трипольенинг кейинги ва шу билан бирга жанубий нусхасидир. Усатоволикларнинг ҳам асосий касби чорвачилик, айниқса қўйчилик бўлган; отлар ҳам бўлган. Турар жойлари айтарли яхши текширилмаган. Улар бу ерда кенг тарқалган оҳактошлардан қурилган бўлиши эҳтимол. Санъатнинг Триполье шакллари бу ерда ҳам йўқолиб боради. Идишларда нақшлар учрайди-ю, кам, улар ҳам содда нақшлар. Жилвир из нақшлар ҳам тарқалган. Аёлларнинг ҳайкалчалари геометрик шаклда бўлган, уларда одам аломатларидан аёлларнинг кўкраги қолган, холос. Урчуқлар бу ерда ҳам расм бўлган. Усатоволикларда мато тўқиш учун қўй жуни кўп бўлган.

Усатово турар жойлари ва қабрларида йирик мис буюмлар, чунончи болта, трипольеликлар учун тамомила янги нарса — ханжарлар учрайди. Усатовода бир қанча мозор қўрғон қазилди (соф Триполье қабилаларида ўликларни мозор қўрғонга дафн этиш расм бўлмаган), бу мозор қўрғонларда ўликлар букчайтириб кўмилган, ёнларига сопол, мис ва чақмоқтош буюмлар қўйилган. Эркаклар билан аёллар бирга кўмилган қабрлар кўп учрайди. Бунинг социал аҳамияти ҳақида юқорида гапирган эдик. Бўш мозор қўрғонлар ҳам бор, улар четда ҳалок бўлган, эҳтимол ғарқ бўлган кишилар шарафига қилинган бўлса керак.

Қора денгиз соҳилида жойлашган турар жойлар ва бу ерларда топилган сополдан ясалган қадоқтошларнинг кўплиги денгиз балиқчилигининг жуда ривожланганлигини кўрсатади. Мозор қўрғонлардан бирида алоҳида қабр ичидан тошдан ясалган ҳўкиз боши топилди. Шу муносабат билан бурчак-бурчак бўлиб бўлинган квадрат шаклли безакларни ҳам айтиб ўтиш керак, улар эгей замонида Критдаги муқаддас ҳўкиз боши тасвирига жўр бўлган Усатово безакларига жуда ўхшайди. Бу ерда умуман эгей дунёси билан алоқа бўлганлиги шубҳасиздир, бу алоқа сопол буюмларда ҳам аксини топган. Эгейлик денгиз сайёҳлари Қора

денгизнинг шимолий қисмига етиб келганлар ва бу ерда усатоволиклар билан учрашганлар, усатоволиклар ҳам денгизда сузганлар. Усатовода топилган ёрғучоқлар ва шох мотигалар мотига деҳқончилиги ҳақида гувоҳлик беради, аммо бу деҳқончилик хўжаликда Трипольега хос турар жойлардаги каби муҳим ўрин тутмаган. Усатово турар жойлари ва қабрлари эрамиздан аввалги II минг йилликнинг биринчи ярмига оид бўлиб, бу санани эгей дунёси билан бўлган алоқалар, ханжарларнинг қадимги шарқ нусхаларидан бўлиши ва бошқалар воситаси билан аниқлаш жуда осон.

Ўнг соҳил Украинада бронза даврида чорвадорларнинг турар жойлари ва қабрлари кенг тарқалган, бу ерда рангдор сопол буюмлари бўлмаган жилвир из нақшли сопол идишлар жуда кўп бўлган. Бундай турар жой ва қабрлар бир неча жойда топилган бўлса-да, ҳали жиддий қазишлар ўтказилган эмас.

Баъзи археологлар бу хил сопол буюмларнинг эгаларини энг қадимги славянлар деб ҳисоблайдилар ва бронза даврида яшаган шу қабилалардан секин-аста ўрта аср славянларига ўтиш йўлларини белгиламоқчи бўладилар. Ҳозирча бу ҳал қилинган масала эмас.

Киев областида чилвир из безак сопол идишлар бор бир неча мозор қўрғонлар қазилди, уларда букчайтириб кўмилган ёки куйдирилган ўликлар топилди. Ўртаси тор, юқори томони кенг сопол идишлар бу мозор қўрғонлари учун айниқса характерлидир. Волинда ва Юқори Днестрда ана шундай мозор қўрғонлар билан бир қаторда ўша даврга оид тошлардан ишланган қўрғонсиз қабрлар ҳам тарқалган. Улар ичида ҳам чилвир из нақшли сопол идишлар учрайди, аммо кўпчилигини нақшсиз сийдам идишлар ташкил этади. Баъзиларида ўликлар букчайтириб кўмилган бўлса, баъзиларида куйдирилган. Бу ерда ҳам эркаклар билан аёлларнинг бирга кўмилганлиги патриархал муносабатларнинг ривожланганлигини кўрсатади. Бронза даврида Украина қабрлари ва қишлоқларида металл буюмлар Волга ва Дондагидан кўра хийла кам учрайди. Бунинг сабаби Украинанинг Урал ва Кавказдан, шунингдек, Ғарбий Европанинг металлургия марказларидан ҳам олис бўлганлигидир. Аммо Усатовонинг ўзида металл кўп, бу ерга металлни эгейликлар олиб келган бўлса керак.

Бу ерда ўликларни куйдириш одати дунёда энг қадимийдир. Бу одат Ғарбий Европада сўнгги бронза даври учун характерлидир.

Қора денгиздан унча узоқ бўлмаган Днестр Белгороди яқинидаги Бородино қишлоғи ёнида топилган хазина ҳақида алоҳида гапириш керак. У бронза давридаги қандайдир уруғ оқсоқолига мансуб ғоят гўзал яроқдан иборат бўлиб, бу яроғ жангда ишлатишдан кўра, тантана маросимларида тақиш учун ясалган бўлса керак. Хазинада яшил нефритдан (тош Ўрта Осиёдан ёки Сибир-

дан келтирилган бўлиши мумкин) ясалган ва силлиқланган болталар ҳам бор эди. Найзалардан паншахасимон кумуш найзани кўрсатиб ўтиш керак, бунинг нусхалари Волга ва Сибирдан ҳам кўп топилган эди. Ханжар шаклига қараганда эгей дунёсининг яроғларидан бўлиши керак. Олтин суви берилган ва мураккаб спираль шаклида буралган кумуш тўғнағич ҳам эгейлар буюмига ўхшайди ва албатта ўша ердан келтирилган бўлса керак. Тош чўқморлар Месопотамия ва Кавказ гурзилари нусхасидандир. Шундай қилиб, бу хазина узоқ жойлар билан маданий алоқа бўлганлигини билдиради. Хазина эрамиздан аввалги XIII асрга оиддир. Бу хазина баъзи патриархал уруғ оқсоқолларининг маълум даражада бойлик тўплаганликларидан далолат беради. Шу давр қабристонларига қараганда ўшанда бу хил бойлик тўплаш кам бўлган.

* * *

Археология фани олдида ғоят қийин бўлиб турган масала шундан иборатки, Волга билан Ока дарёлари орасидаги бронза даврига оид қабристонлардаги сопол буюмлар шу территорияда ва ўша даврга оид турар жойлардаги сопол буюмларга ўхшамайди.

Юқорида айтиб ўтилган чуқурча ва ўйма кунгурадор нақшлар сопол буюмлар бизнинг ўрмон полосамизда неолит давридангина эмас, балки бронза даврида ҳам ҳамма маконларда асосий ўрин тутган. Сўнгги маконларда бронза учраса ҳам, кам ва деярли ҳамма вақт синиқ парчалари учрайди: биринчидан, ишлаб чиқаришда тош кўплаб ишлатилган, иккинчидан, бронзани эҳтиёт қилганлар ва камдан-кам йўқотганлар. Бу маконларда аввалгидек, чорвачилик ёки деҳқончилик аломатлари кўринмайди. Хўжалик даставвал балиқчилик ва сўнгра овчиликдан иборат бўлиб қолаверган.

Ўрмон полосасидаги бронза даврига оид қабристонлар Ярославль яқинида биринчи қабристон топилган жой — Фатьяново қишлоғининг номи билан Фатьяново қабристонлари деб аталади. Бундай қабристонлардан ўттизтачаси маълум. Улар уч гуруҳга бўлинади. Бир гуруҳи Москва атрофида, иккинчи гуруҳи Ярославль атрофида ва учинчи гуруҳи Чувашистондадир. Қабристонларнинг ҳаммаси ҳам бир хил — қўрғонсиз. Ўликлар букчайтириб кўмилган, ёнларига одатдагича тош болталар ва сопол идишлар қўйилган. Ҳайвон суяклари, кўпинча уй ҳайвонлари: сигир, чўчқа, қўй, от суяклари учрайди. Ёввойи ҳайвонларнинг суяклари эса камдан-кам, асосан айиқ суяклари учрайди.

Фатьяноволиклар, шубҳасиз чорвадорлар бўлган. Бу ерда ҳам баъзан эркаклар билан аёллар бирга қўшиб кўмилган қабрлар учрайди, бу эса патриархал муносабатлар бўлганлигини кўрсатади. Қабрлардан топилган баъзи болталар (силлиқланган ва

тешилган) шаклларига қараганда жанг яроғи сифатида ишлатилган; бундай болталар кўп, улар чорвадор қабилалар ўртасида қуролли тўқнашишлар бўлиб турганлигидан дарак беради. Бу тош болталар мамлакатимиз территориясида ясалган энг яхши силлиқланган тош қуроллар ҳисобланади. Уларнинг тури ҳар хил. Шуниси муҳимки, бу болталарнинг баъзиларининг шакли бронза болталарига жуда ўхшаб кетади. Бундай тош болталарда ҳатто

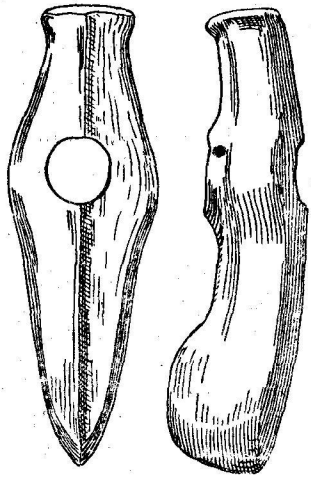

25- расм. Жангда ишлатиладиган Фатьяново тош болтаси

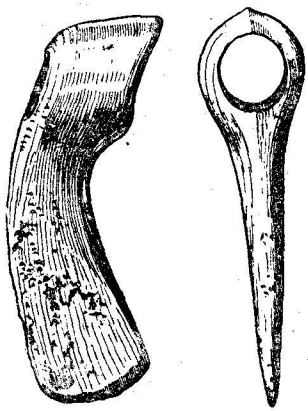

26- расм. Фатьяново Бронза болтаси

пайванд чоклари ҳам бор, хуллас улар бронза болталарининг худди ўзи қилиб ясалган. Қадимийроқ даврлар учун аксинча, металл қуроллар тош қуролларга ўхшатиб ясалганлиги ҳақида юқорида мисоллар келтириб ўтган эдик.

Бу қабристонлардан мис ва бронза буюмлар ҳам топилди. Бу буюмлар орасида салмоқли қуймаларнинг нусхалари ҳам, чунончи, Бобил болталарига ўхшаб кетадиган қайтақи муҳрали ва кўз қўйилган болталар бор. Бундай болталар бир неча қабристондан, шу жумладан, Фатьяново қабристонидан ҳам топилди. Бронзадан ишланган найзалар бор. Металл буюмлардан бигизлар, зеб-зийнатлардан бош кийимларга тақиладиган мис ва кумуш ҳалқалар ва мунчоқлар бор. Чақмоқтошдан ясалган ўқ ва найза пайконлари топилди.

Фатьяново қабристонларидан топилган сопол идишлар маконлардан топилган чуқурча ва ўйма кунгурадор нақшли сопол идишларга сира ҳам ўхшамайди. Кўпларида нақш йўқ, борида оғиз томонида кўпинча парраксимон нақшлар чизилган. Чуқурча ва ўйма кунгурадор нақшли сопол идишлар қабрларда мутлақо йўқ. Ундай сопол идишлар фатьяноволиклардан кўп вақтлар

олдин неолит давридаги маконларда тамомила ҳукмрон бўла бошлаб, фатьяноволиклардан кейин темир даврининг бошларида уларнинг ҳукмронлиги тугаган, энди бу даврда чуқурча ва ўйма кунгурадор нақшли сопол идишлар ўрнини мато тамғали сопол буюмлар босган эди, аммо улар ҳам Фатьяново идишларига ўхшамайди.

Фатьяново қабриетонлари тош ва бронза болталар, ҳалқалар ва ҳоказолар типига қараб эрамиздан аввалги II минг йилликка киради. Фатьяноволикларнинг маконлари номаълум. Археологлар бир неча ўн йиллардан буён фатьяноволикларнинг маконларини

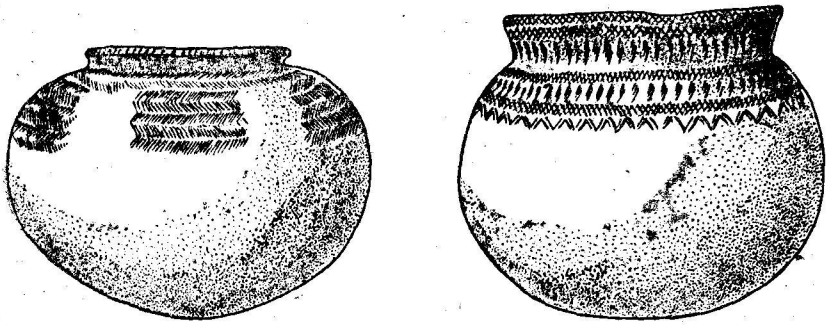

27- расм. Фатьяново идишлари

қидирмоқдалар. Улар ҳали ҳам бундай маконларни топишдан умид узмай тинмай қидирмоқдалар. Лекин ҳар йил бу маконлар ўрнига фатьяноволиклардан бурунги типдаги янги маконлар ва фатьяноволикларнинг янги қабристонларини топадилар. (Яқинда Сура дарёси ҳавзасида фатьяноволикларга яқин маконлар топилди, аммо улар фатьяноволикларга қай даража яқинлиги ҳақида ҳар хил фикрлар бор, асосан гап шундаки, бу ўлкаларда фатъяново қабристонлари йўқ.)

Буларнинг ҳаммаси фан соҳасида уларни баён этиш йўлидаги бир қанча уринишларга сабаб бўлди, албатта. Биринчи изоҳ бундай маконларда яшаган кишилар худди Фатъяново қабристонларига кўмилган. Лекин қабрларга рўзғорда ишлатилган чуқурча ва ўйма кунгурадор нақшли сопол идишлар қўйилмасдан, маросимларда ишлатиладиган алоҳида сопол идишлар қўйилган. Аммо бу изоҳга бундай эътирозлар бор: биринчидан, фатъяново сопол идишлари лойи ва пиширилиши жиҳатидан чуқурча ва ўйма кунгурадор нақшли сопол идишлардан анча устун туради; бас шундай экан, маконларда яшаган одамлар бу идишларни ясашни билар эканлар, нега уларни рўзғорда ишлатмабдилар, иккинчидан, топилган ҳайвон суяклари фатъяноволикларнинг чорвачиликни билганликларини тасдиқлайди, маконларда яшаган одамлар эса бундан бехабар: демак, булар турли гуруҳга мансуб кишилардир.

Иккинчи изоҳга кўра, фатьяноволиклар кўчманчи чорвадорлар бўлганликларидан уларнинг муқим макони бўлмаган. Бундай дейилса, биринчидан, ўрмонзорларда кўчманчи чорвачилик билан машғул бўлиш мумкин эмас; иккинчидан, кўчманчи чорвачилик ҳатто жанубий даштларда ҳам (гарчи бунинг учун шароит қулайроқ бўлса-да) кейинроқ ривож топган; кўчманчилар даштда илк темир даврида пайдо бўлган, ундан олдин улар ҳеч ерда бўлмаган.

Учинчи изоҳ бундай: Фатъяново қабрлари қабила бошлиқларига, умуман ҳукмрон табақага тегишли, шунинг учун улардаги буюмлар маконлардаги буюмлардан яхшироқдир. Аммо, биринчидан, маконларда мулкий табақаланишнинг ҳеч қандай аломати йўқ, ҳатто бундай табақаланишнинг бошланишидан ҳам дарак йўқ; иккинчидан, бу ерда фатъяноволиклардан кейин бой қабрлар пайдо бўлгунча икки минг йилдан ортиқроқ ижтимоий тараққиёт давом этган, аммо фатъяноволиклар давридаги маконларда қандай сопол идишлар бўлган бўлса, анча кейин пайдо бўлган бой қабрларда ҳам шундай сопол идишлар бўлган.

Тўртинчи изоҳга кўра, фатъяноволиклар деҳқон бўлган эмиш, улар негадир сув айирғичлар оралиғида яшаганлар, шунинг учун уларнинг маконларини топиш гўё жуда қийинмиш. Бироқ биринчидан фатъяноволикларнинг деҳқончилигини, айниқса деҳқончилик уларнинг асосий касби бўлганлигини кўрсатадиган далил йўқ; иккинчидан, макон топишдан кўра қабристон топиш осон эмас. Фатъяново маконларининг йўқлиги археология соҳасидаги муаммоларнинг энг қийини бўлиб қолмоқда.

Фатъяново қабристонлари билан ўймакор чуқурча ва ботирма кунгурадор нақшли сопол буюм маконларининг бир территорияга тўғри келиши бу муаммони яна ҳам чалкаштириб юборган эди. Бироқ, ҳозир уларнинг бир территорияда эмаслиги аниқ исбот этилди деса бўлади. Қабристон Юқори Волга (Калининдан деярли Қозонгача) Москва-река ва Клязманинг сўл ирмоқларигача тарқалган. Бу жойларда маконлар кам, борлари ҳам Фатъяноводан олдинги ёки кейинги вақтларга тегишлидир. Маконлар кўп бўлган ўлкалар, биринчидан, Юқори Волгадан шимолда ва, иккинчидан, Ока бўйидадир. Бу ерларда қабристонлар йўқ. Юқори Волга ва Москва-рекада бронза давридаги ижтимоий-иқтисодий тараққиёт даражаси улар атрофидаги бошқа ўлкалардагидан кўра баландроқ бўлган, Фатьяново қабристонлари ана шунинг ифодасидир.

Бронза даврида балиқчиларнинг чуқурча ва ботирма кунгурадор нақшли сопол идишлар расм бўлган маконлар кенг ёйилган Эстония билан Латвияда фатъяново қабристонларига ўхшаган қабристонлар бор. Бу ўлкалардаги қабристонларда силлиқланган болталар ва бошқа тош қуроллар учрайди.

Фатъяново ва Балтика бўйидаги тошдан ясалган жанг болталари равон букилиб келган шаклига қараб қайиқсимон болталар

деб аталади. Жанубий Швециядаги чорвадор қабилаларнинг социал жиҳатдан мазкур қабристонларга мос қабристонларидан топилган болталарга нисбатан ҳам ўша термин қўлланилади, бу қабристонлардаги сопол идишлар чилвир из нақшлидир.

Бу термин билан аталадиган болталар анча хилма-хилдир, уларнинг ўрта рус хили Балтикабўйи ва шведларникидан фарқ қилади. Уларнинг ўртаси кенглиги жиҳатидан бир-бирига ўхшайди, бу эса техника талабидир. Болталарнинг кўз қўйилган ўрта қисми қалинроқ қилинмаганда мўрт бўлар ва дастлабки зарбдаёқ синиб кетарди. Шундай бўлса ҳам буржуа археологлари қайиқсимон болталарни ҳамма ерда битта марказдан тарқалган одамлар томонидан тарқатилган деган фикрдалар. Ирқчи немис археологлари шу муносабат билан, бронза даврида Юқори Волгага кўчиб борган фантастик қадимги немисларнинг экспансияси тўғрисида гапирган эдилар. Бундай уйдирмаларнинг фанга зид эканлиги бундай болталарнинг турли ерларда технологик қонуниятлар асосида пайдо бўлиши ва хиллари бир-бирларига ўхшамаганлиги билангина тасдиқ қилинаётгани йўқ.

Фатъяновога хос маданият ёйилган асосий марказ Ғарбда бўлмай, Шарқда бўлганлигини археология фани аниқлаб берди. Фатъяново қабристонларидан энг бой Баланово қабристони Чебоксардан шарқроқда. Унда ўзига хос жуда кўп ва хилма-хил бронза яроқлар, зеб-зийнат буюмлар ва тош буюмлар айниқса хилма-хил ва характерлидир. Ярославль туркумидаги қабристонлар камбағалроқ бўлса-да, улардан металл буюмлар жуда кўп чиқди. Москва туркумидаги қабристонлар яна ҳам камбағалроқ бўлиб, уларда ҳозирча металл буюмлар топилгани йўқ. Бу вақтда Ўрта Россиянинг Балтикабўйи билан алоқада бўлганлиги маълум эмас. Аммо Эстония ва Латвия қабристонлари Фатъяново қабристонларидан кўра камбағалроқ бўлганлигини айтиб ўтиш керак.

Баъзи олимлар фатъяноволикларни жануби-ғарбдан (Украинадан Ока орқали), баъзилари эса жанубдан (Қавказдан Волга орқали) жилиб келганлар деб ҳисоблайдилар. Уларнинг қаердандир кўчиб келганликларини инкор қилиб бўлмайди. Бу ҳақда баҳслар ҳали ҳам давом этмоқда, аммо ҳар ҳолда уларнинг қаердандир кўчиб келганлиги тўғрисидаги фаразлар юқорида айтилган муаммони ечишга ёрдам бермайди. Фатъяноволиклар келгинди халқ бўлган тақдирда ҳам нима учун уларнинг маконлари бўлмаганлиги муаммо бўлиб қолаверади.

Сўнгги бронза даври ёки бошқача қилиб айтганда эрамиздан аввалги II минг йилликнинг охири ва I минг йилликнинг бошида ўрмон полосанинг ҳамма ерида бронза буюмлар, айниқса бронза ярағ-аслаҳалар озми-кўпми расм бўлган. Тегишли қадимий ёдгорликлар бу ерда географик тартибда, Ғарбдан бошлаб Шарққа томон таъриф қилиб берилади.

Эстония ва Латвияда топилган баъзи бронза буюмлар (яроғ-аслаҳа, меҳнат қуроллари, зеб-зийнат буюмлари), шунингдек нарсалар кам топиладиган ва илк темир даврига кириб борадиган баъзи катта-катта қабристонлар сўнгги бронза даврига мансубдир. Рига яқинидаги битта мозор қўрғон ичида 300 дан зиёд ўлик кўмилган бўлиб, бу эҳтимол уруғнинг хилхонаси бўлгандир. Бу ерда нарсалар кам, улар ичида бир қанча бронза буюмлар, жумладан иккита устара (у вақтда бронзадан ясалган, тиғи ёйсимон устаралар Ғарбий Европада кенг тарқалган), силлиқланган тошболталар бор.

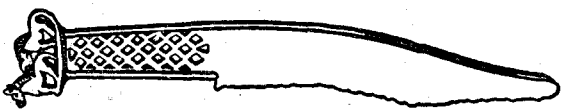

28- расм. Сейм ханжари

Кострома областининг Галич кўли соҳилида ажойиб хазина топилди. Ундан эркакларнинг бронза ҳайкалчалари чиқди. Ҳайкалчалардан бирининг бошида учта ярим ой қўйилган (бу ой худоси бўлса керак), бошқасининг боши ҳар томонга нур сочиб турган шуълага ўхшаш қилиб ишланган (бу қуёш худоси бўлса керак). Улар ёнидан бронзадан ясалган ҳар хил нарсалар: калтакесак, кўз қўйилган ойболта, ханжар, тўғри ва ўроқсимон пичоқлар, билагузуклар ва бошқа буюмлар топилди. Эҳтимол бу нарсалардан диний маросимлар вақтида фойдаланилган ва улар уруғ бирлашмасининг мулки бўлган бўлиши мумкин. Хазина топилган жой қазилди, натижада чорбурчак ертўладан иборат макон очилиб, ичидан чуқурча ва ботирма кунгурадор нақшли сопол идишлар, чақмоқтош қуроллар чиқди. Бу ердан бронзадан ясалган нарсалар (пичоқ, спираль ва лавҳалар) топилди, уларнинг шакли хазинадан топилган буюмларга ўхшайди. Бу хазина ва маконнинг бир-бири билан боғлиқлигидан далолат беради. Шу нарса қизиқки, ғоят гўзал бронза буюмларга эга бўлган одамлар бу вақт ҳам бутунлай неолит ҳаётида яшаганлар, чақмоқтошдан кенг фойдаланганлар. Бу ердаги хўжалик кўлдан тутиладиган балиқчиликка асосланган, чорвачилик ва деҳқончилик аломатлари топилмади.

Сейм қабристонидан топилган буюмлар ўрмон полосада бронза саноати равнақ топганлигини кўрсатувчи намуналардир. Бу қабристон Волга билан Ока дарёлари қўшилган ерга яқин Сейм станцияси ёнидан топилди. Бу район бронза даврида алоҳида ўрин тутган бўлиши эҳтимол. Бу ердан топилган паншахасимон бронза найзаларнинг нусхалари Вятка, Кама, Иртиш, Обь ва Енисейда, жанубда эса истисно тариқасида Қора денгиз бўйидаги Бородино хазинасида бор. Сейм қабристонидан чақмоқтошдан ясалган ўқлар топилди (материалга нисбатан яроғнинг консер-

ватив тури) Оқ нефритдан ясалган узук, материалга қараганда, Байкал кўли бўйларидан олиб келинган бўлса керак. Буларнинг ҳаммаси маданий ва иқтисодий алоқаларнинг кенг тараққий қилганлигини билдиради. Кўпгина бронза болталар, шу жумладан муҳрали кўз қўйилган ойболталар топилди. Топилган бронза ханжарларнинг дасталарига ўйиб гул солинган. Дасталардан бири булан бошига ўхшатиб ўйилган, иккинчиси иккита отга ўхшатиб ўйилган (бунинг нусхалари Сибирдан ҳам топилган). Яроғлар тотем белгилари билан безалган бўлса керак. Топилган нарсаларга кўра қабристоннинг санаси эрамиздан аввалги II минг йиллик охирларига тўғри келади. Сейм сопол идишлари генетик жиҳатдан Фатъяново сопол идишларига алоқадор. Сеймликлар эҳтимол фатъяноволикларнинг авлодларидан бўлгандир.

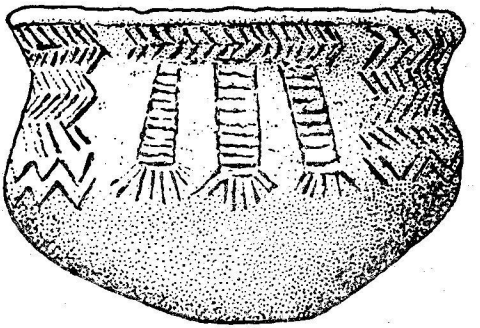

29- расм. Абашев идиши

30- расм. Абашев болтаси ва Абашев гулдор нақши

Қабристонда топилган материаллар Волга бўйи ўрмонзор районлари аҳолиси маданий жиҳатдан тараққий этганлигини кўрсатади.

Абашев мозор қўрғонларидан топилган материаллар ҳам буни тасдиқлайди (Чебоксари яқинидаги Абашевда очилган мозор қўрғонлар номи билан шундай деб аталган). Бу бизнинг ўрмонларимиздаги энг қадимги мозор қўрғонлардир. Бу мозор қўрғонлар Волга бўйида Ока этагининг жануброфида, Кама этагининг шимолрофида кўпроқ, аммо улар бунга қараганда кенгроқ территорияга ёйилган бўлса керак. Бундай мозор қўрғонлар ғарбда Протвада (Оканинг юқори оқимидаги ирмоқлардан бири) текширилган, шарқ томонда Оқ Идил бўйидан топилган қадимги турар жойлар Абашевдаги сингари нарсалари билан машҳурдир. Бу мозор қўрғонларда ўликлар букчайтириб кўмилган. Уй ҳайвонлари: сигир, қўй, чўчқа, от суяклари кўп учрайди. Баъзи кийимлар гулдор бронза тангачалар билан қопланган. Улардан ўн баргли гул нақш кўпроқ расм бўлган. Кўпчилик сопол идишларнинг таги ясси. Бу эса рўзғорда столлар пайдо бўлганлигини кўрсатади. Бу қўрғонларда катта-кичик бронза буюмлар жуда кўп: болта, пона, найза, ханжарлар кўп учрайди. Буларнинг ҳаммаси бизнинг ўрмонзорларимизда маданий жиҳатдан, айниқса маконлардаги турмушга нисбатан хийла катта

силжишлар содир бўлганлигидан далолат беради. Чорвадор қабилалар ажралиб чиқиши натижасида патриархал уруғларда бойлик тўплаш ўсиб борганлигини ҳам айтиб ўтиш мумкин. Фатьяноводаги қабрлар бойлик тўплаш бошланаётганлигини, яъни бунинг биринчи босқичини кўрсатган бўлса, Сейм ва Абашев мозор қўрғонлари бойлик тўплашнинг иккинчи босқичини кўрсатиб берди. Асосан чорвачилик билан машғул бўлган абашевликлар деҳқончилик билан ҳам шуғулланганлар. Уларнинг территориясидан (қазилмалар вақтида бўлмаса-да) топилган бронза ўроқлар буни тасдиқлайди; бу ўроқлар сўнггироқ даврга мансуб бўлиши мумкин эмас, агар шундай бўлса, у ўроқлар бронзадан эмас, темирдан ясалган бўларди. Абашев қўрғонлари эрамиздан аввалги II минг йилликнинг охири ва I минг йилликнинг бошларига тегишлидир.

Уралнинг бронза даври торфзорлардаги маконлар билан машҳурдир. Торфда ёғочнинг яхши сақланиши бу ердаги моддий маданиятни жуда муфассал ўрганишга имкон беради. Иккита торфзор археологияда айниқса машҳур, уларнинг иккиси ҳам Свердловск шаҳридан шимолроқда жойлашган бўлиб, бири — Шигир (Невьянск ёнида), иккинчиси — Горбуново (Нижний Тагил ёнида) торфзорларидир. Бу торфзорларнинг ҳар иккисида неолит, шу жумладан, илк неолит ёдгорликлари бор («Неолит» бобига қаранг) одатда бошқа маконларда топилмайдиган топилмалардан ёғоч идишлар, қуролларнинг дасталари, эшкак, камонлар, ўқ соплари бу торфзорлардан кўп топилади. Шигирдан баландлиги $5^1/_2$ *м*, эни атиги 20 *см* келадиган ғоят катта ёғоч бут топилди; бу бутнинг тепасида унчалик катта бўлмаган бош ўйилган, ғўланинг танаси ҳар хил ўйма безаклар (синиқ чизиқлар арчабаргсимон ва бошқа ҳар хил суратлар) билан қопланган. Бу маконлардан кишилар яшаган турар жойлар ҳали топилган эмас, тўшамалар топилган, холос. Сопол идишлар, аввалгидек, кунгурадор жимжимали бўлиб, камдан-кам ўймакор, чуқурча ва ботирма кунгурадор нақшли идишлар ҳам учрайди. Бронза буюмлар бор. Масалан, Горбуновода қайтақи муҳрали кўз қўйилган бронза болта топилди. Ўқлар чақмоқтошдан, суякдан ҳатто ёғочдан ясалган. Чақмоқтош ва суяк ўқларнинг шакллари шу қадар хилма-хилки, СССР нинг бошқа жойларидан топилган археологик материаллар ичида бунақалари сира йўқ деса бўлади. Ўқларнинг ҳар қайси хили маълум бир йиртқич ҳайвонни овлашга мўлжалланган бўлса керак. Бу ерда умуман овчилик жуда тараққий қилган ва у асосий касб бўлган. Топилган нарсаларнинг сонига қараганда Шарқий Европанинг бошқа ўрмон территориясидан фарқли ўлароқ балиқчилик иккинчи ўринда турган, чорвачилик эса сира бўлмаган. Ҳаммадан кўра кўпроқ булан суяги учрайди, демак асосан шу булан ов қилинган. Бу сергўшт ҳайвон ўша замонда кўп бўлган. Ундан ташқари, айиқ ва буғу суяклари ҳам кўп учрайди, умуман йирик ҳайвонларга ов қилганлар. Ёғочдан ясалган булан

(ҳаммадан кўпроқ), айиқ, оққуш, ғоз ва ўрдакларнинг бадиий реалистик ҳайкалчалари жуда кўп топилади. Улар тотемий аҳамиятга эга бўлган бўлса керак. Деҳқончилик ривожланиб бораётган бўлган; учига суяк тепки боғланган таёқ (ер қазишга, тўғрироғи ер юмшатишга мўлжалланган), булан шохидан ясалган мотига ва шу билан бирга ёрғучоқлар топилганлиги буни тасдиқлайди. Ибтидоий деҳқончилик кўпинча чорвачиликда ёрдамчи касб бўлса, бу ерда у овчиликда ёрдамчи касб бўлган.

Уралнинг баъзи жойларида ибтидоий мис конлари ҳам топилди, аммо улар Сибирь мис конларидан кўра кам ўрганилган.

* * *

Сибирь археологиясида Минусинск, яъни Енисей дарёсининг юқори оқими атрофидан топилган қадимги ёдгорликлар етакчи ўрин тутади. Бронза давридан бошлаб маданият Сибирнинг бошқа вилоятларидан кўра бунда тезроқ тараққий қилган. Юқори Енисейда бир қанча даврларга оид қадимги қабрлар бўлиб, улардан топилган ажойиб буюмлар кўпдан бери археологларнинг диққатини жалб қилиб келади. Аммо фақат совет давридагина мунтазам равишда қазишмалар ўтказилиб, улар асосида ўлканинг қадимги тарихи вужудга келтирилди. Бу ерда бир қанча археологик давр маълум. Жумладан учтаси, яъни Афанасьев, Андроново ва Қорасуқ даврлари бронза даврига, бошқалари темир даврига киради. Бу хил даврларни совет археологлари бўлган ва бу бўлиниш Енисейгагина эмас, балки Сибирнинг анча қисмига тааллуқлидир.

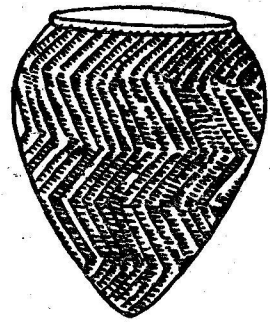

31- расм. Афанасьев идиши

Чорвадор қабилаларнинг ажралиши ва Жанубий Россияда металл ишлаш пайдо бўлган вақтда, яъни эрамиздан аввалги III минг йиллик охирларида, Сибирь даштларида ҳам содир бўлди.

Афанасьев даври (бу Минусинск яқинидаги Афанасьев тоғи номи билан аталган) эрамиздан аввалги III минг йиллик охирлари ва II минг йиллик бошларини ўз ичига олади. Қабрлар тошлар билан ҳалқа қилиб ўралган ёки тош ҳалқалар тагига олинган мозор қўрғонларда жойлашган. Уликлар букчайтириб кўмилган. Маконлар яхши текшириб ўрганилмаган. Сопол буюмлардан энг кўп учрайдигани тухумсимон, таги юмалоқ ва бошоқсимон нақшли идишлардир. Чақмоқтош ўқлар, мис пичоқлар ва мис рудани майдалаш учун ишлатиладиган тоштўқмоқлар учрайди (бундай тўқмоқлар қабрлардангина эмас, қадимги мис конларидан ҳам топилган). Амударьё чиғаноқларидан терилган маржонлар диққатга сазовордир, чунки улар

Сибирь билан Ўрта Осиё ўртасида қадимдан алоқа бўлганлигидан далолат беради.

Еввойи ҳайвонларнинг суякларига қараганда уй ҳайвонларининг суяклари кўп. Сигир асраганлар, қўй ва от боққанлар. Шу билан бирга балиқчилик бу вақтда муҳим ўрин тутганга ўхшайди. Афанасьев қабрлари (эҳтимол маконлари ҳам) сувга яқин бўлган. Бироқ хўжаликнинг асосини энди чорвачилик ташкил этган. Эркаклар билан аёллар бирга қўшиб кўмилган қабрлар бу ерда ҳам учрайди. Енисей билан Олтойнинг маданий бирлиги шу замондаёқ вужудга кела бошлаган ва бу бирлик бундан кейин бир неча минг йиллар давом этган. Енисейдаги қабрлар топилганидан кейин Олтойдан Афанасьев типидаги сопол идишлар ва қуроллари билан қабрлар топилди.

32- расм. Андроново идиши

Енисейдаги Афанасьев даври Ангарадаги кито даври билан тахминан бир вақтга тўғри келади (юқорига қаранг). Шундай қилиб, ўша вақтдаёқ Жанубий Сибирь билан Шарқий Сибирь маданияти ўртасида фарқ пайдо бўлиб; бу фарқ тобора чуқурлашади. Буни эса Юқори Енисейда металлургия ва чорвачиликнинг ёйилиши тақозо қилган. Сибирнинг бошқа жойларидаги қабилалар минг йиллар давомида овчилик ва балиқчилик билан машғул бўлиб келганлар. Ғарбий Сибирь Шарқий Сибирга қараганда секинроқ тараққий қилган.

Енисейдаги Андроново даври (Агинск яқинидаги Андроново қишлоғи номи билан аталган) эрамиздан аввалги II минг йиллик ўрталарини ўз ичига олади. У жуда кенг жойга: дастлаб топилган жой — Енисейдан тортиб Урал дарёсигача ёйилган. *Ана шу доирада Андроново қабрлари Олтойда, Тоболда ва бошқа* жойларда топилди. Қабрлар устидаги қурилмалар Афанасьев қабрлари қурилмаларига ўхшайди. Ўликлар букчайтириб кўмилган (баъзан куйдирилганлари ҳам учрайди). Сопол идишларнинг таги энди думалоқ эмас, ясси қилиб ишланган, бу эса текис столлар пайдо бўлганлигини билдиради. Идишлар мураккаб геометрик ўйма нақшлар билан қопланган. Сигир, қўй ва от суяклари кўп, жун газламалар ҳам учрайди. Енисейда Андроново қишлоқлари топилган бўлса-да, ҳали улар текширилмаган дейиш мумкин. Қабрлар Афанасьев қабрлари сингари фақат дарё соҳиллари бўйлаб тизилиб кетган эмас, дарё ораларида тарқалиб ётган; бу эса аҳолининг тоғдан бошқа ҳамма ерда ёппасига жойлашганлигини ва чорва боқиш ҳамда унга ёрдамчи деҳқончилик қилиш мақсадида кенг территорияни ўзлаштириш лозим бўлганлигини кўрсатади.

Андроноволиклар хўжалиги ҳаммадан кўра Тоболда яхши ўрганилган. Алексеевск қишлоғи яқинида шу даврга оид макон тўла қазиб очилган. Бу макон узоқ яшаган. Узоқ ўтроқлик андроноволикларга хос хусусиятдир. Қишилар яшайдиган турар жойлар тош ўчоқ қурилган тўрт бурчакли ертўлалардан иборат бўлиб, уларнинг ёнида мол бўлган. Қўй, сигир ва от суяклари топилган, ёввойи ҳайвонларнинг суяклари йўқ деса бўлади. Тош мотигалар ва кўпдан-кўп ёрғучоқлар аҳолининг деҳқончилик билан шуғулланганлигини тасдиқлайди. Қишлоқ ёнида қазиб текширилган катта қурбонгоҳ кўпгина чуқурлардан иборат тепалик бўлиб, ундан қурбонликнинг қолдиқлари топилган. Чуқурларнинг кўпидан андроноволикларнинг одатдаги идишлари чиққан. Бироқ еттита катта чуқур айниқса диққатга сазовордир. Бундан иккитасида уй ҳайвонларининг куйдирилган излари бор куйган суяклар топилган, бештасида куйдирилган донларнинг излари бор куйган сомон пояси ва буғдой дони топилган. Буларнинг ҳаммаси чорвачилик ва деҳқончилик анъаналарининг маҳкам ва узоқ сақланганлигини кўрсатади. Турар жойлардан кўплаб бронза буюмлар: ханжар, чопқи, болта, пичоқ, мунчоқ ва бошқалар топилган. Турар жой ёнидан Андроново замонига хос қабристон қазилган.

33- расм. Қорасуқ пичоғи

Алексеевскдаги топилмалар I минг йиллик бошларига оиддир. Улар Енисей ва Олтойдаги барча Андроново қабрларидан ёш. Гап шундаки, II минг йилликнинг охирларида Енисей ва Олтойдаги Андроново даври ўрнига Қорасуқ даври келган, ғарброқдаги ўлкаларда эса Андроново даври яна бир неча аср давом этган (у ерда бу давр эрамиздан олдинги VIII аср атрофида Қорасуқ замони билан бир вақтларда тугаган).

Қорасуқ даври (бу ном Минусинск яқинидаги Қорасуқ дарёсидан олинган) эрамиздан аввалги II минг йиллик охирлари ва I минг йиллик бошларида ўтган давр. Қабрлар чор атрофидан қумтош палахсалари билан ишланган. Ўликларнинг баъзилари букчайтириб, баъзилари чўзилтириб кўмилган. Бронзадан ясалган тирсакли (сал қайрилган) пичоқ қорасуқ даврига хос буюмларнинг энг муҳимидир. Ханжар ҳам шундай: Қорасуқ пичоқлари, ханжарлари ва аёлларнинг зеб-зийнат буюмларининг шакли Монголиядаги бронза даврининг буюмларига жуда ўхшайди. Буюмларнинг бундай ўхшашлиги Қорасуқ замони бошида аҳолининг Енисей бўйларига Монголиядан келган деб айтишга имкон беради. Территорияни хўжалик учун ўзлаштириш давом этган. Енисей ҳавзасида Қорасуқ қабрлари Андроново қабрларига қараганда Қорасуқ қабрлари ҳатто тоғларда ҳам учрайди, ўша даврда тоғлардаги яйловлардан ҳам фойдаланилган. Қорасуқ турар жойларининг қатламлари юпқа бўлган, чунки уларда

ҳаёт унча узоқ давом этмаган. Аҳоли асосан қўйчилик билан шуғулланган. Қорасуқ қабрларида қўй суяклари айниқса кўп учрайди. Қорасуқликлар сиғинган худолар қўй бошли бўлган. Қорасуқ даврида катта-катта тош устунларининг тепаси қўй боши тахлитида ясалган. Қабрлардан топилган буюмларга қараганда бу даврда уруғ аъзолари орасида мулкий тенгсизлик бўлмаган.

СССР нинг бошқа областларига қараганда Сибирнинг бронза даври металлургияси яхшироқ ўрганилган. Андроново ва Қорасуқ даврларидаги мис конлари (Минусинск ёнида) текширилган. Қия ўйилган бу конларнинг чуқурлиги 20 *м* келади, ичи қаттиқ қурум босган.

Уларнинг бронза даврига хос усулда қурилганлиги аниқланган. Одамларнинг бу даврда ҳеч қаерда қаттиқ тошларни майдалайдиган қуроллари бўлмаган (темир билан пўлат йўқ вақт), мис рудаси эса тошдан ҳам қаттиқ бўлади. Шунинг учун гулхан ёқиб руда қиздирилган. Натижада руда дарз кетган, ёриқларга эса тош болға билан ёғоч поналар қоқилган. Сўнгра бу поналарга сув қуйилган, понанинг намдан шишишидаги табиий куч рудани майдаланишига ёрдам берган, рудани тош тўқмоқ билан парчалаган бўлсалар керак. Олов, ёғоч ва руда ёрдамида ана шу усулни ҳа деб ишлатавериш натижасида кон вужудга келган. Парчаланган рудани тери қопларга ёғоч кураклар билан тўлдирилиб, қоплар ташқарига олиб чиқилган. Сўнгра парчаланган руда тош болғалар ёрдамида майдаланиб ёрғучоққа ўхшаган тошлар устида унга айлантирилган ва, ниҳоят, эритилган.

Қадимги кон ёнидан тош болғалар, ёғоч кураклар ва руда тўлдириладиган тери қоплар топилган. Мис гулханларда эритилган руда билан ўтин устма-уст, қават-қават қилиб тахланган. Бундай гулханларнинг диаметри 4—6 *м* бўлган. Эриган мис гулханлар тагида қазилган чуқурчага оқиб тушган. Енгилроқ тошқол эса тепада қолган. Жуда кўп мис тошқолга аралашиб нобуд бўлиб кетган, бундай тошқоллар ҳозир ҳам қадимги конлар атрофида ғарам бўлиб уйилиб ётибди. Сўнгги вақтларда Олтойнинг жануби-ғарбида қалай эритилган бир талай жойлар текширилди. Бронзанинг икки таркибини ҳам андроноволиклар билан қорасуқликлар ўзлари эритганлар. Қалай эритилган жойлардан болғалар, қирғич, ўғир, пона ва чўкичлар йиғиб олинди. Ўша жойларда олтин конлари ҳам текширилди. Бундан ҳам ўғир, пона, чўкич ва тоғоралар йиғиб олинди. Андроноволиклар билан қорасуқликларда уруғчилик тузумининг бўлиши металл қазиб чиқаришга мос келади. Металл конлари атрофида яшаган уруғлар металл қазиб чиқариш учун биргалашиб ишлаганлар. «Ҳар хил жамоалар,— деб ёзади К. Маркс,— ўз атрофларидаги табиатдан ҳар хил ишлаб чиқариш воситаларини ва ҳар хил тирикчилик воситаларини топадилар. Шунинг учун улар ишлаб чиқариш усуллари жиҳатидан, турмуш кечириш усуллари

ва ишлаб чиқарадиган маҳсулотлари жиҳатидан бир-бирларидан фарқ қиладилар. Бу фарқ табиий йўсинда пайдо бўлган фарқ бўлиб, у жамоалар бир-бирларига дуч келганларида ўзаро маҳсулот айирбошлашга ва, демак, бу маҳсулотларнинг секин-аста товарларга айланишига сабаб бўлади»[1].

* * *

Бронза даврида Қавказдаги патриархал чорвадор уруғлар ичида мулкий табақаланиш Шарқий Европа ёки Сибирдагига қараганда анча олдин бошланган. Биз бронза даврининг бошидаёқ мулкий табақаланиш процессини кўрамиз, шу билан бирга бу процесс Закавказьедагина эмас, балки Шимолий Қавказда ҳам бўлган.

Майкоп мозор қўрғонлари бунинг ёрқин тимсолидир. Майкопдагидек бронза даврига оид бой мозор қўрғонлар Европанинг ҳеч ерида йўқ, фақат эгей дунёси бундан мустаснодир. Кубань дарёси ирмоғи — Белая бўйида Майкоп шаҳрида қазилган мозор қўрғоннинг баландлиги 11 *м* келади. Унда ёғоч билан ишланган учта жанубий, шимолий, ғарбий ва шимоли-шарқий хоналарга бўлинган қабр борлиги маълум бўлди. Қабр хоналарининг ҳар қайсисига биттадан ўлик қўйилган. Оёқлари буклаб кўмилган ўликлар қизил рангга бўялган. Жанубий хона энг каттаси ва энг муҳимидир. Ўликнинг суяклари орасидан олтиндан шер ва ҳўкиз гул қилиб ишланган кўпгина қуббалар олтин, сердолик, феруза, ложувард ва денгиз кўпигидан ишланган кўпгина мунчоқлар топилди. Бош суяги устидан гул нақшли иккита тилла қош чиқди. Ўликнинг суяклари, ёнида қачонлардир тахтиравонни тутиб турган, ҳар қайсиси бир метр узунликдаги олтита кумуш таёқ ётган эди. Буларнинг учида оғиргина ҳўкиз ҳайкалчалари бириктириб қўйилган. Ҳайкалчалар бир хилда бўлсалар ҳам, иккитаси олтиндан, иккитаси кумушдан қуйилган. Суяклар ёнида чақмоқ ўқлар ҳам ётарди.

Қабр деворлари ёнида олтин ва кумуш идишлар қўйилган. Улардан ўйма расм зарб қилинган иккита кумуш идиш айниқса ажойибдир. Бирида тоғлар, дарахтлар, дарё ва ҳайвонларнинг суратлари, хуллас бутун бир манзара, иккинчисида фақат ҳайвонларнинг суратлари сўқилган. Унда от, ҳўкиз, қўчқор, чўчқа, арслон, айиқ, така, оҳу, қоплон суратлари бор. Тоғ чўққиларининг синиқ чизиқлари билан берилган тасвири Қавказ тоғларининг Майкоп томонидан кўринадиган шаклини эслатади, бу эса баъзи тадқиқотчиларнинг мазкур идишлар шу жойнинг ўзида ишланган деб хулоса чиқаришларига имкон беради. Ўша қабрдан ханжар, болта, искана ва бошқа мис қуроллар топилган. Иккита кичикроқ гўрхоналаридаги суяклар ўлдириб кўмилган хо-

---

[1] *К. Маркс*, Капитал, I том, Ўздавнашр, 1955 й., 391- бет.

тинлари бўлса керак. Улар ёнидан олтин исирға ва мунчоқлар топилган. Бу мозор қўрғон уруғ оқсоқолининг жасади устига тўкилган тупроқ тепа бўлса эҳтимол ва у бундай оқсоқоллар қўлида баъзан каттагина бойлик тўпланганлигидан далолат беради.

Ўша жойларда топилган нарсаларга қараганда, Майкоп мозор қўрғонига анча ўхшайдиган яна бошқа бир қанча мозор қўрғонлар бор. Бу мозор қўрғонлар мулкий табақаланиш анча ривожланганлигини кўрсатади, бойлар қабри билан бирга улар ёнида камбағаллар қабри учрайди.

34- расм. Кумуш идиш. *Майкопдан топилган*

Майкоп мозор қўрғонларининг санаси тўғрисида ҳар хил фикрлар бор, аммо уларнинг санасини аниқлаганда у ердаги буюмларнинг *Икки дарё оралиғидаги* шумер ёдгорликларига ўхшаганлигини назарда тутиш керак. Майкоп мозор қўрғонидан топилган болталар, ханжар, металл идишлар ва улардаги баъзи суратлар шумердаги шундай буюмларга ўхшайди. Бу эса мозор қўрғоннинг санасини эрамиздан аввалги III минг йилликнинг охири билан белгилашга асос бўла олади.

Майкоп мозор қўрғони якка эмас. Майкоп мозор қўрғонидек жуда бой бўлмаса ҳам Қабарда ва Осетиягача чўзилиб борган шарқроқдаги областларда қазилган мозор қўрғонлар Майкопникига анча ўхшайди.

Шимолий Кавказда, асосан, Кубанда бронза даврига оид, аммо кейинроқ пайдо бўлган мозор қўрғонлар бор, улар кўп жиҳатдан шу даврдаги Дон ва Манич мозор қўрғонларига ўхшайди. Кубаннинг Новосвободная станциясида эрамиздан аввалги II минг йиллик бошларига оид иккита катта мозор қўрғон ковланган, бу мозор қўрғонлардан бир қанча олтин ва кумуш буюмлар топилган. Бу ердан топилган қўш конус донали кумуш мунчоққа ўхшаган мунчоқ қадимги Ҳиндистонда бўлган, бу эса мозор қўрғоннинг санасини аниқлашга ёрдам беради. Шимолий Кавказдаги металл буюмларнинг шу жойда ишланганлигини Новосвободная-

да топилган сопол идишлар ва мис буюмлар (болта ва идиш) даги нақшларнинг жуда ўхшаганлиги билан исбот этиш мумкин.

Нальчик яқинидаги Долинск шаҳарчасида бронза даври турар жойи қазилди. Унинг қуйи қатламида топилган сопол идишларга қараганда у Майкоп мозор қўрғонига, юқори қатлами эса Новосвободная мозор қўрғонларига яқиндир.

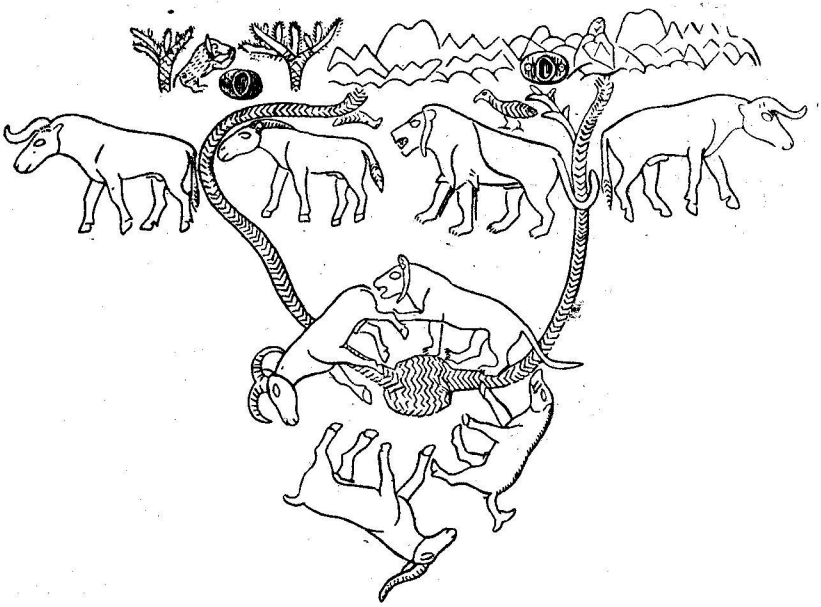

35- расм. Майкоп идишидаги расм; ёйиб кўрсатилган

Долинскда ўша даврдаги оддий аҳолининг маиший ҳаётини аниқлашга муваффақ бўлинди. Бу ерда аҳоли ичкари ва ташқариси лой билан сувалган катта четан кулбаларда яшаган. Бундай турар жойлар ичида бир нечта чуқур ўчоқ бўлган. Лойдан ишланган қўра топилган, бу кўрада кабоб пиширганлар. Деҳқончилик хўжаликнинг асосий турини ташкил этган. Турар жойлар атрофида экин экиладиган участкалар бўлган. Тош мотига, ўроқнинг чақмоқтош қадамалари, ёрғучоқлар, шунингдек кўпдан-кўп неолит типидаги чақмоқтош қуроллар учрайди.

Эрамиздан аввалги II минг йилликка оид Закавказье қабрлари подачилик турмуши бўлганлигидан гувоҳлик беради. Бошқа жойларга қараганда бу ерда уй ҳайвонлари (айниқса қўй)нинг суяклари, ҳатто бутун-бутун скелетлар кўпроқ учрайди. Бронза буюмларнинг кўп бўлганлиги металл ишлаш нисбатан анча тараққий қилганлигини кўрсатади. Турар жойларнинг дурустроқ ўрганилмаганлиги хўжалик ва ижтимоий тузумни ўрганишни қийинлаштиради.

Энеолит даврида ёқ кўп мамлакатларда кенг тарқалган рангли сопол идишлар Закавказьенинг кўп жойида бронза даврида расм бўлган. Идишларга қорамтир ва қора бўёқ билан геометрик шаклдаги нақшлар, баъзан эса одам ва ҳайвон суратлари солинган. Бу санъат бу ерда маҳаллий асосда ривож топган бўлса керак, идишлар энеолит идишларига ўхшамайди, шакл ва ҳажмларига қараганда улар деҳқончилик маҳсулотларини солиб қўйиш учун эмас, балки чорва маҳсулотларини солиб қўйиш учун ишлатилган бўлса керак. Озарбайжонда Қизил Ванк (эрамиздан аввалги II минг йилликнинг иккинчи ярмига оид) қабристондан топилган рангдор сопол буюмлар жуда машҳур ва гўзал нақшлар билан қопланганлигидир. Нақшлар Закавказьенинг турли районларида ҳар хил бўлган, бу ҳол уларнинг шу жойда мустақил ривожланганлигини тасдиқлайди ҳамда қабилаларнинг бир-бирлари билан алоқалари бўлмаганлигини кўрсатади, бу нарса тоғлик мамлакатларга хос хусусиятдир.

36- расм. Олтин идиш. *Триалетидан топилган*

Бу ерда ҳам патриархал муносабатлар тараққий қилганлиги кўринади. Эркаклар билан аёлларнинг бирга кўмилганлиги буни тасдиқлайди. Бу ерда аёлларнинг лойдан ясалган ҳайкалчалари ўрнига эркакларнинг ҳайкалчалари чиқди.

Закавказье уруғ бошлиқлари бронза даврида баъзи жойларда катта кучга эга бўлганлар ва қадимги Шарқ мамлакатлари билан алоқа боғлаганлар. Буни Грузиянинг Триалетидаги мозор қўрғонлар тасдиқлайди. Бу мозор қўрғонлар тошдан терилган тепаликлардан иборат. Қабрлар жуда бой, унда олтин ва кумуш кўп. Қабрлардан бирида металл идишлар топилганлиги ажойиб сердолик билан қадама нақш солинган олтин қадаҳ эритиб ёпиштирилган олтин зарра ва сим безаклар билан қопланган. Қадаҳдаги безакларнинг чизиқлари ўша замоннинг грузин сопол идишларидаги маҳаллий нақшнинг кўчирмасидир. Бу заргарлик буюмларнинг шу жойда мустақил ишланганлиги шу тариқа исбот этилган. Бу ердан топилган кумуш қадаҳ ўрмон худоси шарафига бағишланган маросим тасвирланган қабартма суратлар билан қопланган: йиртқич ҳайвонларнинг бошлари тас-

вирланган ниқоб кийган 23 киши (кийимларига майин дум ҳам тикилган) қўлларида идиш кўтариб бирин-кетин қадаҳ ушлаб тахтда ўтирган худога томон бормоқда: тахт орқасида дарахт ва чашма кўриниб турибди.

Бу мозор қўрғонлар эрамиздан аввалги XVII асрга тўғри келади. Улар бронза даврида Закавказьенинг маданияти юксак даражада тараққий қилганлигини билдиради.

Триолетида дафн маросими ўликни куйдиришдан иборат бўлган. Бунда рангли сопол буюмлар кўп. Яроғлар асосан бронзадан ясалган. Кумуш ханжарлар ҳам бор. Ўқлар аввалгидек тошдан ясалган. Қабрларга катта ва майда молларнинг нимталари қўйилган. Триолетининг хўжалиги чорвачиликка асосланган. Яна Хетт подшолиги (Кичик Осиё ва Сурия) билан бўлган алоқани ҳам айтиб ўтиш керак, ўша вақтда Хетт подшолиги энг катта давлатлардан бири ва йирик маданий марказ бўлган. Металл идишларга солинган суратларда одамлар Хетт жамоаларида ва хеттларга хос тумшуғи баланд кўтарилган пойабзалларда тасвирланган. Тасвир услубининг ўзи ҳам Хетт подшолиги санъатини эслатади. Дафн маросимларида ҳам ўхшашлик бор.

Триолети мозор қўрғонларига ўхшаш қўрғонлар бошқа ерларда ҳам бор. Арманистоннинг Кировакан шаҳрида ана шундай қабрлар қазилди, ундан тамомила триолети сопол идишларга ўхшаш рангдор сопол идишлар, уч жуфт арслон тасвирланган олтин қадаҳ ва кумуш идишлар топилди. Бронзадан ясалган яроғлар: болта, ханжар ва найза чиқди. Найза эса Триолетидан топилган найзалардан бирига ўхшайди.

Закавказьедаги сўнгги бронза даврида (эрамиздан аввалги II минг йилликнинг охири ва I минг йилликнинг боши) бронзадан ясалган жуда кўп буюмлар бизнинг замонимизгача етиб келган. Мис Закавказьенинг ўзида топилган, бу металл бу ерда кўп бўлган. Бронза қуйиш учун зарур бўлган қалай қўшни мамлакатлардан, Қора денгизнинг жанубий соҳили (Трапезунд райони)дан ва Эрондан келтирилган. Зотан, кўпинча қалай ўрнида шу жойнинг ўзида топиладиган сурьма ишлатилган.

Бронза давридан темир даврига ўтиш даврига хос кўпдан-кўп мозор қўрғонлар ва бошқа хил қабрлар орқали тасвирланади. Бу қабрларда ўликлар куйдириб кўмилган, бироқ куйдирилмай ётқизиб кўмилганлари кўпроқ учрайди. Умуман дафн маросимлари хилма-хил бўлиб, бу ҳолат айрим қабилаларнинг бир-бирлари билан алоқа қилмай яшаганликларидан далолат беради. Ўликлар ёнига кўпинча мол, кўпроқ қўй тўшлари қўйилган. Закавказьеда қўйчилик хўжаликнинг ҳамма турларида устун бўлганлиги Урарту подшоларининг ёзувлари (ҳарбий ўлжаларнинг рўйхатлари) билан тасдиқланган. Яроғлар: болталар, найзалар ва қиличлар бронзадан қуйилган. Бу ердан топилган қиличлар умуман СССРда топилган қиличларнинг энг қадимгисидир. Қилич дастасининг боши ярим доира шаклида

ишланган. Бронзадан ясалган ўқлар учраса ҳам кўпчилиги, илгаригидек тош ўқлар, ора-чора чақмоқтош ўқлар учрайди, бироқ кўпроқ обсидиандан ясалган. Обсидиан Закавказьеда кўп топиладиган қора ёки сурма ранг тиниқ тош бўлиб, вулкан шишаси деб аталади.

Илкроқ замонга хос сопол идишларга куйдирилган суяк аралашмасидан тайёрланган оқ паста билан қадама нақш солинган. Қадама нақшларда жуда схематик тарзда ҳайвонлар ва кишилар тасвирланган. Дафн буюмларидаги кескин тафовутлар мулкий тенгсизликнинг ҳамма ерда тез ўсиб борганлигини кўрсатади.

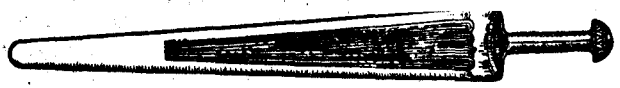

37- расм. Бронзадан қуйилган Закавказье қиличи

Уруғчилик тузуми сақланган ҳолда қулдорлик тартибларининг аҳамияти ошиб боради. Бой қабрларда ўлдириб кўмилган қуллар кўп учрайди. Масалан, Арманистоннинг Севан кўли бўйида Адиаман ёнидаги мозор қўрғонда аравага ётқизилган хўжайин скелети атрофида 13 та қулнинг скелети ҳам ётибди. Арава олдида унга қўшилган тўртта ҳўкиз ва ҳўкизларни ҳайдовчи қулнинг скелети бор. Ўша замонда қулларни хўжайинлари билан бирга кўмиш одати Шарқий Закавказьеда кўпроқ тарқалган (хонлар қишлоғи ёнидаги мозор қўрғони).

Закавказьенинг баъзи районларида сўнгги бронза ва илк темир даврларида тошдан циклопик, иншоотлар яъни азим қалъалар қуриш расм бўлган. Бу қалъалар ганч ишлатмасдан циклопик усулда, яъни катта-катта харсанглардан бино қилинганлиги учун шундай аталган. Циклопик деган термин Грециядан чиққан, қадимги греклар бронза даврининг ана шундай қалъаларини афсонавий, якка кўз, баҳайбат — циклоплари номи билан боғлайдилар.

Даставвал фақат кичикроқ истеҳком қурилиб, унинг атрофида мустаҳкамланмаган қишлоқ жойлашган. Ўша вақтда қалъа уруш хавфи туғилганида аҳоли ва моллар яширинадиган бошпана хизматини ўтаган. Эрамиздан аввалги I минг йиллик бошларида янги типдаги қўшдевор қалъа қуриш расм бўлган. Ички девори йўлбошчи яшайдиган, орқаси ташқи девор аҳоли яшайдиган жойни мудофаа этган. Бу ҳол синфий жамият таркиб топишини билдиради.

Асосий марказлари Ван кўли соҳилида бўлган Урарту давлати IX аср охирларидан бошлаб Закавказьени ҳам ўз ичига олган. Бу нарса урарту ёзувларидан маълум. Урарту давлати вужудга келиши билан ўша вақтда Закавказье учун янгилик бўлган синфий қулдорлик муносабатлари ҳамма ерга ёйила

бошлаган; ҳунармандчилик шаҳарлари пайдо бўлган, суғориш каналлари қазилган, омоч билан деҳқончилик қилина бошлаган, ёзув — урарту тилида миххат пайдо бўлган. Аҳолининг анча қисми қулларга айлантирилган, бу ҳам ўша урарту ёзувларидан маълум.

Истилочи подшо Аргишти эрамиздан аввалги VIII асрнинг биринчи ярмидаёқ Аракснинг сўл соҳилида каттагина Аргиштихинили қалъасини қурдирган, бу қалъада шимолий областларнинг урарту волийси яшаган. Бу жойда урарту қалъаси биноларининг қолдиқлари текширилиб, ундан қалъалар ва ибодатхоналар бино қилинганлиги, каналлар қазилганлиги, боғ ва токзорлар, экинзорлар қилинганлиги ва ҳоказолар ёзилган подшо ҳужжатлари топилган; эрамиздан аввалги VII аср ўрталарида бошқа истилочи подшо, Руса II, маъмурий марказни шимолроққа кўчириб, бунинг учун янги Тейшебаини қалъасини (ҳозирги Ереван яқинида) қурдирган; бу қалъа бизнинг замонимизда қазилиб, Урарту подшолигига доир асосий археологик маълумотлар ана шундан олинган (қуйига қаранг). Бу қалъа темир даврига мансубдир.

Қавказ тоғларида бронза даврининг охири ва темир даврининг бошларига (эрамиздан аввалги XI—VII асрларга) оид қадимий ёдгорликлар Қобандан топилгандир. Бу ном Шимолий Осетиянинг Қобан қишлоғидаги қабристондан олинган. Бу қабристондан жуда кўп бронза буюмлар топилди. Энсиз, узун ва эгри бронза болталар айниқса характерлидир. Қобаннинг ўзига хос бу болталари яроғ хизматини ўтаган. Шунга ўхшаш салмоқлироқ болталар меҳнат қуроли бўлган, бронза ханжарлар, парчинланиб уланган бронза идишлар расм бўлган. Бронзадан ясалган спираль шаклидаги билагузук, тирсакдан юқори тақиладиган тирсагузук, кенг металл тизма камар, йиртқич ҳайвонлар ва қушлар шаклидаги жеваклар ва шу кабилар зийнат буюмлари ҳисобланган. Болталарга ва тўқаларга темирдан қадама нақш солинган: ўша вақтда эндигина кашф этилган бу металл жуда қимматбаҳо бўлиб, заргарликда ишлатилган. Сопол идишлар геометрик ўйма нақшлар билан қопланган. Уликлар тош тобутга солинган. Қобаннинг қадимий ёдгорликлари кўпроқ Осетияда, Грозний области ва Қабардада ёйилган. Қобанликларнинг турар жойлари ҳозирча ўрганилмаган деса бўлади. Хўжалиги чорвачилик (кўпроқ қўйчилик) ва унча ривожланмаган деҳқончиликдан иборат бўлган бўлса керак, ижтимоий тузуми эса патриархал-уруғчилик бўлган. Топилаётган бой хазиналар мулкий табақаланиш бўлганлигини кўрсатади.

Қобаннинг қадимий ёдгорликларига ўхшаш ёдгорликлар Ғарбий Грузиянинг афсонавий Колхида территориясида бўлганлиги маълум; улар Колхида ёдгорликлари деб аталади. Колхида яроғлари ва зеб-зийнат буюмлари Кобанникига ўхшайди. Бироқ Колхиданинг сопол идишлари шакли ва нақшлари Кобанники-

дан анча фарқ қилади: бу ерда кенг тўқалар ҳам, спираль шаклидаги билагузуклар ҳам йўқ. Қарам тўғрайдиган ошпичоққа ўхшаган бронза болталар кўп. Қобан қабрларида учрамаган бронза мотигаларнинг бу ерда топилганлиги Колхидада деҳқончиликнинг кенг тараққий қилганлигини кўрсатади. Кўпинча хумларга солиб кўмилган Колхида қабрларида мулкий тенгсизлик аниқ сезилиб туради, бу даврда уруғчилик муносабатлари анча заифлашган.

* * *

Ўрта Осиёда бронза даври ҳали яхши ўрганилган эмас, бу эса СССР археологиясининг асосий камчилигидир. Гап шундаки, бу ерда бронза даврида муҳим марказлар бўлган деб фараз қилиш мумкин. Илк темир даврида Ўрта Осиёнинг юксак маданияти узоқ вақтлар давом этган тараққиёт самараси бўлса керак, албатта.

38- расм. Ханжар. *Анов III дан топилган*

Ановдан топилган материаллар ҳам муҳимдир. Юқорида айтилганидек, шимолий тепаликда ҳаёт тугагандан кейин, жанубий тепаликда пайдо бўлган. Бу эса энеолитдан бронза даврига ўтиш билан боғлиқ бўлган. Жанубий тепалик икки қатламга, яъни қалинлиги 19 *м* қуйи қатлам (Анов III) ва 6 *м* келадиган юқори қатлам (Анов IV) га бўлинади. Анов III бронза даврига мансуб бўлиб, санаси эрамиздан аввалги II минг йилликка тўғри келади. Бу ерда бронза ўроқлар, ханжарлар, найзалар ва санасини аниқлашга имкон берадиган бошқа буюмлар топилган. Ўқларнинг бронзадан ясалгани ҳам, чақмоқ тошдан ясалгани ҳам бор. Айниқса муҳими шуки, бу ерда энди сопол идишлар қўлда эмас, балки кулолчилик чархида ясалган.

Бу асбоб қаерда бўлмасин мутахассис кулолчилар пайдо бўлганлигини кўрсатувчи аниқ аломатдир. Ибтидоий жамоа тузумида сопол идишлар зарур бўлганида уларни ҳар бир уйда аёллар ясаган. Ҳунармандчилик ажралиб чиқиши билан кулолчилик рўзғорни бошқарувчи аёллардан ҳунарманд эркаклар қўлига ўтган.

Кулолларга ишни тезлаштирадиган ва маҳсулот сифатини яхшилайдиган асбоб — чарх зарур бўлиб қолган. Кулолчилик чархи тик қўйилган калта ўққа ўрнатилган ёғоч доирадан иборат. Доира шу ўқда айланади; қадим замонда (ҳатто ўрта асрларда ҳам) уни чап қўл билан айлантирганлар. Кулол ўнг қўли билан лойга зарур шакл бериб турган. Ўқ айланиб турганлиги туфайли кулол лойни бармоқлари билан гир айлантириб текислаб борган. Шу тариқа, кулол бармоқларини жилдирмасдан олинган парча лойдан думалоқ валик пайдо бўлган. Шу валик

чўзилиб, узайиб, ундан идишнинг девори ҳосил бўлган. Идиш чархда ишланганида, у қандай шаклда бўлмасин албатта концентрик қатламлардан иборат бўлади.

Кулолчилик чархида ясалган идишларни умумий симметрия-сига шаклнинг тўғри бўлишига, бармоқларнинг идиш атрофидаги ҳаракатидан пайдо бўладиган ва кўзга салгина кўриниб турадиган чизиқларга қараб қўлда ясалган идишлардан фарқ қилиш қийин эмас. Археология кузатишларидан аниқки, кулолчилик чархидан синфий жамоа тузуми ҳукм сурган даврларининг ҳаммасида ҳам қўлланилган бўлса-да, аммо ибтидоий жамоа тузумида мутлақо қўлланилмаган (мисоллар қуйида келтирилади). Қулдорлик давлатлари билан ёки кейинроқ феодал давлатлар билан ёнма-ён ибтидоий қабилалар яшаган жойларда уларни бир-биридан сопол буюмлар ясалган усулларига (кулолчилик чархида ясалгани ёки қўл билан ясалганига) қараб ажратиш мумкин.

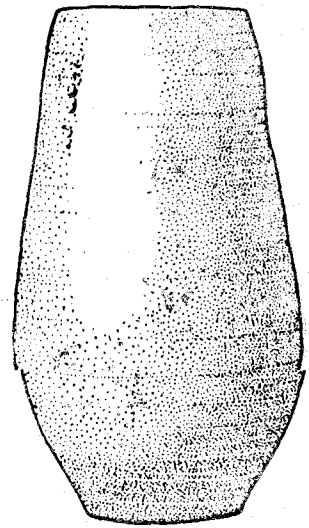

39- расм. Идиш. *Анов III дан топилган*

Кулолчилик чархи маҳаллий шароит тақозо қилмаган тақдирда ҳеч бир ерда бошқалардан олиб ўзлаштирилмаган. Чарх фақат маҳаллий ижтимоий тараққиёт асосида ҳунармандчилик пайдо бўлган мамлакатлардагина тарқалган; маълумки, ҳунармандчиликнинг пайдо бўлиши синфлар пайдо бўлиши билан маҳкам боғланган ва унинг зарурий шарти бўлган. Ҳунар-касбларнинг ҳаммасидан олдин металл ишлаш вужудга келган. Бу ҳаммадан ҳам кўра муҳим бўлиб, одатда, уруғчилик тузумидаёқ, унинг тугашидан олдинроқ вужудга келган. Бошқа ҳунар-касблар, жумладан кулолчилик ҳам кейинроқ, синфий жамият вужудга келаётганида ажралиб чиққан, буни археология топилмалари тасдиқлайди. Кулолчилик ихтисоси ҳамма вақт кўзга ташланади, чунки қазиш вақтида сопол буюмлар ҳаммадан кўра кўпроқ учрайди.

Ишлаб чиқарувчи кучлар тараққиётининг энг муҳим босқичларидан бири буюмлар ясайдиган металл асбоб-ускуналарнинг яхшиланиб бориши, темирчилик босқонининг ва кулолчилик чархининг ихтиро қилиниши ва шунга мувофиқ ҳунармандчиликнинг ривожланиши, ҳунар-касбнинг деҳқончиликдан ажралиши ҳунармандчилик кейинчалик эса мануфактура ишлаб чиқаришининг тараққий қилишидир. Темирчилик босқони ҳақида кейинроқ яна гапирамиз, бу ерда фақат шуни айтиш керакки, кейинчалик темир металлургиясида ғоят катта аҳамиятга эга

бўлган бу асбоб, Мисрда ва Ғарбий Европада ўтказилган археологик қазишмаларнинг материалларига кўра, Бронза давридаёқ мис металлургиясида бирмунча кенг қўлланилган.

Анов III дан топилган кўпдан-кўп буюмлар Ўрта Осиёда кулолчилик чархининг СССРнинг ҳамма еридагидан кўра олдин, ҳатто Закавказьедан ҳам аввал пайдо бўлган деб айтишга имкон беради. Сопол идишлар жуда кўп топилганлигидан ижтимоий тараққиёт даражасини белгилаш учун муҳим далил бўла олади. Топилган ҳамма буюмларга кўра Анов III нинг тараққиёт даражаси Қадимги Шарқ шаҳарларини эслатади. Аммо ўша замонда Ўрта Осиёда шаҳарлар бўлган-бўлмаганлигини ҳали биз билмаймиз (бўлса унинг жанубий қисмида бўлгандир). Ановда фақат кичкина бир қишлоқ қазилди, холос, аммо бу ерда синфий жамиятнинг аниқ белгилари бор. Бу даврда Ўрта Осиёда ёзувнинг бўлган-бўлмаганлигини ҳам ҳозирча билмаймиз, аммо бу қатламда киши, арслон ва грифон (қуш бошли ва қанотли йиртқич) тасвир этилган муҳр топилган.

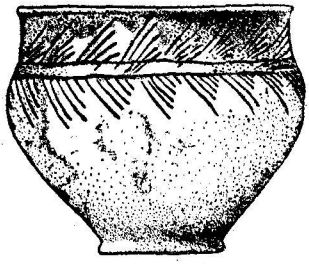

40- расм. Тозабоғёб идиши. *Хоразмдаги Ангқа-қалъадан топилган*

Анов IV темир даврига мансубдир. Ўрта Осиёдаги асосий ўлкаларнинг ҳаммасида ҳам тасодифий равишда топилган археологик буюмлар орасида бронзадан ясалган яроғлар ва меҳнат қуролларининг салмоқли нусхалари борлиги маълум. Аммо ҳали кўп областларда бронза даврининг турар жойлари ва қабрлари топиб очилган эмас.

Бронза даврига оид янги ижтимоий ҳодисалар Ўрта Осиёнинг жанубий чеккаларидагина ривож топган. Унинг кўпчилик вилоятларида уруғчилик тузуми ҳали барқарор турган бўлса керак. Амударё этагида, Хоразмда бронза даврига оид — Тозабоғёб типидаги турар жойлар топилди. Бу турар жойлардаги сопол идишлар қўлда ясалган ва улар Андроново сопол идишларини эслатади. Бронза буюмлар ҳам учрайди. Бу ердаги хўжалик чорвачиликка асосланган, мотига деҳқончилиги унга қўшимча бўлган холос.

III. ТЕМИР ДАВРИ

ОЛТИНЧИ БОБ

ТЕМИР ДАВРИНИНГ БОШЛАНИШИ

Атрофимиздаги ҳамма нарсалар темирдан ёки темир аралаштириб ясалган. Бу металлнинг кашф этилиши ўз замонасининг бутун моддий маданиятини ўзгартирибгина қолмай, у, техника учун янги имкониятлар туғдирди, ундан кейин ўтган бутун уч минг йил мобайнида юз берган барча социал-иқтисодий ўзгаришлар учун замин яратди.

Янги металл ўз тантанасидан озгина олдин кашф этилди, унинг тантанаси учун эса атиги бир неча аср кифоя қилади. Эрамиздан аввалги II минг йиллик охирида темир ҳамма ерда ҳам ноёб зеб-зийнат нарсаси эди. I минг йилликнинг бошида эса у моддий маданият дунёсида ҳукмрон ўрин олди ва ҳозир ҳам шу ўрнини сақлаб келмоқда.

XIX асрда кўпгина археологлар темир бронза билан гўё бир вақтда ёки кетма-кет пайдо бўлган деб даъво қилган эдилар. Улар, темир ер остида бронзадан кўра ёмонроқ сақланиши тўғрисидаги шубҳасиз фактни дастак қилмоқчи бўлган эдилар. Бинобарин, темир энг қадим замонлардан бизнинг давримизга етиб келган эмас, деб мулоҳаза қилган эдилар. Бу тахмин аллақачонлар рад қилинган. Шу нарса аниқки, қадимий ёдгорликларнинг сақланган-сақланмаслиги ер тагида ётган муддатидан кўра тупроқ шароитига боғлиқдир.

Европа ва Осиёдаги темир бўлмаган ҳамма мамлакатларда бронза давридаги кўпдан-кўп турар жойлар ва қабрлар текширилган. Бронза ва темир давридаги қуроллар ҳамда яроғ-асбобларнинг шаклларидаги туб тафовутлар аниқланган. Қадимги Шарқда темир қачон пайдо бўлганлиги тўғрисидаги баҳс айниқса узоқ давом этган эди. Аммо ҳозир у ерда бронза давридаги моддий маданиятнинг хусусиятлари айниқса муфассал ўрганилди. Энди темирнинг кейин пайдо бўлганлигига ҳеч бир ҳақиқий олим шубҳа қилмайди: далиллар жуда кўп.

Зотан, одамлар соф темир билан энеолит давридаёқ танишганлар, аммо у вақтда темирнинг амалий аҳамияти бўлмаган. Гап шундаки, табиатда соф темир метеоритларда учрайди. Осмондан тушадиган бу парча металлар диний буюмга айланти-

рилган. Улар қадимги Шарқда энеолит замонидаги қабрларда учрайди. У ерда метеорит темиридан ишланган мунчоқлар бор. Аммо буларнинг ҳеч қайсиси металлургия ишлаб чиқаришини ҳаётга келтиролмаган.

Темир руда дастлаб қачон ишлатилганлиги ҳали аниқланган эмас. Баъзи олимлар эрамиздан аввалги II минг йилликнинг бошларидаёқ қадимги Шарқда бундай темирдан ясалган майда буюмлар пайдо бўлган, бироқ улар ўнлаб аср давомида ноёб нарсалар бўлиб қолаверган дейдилар. Эрамиздан аввалги XIV аср бу жиҳатдан ишончлироқ санадир: шу асрда Миср, Иккн дарё оралиғи ва эгей дунёсида темирдан ясалган буюмлар шу кунгача сақланиб келади. Темир ҳақидаги ёзма маълумот ўша вақтга тўғри келади, бу маълумот Миср фиръавини билан Хетт подшосининг ёзишмаларида берилган, бу ҳужжатлар Миср билан Амарнада сақланган.

Эрамиздан аввалги XIV асрда ишланган ва шу кунгача етиб келган темир буюмларнинг ҳаммаси ғоят қимматли бадиий заргарлик буюмлардир. Темир ҳамма жойда аввал зеб-зийнат буюмлари сифатида пайдо бўлган. Италияда улар эрамиздан аввалги XII асрда, Шимолий Европада эса — Германия, Скандинавия ва СССРнинг ўрмон полосасида тахминан эрамиздан аввалги X асрда пайдо бўлган. Аммо темирни оммавий кўламда қўлланишнинг дастлабки тажрибалари эрамиздан аввалги IX асрда қилинган. Эрамиздан аввалги VIII асрда қулдорлик давлатларида темир бронза ўрнини олган. Эрамиздан аввалги VII асрда бутун Европада темир яроғлар расм бўлган ва унинг бронзадан кўра яхши, қаттиқ ҳамда ўткирроқ эканини бутун Европа билган. Янги зангори қиличлар пайдо бўлган, эски сариқ қиличлар зангори қиличларга уриштирилганда синиб кетган.

Темир табиатда мисдан кўра кўпроқ, қалайга нисбатан эса жуда кўп учрайди. Аммо темирнинг кеч кашф этилганлиги тасодифий ҳол эмас. Қадимги замонда темирни эрита олмаганлар. Мис 1084° да эрийди, қадимги кўраларда уни эритиш мумкин бўлган; темирни эритиш учун 1530° бўлиши керак, бироқ қадимги кўраларда температурани бу даражага еткизиб бўлмаган, айниқса кўранинг иссиқлиги эритиш учун зарур температурага қараганда доим анча баланд бўлиши лозим. Бироқ кишилар эритмасдан иложини топган. Лекин бу иложини топгунча ва умуман бу кўримсиз, сарғиш ва бўш минералга аҳамият берилгунча кўп вақт ўтган.

Рудадан бевосита темир ажратиб олиш процесси инсоният тарихидаги энг буюк кашфиётлардан биридир. Бу процессда дам бериш воситаси билан атиги 900° температурада (бунда ўчоқнинг температураси тахминан 1200° бўлиб, қотишмани эритиш учун кифоядир) углерод оксиди темир оксидини тиклайди ва темир суюқ ҳолида эмас, балки қуюқ ҳолида тўпланади. Демак эритилмайди. Табиатда темир асосан темир оксиди сифатида

бўлади. Химияда, маълумки, кислороднинг ажратиб олиниши, яъни оксидланишнинг акс ҳолати тикланиш деб аталади.

Қадим замонда ишлатилган ҳамма металлар — мис, қалай, қўрғошин, кумуш, олтин, рух, сурьма — темирдан кўра хийла паст температурада эрийди. Рангдор металлургия (металлнинг суюқ ҳолатда олиниши) билан қадимги қора металлургия (металлнинг қуюқ ҳолатда олиниши) ўртасидаги туб тафовут ана шунга боғлиқдир.

Рудадан бевосита темир ажратиладиган босқонли кўра тошдан ясалган ва лой билан сувалган қозонсимон ўчоқдир. Бундай ўчоқ баъзан фақат гувала ва лойдан ясалган. Дам бериш учун унинг икки ёнидан дам берадиган кичикроқ иккита тешик очилган. Бу тешикларга гилватадан ясалган найча ўрнатилган, найчаларга эса тери дамлар биркитилган (дамларнинг қопқоқлари ёғоч, тахта ёки сополдан ясалган) дастани босиб дам берилган. Кўрага кўмир ва руда тахланган. Унга фақат писта кўмир ёқилган, кўпинча ботқоқ рудаси ишлатилган. Тикланган темир зарралари (диаметри бир неча *мм* зарралар) пишиб озми-кўпми соф темир бўлаклари ҳосил бўлган. Рудадаги бошқа аралашмалар тошқолга чиққан. Темир бўлакларини болта билан уриб жипслаштирилган ва тегишли шакл берилган. Шу тариқа темирчилар учун хом ашё ҳосил қилинган. Бундай хом ашё намуналари турли мамлакатлардаги археология тўпламларида кўп топилади.

Рудадан бевосита темир олиш усулида соф темирнинг ярмидан кўпроғи тошқолга чиқиб кетган. Бу процесс кам маҳсул бўлганлиги сабабли одамлар ўрта аср охирларида рудадан бевосита темир олиш усулидан чўян эритиб темир олиш усулига ўтишга мажбур бўлганлар. Шундай бўлса ҳам, ҳозирги замон металлургияси бошқа бир йўл билан рудадан бевосита темир олиш усулига қайтиш ҳаракатида-ю, бироқ ҳали дуруст натижа чиқмаяпти.

Кўрага ҳаво бериш учун ишлатиладиган тери дам бронза даврида ёқ кашф этилиб, мис эритишни тезлатиш мақсадида қўлланилган (ҳамма жойда эмас, албатта). Рудадан бевосита темир ажратиб олиш усулида бу асбоб албатта зарур бўлган. Дам бўлмаса одамлар темирни кўрмаган ҳам бўлардилар.

Ҳозирги замон темирчилари темирни қандай усулда ишлатсалар қадимги темирчилар ҳам босқонли кўрада ҳосил қилинган темирни шу усулда темирчилик кўрасида қиздириб, кейин болға билан тоблаб ҳар хил буюмлар ясаганлар. Темирчиликда ҳам дам бериш зарур процессдир, бу ерда худди босқонли кўрада ишлатиладиган дам сингари дам ишлатилган, бу «темирчилик босқони» деб аталади.

Бронза даврида ишлатилган тош болғалар ўрнида темир даврида темир болғалар ишлатиладиган бўлган. Темир ҳамма вақт сандонда тобланган. Сандон дастлаб тошдан қилинган, аммо антик даврда эса уни темирдан ясайдиган бўлганлар. Қадимги те-

мирчилик дўконларида темирчи билан босқончи ўртасида меҳнат тақсимоти бўлган. Темирчи чап қўли билан қизиган темир қистирилган омбурни ва ўнг қўли билан кичик болғани ушлаб, у билан темирнинг қай ерига уришни кўрсатиб турган. Босқончи икки қўллаб зўр куч билан темирни босқонлаган. Қадим замонда темир буюмларнинг ҳаммаси тобланган, бронза буюмлар эса, одатда, қуйилган. Буюмлар шаклидаги археологик тафовутларнинг сабаби асосан ана шундадир. Дастлабки босқончи ва темирчилар ҳамма қабилаларда бир хил туйғу — хурофий даҳшат туғдирган ва мифологияга кирган. Бошқача бўлиши мумкин эмас эди, албатта. Негаки, бу одамлар атрофдаги аҳоли учун сирли усулда янги ва хавфли ярог-аслаҳалар, янги ва анча қулай меҳнат қуроллари ясаганлар. Улар темир тоблаб, бу ишни мўъжиза қилиб кўрсатиш учун ўз касбларини атайин сир тутганлар, ўзларининг темирчилик устахоналарига ҳеч кимни киритмаганлар.

Металлургия вужудга келгандан кейин грекларда дактиллар, кабирлар, куретлар ва тельхинларга сиғиниш пайдо бўлган, уларда темирчи Гефест, римликларда эса Вулкан ҳатто ўн икки бош худо жумласига киритилган. Бу меҳнатдан ҳазар қиладиган қулдорлар вужудга келтирган Олимпийда бирдан-бир жисмоний меҳнат вакилидир. Европадаги бошқа халқлар ҳам темирчи худоларни эҳтиром қилганлар; чунончи Ильмаринен финларнинг темирчи худоси бўлган, Суцелл — кельтларнинг, Сефлай — этрускларнинг, Виланд—немисларнинг, Сварог эса русларнинг темирчи худолари бўлган.

Темирчилардан қўрқиш тилларнинг луғат составида ҳам акс этган. Масалан, рус тилидаги «коварный» (маккор) ва «ков» (ёмон ният) сўзлари этимология жиҳатидан «ковать» (тоблаш) феъли ва «коваль» (темирчининг синоними) сўзи билан «козни» (фитна-фасод) эса «кузнец» (темирчи) сўзи билан боғлиқдир.

Темирнинг ёйилиши иқтисодий географияни жиддий равишда ўзгартирган. Бронза даврида мис ва қалайни ташиб келтириш қийинчиликлари кўпгина қабилаларнинг жанговор қудратига зарба беради, ахир бу ярог-аслаҳани тўлдириб туриш билан боғлиқ бўлган қийинчиликлар эди. Кўп мамлакатларда мис, кўпчилик мамлакатларда қалай йўқ эди. Темир эса Европанинг ҳамма жойида бор (гарчи ботқоқ рудаси бўлса ҳам: руданинг бу хили босқонли кўралар учун хом ашё бўлган). Шунинг учун ҳамма қабилалар ярог-аслаҳа ишлаб чиқаришда қўшниларига қарам бўлмаган деса бўлади. Мис қуроллари ҳам, бронза қуроллар ҳам тош қуролларнинг ўрнини ололмаган ҳолда темир қуроллар уларни тез сиқиб чиқарган.

Темир қуроллар асосий кўпчилик мамлакатларнинг узил-кесил деҳқончиликка ўтиши учун зарур шароит яратиб берган.

Янги металлнинг аҳамияти ҳақида Ф. Энгельс бундай дейди: «Темир катта-катта майдонларда экин экишга, кенг ўрмонзорларни тозалаб экин майдонига айлантиришга имкон берди; у косиб-

ларга шундай пухта ва ўткир қуроллар бердики, тошлардан ҳеч биттаси, ўша вақтда маълум бўлган металлардан ҳеч биттаси уларга баравар кела олмас эди»[1].

Темирнинг деҳқончиликда алоҳида муҳим ўрин тутганлиги даставвал шундан маълумки, тош болталар ҳам, бронза болталар ҳам ўрмонларда дарахтларни кесиб кенг майдонларни очишга ярамас эди. Ҳолбуки кўпчилик мамлакатларда деҳқончилик хўжалиги учун зарур майдонларни ўрмонзорлардангина очиб олиш мумкин эди. Бунинг устига кесилган дарахтларнинг жойида куйдирилиши ерга зарур ўғит бўларди; ўрмонзорлардан очилган ва заранг ерлардаги илк деҳқончилик усулининг моҳияти ҳам ана шундадир. Темир болта бундай деҳқончилик усулини ёйишда ҳамма ерда етарли имконият туғдириб берди.

Ер ҳайдаш қуроллари хилининг ўзгариши, айниқса уларга темир тишлар ўрнатилиши жиддий аҳамиятга эга бўлди. Ер ҳайдаш қуролларининг тури кўп бўлса ҳам, улар асосан сўқа ва омочдан иборат бўлиб, бронза давридаёқ вужудга келган эди.

Улар бир неча минг йиллардан буён бир-бири билан рақобат қилмоқда. Сўқанинг ҳар қанақаси ҳам тупроқ қатламини ағдаришга хизмат қилади, шунинг учун унинг тиши ерга деярли тикка ботиб юради. Омочнинг ҳар қанақаси эгат тортишга хизмат қилади, шу сабабдан унинг тиши ерга қия ботиб юради. Омоч тупроқни остин-устун ағдариб беролмайди. Бироқ ҳосил учун тупроқ тамомила ана шу тариқа остин-устин ағдарилиши керак. Сўқанинг энг муҳим устунлиги ана шунда. Аммо дастлабки, оддий сўқалар тошлоқ, қаттиқ ёки тўнка ва дарахт томирлари босиб кетган ерларда мутлақо иш бермаган. Омочнинг ҳатто энг оддийси ҳам бундай ерларда иш берган, тўсиқлардан сакраб ўтган, қаттиқ ерларда эгат солган. Шу сабабли деҳқончиликнинг бу иккита қуроли бир-бири билан мусобақа қилган ва улар ҳатто қадимги Шарқ мамлакатларида ҳам мотигага қарши муваффақиятли кураш олиб боролмаган, мотига то темир кашф этилгунча ҳамма ерда кенг қўлланилаверган.

Осур подшоларидан бирининг саройидан топилган жуда кўп темир сўқа тишлари эрамиздан аввалги VIII асрга оиддир. Бошқа топилмалар ҳам темир даври бошида қадимги Шарқда илгари нуқул ёғочдан ясалган сўқа ва омочларга темир тиш кийдирилганлигини тасдиқлайди. Темир тишлар сўқанинг тупроқни ағдариш имкониятини жуда кучайтирган ва омоч билан эгатлар анча чуқур олинадиган бўлган. Кўпчилик мамлакатларнинг зироатчилик хўжалиги учун зарур бўлган ҳайдалма деҳқончилик қилиш ана шу тариқа ёйилган.

Илк темир даврида кўпгина янги меҳнат қуроллари пайдо бўлганлиги археологик жиҳатдан аниқланган; янги металл эса бу

---

[1] *К. Маркс ва Ф. Энгельс,* Танланган асарлар, II том, „Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши", 341—342- бетлар.

қуролларни ясаш учун техника имкониятларини яратиб берган. Шунинг учун бир қанча муҳим меҳнат қуролларининг тарихи эрамиздан аввалги I минг йилликдан бошланиши тасодифий ҳол эмас.

Бу даврда эговнинг пайдо бўлиши темирни қизитилган ҳолда ишлаш билан бирга дастлаб у совуқ ҳолда ишланган дейишга имкон беради. Энг қадимги греклар, римликлар, галлияликларнинг эговлари ҳам худди ҳозиргидек мақсадларга ишлатилган ва ҳозирги эговларнинг кесикларидай кесиклари бўлган (фарқи шундаки, кесиклар бир қатор бўлган, кўндаланг кесиклар солинмаган).

Бу қуролни ишлатиш учун ҳозиргидек ўша вақтда ҳам ишланадиган нарсани қистириш учун сканжа талаб қилинган. Ҳар хил нозик темир буюмлар, биринчи навбатда қулф ва калитлар эговлаб ясалган. Қулф ва калитларнинг ҳамма мамлакатларда тарқалганлиги шахсий мулк ҳукмронлигини ва у билан боғлиқ бўлган ўғирлик мавжудлигини кўрсатади. Темир давридан олдин калит ва қулфлар фақат қадимги Шарқда бўлган, у ерда бундай буюмлар ёғочдан ясалган.

Рўзғорда ва ишлаб чиқаришда кўп ишлатиладиган қайчи эрамиздан аввалги IV асрда Италия ёки Галлияда ихтиро қилинган. Унгача ҳеч қаерда қайчи бўлмаган. Қадимги қайчилар ҳозирги қайчиларга ўхшамайди. Қадимги қайчиларнинг икки бўлаги ҳозиргидек мих билан биркитилмаган, балки устидан эгилувчан планка билан ўраб қўйилган, бундай қайчилар ишлатиш учун хийла ноқулай бўлган, албатта. Бу асбоб доим ва фақат темирдан ясалган. Қайчи қўйчилар орасида дарҳол кенг тарқалган. Бунгача қўйнинг жуни қирқилмаган, устидан юлиб олинган. Қайчи дастлабоқ тикувчиликда, пардоз-андозга ва ҳокозоларга ишлатилган.

Илк темир даврида темир ўроқ рандалар чақмоқтош ўроқ рандаларни сиқиб чиқарган. Темир ўроқ ранда ёйсимон ўткир юпқа темирдан иборат бўлиб, икки учига даста ўрнатилган; у ғўла пўстини шилиш ва ёғоч рандалаш учун ишлатилган. Ўроқ ранда узоқ вақтларгача дурадгорликда асосий иш қуроли бўлиб қолган. Бу даврда пайдо бўлган бошқа кўпгина меҳнат қуролларини санаб ўтиш мумкин.

Темир яроғ-аслаҳага меҳнат қуролларидан кўра тез ва кўп ишлатилган. Ҳарбий ишда ҳар бир қабила қўшниларидан орқада қолмаслик учун ҳамма чораларни кўрган. Аммо яроғ-аслаҳанинг асосий турлари: қилич, ханжар, найза, чўқмор, жанг болталар бронза давридаёқ ишлатилган. Илк темир даврида яроғларнинг ҳатто шакллари ҳам ўзгармай сақланиб қолган, металл ўзгарган, холос. Бу даврда ёй ўқларини ясашда темир камдан-кам ишлатилган. Бронза даврида ўқлар кўпинча тошдан ясалган бўлса, илк темир даврида бронзадан ясалган: бу ерда бу материалларнинг ҳеч қайсиси бир-биридан устун турган эмас.

Оддий темир, маълумки, яроғ-аслаҳа, чопиш ва кесиш учун ишлатиладиган меҳнат қуроллари ясашга юмшоқлик қилади. Бироқ шундай бўлса-да, ҳатто энг қимматли яроғ бўлган қилич ҳам баъзан оддий темирдан ясалган. Грек тарихшуноси Полибий эрамиздан аввалги III асрда галлияликларнинг (германлардан кўра галлияликларда металлургия яхшироқ тараққий қилган) қиличлари юмшоқ темирдан ясалиб, жангчи қиличи билан ургандан кейин уни оёғи билан тўғрилаб олишга мажбур бўлганлигини уқтиради. Бироқ қулдорлик мамлакатларда илк темир давридаёқ пўлат расм бўлган.

Биз пўлатнинг тарқалиш тарихини ҳозирча аниқ била олмаймиз. Археологик топилмалар ҳозирча металлография жиҳатидан жуда оз ўрганилган. Ҳар ҳолда озгина ўрганиш натижалари ҳам пўлатнинг антик дунёда эрамиздан аввалги I минг йилликнинг биринчи ярмидаёқ яроғ-аслаҳа ва меҳнат қуроллари ясашда ишлатила бошлаб, кейинчалик кенг ёйилиб кетганлигини кўрсатади.

Грек авторлари темир («сидерос») билан пўлат («халипс») ни фарқ қиладилар. Пўлатнинг бу номи Қора денгизнинг жануби шарқий соҳилида яшаган кичик бир халип халқи номи билан аталган. Темирнинг бу янги нави ҳали ўша босқонли кўрада тайёрланади. Орасту, темирни ўчоқда бир неча марта қизитиб яхши пўлат ҳосил қилинади, дейди. Шу йўл билан пўлат зарур даражада қаттиқ қилинган бўлса керак. Антик дунё ёзувчилари қизитилган металлни совуқ сувга тиқиб пўлат тобланганлигини билганлар ва буни кўп марта асарларида тилга оладилар.

Пўлат ҳаммадан кўра кўпроқ яроғ-аслаҳа ясаш учун ишлатилган, аммо меҳнат қуроллари учун, чунончи: болта, ўроқ, эгов, қайчи, ўроқ рандалар ва кўпгина бошқа қуроллар учун ҳам унинг бебаҳо металл эканлиги аввал бошданоқ маълум бўлган (қурол аслда темирдан, тиғи пўлатдан ишланган). Дами фақат пўлатдан қилиниши мумкин бўлган нарсаларни алоҳида кўрсатиб ўтиш керак. Антик дунёда илк темир давридаёқ одамлар сув олиб келиш, суғориш ёки қуритиш учун тошларни тешиб тунеллар ўтказганлар. Бронза даврида ҳунармандлар фақат қадимий Шарқ мамлакатларида эҳтимол, яна уларга ёндош мамлакатлардагина бўлган. Темир даврининг бошиданоқ ҳунармандчиликнинг ихтисослаштирилиши учун янги техника имкониятлари яратилган, бу аҳволга кўпгина мамлакатларда уруғчилик тузуми қулаши билан социал жиҳатдан имконият туғилган.

«Иккинчи йирик меҳнат тақсимоти рўй берди: ҳунармандчилик деҳқончиликдан ажралиб чиқди. Ишлаб чиқаришнинг ва у билан меҳнат унумдорлигининг ҳам бетўхтов ўсиши кишининг иш кучи қимматини ошириб юборди; тараққиётнинг бундан аввалги босқичида фақат пайдо бўла бошлаган ва тасодифий бир ҳодиса бўлган қуллик эндиликда ижтимоий тартибнинг муҳим таркибий қисмига айлана бошлади; қуллар оддий ёрдамчи бўлмай қолдилар; эндиликда уларни ўнлаб далада ва ишхоналарда ишлашга

ҳайдаб олиб борадиган бўлдилар. Ишлаб чиқаришнинг иккита катта асосий тармоққа — деҳқончилик ва ҳунармандчиликка — бўлиниши натижасида бевосита айирбошлаш учун ишлаб чиқариш, — товар ишлаб чиқариш ва у билан бирга савдо қабиланинг ўз ичида ва чегараларидагина эмас, балки денгиз орқали қилинадиган савдо ҳам вужудга келади»[1].

Барча мамлакатларда ҳамма ҳунармандчиликдан олдин энг муҳим темирчилик касби пайдо бўлди; бу касб айирбошлаш ва жамғаришни тезлаштирди шу билан бирга синфлар вужудга келишига ёрдам берди. Синфий жамият пайдо бўлиш арафасида темирчи ва мисгарлар энди одатда уруғ бирлашмалари учун эмас, балки шахсан ўз фойдалари учун ишлардилар. Буни даставвал жиддий ихтисослаштиришни талаб қилган хилма-хил буюмлар ишлаб чиқарилганлиги тасдиқлайди. Археология турар жойлардан четроқда қурилган темирчилик устахоналари, темирчиларнинг алоҳида посёлкалари ва бошқаларни қазиб чиқармоқда. Кейинроқ ҳамма мамлакатларда (кулолчилик чархида ясалган сопол буюмларга қараганда) кулолчилик касби ва бошқа касблар пайдо бўлган. Кўпгина археология текширишлари бу касблар синфий жамиятлар ва давлатлар билан тахминан бир вақтда пайдо бўлган деб айтишга имкон беради.

Темир даври бошларида Европа ва Осиёнинг ҳамма ерида истеҳкомлар қурилган. Истеҳкомлар ёғоч кам, тош кўп жойлардагина тошдан қурилган. Кўп ўлкаларда истеҳкомлар тупроқ ва ёғочдан қурилган, ҳозир у истеҳкомлардан тупроқ кўтармалар қолган, холос. Кўп мамлакатларда, айниқса Шарқий Европада тупроқ кўтармалар билан ўраб олинган қадимий шаҳар харобалари кўп учрайди.

Биздаги қадимий ш а ҳ а р л а р н и н г кўпи илк темир даврида қурилган. Таққослаш учун шуни айтиб ўтиш керакки, бизнинг мамлакатимизда бронза давридаги турар жойлар мустаҳкамланган. Темир даврида урушлар доимий ҳодиса бўлиб қолган эди.

Илк темир даври хронологик жиҳатидан эрамиздан аввалги I минг йилликни ва эрамиз I минг йиллиги бошини ўз ичига олади. Илк темир даврида кўп мамлакатларда синфий қулдорлик жамиятлари вужудга келган. Бу ҳақда қуйида Шимолий Қора денгиз бўйидаги антик давлатлар ва Закавказье билан Ўрта Осиёдаги қадимги давлатлар ҳақида сўз борганда гапирилади. СССР нинг бошқа ўлкаларида Европа ва Осиёдаги бошқа кўпгина мамлакатлардаги сингари ибтидоий жамоа тузуми сақланиб қолган. Аммо меҳнат тақсимоти, хусусий мулк, мулкий тенгсизлик, қабилалар орасидаги урушлар ва патриархал қулчилик ибтидоий жамоа муносабатларининг қулашига олиб келган.

---

[1] *К. Маркс ва Ф. Энгельс,* Танланган асарлар, II том. „Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши“, Ўздавнашр, 341-бет.

ЕТТИНЧИ БОБ

ШАРҚИЙ ЕВРОПА ВА СИБИРДА ИЛК ТЕМИР ДАВРИ

Грек классик авторлари скифлар тўғрисида зўр иштиёқ билан жуда кўп асар ёзганлар, улар Европадаги бошқа бирон халқ тўғрисида бунчалик иш қилмаганлар. Греклар скифлар билан жуда маҳкам алоқада бўлганлар. Скифлар эрамиздан аввалги VIII асрда эҳтимол Ўрта Осиёдан кўчиб келиб, Қора денгиз бўйи даштларидаги киммерийларни сиқиб чиқарганлар.

Бу вақтда киммерийлар гоҳо Олд Осиёда пайдо бўлиб, қадимги Шарқ давлатларини вайрон қилишда каттагина роль ўйнаган.

Темир даври бошларида Қора денгиз бўйи даштларида скифлар пайдо бўлгандан кейин бу ернинг турмуш шароити тамомила ўзгарган. Бронза ва тошдан ясалган қуроллар ўрнида темир қуроллар ишлатиладиган бўлган, ўтроқ чорвачилик ўрнида кўчманчи чорвачилик жорий бўлган, мотига билан ер ковлаб деҳқончилик қилиш ўрнига ер ҳайдаб деҳқончилик қилиш усули ўрнатилган.

Эрамиздан аввалги V асрда скифларнинг ҳаётини муфассал ва мазмундор қилиб баён этган Геродот Дунайни скифларнинг ғарбий чегараси, Донни шарқий чегараси деб ҳисоблайди. У Доннинг шарқида савроматлар яшаган дейди. Одатда савроматлар билан сарматларнинг иккиси ҳам бир халқ дейдилар: сарматлар эрамиздан аввалги II асрда скифларни сиқиб чиқарганлар. У вақтда скифлар Қримга (шунингдек Қора денгизнинг Днепр билан Днестр ўртасидаги соҳилларига) чекинганлар. Грек авторлари катта территорияда яшаган ва этнография жиҳатидан бошқа-бошқа бўлса ҳам, урф-одатлари ва турмушлари жиҳатидан бир-бирига ўхшаган турли қабилаларни скифлар деб атаганлар. Демак, скифлар деганда бир неча қабилаларни бирлаштирган терма тушунчадаги ном деб тушунмоқ керак. Зотан, скифлар қардош қабилалар, асосан шимолий эрон тиллари гуруҳига кирадиган тилда гапирган кўчманчи қабилалар иттифоқидир.

Скифларнинг мозор қўрғонларидан доим от суяклари ва отанжомлари топилмоқда. Геродот ва бошқа антик дунё авторлари таъбирича скифлар асосан йилқичилик билан шуғулланган-

лар, археология эса буни тасдиқлайди. Скиф мозор қўрғонларидан от суяклари бошқа хил ҳайвон суякларига қараганда жуда кўп чиқади. Бу янги ҳодисадир: скифлардан олдин яшаган ва скелетлари бўялган халқ мозор қўрғонларида сигир скелетлари кўпроқдир.

Бу ерда йилқичиликка ўтиш билан ўтроқ чорвачиликдан кўчманчи чорвачиликка ўтиш бир вақтга тўғри келади. (Кўчманчи чорвадорлик янги ем-хашак майдони топиш имкониятини туғдирган.) Кўчиб юрганда оила ва анжомлар араваларга ортилган, бу аравалар бизга антик дунё авторларининг ҳикояларидан ва мозор қўрғонлардан топиладиган сопол моделлардан маълум. Бу аравалар икки-уч хонали, намат ёпилган ва баланд ғилдиракларга ўрнатилган чинакам кўчма чўл уйлари бўлган. Бу уйлар (кейинроқ пайдо бўлган кўчманчиларнинг ўтовидан фарқ қилиб) скифлар оз вақт қўниб муттасил кўчиб юрганлигини ва бу шароитда кўчманчилар учун у доимо тайёр кулба бўлиб хизмат қилганини кўрсатади. Геродот скифларнинг чорвадорлик ҳаётидан жуда кўп тафсилотларни баён қилади. Масалан, скифлар ўтин ўрнида ҳайвонларнинг суякларини ёққанлар, буни археология топилмалари, суяклар ёқилган гулхан қолдиқлари тасдиқлайди.

Кўчманчи скифлардан бошқа деҳқончилик билан шуғулланган скифлар ҳам бўлган, аммо улар археологик жиҳатидан яхши текширилмаган. Уларнинг турар жойларидан дон сақлайдиган кўпгина ўралар топилган. Грек авторларининг ахборотига қараганда энди бу жойларда ер ҳайдаб экилган. Аммо скифларнинг плуглари ҳам, плуг тишлари ҳам ҳозирча топилгани йўқ. Грек авторлари жанубдаги қўшчи скифлар билан шимолда ўрмондашт полосасидаги деҳқон скифларни фарқ қиладилар. Кўп жойдан скифларнинг темир ўроқлари топилган. Скиф турар жойларида ёрғучоқлар кўп учрайди. Грек авторлари скифлар қаторига қўшган деҳқон қабилаларнинг кўпчилиги эҳтимол келиб чиқиши жиҳатидан аслда скиф бўлмаган.

Скифлар буғдой, арпа ва тариқ етиштириш билан бирга жавдар ҳам етиштирганлар, жавдар эса бронза даврида ҳеч ерда экилмаган.

Геродот берган маълумотга қараганда, қўшчи скифлар буғдойни «ўзлари овқат қилиб ейиш учун эмас, балки сотиш учун» экканлар. Скифиядаги деҳқончилик билан шуғулланган қабилаларнинг ҳаммаси ҳам бу ишни қилмаган бўлсалар керак; аммо ҳар нечук бўлганда ҳам фақат қулдорлик хўжалигида ёки жуда бўлмаганда уруғчилик тузуми ичида қулдорлик хийла тараққий қилган вақтдагина доннинг четга чиқариб сотилиши мумкин эди. Донни четга чиқариш мақсади билан етиштириш учун қўшимча меҳнат анча тараққий қилган бўлиши керак. Скифлардаги қулдорлик Антик дунё авторларнинг ҳикоялари ва қулларнинг кўмилиш тартибидан жуда яхши маълум.

Скифларда синфий жамиятнинг қачон пайдо бўлганлиги илмий жиҳатдан аниқланган эмас. Бир хил тадқиқотчиларнинг фикрича скифларнинг қулдорлик давлати эрамиздан аввалги IV асрда, бошқаларнинг фикрича эрамиздан аввалги II асрда пайдо бўлган. Грек ёзувчилари ўз асарларида кўп тилга оладиган ва археологларга подшоларнинг мозор қўрғонларидан маълум бўлган скиф подшолари уруғ бошлиқларидан секин-аста, гарчи содда бўлса-да, қулдорлик давлатларининг чинакам подшоларига айланганлар. Энгельс таъбири билан айтганда: «Талончилик урушлари олий лашкар бошининг ҳокимиятини, шунингдек қуйи бошлиқларнинг ҳокимиятини ҳам кучайтирада, одатга биноан уларнинг ворисларини айни бир оилалардан сайлаб қўйиш, бора-бора, айниқса, ота ҳуқуқи кучга кирган пайтдан бошлаб ирсий ҳокимият шаклини олади, ирсий ҳокимиятга аввало бардош бериб турадилар, кейин уни талаб этадилар ва, ниҳоят, узурпация қиладилар, ирсий короллик ҳокимияти ва ирсий зодагонлик замини туғилади»[1].

Қулдорлик давлати скифларнинг ҳаммасида эмас, балки бир қисмидагина мавжуд бўлган. Скиф подшоларининг ҳокимияти Геродотдан олдин ҳам ирсий ҳокимият бўлган, кўп қабилалар унга бўйсунган, аммо уруғ ташкилоти ҳукмрон қабилада ҳам, тобе қабилаларда ҳам ҳали мавжуд бўлган. Қулдорлик хўжалигининг дастлабки босқичларида уруғ ташкилотлари ҳамма ерда ҳам маҳкам сақланган, лекин улар қулдорлар манфаатига мослаштирилган. Скифларнинг мозор қўрғонларини археологлар яхши текширган бўлсалар-да, турар жойлари унча яхши текширилган эмас. Уларнинг турар жойлари одатда тупроқ кўтармалар билан ўралган шаҳар харобаларидан иборат бўлиб, уларни қабилалар ўртасида доим урушлар бўлиб турганлиги сабабли қурганлар. Бу истеҳкомлар ичида деҳқонлар яшаган бўлса керак, аммо кўчманчиларнинг ҳам худди шундай истеҳкомлар ҳимоясида бошпаналари бўлган бўлиши керак.

Днепр бўйидаги Каменск шаҳар харобасини алоҳида кўрсатиб ўтиш керак. Бу ерда скиф темирчилари яшаган. Унда ҳамма ерда темир ва мис тошқоллари, темир парчалари, босқонли кўра ва темирчи ўчоқларининг қолдиқлари, мис эритиладиган асбоблар (чаноқ, қолип)нинг синиқ парчалари учрайди. Шаҳар харобаси майдони қарийб 600 гектар келади, у бутунлай ана шундай топилмалар билан қопланган. Бу ерда дегрезлар, темирчилар, мисгарлар яшаган. Улар металлни ўз жойларидан 60 километрча наридаги Кривой Рог конларидан олиб келганлар.

Бу шаҳар харобасига қараганда скифларда металлургия касби бошқа касблардан тамомила ажралиб чиққан. Бу ерда ўтроқ ҳунармандлар махсус ўзлари қурган ёки улар учун мах-

---

[1] *К. Маркс ва Ф. Энгельс,* Танланган асарлар, II том, „Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши, „Ўздавнашр", 342- бет.

сус қурилган истеҳкомларда, Скифия марказида, кўчманчи қабилалар билан ёнма-ён яшаганлар.

Скиф мозор қўрғонлари тагида чуқурлар ёки катакомбалар бор. Худди шу территориянинг ўзида ибтидоий қабрлардагидек ўликлар букчайтириб эмас, чўзилтириб кўмилган. Бронза даврида даштда мулкий табақаланиш деярли бўлмаган бўлса, скифларда мулкий табақаланиш бўлганлиги аниқ билиниб туради. Қичик-кичик мозор қўрғонларда ёки бировларнинг мозор қўрғони кўтармасида кўмилган камбағаллар қабрида деярли ҳеч нарса йўқ. Қичикроқ мозор қўрғонлардаги оддий қабрларда ўқлар ва зеб-зийнат буюмлари бор. Катта мозор қўрғонлардаги бойларнинг қабрларида яроғ-аслаҳа ва қимматбаҳо буюмлар жуда кўп. Энг катта қўрғонлардаги подшолар қабрларида эса қурол-яроғлардан ташқари юзлаб олтин буюмлар бор.

41- расм. Скиф қиличи

Скиф қиличи темирдан ясалган бўлиб, дастасининг боши ёйсимон қайириб қўйилган дастанинг тагида қўлни кесилишдан сақлаш учун капалак қанотларига ўхшаган гулбанд қўйилган. Қиличнинг ўзи санчиш учун ясалган. Геродотнинг айтишича, скифлар темир қиличга сиғинган ва унга қурбонлар келтирган.

Ўқ-ёй скифларнинг энг яхши кўрган қуроли бўлган. Грек авторлари тенги йўқ ўқчи скифларнинг санъатларини завқ билан ҳикоя қиладилар. Мозор қўрғонларда ўқ жуда кўп ва ҳар қадамда топилади дейиш мумкин. Топилган ўқдонларнинг бирида 377 та ўқ бўлган.

Эрамиздан аввалги II асргача, яъни скифлар замонининг охиригача бронзадан қуйилган ўқлар кўпчиликни ташкил этади, лекин VII асрдаёқ бронза ўқлар билан бир қаторда онда-сонда темир ўқлар ҳам учрайди, бошқа яроғларнинг ҳаммаси ҳам темирдан ясалган; булар тўғрисида юқорида айтиб ўтилган эди.

Скифларнинг ўқлари аввал бошда ясси, япроқсимон ва асимметрик бўлган, аммо эрамиздан аввалги VI—V асрдан бошлаб скифларнинг классик ўқлари тарқала бошлаган, IV—III асрлардан то II асргача бир хил ўқлар қатъий расм бўлган. Бу ўқлар уч қиррали пирамидасимон ёки ундан ҳам кўра кўпроқ учпарракли бўлган. Кейинги хилида пирамида қирралари ўрнида парраклар бўртиб туради. СССРда қадимги металл буюмлардан энг кўп учрайдиган ўқлардир. Бундай ўқлар археология мажмуаларида неча ўн минглаб ҳисобланади. Улар илк темир даврида Шарқий Европада, Сибирь ва Ўрта Осиёда жуда кўп тарқалгандир.

Скифлар ўқ қуйиш учун ишлатган бешта қолип топилди: улардан биттаси Қора денгиз бўйидаги қадимги грек шаҳри

Ольвиядан, учтаси Уралда Челябинск ёнидан ва биттаси Иртиш бўйида Семипалатинск ёнидан топилди.

Скифларнинг сопол идишлари қўлда ишланган, демак ҳали уларда кулолчилик касби бўлмаган. Сопол идишларнинг кўпида нақш йўқ. Идишларнинг таги ясси, хили кўп. Қувача, товоқ, коса, қадаҳ, чўмич ва ҳоказолар хилма-хилдир.

Скифларга хос бронза қозонлар бўлган, уни Геродот ҳам тасвирлайди. Бундай қозонлар мозор қўрғонлардан доим топилиб туради. Уларнинг баландлиги бир метр келади. Шакли ҳам келишган: таг қисми юпқа ва баланд, думалоқроқ, тепасида кичикроқ бандлари бор, хуллас биздаги мис қозонга жуда ўхшайди.

Ўлдириб кўмилган қулларнинг скелетлари скиф мозор қўрғонларида, подшоларнинг қабрларидагина эмас, балки бошқа, каттами-кичикми ҳар ҳолда бой кишиларнинг қабрларида ҳам учрайди. Скифларда қулчиликнинг анча тараққий қилганлигини антик дунё авторлари ва археология маълумотлари бирдай тасдиқлайдилар. Хўжайинларини кўмганда қулларини ҳам ўлдириб кўмиш ҳамма мамлакатларда қулдорлик хўжалиги вужудга келган даврлардагина расм бўлган.

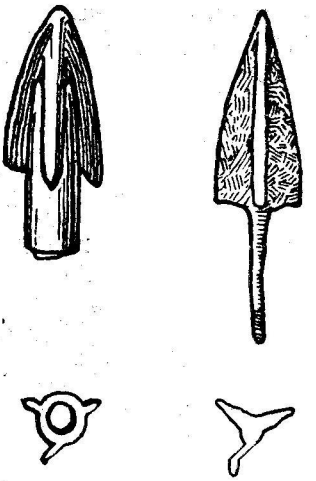

42- расм. Скифлар ўқи ва сарматлар ўқи

Скиф подшоларининг мозор қўрғонлари шу билан машҳурки, уларда жаҳондаги энг гўзал заргарлик санъати асарлари ва грек дегрезларининг ноёб буюмлари шу замгача сақланиб қолган. Бироқ бу мозор қўрғонларни кўпинча скифларнинг ўзлари

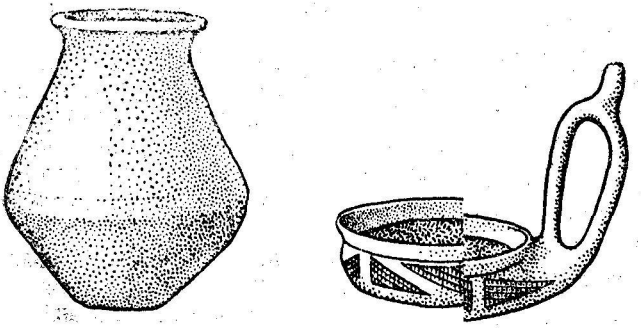

43- расм. Скиф идишлари.
Чигириндан топилган

талаган. Мозор қўрғонларга кўмилган жуда кўп олтин буюмлар уларнинг эътиборини ўзига тортмай қўймаган, албатта. Мозор қўрғонларининг таланганлиги археологларни қаттиқ ранжитмоқда. Мозор қўрғонлар ниҳоятда катта бўлганлигидан уларни қазиш учун кўп вақт ва маблағ талаб қилинади, аммо натижада озгина нарса топилади. Таланмай тўла сақланиб қолган мозор қўрғонлар жуда кам. Улар ҳақида қуйида гапирилади.

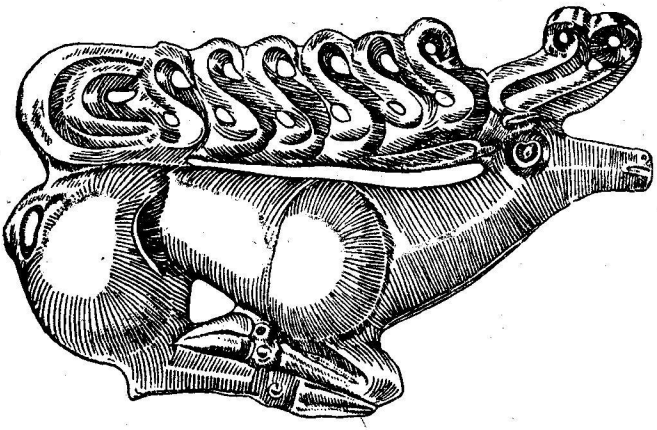

44- расм. Олтин буғу.
Кубандаги Костромская станциясидан топилган

Геродот скиф подшоларини кўмиш маросимини муфассал ҳикоя қилган, ўтказилган қазишлар унинг гапларини тасдиқлайди. Скиф подшоси қаерда ўлса ҳам унинг жасадини Днепр остоналаридан пастроқдаги Герри деган жойга олиб келиб кўмганлар. Худди Днепр остоналарининг пастроғида ғоят бой скиф қабрлари, Чертомлик, Солоха мозор қўрғонлари ва бошқалар топилди, бу мозор қўрғонлар ёнидаги бошқа жуда катта мозор қўрғонлар таланган.

Геродотнинг ҳикоя қилишича, одатда қабрга подшонинг хотинлари, қуллари, жумладан отбоқарлари ўлдирилиб кўмилган, бордон, отлар, кўпгина олтин идишлар ҳам қўйилган бўлиб, қабр устида ғоят катта тепа қад кўтарган. Геродотнинг айтишича, скифлар дафндан кейин «кўпчилик бўлиб шу жойга тупроқ уйиб тепа кўтарганлар ва бу тепани жуда баланд қилишга ҳаракат қилганлар».

Подшоларнинг мозор қўрғонларидан топилган бадиий олтин буюмларнинг кўп қисми маҳаллий скиф санъатига оид асарлардир. Скифлар ёввойи ҳайвонларни ҳаракатда тасвирлашни айниқса яхши кўрганлар.

Чўкиб ётган ҳолатда тасвирланган буғу кўпроқ учрайди. Учибелиб бораётган буғу шу тахлитда тасвир этилганлиги исбот

этилган. Скиф рассомлари шундай елиб бораётганда буғунинг оёқлари қандай ҳолатда туришини кўз билан пайқай олганлар, буни фақат моментал фотография исбот этди. Скиф буғуси учун чўкиб ётган ҳолдан ташқари, узун ва сербутоқ шохлари ҳам характерлидир. Бу хил буғу жуда кўп топилади. Подшо қўрғонларида унинг олтиндан, оддий қўрғонларда эса бронза, суяк ва ёғочдан ясалганлари чиқади. Кубанда Костромская станциясидан топилган олтин буғу айниқса яхши ва катта. Бу даврдаги Кубань мозор қўрғонлари скифларники бўлмай, балки маданиятда уларга яқин турган меотларникидир. Шарқдан то Сибиргача ва, ҳатто, Сибирнинг ўзида ҳам тез-тез худди шундай буғу ҳайкалчалари учрайди.

Скиф рассомлари буғудан бошқа эчки, қўй, булан, от, қоплон, арслон, айиқ, бургутларнинг ҳайкалчаларини ҳам ишлаган. Эҳтимол бу ҳайкалчаларнинг ҳаммаси тотем ҳайвонларга сиғиниш эътиқоди билан боғлангандир. Бу ҳайкалларда мускул, кўз, қулоқ ва оғиз ҳамиша жуда бўрттириб кўрсатилган.

45- расм. Кулоба мозор қўрғонидаги скифлар сурати

Подшоларнинг қўрғонларида скиф рассомлари ишлаган бундай заргарлик буюмлар билан бирга грек рассомлари ёки уларнинг скифлардан бўлган шогирдлари ишлаган буюмлар ҳам учрайди. VII—VI асрларга оид қадимий мозор қўрғонлардан топилган заргарлик буюмлар греклар санъатига эмас, осур-бобил санъатига оиддир.

Масалан, Кировоград ёнида қазилган Мельгуново мозор қўрғони шу жумладандир. Ундан олтин қинга солинган темир қилич топилди. Қинга камондан ўқ отаётган қанотли арслонлар, одам бошли ҳўкизлар (херублар) ва дарахт ёнида турган қанотли руҳларнинг суратлари солинган. Бу суратларнинг ҳаммаси бутунлай осур-бобил санъати асарларига ўхшайди.

VI—V асрлардан бошлаб скиф подшоларининг олтин буюмлари осур-бобил таъсирини ифода қилмай, балки бу буюмлардан греклар таъсири аниқ билиниб туради, ҳатто уларнинг кўпини грек усталари ясаган. Энг бой мозор қўрғонлар эрамиздан ав-

валги IV асрга мансуб. Улар учта: Кулоба,Чертомлик ва Солоха мозор қўрғонларидир.

Керчдаги Кулоба мозор қўрғонидан скиф подшосининг қабри топилди. Бу бадарға қилиниб, грек шаҳри (Пантикапей, ҳозирги Керчь) га келиб жойлашган подшо бўлса керак, лекин скифлар одатига мувофиқ кўмилган. Унинг ёнига хотини ва қули ўлдирилиб кўмилган. Олтин билан кумуш қотишмасидан ясалган Кулоба идиши тарихий-маиший ва бадиий жиҳатдан айниқса машҳурдир. Унда грек санъатининг нафис реализми услубида скифлар ҳаётидан баъзи манзаралар тасвир этилган. Чакмон ва шим кийган (антик дунёда шим варварлар аломати деб ҳисобланган) еттита жангчи лагерда ўтиришибди, белларида ўқдонлар. Уларнинг бири шеригининг яраланган оёғини боғлаётгани тасвирланган. Бошқа яна бири иккинчисининг оғриқ тишини кўряпти. Жангчилардан иккитаси найзаларга суяниб гаплашиб ўтирибди. Еттинчиси камонини тузатяпти. Идишларни скифларнинг буюртмаси билан грек устаси ёки грек рассомларининг скиф шогирдлари ясаган бўлса керак.

Кулобадан топилган олтин лавҳа ҳам скифларнинг маиший ҳаётини ўрганиш жиҳатидан муҳимдир. Бунда иккита скифнинг битта идишдан ниманидир ичаётгани тасвирланган; бу Геродот таърифлаган қасам маросимидир, унинг бу таърифини ҳам археология тасдиқлайди. Кулобада кўмилган подшонинг бўйнида олтин гривня, яъни бўйин ҳалқа бор экан, ҳалқанинг бир-бирига туташтирилган икки учида скиф суворилариниг кичкина сурати ясалган, бу ҳам грек устасининг ишидир.

Никополь ёнида Куйи Днепр бўйида Чертомлик мозор қўрғони қазилган. Қўрғоннинг баландлиги 20 метр, айланаси 350 метрдир. Бу энг катта мозор қўрғонларнинг биридир. Ўша вақтларда скифларнинг темир кураги бўлмаган, улар фақат ёғоч курак ишлатганлар; шу шароитда бунчалик баланд ва катта тепаликларни кўтариш учун нақадар кўп куч сарф этиш зарурлигини тасаввур қилиш ҳам қийин. Битта қўрғонни ковлаш учун неча ўн минглаб иш-куни талаб этилади, ҳолбуки бизнинг темир куракларимизнинг унумдорлиги анча баланд ва ковлаш тепа кўтаришдан кўра бирмунча осондир.

Подшоларнинг бошқа жойлардаги қабрлари сингари Чертомлик қабрларни ҳам ўғрилар босган. Ўша қадим замондаёқ талончилар қабрни тешиб киришган-у, лекин ўлжаларини олиб чиқиб кетишга улгуролмаганлар, қўрғон қулаб, босиб қолган. Улар қочган, лекин қочиб қутулолмагани ҳам бор. Қазиш натижасида ўша қочиб улгуролмаган талончи скифнинг скелети топилган, унинг ёнида олтин буюмлар ҳам турипти. Шуниси ҳам борки, Чертомликда иккита подшо қабри бўлган, унинг бири қисман таланган; иккинчиси тўла сақланган.

Подшони у дунёга малика, 6 та қул ва 11 та от кузатиб кетган, булар алоҳида қабрларга кўмилган. Чертомликда олтин кўп бўл-

ган, бироқ кумушдан ишланган ва қабартма расмлар билан қопланган катта идиш айниқса машҳурдир. Идишда грек ва скифлар услуби аралаш гул ва қушлар юқорироқ, чизиқдан тепада отларни ўргатаётган скифлар тасвир этилган. Маҳаллий зот отлар жуда моҳирона чизилган. Чертомликдан топилган иккита олтин буюм ишланиши жиҳатидангина эмас, балки қабартма расмларнинг сюжети жиҳатидан ҳам соф греклар идишидир. Бу буюмларнинг бири Ахилланинг ёшлик давридаги манзаралари тасвир этилган камон ғилофи ва иккинчиси грекларнинг амозонкаларга қарши жанглари тасвир этилган қилич қинидир.

Қуйи Днепр бўйидан топилган бошқа бир қўрғон ҳам худди шундай бой.

Бу Солоха қўрғони деб аталади; унинг баландлиги 18 метр келади. Бу ердан иккита подшо қабри топилган: биринчиси (ўртадагиси) таланган, иккинчиси (ёнбошдагиси) бутун сақланган ва жуда бой. Қабр ичида подшо билан икки қули ётибди. Қабр ёнида алоҳида чуқурга бешта от билан отбоқар кўмилган. Кўпгина бадиий буюмлар топилди, улардан подшонинг бош томонидаги каттагина олтин тароқни алоҳида кўрсатиб ўтиш керак. Бу тароқ нафислиги ва бадиийлиги жиҳатидан антик дунёдаги умуман заргарлик санъатининг энг гўзал асари деса ҳам бўлади. Буни ҳам скифлар буюртмаси билан эллинликлар ишлаган. Тароқ дастасида учта скиф аскари: битта сувори ва иккита пиёданинг жанг қилаётгани тасвирланган. Динамиклик ва мувозанат композицияси жиҳатидан мукаммал ва ишланиши шу қадар нафиски, ҳозирги замон Европасидаги энг яхши заргарлар ҳам шу тароқнинг айни нусхасини ясай олмадилар. Бу тароқда тасвир этилган скиф қалқони археология нуқтаи назаридан муҳимдир. Қалқон бутунлай новдадан тўқилган (бу ерда олтиндан ясалган), бу эса археология материаллари орасида скифлар қалқони топилмаслигининг сабабини очиб беради.

46- расм. Чертомлик вазаси

Скифлар замонида, яъни эрамиздан аввалги VIII—II асрларда сарматлар ёки у вақтда аталган номи билан айтганда савроматлар Дон билан Урал дарёлари ўртасида яшаган. Бу ерда уларнинг кўпгина мозор қўрғонлари қазилган. Сарматлар эрамиздан аввалги II асрда Дунайгача жойлашиб бориб, мозор қўр-

ғонларга қараб ҳукм қилинганида, аввалги жойларида ҳам яшашни давом эттирганлар.

Геродот ва бошқа авторларнинг айтишича, савроматларнинг қизлари урушларда эркаклар билан ёнма-ён туриб жанг қилганлар ва аёллари эркаклар устидан ҳукмрон бўлганлар. Тарихий ва этнография мисолларига кўра бундай матриархал муносабатлар ҳатто синфий жамият арафасида ҳам баъзи чорвадор қабилаларда истисно тариқасида сақланиб қолган. Заволжьеда қазил-

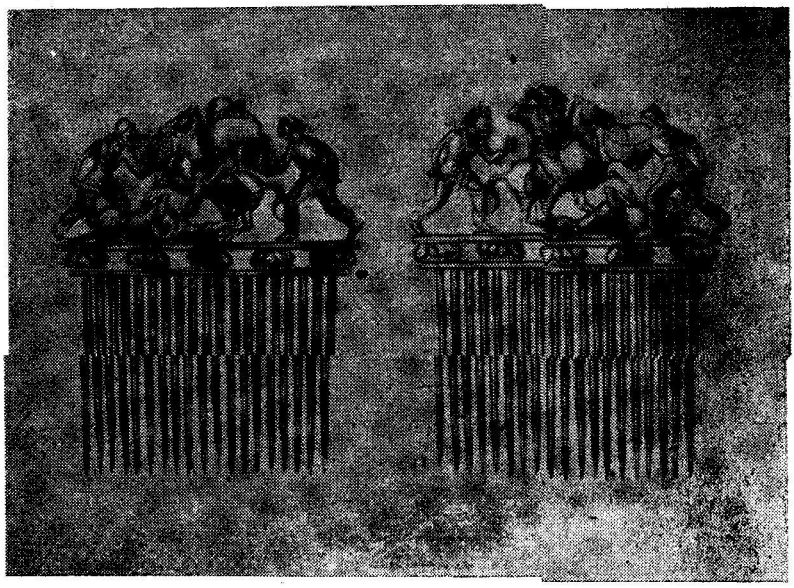

47- расм. Олтин тароқ. *Солохадан топилган*

ган мозор қўрғонлардан ўша машҳур антик дунё авторларининг айтганларини исбот қилувчи бир қанча далиллар топилди. Кўп мозор қўрғонлари орасидаги марказий мозор қўрғонлар аёлларники эканлиги маълум бўлди. Аёлларнинг қабрларида яроғлар, одатда ўқлар ва йиртқич ҳайвонлар бошига ўхшаган, почали тош қурбонгоҳлар учрайди. Бунда аёл уруғ боғлиқлари, жангчилар ва кайвонлар кўмилган. Эрамиздан аввалги III асргача бўлган Заволжье мозор қўрғонларидаги аёлларда эркаклардан кўра камроқ бўлса-да, ҳар ҳолда яроғлар кўп учрайди (аммо қиличлар фақат эркакларда учрайди, матриархат учун бу табиий ҳол албатта; умуман бунда қиличлар кўп). Матриархат замонида ҳам асосан эркаклар жанг қилган, аммо бу тузумнинг хусусияти шундаки, аёллар ҳам қурол таққан. Мозор қўрғонлардан топилган буюмларга қараганда, бу ерда матриархатда мулкий табақаланиш хийла тараққий этган. Уруғчилик муносабатлари қулаб бо-

раётгани аниқ бўлиб турипти. Эрамиздан аввалги II асрга келганда, яъни сарматлар скифларни сиқиб чиқарган вақтларда сарматларда матриархат тугаган. Археология материалларида матриархат излари кўринмайди, антик дунё авторлари ҳам уларни тилга олмай қўйдилар.

Сарматлар замони эрамиздан аввалги II асрдан эрамизнинг II асригача давом этган. Эрамизнинг II асрига келиб сармат қабилаларидан бири аланлар номи сармат номини секин-аста сиқиб чиқаради. Аланлар замони бошланади, бу ҳақда кейинроқ алоҳида тапирилади.

Сарматлар замони скифлар замонига қараганда ёмонроқ ўрганилган. Сарматлар хўжалиги аввалгидек кўчма чорвачилик билан ҳайдаб экиладиган деҳқончиликдан иборат бўлган. Яроғларнинг шакли ўзгарганлигини алоҳида айтиб ўтиш керак.

Скифлар ишлатган калта қиличлар ўрнига сарматларнинг узун қиличлари дастлаб Волга бўйида пайдо бўлиб, кейинчалик тезда бутун даштга тарқалади. Сарматларнинг қиличлари жангда суворилар учун қулай бўлган. Скифлар уста сувори бўлсаларда, қиличбозлик қилиш учун отдан тушганлар. Сарматлар эса отда қиличбозлик қила олганлар. Бир метр ва ундан узунроқ сармат қиличлари отда чопишга қулай қилиб ясалган. Бу қиличларнинг дастаси ёғочдан ишланган, дастада темир тутқи бўлмаган.

Бу вақтда скифларнинг ўқи ўрнига ҳам сарматлар ўқи расм бўлган. Энди ўқлар бронзадан эмас, темирдан ясаладиган бўлган. Улар бутунлай темирдан ясалса ҳам уч парракли бўлиб қолаверган.

Сармат подшоларининг қабрларидаги зеб-зийнатлар жиҳозидан баъзи бир скиф подшоларининг мозор қўрғонларидан қолишмас эди. Энг машҳур ва муҳим археологик топилма Новочеркасск хазинаси деб нотўғри ном олган. Аслда бу буюмлар хазинадан эмас, балки эрамизнинг II асрида кўмилган сармат маликасининг қабридан топилган; бу қабр Новочеркасск шаҳрининг энг катта кўчаларидан бирида қад кўтариб турган мозор қўрғондан қазилган.

Бу ердаги энг муҳим археологик топилма олтин тиллақошдир. Тиллақош тепасида думалоқ ва схематик равишда ёввойи ҳайвон ва қушлар ҳамда дарахтлар ишланган, уларда антик дунё санъатининг таъсири сезилмайди. Бироқ тиллақош ўртасида антик дунё буюми ўрнатилган. Бу нарса халцедондан ишланган сочи римча таралган аёл бошидир. Тиллақошга бир

48- расм Волга-бўйи сарматлар қиличи

нечта катта ёқут ва ҳар хил қимматбаҳо тошлар териб қўйилган. Сарматлар замонида умуман заргарлик буюмларга қимматбаҳо тошлар териб қўйиш расм бўлган.

Эрамиздан аввалги II асрда сарматлар сиқиб чиқарган скифлар Қримга кўчиб келиб, ўз давлатларини қурганлар; Крим даштларида ташкил топган бу давлат эрамизнинг III асригача яшаган. Неаполь шаҳри (ҳозир уни скифлар Неаполи деб атайдилар) унинг пойтахти бўлган. Бу шаҳарнинг территорияси шарқ томондан ҳозирги Симферополь шаҳрига туташади. Қазиш вақтида бу ердан тош уйлардан ва улар ичида дон сақлайдиган кўп-

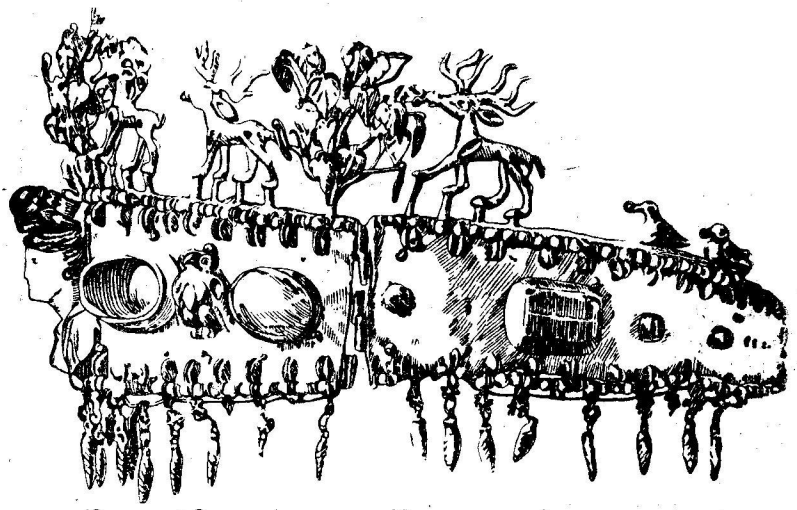

49- расм. Олтин тиллақош. *Новочеркасскдан топилган*

гина ўралар топилди. Сопол идишларнинг бир қисми кулолчилик чархида ишланган, демак маҳаллий кулолчилик касби тараққий этган. Ҳайвон суякларининг аввалгидек кўпроғи от суякларидан иборат. Скифлар ҳатто кейинги замонларда ҳам йилқичилик билан машғул бўлганлар ва кўпроқ от гўшти еганлар.

Шаҳар тош девор билан ўралган. Скиф зодагонининг тошдан бино қилинган мақбараси қазилди. Ундан 72 та гўр чиқди, кўпчилигига эркаклар кўмилган. Гўрлар ўртасига 4 та от ҳам кўмилган. Ўликлар ёнида уч парракли темир ўқлар ётибди. Бойлар қабрларидан қиличлар, юлдуз, асалари, арслон, қалқон гул барги, томчи барг сингари гул нақш шаклидаги кўпгина олтин қуббалар ва ҳоказолар топилди.

Шунингдек қоя ичида ўйиб ясалган дахмалар ҳам топилди, уларнинг ҳаммаси таланган, бироқ деворларида ажойиб ёзувлар-

бор. Асосий дахмада атрофи ўқ безаклар билан ҳошияланган кўпгина суратлар бор. Қизил, сариқ ва қора квадратлардан шахмат шаклида солинган гилам суратини, қўлига лира ушлаган скиф кийимидаги киши суратини, икки нишабли ва том чўққиси гўё ёғочдан ясалган от боши сурати қўйилган скиф уйини алоҳида кўрсатиб ўтиш керак. Ўйма от боши суратли бу уй рус уйларини эслатади.

* * *

Ўрта рус ўрмонларига грек ёки римликлардан айримларининг қадами етган-етмагани маълум эмас. Савдо-сотиқ ниятида улардан баъзиларининг келган бўлиши ажаб эмас. Акс ҳолда эрамизнинг II асрида, масалан, Птолемей Волга билан Қама дарёларининг қўшилишини ёки унинг таъбири билан айтсак, Ра дарёсини ҳосил этувчи икки дарёни қаердан биларди, у ҳатто қўшилиш координатларини (айниқса у даврда) аниқ билган. Птолемей унинг кенглиги Пантекапея (Керчь) кенглигидан 10°35′ кўпроқ, аслда эса 9°51′ бўлиб, Птолемейнинг айтгани билан ҳақиқий кенглик ўртасида атиги 44′ тафовут бор, холос. Аммо антик дунё кишиларининг бизнинг дарёларимизда саёҳат қилганликларини аниқ исбот қилувчи далил ҳали йўқ.

Бундай сайёҳлар Юқори Волга, Ока, Қама дарёлари ва уларнинг ирмоқларини ўрмонзорлар билан қопланган қирғоқларида бир-бирига яқин жойлашган, кўтармалар билан ўраб олинган кичик-кичик қалъаларни доим учратиб борган бўлсалар керак. Бу қалъалардан бизга жуда кўп Ўрта рус шаҳар харобалари қолган. Уларнинг кўпи айнан ўша даврда барпо қилинган.

Мамлакатимизнинг ўрмон полосасидаги истеҳкомлар эрамиздан аввалги I минг йиллик ўрталарида, яъни дашт полосасида пайдо бўлаётган даврларда қурила бошлаган. Юқори Волга ва Ока ҳавзасидаги баъзи турар жойлар I минг йиллик бошларига оид мустаҳкамланмаган маконлар бўлиб, улардан кўпдан-кўп чақмоқ тошдан ясалган қуроллар, аммо онда-сонда темир ва бронза маконлари сопол буюмларидан фарқ қиладиган сопол идишлар топилади. Чуқурча ва ботирма кунгурадор нақшли идишлар ўрнини мато изли идишлар эгаллаган, бундай сопол идишлар кейинчалик илк шаҳар харобаларида ҳам сақланган.

Сопол идишлар пиширилмасдан олдин улар қандайдир бирмунча дағал мато изи билан қопланганлиги сабабли улар мато изли керамика деб аталган. Бу идишлар чуқурча ва ботирма кунгурадор нақшли идишлардан кўра соддароқ кўринса-да, маданий муваффақиятлардан, матонинг кенг ёйилишидан ва қай тарздадир сопол буюмлар ясашда ҳам қўлланилганлигидан далолат бе-

ради. Идишлар дастлаб махсус халталар ичида ясалиб, таги нотўғри шакл олган, кейин текис жойга қўйилиб текисланган бўлиши мумкин. Мато изли сопол идишларнинг таги текис бўлиб, таги думалоқ, чуқурча ва ботирма кунгурадор нақшли идишлардан фарқ қилади. Бу ерда ҳам текис столлар пайдо бўлган бўлса керак.

Волга-Оқа дарёлари бўйидаги қадимий шаҳар харобалари Дьяково шаҳар харобалари деб аталади. Биринчи шаҳар харобаси катта Москва доирасида, Москва-река бўйида, шаҳардан жануброқдаги Дьяково қишлоғи ёнидан топилгани учун шундай ном билан ишлатилган. Мато изли сопол идишлар илк шаҳар харобаларига хосдир, бундай идишлар эрамиздан аввалги (анча аввалги) замонга хосдир, кейинчалик мато изли идишлар ўрнига сидирға сопол идишлар ишланади. Сидирға идишларнинг фақат оғзи ёнигина нақшланган. Бу — шаҳар харобалари ёшини осонгина аниқлашга имкон беради.

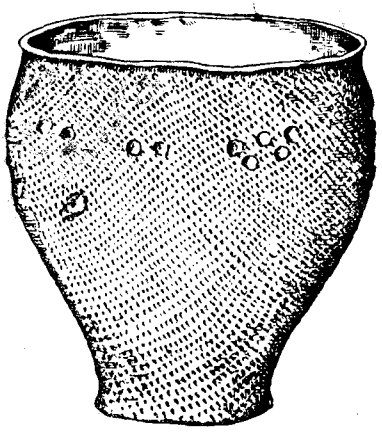

50- расм. Дьяково идиши.
Каширадан топилган

Мустаҳкамланган бу турар жойларда яшовчи аҳоли чорвачилик билан шуғулланган. Топилган суякларнинг 80 проценти уй ҳайвонлари суягидир. Масалан Бородино шаҳри харобасидан топилган суякларнинг 47 проценти от суяги, 25 проценти сигир, 15 проценти чўчқа, 7 проценти қундуз, 3 проценти бўлан, 2 проценти айиқ ва 1 проценти қуён суякларидир. Илк ва сўнгги Дьяково шаҳар харобаларининг ҳаммасида от суяги кўп. Сигир суяклари доим иккинчи, чўчқа суяклари учинчи ўринни олади. Дьяково шаҳар харобасидан суякдан ясалган от ҳайкалчаси топилган. Отларни асосан сўйиш учун боққанлар.

Йилқичилик бу вақтда жанубда скифлар ва сарматларда асосий ўрин тутгани сингари, бу ерда ҳам асосий ўрин тутган. Шимолда ҳам, жанубда ҳам бунинг сабаби бир хил бўлган бўлса керак. От бошқа ҳайвонлардан фарқ қилиб, қишда қор тагидан овқат топиб ейди. Ўша замон шароитида чорва моллари учун қишлик ем-хашак ғамлаб қўйиш жуда қийин иш бўлганлигидан (бунинг учун фақат кичкинагина ўроқларидан фойдаланиш мумкин бўлган) сигирлар сонини маълум даражагачагина орттириш мумкин бўлган темир даври бошларида фақат йилқиларни кўпайтирган ҳолдагина уруғларнинг тез бойлик тўплашига имкон туғилган.

Аммо шимолда йилқичиликни ривожлантиришнинг табиий ва хўжалик шароити скифларникидан фарқ қилган. Бу ўрмонзорлар ўлкаси бўлиб, чорва ўрмонда ва, ҳатто, сув бўйидаги ўтлоқларда ўтлатилган. Шаҳар харобалари ҳамиша сув бўйларига жойлашган, эҳтимол улар маълум ўтлоқлар билан боғлиқ бўлган. Сув бостириладиган ўша ўтлоққа яқингина жойда Дьяково истеҳкомлари қад кўтарган, душманнинг ҳужум хавфи юз берганида истеҳкомлар орқасида ўтлаб юрган ҳайвонлар дарҳол истеҳкомларга ҳайдаб келинган. Ҳар ҳолда ўрмон шароитида фақат ўтроқ чорвачилик билангина шуғулланиш мумкин бўлган.

Дьяково шаҳар харобаларидаги турар жойлар ва асбоб-жиҳозлардан мулкий табақаланиш сезилмайди. Бу ерда ҳали патриархал уруғчилик тузуми маҳкам сақланган. Сони доимо ўсиб борган пода уруғ мулки бўлган бўлса керак. Чамаси подаларнинг тез ўсиб бориши қабилалар ўртасидаги тўқнашишларга ва истеҳкомлар қурилишига сабаб бўлган. Истеҳкомлар қўшни қабилаларнинг ҳужумларидан сақланиш учун қурилган, акс ҳолда улар подани ҳайдаб кетишлари ва уруғнинг бошқа мулкларини тортиб олишлари мумкин бўлган.

Ўша давр ва ундан кейинги даврга оид шаҳар харобалари одатда, бир томони дарёга туташган ва икки томони пастлик ёки жарлик, ё эса сойлар билан ажралган буруп устида жойлашган. Бурупнинг тўртинчи томони эса кўтарма ва хандақ билан, кўпинча икки қатор кўтарма ва хандақ билан, баъзида ҳатто уч қатор кўтарма ва хандақ билан ажратилган.

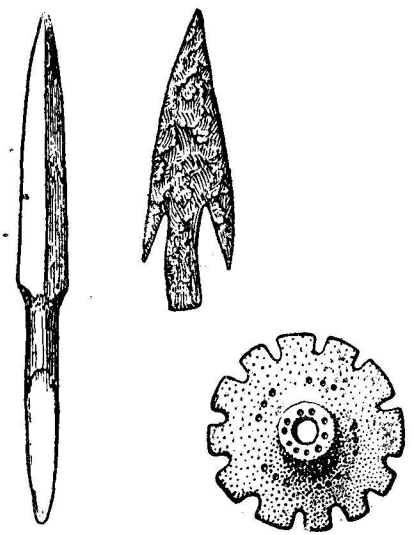

51- расм. Суяк, темир ўқлар ва сопол қадоқ. *Дьяково шаҳари харобасидан топилган*

Бурунларда шаҳарлар харобалари кўп бўлган, уларни картага қараб бехато топса бўлади. Шу тариқа топиш тажриба қилиб кўрилди: икки чақиримлик картада топографик жиҳатдан қулай пункт белгиланди, сўнгра у ерга археолог бориб, дарҳақиқат бунгача маълум бўлмаган Дьяковога хос шаҳар харобасини очди. Дьяковоликлар қалъа учун қулай жойнинг ҳаммасидан фойдаланганлар. Яна бир шароитни айтса бўлади. Бу шаҳар харобалари кичик дарёлар бўйидагидан кўра кўпроқ катта дарёлар бўйида жойлашган. Аммо

маконларнинг, аксинча айтиб ўтганидек, кўпроқ кичик дарёлар бўйида жойлашиши қонунийдир.

Шаҳар харобаларининг ҳаммаси деярли ертўлалардан иборат. Ертўлаларнинг баъзилари тўрт бурчакли бўлса, баъзилари думалоқ ва баъзилари эгри-бугри шаклда қазилган; ҳамма ертўлалар устига ёғоч ва тупроқдан чайла қурилган бўлса керак. Ертўлаларнинг ўртача диаметри 6 метр, ўртасида тош ўчоқ бўлган. Мол қўралари ҳам шу ерда, шаҳар ичида жойлашган, улар умумий бўлган: чорвачилик коллектив усулда олиб борилган.

Чорвачилик асосий машғулот бўлгани ҳолда деҳқончилик ҳам маълум даражада аҳамият касб этган. Баъзи шаҳар харобаларидан кичкина ва ясси, бир оз букилган темир ўроқлар топилди. Ёрғучоқлар ҳамма ерда учрайди. Мотига билан деҳқончилик қилинган. Суяклар тўғрисида юқорида келтирилган рақамларга қараганда, овчилик ҳам ёрдамчи касб бўлган. Суякдан ясалган уч қиррали ўқлар кўп топилади. Олмахон овлаш учун махсус ясалган суяк ўқлар мўйна овчилигига эътибор берилганлигини кўрсатади. Бундай ўқнинг учи ўткирланмай, аксинча тўмтоқ қилинган; тўмтоқ учи билан олмахон ўлдирилган, мўйнасига шикаст етказилмаган. Темир ўқлар жуда оз, улар ов учун эмас, уруш учун ясалган бўлса керак. Улар одатда икки тишли ва ясси бўлган. Ўқ баданга бориб киргандан кейин ярани кенгайтирмасдан суғуриб олиш мумкин бўлмасин деб шундай икки тишли қилинган. Йиртқич ҳайвон ўқни суғуриб ололмайди, албатта. Бундай ўқлар ҳайвонга эмас, одамга отиш учун ясалганлиги ана шунинг ўзидан ҳам маълум.

Дьяково шаҳар харобаларида темир буюмлар бронза даври турар жойларида топиладиган бронза буюмлар кўпроқ топилса-да, аммо улар унча кўп эмас. Топилган меҳнат қуроллари асосан суякдан ясалган. Шу нарсани ҳисобга олиш керакки, синган темир буюмлар кўрага солиниб қайта ишланган, бироқ суяк буюмлар ташлаб юборилган. Темир пичоқлар кенг тарқалган. Бу кичкина қурол хўжаликда катта ўрин тутган: бу билан суяк буюмлар ясаганлар. Суякни ишлашдан олдин сувда қайнатиб юмшатганлар. Ишлаб тамомланмаган суякларнинг топилиб туришига қараганда Дьяково ертўлаларнинг ҳаммасида ҳам пичоқ билан суяк буюмлар ясаганлар.

Дьяково шаҳар харобаларида жуда кўп топиладиган нарса сопол қадоқ Дьяковонинг ўзига хос бу буюмнинг нимага ишлатилганлиги, афсуски жумбоқ бўлиб турибди. Олдидан қараганда сербарг гулга, ёнидан қараганда қўзиқоринга ўхшайди. Дастлаб уни тешикларига қараб урчуқтош деб ўйлаган эдилар, лекин йиг учун бу тешиклар кичиклик қилади. Бироқ ҳақиқий сопол урчуқтошлар ҳамма ердаги каби Дья-

ково шаҳар харобаларида ҳам кўп учрайди. Бу ердан чиққан урчуқтошлар турли вақтлардаги бошқа мамлакатларда топилган урчуқтошлар сингари йўғон чамбаракчалардан иборат.

Дьяково қабрлари топилмади. Березняки шаҳар харобасидан чиққан топилмалар бунинг сабабини очиб беришга ёрдам берди, бу ерда ўликларни куйдириб, кулини кўммаганлар, балки ер устида махсус жойда сақлаганлар. Бундай топилмалар ва умуман сўнгги Дьяково шаҳар харобалари ҳақида қуйироқда сўз юритилади.

Дьяково шаҳар харобаларидан ғарброқда ҳам буларга ўхшаган шаҳар харобалари учрайди, бироқ улар камроқ текширилган. Улар Юқори Двинада шимоли-ғарбий кўлларнинг дарёлари системасида, Белоруссия, Литва, Латвия ва Эстонияда машҳурдир. Социал-иқтисодий жиҳатдан улар эҳтимол Дьяково шаҳар харобаларига ўхшашдир. Бу ерда қадимийроқ шаҳар харобалари унча кўп эмас, аммо ботқоқликлардаги шаҳар харобалари, яъни ботқоқликлар ўртасида мустаҳкамланган ороллар доим учраб туради: бундай шаҳар харобалари Дьяковода ҳам маълум, бироқ улар жуда кам бўлган. Бу даврда СССР ғарбидаги сопол идишлар ўрта Россия сопол идишларидан фарқ қилади. Масалан, усти жимжимали нақш сопол идишлар Балтика бўйи шаҳар харобаларига хос, бироқ Дьяково шаҳар харобаларида бундай идишлар камдан-кам учрайди. Бу ерда ҳам чорвачилик хўжаликнинг асосий тури бўлган.

Энди Камага келайлик. Қадимий Ананьино ёдгорликлари эрамиздан аввалги VII—II асрларга оиддир. Бу ёдгорликлар шаҳар харобаларидан ҳамда қабристонлардан иборат. Кама бўйида Елабуга шаҳрига яқин Ананьино қишлоғи ёнидаги қабристон сал кам 100 йилдан бўён текширилянти. У ердан куйдирилган ўликларнинг қолдиқлари чиқмоқда, бироқ узун ётқизиб кўмилган ўликлар кўпроқ. Ананьино қабристони сингари қабристонлар бошқа ерлардан ҳам топилмоқда, улардан энг муҳими Зуево — Каманинг Оқ идилга қуйиладиган жойи яқинидадир.

Ананьино шаҳар харобалари ташқи кўриниши ва жойланиш тартиби жиҳатидан Дьяково шаҳар харобаларига ўхшайди. Бундай шаҳар харобалари Кама, Вятка, Оқ идил ва уларнинг ирмоқлари бўйида ҳам кўп. Уларни баъзан суякли шаҳарлар деб ҳам атайдилар. Дьяковода суякдан ясалган буюмларнинг кўп бўлишига нима сабаб бўлса, бу ерда ҳам суяк буюмлар кўп бўлишига ўша сабабдир. Бироқ Ананьинодаги сопол идишлар Дьяководаги сопол идишларга ўхшамайди; бу ерда мато изли сопол идишлар йўқ, идишларнинг таги ҳали думалоқ, нақшлари асосан чилвир излидир. Шаҳар харобаларида топилмалар оз, қабристонларда ярғоғлар ва зеб-зийнат буюмлар кўп. Одамлар яшаган турар жойлар билан қабрлар ўртасида бунчалик фарқ бў-

лиши қонунийдир. Ҳар қалай қабрларга хос бўлган буюмлар шаҳар харобаларида гарчи кам бўлса-да, учрайди. Топилган ҳайвон суякларининг нисбати хўжаликда овчилик эмас, балки чорвачилик асосий ўрин тутганлигидан дарак беради. Баъзан тулки, сувсар, қундуз суякларининг тўпланиб қолганлиги мўйна учун ов қилиш дьяковоликлардан кўра бу ерда кўпроқ тараққий қилганини тасдиқлайди. Ёрғучоқларнинг тез-тез топилиб туриши бу ерда деҳқончилик пайдо бўлганлигини кўрсатади; суяк мотигалар учрайди.

Чусовая Камага қуйилган жойда Конецгор қишлоғи ёнида Ананьино қишлоқ харобаларидан узунасига солинган уйлар топилган. Уларда умумий хўжаликка бирлашган кишиларнинг катта-катта тўдалари яшаган. Бу қишлоқ харобаси яна шу жиҳатдан ажойибки, ундан мисрликлар худоси Амоннинг ҳайкалчаси топилган; бу ҳайкалчани бир вақтлар Нил дарёси соҳилларидан Кама дарёси соҳилига олиб келинган.

Ананьино қабрларидаги дафн буюмлар мулкий тенгсизликнинг тараққий қилганлигини кўрсатади, бироқ бу тенгсизлик уруғчилик тузумининг сўнгги босқичига хос доирадан нари ўтган эмас. Масалан, Зуево қабристонидаги кўп қабрларда буюмлар ҳеч йўқ. Оддий эркаклар қабрларда болта, пичоқ, ўқ ва шунга ўхшаш нарсалар учрайди. Эркакларнинг бой қабрларида ҳар хил ярағ, майда олтин зеб-зийнат буюмлар, бўйинга тақадиган жевак, мис лавҳачалардан ясалган камар ва бошқалар бор. Аёллар қабрлари билан эркаклар қабрлари ўртасидаги фарқ ҳам катта.

Ананьино қабристонида қабр тоши топилган. Унда белига ханжар ва жанг болға қистирган, бўйнига ҳалқа осган жангчи сурати солинган. Бу тош тагидаги қабр кейинчалик қазиб очилган. У энг бой Ананьино қабрларидан бири бўлиб чиқди. Ундан топилган буюмлар орасида темир ханжар, темир жанг болға ва кумуш жевак бор, уларнинг ҳаммаси қабр тошидаги суратларга мос келади. Қабр тошида Ананьинодаги уруғ оқсоқоли тасвирланган.

Камбағал қабрларнинг бир қисми қулларники бўлса керак. Масалан, Ананьино қабристонидаги битта гўрда уч киши: 1) ёнига темир ханжар, темир найза ва бронза ўқлар қўйилган эркак, 2) маржонли аёл ва 3) ҳеч нарсаси йўқ эркакнинг скелет суяклари очилди. Булардан биринчи скелет суяклари хўжайинники, иккинчиси унинг хотининики ёки, эҳтимол, чўрисиники (хотинларини ўлдириб кўмиш одати бу вақтда бўлмаган), учинчиси эса қулиники бўлса керак. Умумий тараққиёт даражасига қарагда бу ерда ибтидоий патриархал қулчилик ҳукм сурган бўлиши керак эди; бундай қулчилик эса этнографик далилларига кўра, уруғчилик тузумида вужудга келади.

Ананьино қабристонларида яроғлар кўп. Найзалар баъзан

бронзадан ясалса-да, кўпроқ темирдан бўлган. Ханжарларнинг ҳаммаси ҳам темир. Қабристонда қиличлар умуман йўқ. Кама Оқ идилга қўшиладиган жойда ўша замоннинг скиф қиличига ўхшаш қилич топилди. Жанг болга ёки чекан бу ердаги қабристонларга хос қуроллардир. Чеканнинг бир томони тўмтоқ болга ва иккинчи томони найзасимон чўкич бўлиб, бу қурол душманнинг бош суягини уриб синдириш учун ишлатилган. Сибирда бунга ўхшаш қурол жуда кўп учрайди. Баъзи скелетларнинг бош суяклари ўша чекан билан уриб тешилган. Ананьиноликларнинг бронзадан ҳам, темирдан ҳам ишланган чеканлари баббаравар кўп учрайди. Шуниси ҳам борки, бу яроғ ҳатто икки минг йилдан кейин ҳам бронзадан ишланган, чунки бронза темирдан оғирроқ бўлади.

Ўқлар тўрт хил материалдан ясалган: Ананьино ва Зуево қабристонларидан 363 та бронза ўқ, 71 та темир ўқ, 45 та чақмоқтош ўқ ва 27 та суяк ўқ топилган. Бироқ уларнинг шаҳар харобаларида Дьяководаги ўқларига ўхшаш суякдан ясалган ўқлар топилади. Ананьиноликларнинг ўқлари ҳам скифларники сингари уч парраклидир. Шуниси ажойибки, ананьиноликларда чақмоқтош ўқлар тамомила йўқолмасдан туриб темир ўқлар пайдо бўлган.

Ананьиноликларнинг этник номлари бизга маълум. Геродот тахминан шу ерларда тиссагитлар яшаган дейди. Улар фин тилида сўзлашган қабилалардан бўлса эҳтимол.

Камада Ананьино даври ўрнига эрамиздан аввалги II асрдан эрамизнинг V асригача давом этган Пьяний Бор даври келади. Социал-иқтисодий тузум ўзгармаган бўлса керак. Бу давр Камадаги Пьяний Бор пристани ёнида топилган қабристон шу ном билан аталган.

Бу замоннинг шаҳар харобалари ҳамма жиҳатдан, хусусан сопол буюмлари билан Ананьино шаҳар харобаларига ўхшайди. Шуни айтиш керакки, энди сопол идишлар камайиб боради. Бунинг сабаби бу вақтда Камада темир асбоблардан кенг фойдаланиб ёғочдан хилма-хил идиш-

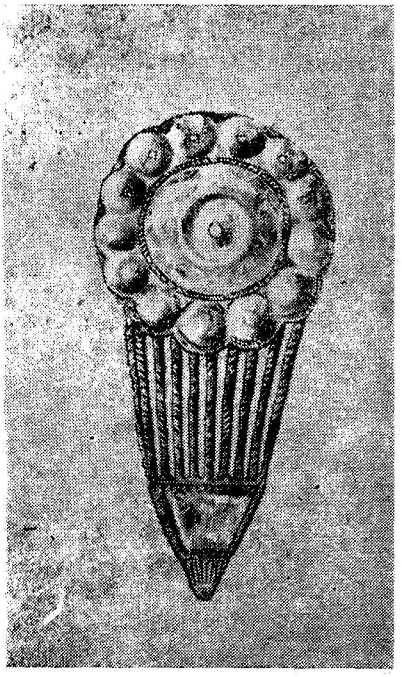

52- расм. Пьяний Борликларнинг қийим илгаги

лар ясалган ёғоч идишлар сопол идишлар ўрнини олган. Кама бўйидаги аҳолининг то ҳозиргача ёғоч идишларга алоҳида ишқибозлиги уларга хос хусусиятдир. Темир болталарнинг кенг тарқалиши натижасида ананьиноликларнинг ертўла — чайлалари ўрнига ер устида ғўлалардан қурилган уйлар пайдо бўлган. Пьяний Бор даври билан Рим даври замондошдир. Ўрта денгиздан олиб келтирилган тамомила Римга хос бронза идишлар Камадан бир неча марта топилган эди. Пьяний Бор қабрлари машҳурдир. Ўликлар чўзилтириб кўмилган. Эркакларнинг қабрларида темир болта, найза ва ўқлар учрайди. Аёлларнинг зеб-зийнат буюмларидан мунчоқ ва бронза буюмлар кўпроқдир, буларнинг кўпи диний урф-одатларга боғлиқ буюмлардир. Бу буюмларда қуёш ҳамда унга сиғиниш билан боғлиқ бўлган қушлар тасвирланган. Етти бошли буланлар, етти бошли калтакесаклар, етти бошли кишилар, еттита концентрик зонали гардиш, қорнида еттита балиқ жойлашган ёввойи ҳайвонлар ва ҳоказолар учрайди. Етти муқаддас сон бўлган.

Чусовая дарёсининг баланд жар тепасидаги камень Дироватий ғоридан чиққан топилмалар Пьяний Бор даврига оиддир. Бу ердан бир хилдаги топилмалар, бир неча минг дона ўқ топилган. Ўқларнинг кўпи суякдан ясалган, темир ўқлар ҳам оз эмас. Бронза ўқлар энди кам учрайди. Бу ерда ўқларнинг шунча кўп тўпланиб қолганлигига сабаб шуки, Пьяний Бор овчилари атайин ғорга ўқ отганлар. Ов муваффақиятли ўтиши учун овчилар ов қилиш олдидан машқ қилган бўлишлари эҳтимол. Бу ерда камончиларнинг мусобақалари ҳам ўтказилган бўлса керак.

Суяк қолдиқлари топилган Гляденово ўзига хос ажойиб жой бўлиб, Пьяний Бор даврига мансубдир. Кама бўйидаги 2500 $м^2$ келадиган бу жой Пермдан 25 километр қуйидароқ бўлиб, қалинлиги 1,5 *м* келадиган уй ҳайвонлари ва ёввойи ҳайвон суяклари билан қопланган. Бу қурбонликнинг қолдиқларидир. Қачонлардир бир вақтда бу жойда худонинг сурати ёки муқаддас дарахт бўлган бўлса керак. Фақат ҳайвонларгина қурбон қилинган эмас. Суякзорда назр-ниёз буюмлари ҳам жуда кўп. Бу ерда мингдан кўпроқ уч парракли сармат ўқлари, мингдан ошиқ шаҳар харобаларидан топилган суяк ўқлар туридаги ўқлар ва ниҳоят мингдан ошиқроқ бронзадан ишланган ялпоқ суратлар топилди. Уларнинг кўпи одам суратлари: якка-якка эркак ва аёл; жуфт-жуфт эркак ва аёл суратларидир, улар орасида суворилар ва камончиларнинг суратлари ҳам бор. Ҳайвон суратлари ундан ҳам кўп: от, сигир, қўй, чўчқаларнинг суратлари чорвадорликдан, айиқ, тулки, олмахон суратлари овчиликдан, асалари суратлари эса ўрмон асаларичилигидан дарак беради. Қурбон келтирган кишилар бу суратлар воситаси билан худога ўз истакларини билдирганлар.

* *
*

Сибирнинг бронза даври сингари, Сибирнинг темир даври ҳам кўпроқ Саян (ёки Минусинск, Юқори Енисей) сўнгра Олтой қадимий ёдгорликлари билан машҳурдир. Сибирнинг бошқа ўлкалари археологияси ҳали кам ўрганилган. Бунинг боиси шуки, унумдор ва металларга бой Саян ва Олтой ўлкалари қадим замонларданоқ Сибирнинг илғор ўлкалари бўлган. Шу муносабат билан энг муҳим қабрлар ўша районларга жойлашган. Сибирнинг қадимги тарихи фақат совет ҳокимияти йилларида археологик текширишлар натижасида мунтазам ўрганилди.

Эрамиздан аввалги VIII асрда Қорасуқ даври ўрнига Тагар даври келган (Минусинскка яқин, Енисейдаги Тагар ороли номи билан аталган). Сибирнинг темир даврини фақат шартли суратдагина эрамиздан аввалги VIII асрдан бошлаш мумкин. Чунки темир Сибирда мамлакатимизнинг бошқа областларидагига қараганда кейинроқ тарқала бошлаган. Темир бу ерда Тагар даврининг ўрталарида (эрамиздан аввалги V асрга яқин) пайдо бўлиб шу давр охирларида (эрамиздан аввалги II асрга яқин) кенг ёйилган. Бунга сабаб, биринчидан, Сибирнинг мис ва қалайга бой бўлганлиги, иккинчидан, унинг темир аввалроқ пайдо бўлган районлардан олисда бўлганлигидир: одатда қуролланишда қўшнилардан кейинда қолиб кетмаслик зарурати туфайли жорий қилинган, Сибирда бу зарурият анча кейин пайдо бўлган. Эрамиздан аввалги V асрга яқин Сибирда ғалати ўтиш шакли юз берган: масалан ханжар тиғини темирдан ясаб, дастасини бронзадан қуйганлар ёки тиғини бронзадан қуйиб, дастасини темирдан ишлаганлар.

Тагар даври бошида хўжаликда ўзгариш юз берган. Ер суғорилиб экиладиган бўлган ва шу муносабат билан деҳқончилик хўжаликнинг асосий тури бўлиб қолган. Енисей дарёси ва ирмоқлари бўйида кўпдан-кўп ариқлар қазилган. Бу ерда тупроқ унумдор бўлса-да, иқлим қуруқ. Асосий анҳорнинг нишаби бошиданоқ маром билан олинган. Бу ўлкадаги водийнинг ўзи хийла қия бўлгани учун анҳор бошидан бир неча километр ўтгандан кейин ердан анча баланд бўлиб қолган ва анҳор кўтармаларидан қулоқ очилиб, далаларга қулоқлардан сув чиқарилган. Анҳор ва ариқлар унча катта бўлмаган, шунинг учун уларни уруғлар ёки айрим қабила қазиган; бу ерда обикор деҳқончилик ибтидоий жамоа тузуми сақланган тақдирдагина вужудга келиши мумкин бўлган.

Ерни мотига билан чопиб тор эгатлар тортилган. Сув ана шу эгатлар орасидан оқизилган.Тагар замонида ҳайдалиб, эгатлар тортилган бир пайкал ер яхши сақланган. Бундан икки минг йилдан ортиқроқ вақт ўтган бўлса-да, бу жой қуруқ бўлганлигидан пайкал жуда яхши сақланиб қолган. Тагар даврида қоя-

ларга чизилган жуда кўп суратлар орасида қўлига мотига ушлаб турган деҳқон сурати ҳам бор. Бронзадан қуйилган калта ўроқ кўп топилади. Ҳозирги вақтда ўроқ деҳқончилик қилиш қулай бўлган районлардагина учрайди. Бошқа районларда хўжаликнинг асосий тури чорвачилик бўлган. Қояларда (чорвачилик районларида ҳам, деҳқончилик районларида ҳам) сигир, қўй ва йилқиларнинг катта-катта подалари тасвирланган. Қабрларда ўликлар ёнида от-анжомларини қўйиш расм бўлганлигига қараганда, йилқичиликнинг аҳамияти ошиб борган.

Ўтроқлилик ва деҳқончилик ривожланиб бориши билан ёғочдан бинолар қуриш ҳам ривожланган. Қоялардаги суратлар (Сибирда уларни писаница деб атаганлар) буни тасдиқлайди. Унда ёғоч уйлар тасвирланган. Бу суратларда баъзи бир уйлар деворларининг текислиги билан ёғоч уйлардан ажралиб туради, булар пахса ёки лой сувоқ уйлар бўлса керак, бироқ кўринишда ёғоч уйлардан фарқ қилмайди. Бояри расмлари (Минусинск яқинидаги Бояри тоғидаги расмлар) энг муҳим қоятош расмларидан биридир. Унда учта ёғоч ва битта пахса уй расми ёнида ўтов расми солинган. Ўтовнинг шакли қўнғироққа ўхшайди, ўзи кигиздан тикилган бўлса керак. Ўтроқ деҳқончилик хўжалиги эҳтимол, маълум даражада кўчманчи чорвачилик билан тўлдирилган. Чап томонда катта эчки ва буғу подаси ўтлаб юргани, чўпоннинг подани қишлоққа ҳайдаб келаётгани тасвирланган.

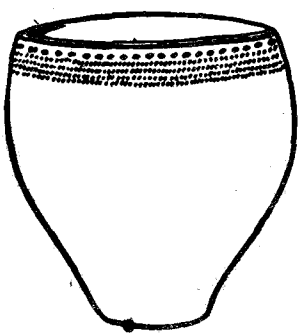

53- расм. Тагар идиши

Тагар қабрлари одатда мозор қўрғонлар билан қопланган ва атрофи тўртбурчак шаклда тош териб ўралган. Скелетлар чўзиқ ҳолатда сўнгги Тагар даврига оид мозор қўрғонларда ҳақиқий қуроллар ва ўроқлар ўрнида уларнинг темир ва бронзадан ясалган кичик моделлари учрайди, бу моделлар ўликлар учун махсус ясалган. Сопол идишларнинг таги ясси қилиб қўлда ишланган ва деярли нақшсиздир.

Тагар даври Шарқий Европанинг скиф даври билан, замондошдир. Қадимий Тагар ва скиф ёдгорликлари бир-бирига жуда ўхшаб кетади. Енисей бўйида скифларникига ўхшаш катта бронза қозонлар кўп жойдан топилган. Бу ердан топилган қозонлар катталиги ва шакли билангина эмас, балки нақшлари билан ҳам скиф қозонларига ўхшайди. Тагар ўқлари орасида скиф ўқларининг ҳамма асосий хили бор, уч қиррали ва уч парракли ўқлар айниқса кўп. Ханжарларнинг хиллари ҳам ўхшайди. Йиртқич ҳайвонларнинг скиф-сибирь тасвири деб аталадиган ҳайкал-

чалари тамомила бир хилдир. Бундай ҳайкалчалар орасида ўша чопиб келаётган бурама нақшли буғу ҳайкалчалари айниқса кўп учрайди. Бундай тасвирлар Қора денгиз бўйларида ҳам, Енисей бўйлаб ҳам баб-баравар кўп топилади: улар ҳар хил нарсадан: олтиндан, кумушдан, бронзадан, суякдан ва ёғочдан ишланган. Енисей бўйидан топилган бошқа ҳайвон ҳайкалчалари Амударё хазинасидан топилган нарсаларга қараганда (қуйига қаралсин), Ўрта Осиёдаги массагетларнинг ҳайкалчаларига ўхшайди, уларда ҳам скиф ҳайкалчаларининг хислатлари бор. Қадимий Тагар ёдгорликлари билан Кама бўйидаги тиссагетларнинг қадимий Ананьино ёдгорликлари ўртасида ҳам ўхшашлик катта, Ананьино ёдгорликлари скифларникига яқин келади. Масалан, бу вақтда Кама бўйи билан Енисей бўйидаги зарб қилинган буюмлар бир хилдир.

Скиф ўқларига ўхшаган Тагар ўқлари ҳам тагарликларни фақат скифлар билан эмас, балки Ўрта Осиё, Волга бўйи, Кама бўйи қабилалари ва мамлакатимизнинг бошқа ўлкаларидаги қабилалар билан ҳам боғлайди. От-анжомларида ҳам шунга ўхшаш катта ўхшашлик бор. Илк темир даврида Шарқий Европа, Ўрта Осиё ва Сибирни мустаҳкам маданий алоқалар бир-бирига боғлаб турган.

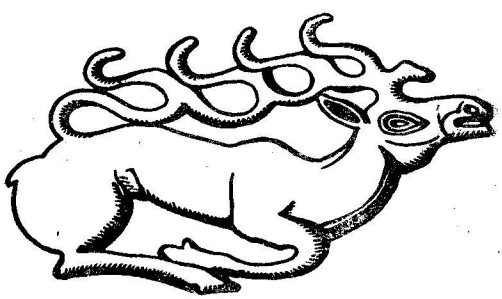

54- расм. Тагар бронза ҳайкалчаси

Тагар мозор қўрғонларида мулкий тенгсизлик кўзга ташланади. Металл ишлаб чиқариш маълум даражада ихтисосланади. Буюмларда, масалан, ўроқларда усталарнинг тамғалари бор. Уруғлар ўртасида бир неча бор ҳарбий тўқнашувлар бўлган. Илк тагар қабрларида ҳамма эркаклар қуролланган. Шу билан бирга ҳатто кўпгина аёлларда ханжар ва чеканлар бор.

Тагар шаҳар харобаларида топилмалар жуда кам. Бунинг сабаби шуки, шаҳар харобалари уруғларнинг пана жойлари бўлиб, уруш хавфи туғилгандагина бу ерга келиб тўпланганлар.

Олтойда тагарликларникига ўхшаш мозор қўрғонлар қазилган бўлса-да, етарли эмас. Лекин Олтойда бундан кейинги давр яхши текширилган. У жуда шартли равишда хунсармат даври деб аталади ва эрамиз арафаси билан саналади.

Бу даврдаги оддий қабрлар устига бир оз тош ўйиб қўйилган ва ичидаги буюмлар билан олдинги давр қабрларидан кам фарқ қилади. Бироқ князь қабрлари археологияда анча машҳурдир. Бу қабрлар уруғ оқсоқолларинки бўлса керак ва улар хун-сарматлар даврида оқсоқоллар катта бойлик тўплаганликларини кўрсатади. Князларнинг қабрлари устига диаметри бир неча ўн метр келадиган ва тош терилган катта мозор қўрғонлар қад кўтарган. Бундай катта тош кўтармалар совуқ конденсатор хизматини ўтаган, шунинг учун унинг таги абадий музлаб ётган ва органик қолдиқлар музда яхши сақланган.

Қабрлардаги буюмларни қадимий кишилар ўша вақтлардаёқ ўғирлаб кетганлар, улар бу қабрларда олтин борлигини билган ва ўликлар кўмилгандан кейиноқ олтинлар ўғирланган. Шундай бўлса ҳам археологлар бу қабрлардан мураккаб каштали ажойиб газламалар, ўймакор ёғочлар, тери, мўйна ва кигиз қийқимларидан кашта солиб ишланган буюмлар топмоқдалар. Бу хилдаги энг яхши мозор қўрғонлар тоғли Олтой областида Пазирикда қазилган. Ғалати қилиб букилган ҳайвон суратлари, бир-бирини ғажиб турган очофат йиртқич ҳайвонлар тасвири ваҳший ҳайвонларнинг ўтхўр ҳайвонларга ҳужум манзараси ва бошқалар скиф-сибирь стили деб аталадиган буюмлар орасида илгаридан маълум эди, бироқ Пазирикда бундай тасвирларнинг энг яхши нусхалари ва кўп хили бор.

Енисейда Тагар даври ўрнига тоштиқ даври келган (Минусинск яқинидаги Тоштиқ дарёси номи билан шундай деб аталган). Бу давр эрамиздан аввалги I асрдан эрамизнинг V асригача давом этган. Бу даврда Енисейда мозор қўрғонлар мутлақо қурилмайди. Тоштиқ даври хўжалигида мотига билан ер чопиб деҳқончилик қилиш асосий ўрин тутган. Қабрларда тариқ жуда кўп учрайди. Яроғларнинг ҳамма хили ва барча меҳнат қуроллари темирдан ясалган. Мулкий табақаланиш анча тараққий қилган. Мурдани куйдириш кўпроқ расм бўлган. Баъзан бой қабрларда хўжайиннинг куйдирилган суякларидан чеккароқда куйдирилган бегона суяклар ётади, бу суяклар ёнида ҳеч қандай буюм йўқ, булар қул суяклари бўлса керак.

Тагар даври охирлари ва тоштиқ даври қабрларида дафн маскалари кўп учрайди. Улар оқ гилватадан ишланган. Бундай маскалар одатда бевосита мурданинг юзидан олинган ва уларнинг афтини айнан акс эттиради. Баъзан бу маскалар уста ҳайкалтарошлар томонидан пардозланган ва доимо улар реалистикдир. Маскалар қолипга қуйилгандан кейин пиширилиб, кўпинча уни бадан тусига ўхшатиб пушти рангга бўяганлар. Баъзан қора ва қизил рангда татуировка солганлар.

Сибирнинг тайга ва тундра ўлкаларида темир жуда кеч пайдо бўлган. Бу ерда узоқ вақтларгача тош қуроллардан фойдаланиб келганлар, ҳолбуки Сибирнинг жанубида ижтимоий тараққиёт баланд даражага етган.

IV. СССР ТЕРРИТОРИЯСИДАГИ ҚУЛДОРЛИК ВА ФЕОДАЛ ДАВЛАТЛАР

САККИЗИНЧИ БОБ

ҚОРА ДЕНГИЗНИНГ ШИМОЛИЙ СОҲИЛИДАГИ АНТИК ДАВЛАТЛАР

Антик жамият қулдорлик асосида ўсган. «Деҳқончилик билан саноат ўртасида каттароқ кўламдаги меҳнат тақсимотининг содир бўлиши учун фақат қулчилик имкон туғдирди ва шу тариқа қадимги дунё маданиятининг равнақ топишига — грек маданиятига шароит яратиб берди. Қулчилик бўлмаганида грек давлати, грек санъати ва фани бўлмас эди; қулчилик бўлмаганида Рим давлати ҳам бўлмас эди. Греция ва Рим қурган ана шу негиз бўлмаганида ҳозирги Европа ҳам бўлмаган бўлур эди»[1].

Ишлаб чиқаришнинг қулдорлик усули Греция билан Римдагина эмас, балки бошқа мамлакатларда, шу жумладан Закавказье билан Ўрта Осиёда ҳам анча тараққий қилди; асаримизда ҳали бу ҳақда алоҳида гапирамиз. Греция ва Рим билан бевосита боғлиқ бўлган антик цивилизация (албатта тор маънодаги цивилизация) бизнинг мамлакатимизда Қора денгиз соҳилида, айниқса Қрим соҳилларида ёйилган эди.

Бизнинг жанубимиз греклар учун узоқ шимол эди. Уларнинг шимолда дастлаб пайдо бўлишига асосий сабаб қул савдоси эди, дейиш мумкин. Қулдорлик хўжалиги шароитида иш кучини такрор ишлаб чиқариш зарурияти янгидан-янги кишиларни қул қилишни талаб этар эди. Ахир, қулларнинг турмуш шароити оғир бўлганлиги туфайли улар етарли даражада кўпаймас эдилар. Грек денгизчилари, савдогарлари ва қароқчилари ўсиб бораётган Ўрта денгиз шаҳарлари учун эрамиздан аввалги VII асрдан бошлаб одам овлаш мақсадида бутун Ўрта Денгиз соҳилларини ва бунга ёндош Қора денгиз соҳилларини ахтариб чиқадилар.

Қримда ва катта скиф дарёлари этакларида скифларнинг ва бошқа маҳаллий қабилаларнинг бошлиқлари жонли мол етказиб берувчи ишончли манба бўлиб чиқади. Ўша вақтда улар қўшни қабилаларга ҳужум қилиб, шу йўл билан қўлга тушир-

---

[1] *Ф. Энгельс,* Анти-Дюринг, Госполитиздат, 1953, стр. 169.

ган асирларини грекларга сота бошладилар ва минг йил давомида асир сотишни давом эттирадилар; антик дунё авторлари берган маълумотларга қараганда, Скифиядан келтирилган қуллар (гарчи Фракия, Кичик Осиё ва бошқа ерлардан келтириладиган қуллардан кам бўлса ҳам) минг йил давомида Ўрта денгиз бозорларида сотилган.

Қул савдосидан ташқари, шимолдаги балиқ савдоси ҳам грек денгизчиларини қизиқтирган. Грекларда осётр хилидаги балиқларнинг қадр-қиммати баланд бўлган, аммо бу хил балиқларни бошқа хил балиқларга ҳам бой бўлган бизнинг мамлакатимиздангина ололганлар. Кечи билан эрамиздан аввалги VII асрда Қора денгизнинг шимолий соҳилида савдо факториялари пайдо бўла бошлаган; ҳар ҳолда бундай факториялардан бири денгиздан Днепр — Буг лиманига кираверишдаги Березан оролидан топиб қазилган. Ўша вақтда греклар қитъага келиб жойлашишга журъат этмаган бўлсалар керак. Березанда грекларнинг VII асрга оид Иония услубида ишланган кўпгина архаик бадиий сопол буюмлари топилган, бу услуб уларнинг қачон ишланганлигини аниқлашга имкон берган. Бу вазалар ўзининг нафислиги, кулолчилик чархида берилган шаклининг мураккаблиги, ишлатилишининг мукаммаллиги, нақшининг бадиийлиги (сюжети грек мифологиясидан олинган) билан бошқалардан фарқ қилади, бироқ улар ҳали грекларнинг кейин ишланган вазаларидан суратларининг (гарчи ҳаракатдаги ҳолатлари яхши берилган бўлса-да) реалистик эмаслиги, лаклари тим қора эмаслиги билан фарқ қилади. Иония вазаларидаги нақшлар бевосита гилнинг ўзига солинмай, аввал гилга сарғиш бўёқ берилиб, сўнгра унинг устига нақш солинган. Безакларида қадимги Шарқнинг таъсири сезилиб туради. Березан турар жойи аҳолиси балиқчилик билан кун кўрган, унда балиқ суяклари ошиб-тошиб ётипти.

Греклар эрамиздан аввалги VI асрда Қора денгизнинг шимолий соҳилида қул ва балиқ савдосидан кейин дон савдоси ҳам ривож топгач шаҳарлар бино қила бошлаганлар. Олис шимол дон етиштиришда кутилмаганда жуда унумдор бўлиб чиққан ва бундан экинзорлари кам Грецияга буғдой ортилган кемалар жўнай бошлаган.

Денгиз бўйлаб бир қанча жойларда грек мустамлакачиларининг қулдорлик плантациялари пайдо бўлган. Антик дунёнинг ишлаб чиқарувчи кучлари шароитда қуллар меҳнатини шафқатсиз эксплуатация қилиш натижасидагина донни четга чиқарадиган даражада етиштириш мумкин бўлган.

Ишлаб чиқаришнинг янги усули бу ерга четдан, Грециядан олиб келинган. Бу усул Грецияда эрамиздан аввалги VI асрдаёқ тамомила тараққий топган эди. Грек мустамлакачиларининг хўжаликларидаги ишлаб чиқаришда умумий ва эркин меҳнат бўлмаган, бу ерда меҳнат қилмайдиган қулдорлар эксплуатация қилинадиган қулларнинг мажбурий меҳнати ҳукм сурган. Де-

мак, ишлаб чиқариш воситаларига ва ишлаб чиқарилган маҳсулотга умумий мулкчилик ҳам бўлмаган, балки хусусий мулк ҳукм сурган. Барча ишлаб чиқариш қуроллари ва ишлаб чиқарилган бутун маҳсулот қулдорлар мулки бўлган.

Кўчиб кетувчилар билан тўлган кўпдан-кўп кемалар Грециядан дунёнинг ҳамма томонига жўнатилган. Улар VI—V асрларда шимолга — бизнинг томонимизга сузиб келганлар. Кўчиб келиш муносабати билан шаҳарлар пайдо бўлган, савдо эса бунга шароит яратиб берган, холос.

Грекларнинг қайси қабилаларга мансуб бўлишига қараб мустамлакалар ионийлар, дорийлар ва ҳоказоларга бўлинган. Грекларнинг кўпчилиги ионийлар мустамлакасини барпо қилган. Эрамиздан аввалги VII—VI асрларда Кичик Осиёдаги ионийларнинг Милет шаҳридан греклар Ўрта денгиз ва Қора денгиз соҳилларига оммавий равишда кўчиб келганлар. Милет шаҳридан келганлар бу жойларда кўп шаҳарлар барпо қилган. Бошқа мамлакатларда кўчиб кетишни хоҳлаган греклар ҳамма жойдан шу Милетга келиб тўпланган. Милет шаҳри бино қилган шаҳарларнинг баъзилари СССР тупроғидадир, чунончи: Днепр лиманидаги Тира, Буг лиманидаги Ольвия, Қримдаги Феодосия (ҳозир ҳам бу шаҳар шу ном билан аталади) ва Пантикапей (ҳозирги Керчь) шаҳари, Абхазиядаги Диоскурия ва Рионнинг қуйилиш жойидаги Фасис шаҳарлари ана шулар жумласидандир (Кавказ соҳилларидаги грек шаҳарлари ҳали текширилмаган).

Пантекапейнинг ўзи бир қанча мустамлакалар барпо қилган, улардан энг муҳими Дон этакларидаги Танаисдир. Ионийлар қабиласига мансуб бўлган мустамлакаларнинг ҳаммасини Милет барпо қилган эмас. Масалан, Керчь бўғозининг Кубань соҳилидаги Фанагория мустамлакасини VI асрда Кичик Осиёдаги бошқа шаҳар — Теос шаҳри барпо қилган. V асрда дорийлар ҳам бизнинг тупроғимизга кўплаб келиб мустамлакалар барпо қила бошлаганлар. Севастополь ёнидаги Херсонес шаҳри шулар жумласидандир. Қора денгизнинг шимолий соҳилида бир неча ўнлаб антик шаҳарлар бор.

Ҳозирги Керчь бўғози қадим Боспор Киммерийский деб аталган. Бу ном, биринчидан, Қора денгизни жанубдан ўраб турган Боспор Фракийский (ҳозирги Босфор) номига ўхшашлигини эслатади (грекча Боспор сўзи «ҳўкиз кечуви» демакдир), иккинчидан, Қора денгизнинг шимолий соҳилини скифлардан аввал банд қилган киммерийларни эслатади. Қора денгиз бўйида бино бўлган қадимий шаҳарларнинг энг каттаси Пантикапей шаҳридир (бу грекча ном эмас, скифлардан олдинги маҳаллий тиллардан бирига мансуб бўлса керак).

Бўғознинг ҳар икки томонидаги кўпгина шаҳарлар сиёсий жиҳатдан Пантикапей билан боғлиқ бўлган, Фанагория улардан энг муҳимидир. Дастлаб улар мустақил шаҳар-давлатлар

бўлган, бироқ улар тез орада маҳаллий қабилаларга қарши босқинчилик қилиш мақсадида бирлашиб шаҳарлар иттифоқини тузганлар, бу иттифоқ секин-аста Боспор подшолигига айланган, Пантикапей унинг пойтахти бўлган.

V—II асрларда Спартокидлар сулоласи бу подшоликнинг бошида турган. Ёзувлар ва танга пулларга қараганда Спартокидлар Пантикапей архонти (архонт — қадимги грек шаҳарларидан сайланадиган олий мансаб) ва улар бўйсундирган маҳаллий қабилаларнинг подшоси деб аталган, кейинчалик бу унвонлар қўшилиб битта бўлган.

Боспор подшолигидаги аҳоли турлари халқлардан иборат бўлган. Бу ерда греклар билан бирга скифлар, сарматлар, синдлар, меотлар ва шу каби халқлар ҳам яшаган. Оқ суяк қулдорлар тоифаси фақат греклардан иборат бўлмай, балки грек маданиятини қабул қилган маҳаллий қабилалар ичидаги зодагонлардан ҳам ташкил топган.

Пантикапей ҳозирги Керчь территориясида бўлган. Керчда Митридат тоғи қад кўтариб туради (Пушкиннинг: «Санчиб ўлдирилгандир бунда Митридат» деган сўзини эсга олинг; Риммнинг толмас душмани, дарҳақиқат, шу шаҳарда санчиб ўлдирилган). Тоғда шаҳар маҳаллалари қазиб топилди. Пантикапей шаҳри зинапояга ўхшаб тоғ бағирларига жойлашган, биноларни тўғри жойлаштириш учун устма-уст террасалар қилинган. Террасаларга тиргак деворлар қурилиб, тоғнинг атрофи қатор кетган ана шундай деворлар билан ўраб олинган, тоғнинг тепасини эса акропол банд қилган, акропол грекча «юқори шаҳар» демакдир, яъни шаҳарнинг ички қалъасидир; қадимги Грециядa бундай қалъалар одатда баланд жойларга қурилган. Пантикапейдаги қазишмаларда иккита тош девор қолдиқлари топилган; ташқари девор билан шаҳар, ички девор билан акропол ўралган.

Боспор подшолиги ғаллакор Кубань ерларининг анча қисмини ўз ичига олган. Дон экиш подшоликнинг Қрим қисмида ҳам ривож топган. Демосфен ўзининг Липтинга қарши сўзлаган нутқида Пантикапейдан келадиган ғалла Афинага келтириладиган ғалланинг ярмини ташкил этганлигини айтади. Бу жуда кўп; ахир, эрамиздан аввалги IV асрда Афина жаҳондаги катта шаҳарлардан бири бўлган ва уни Ўрта денгиз бўйидаги ҳар хил ғалла бозорлари ғалла билан таъмин этиб турган. Боспор подшолигидаги ғалла етиштирадиган қулдорлик хўжаликлари бу вақтга келиб ғоят кучайиб кетган бўлсалар керак. Қулдорлик хўжаликлари тўғрисида Маркс: У «кўпроқ ўз истеъмоли учун ишлайдиган патриархал системасидан тортиб, дунё бозори учун ишлайдиган хусусий плантаторлар системасигача бўлган бир неча босқични босиб ўтади»[1], дейди.

---

[1] *К. Маркс,* Капитал, т. III, Госполитиздат, 1954, 816- бет.

Пантикапейдаги дон сақлайдиган ўралар шаҳарнинг бутун-бутун участкаларини ташкил этган ва умуман қазишмалар вақтида бу ўралар ҳамма вақт чиқиб туради. Дон тўппа-тўғри ўраларга тўкилган ёки хумларга солиб қўйилган. Боспор подшолигида энг катта иззат ва ҳурматга сазовор худо деҳқончилик маъбудаси Деметра бўлганлиги бу ернинг ғалла савдоси ва деҳқончилиги билан боғлиқ бўлса керак.

Бадиий жиҳатдан ажойиб қилиб ишланган эрамиздан аввалги IV асрга оид Пантикапей тангаларида грифон, яъни ярим қуш, ярим шер (Пантикапейнинг ўзига хос герби) оёғида гоҳ буғдой бошоғи, гоҳ осётр балиқни кўрамиз. Пантикапейда балиқ савдоси ғалла савдоси билан баравар катта аҳамият касб этган. Фанагория танга пулларида ҳам ўша вақтда буғдой дони тасвир этилган.

Қадимги дунёда танга пул греклардан тарқалган. Шуниси ҳам борки, жаҳонда энг қадимги танга пуллар грекларда эмас, эрамиздан аввалги VII аср бошида Кичик Осиёда яшаган лидий халқида пайдо бўлган. Ўша вақтдаёқ, VII асрда танга зарб қилиш Грецияга ҳам кириб келади, бу ерда танга пул мустақил равишда вужудга келган бўлиши ҳам мумкин. Қадим замонлардан буён қиймат ўлчови бўлиб келган нодир металл ёмбилари думалоқ ва тухумсимон шакл олиб, уларга давлат тамғаси босилган, шу тариқа танга пул ихтиро қилинган. VI асрда Грециянинг ҳамма ерида танга пул зарб қилинган. Пантикапей тангаси ҳам VI асрда пайдо бўлган.

Қадим замонда танга пул зарб қилиш учун уч хил металл — олтин, кумуш ва мис ишлатилган, улардан кумуш энг муҳим ўрин олган. Қадимий тангалардаги тасвирлар ҳозирги танга пуллардагидан кўра бўрттириброқ ишланган, бадиий жиҳатдан ҳам мукаммалроқ бўлиб, греклар уларнинг сюжетларини кўпинча мифологиядан олганлар. Пантикапейда ва Қора денгиз бўйидаги бошқа грек шаҳарларида қазишмалар ўтказилганда ҳамма вақт танга пуллар учрайди.

Эрамиздан аввалги III асрдан бошлаб Боспор ғалла савдоси Ўрта денгизда Птолемей Мисрнинг жиддий рақобатига дуч келса-да, кенг кўламдаги савдо бўлиб қолаверади. Аммо бу рақобат қул меҳнати эксплуатациясини янада кучайтирган. II ва I аср ўрталарида бутун Ўрта денгиз бўйлаб қулларнинг қўзғолонлари бўлган. Энг катта қўзғолонлардан бири Боспорда рўй берган. Бу эса қулдорлик ва синфий курашнинг анча ривожланганлигини кўрсатади. Херсонесдаги қазишмаларда топилган мармар лавҳадаги ёзувда ўша қўзғолон ҳақида айтилади, бу ёзув машҳур Понтий подшоси Митридатнинг лашкарбошиси Диофант шарафига чиқарилган Херсонес шаҳрининг қароридир. Қўзғолоннинг тарихи ўша ёзув асосида тикланган.

Спартокидлар сулоласидан бўлган сўнгги подшони қуллар ўлдирган, Пантикапейда ҳокимиятни қулларнинг йўлбошчиси

подшонинг қули бўлган ва ўзи скифлардан чиққан Савмак қўлга олган. Шаҳар бир йилга яқин қўзғолончилар қўлида бўлган, сўнгра Савмакни асир қилиб олган Диофант қўзғолонни бостириб, шаҳарни ўзига бўйсундирган. Шундан кейин Боспор Митридат подшолиги қўл остига кирган.

Савмак номи билан зарб қилинган танга пул бизнинг замонимизгача сақланиб келган. Бу тангаларда бошидан нур сочилиб турган қуёш худоси Гелиос тасвирланган. Шу муносабат билан айтиш мумкинки, бундан сал олдинроқ Пергам (Кичик Осиё)да қуллар ҳокимиятни бир қанча вақт давомида қўлга олиб турганлар ва у ерда Қуёш давлати тузилган эди. Қулларнинг қўзғолонлари антик дунёни бир неча марта ларзага солади. Ленин «Давлат тўғрисида»ги лекциясида шу муносабат билан бундай дейди: «Биз биламизки, қуллар қўзғолонлар қилдилар, тўполонлар кўтардилар, гражданлар урушлари очдилар, лекин улар ҳеч қачон онгли кўпчиликни, курашга раҳбарлик қилувчи партияларни тузолмадилар, улар қандай мақсадни кузатиб бораётганликларини аниқ тушунолмадилар, . ҳатто тарихнинг энг революцион пайтларида ҳам ҳамма вақт ҳукмрон синфлар қўлида ўйинчоқ бўлиб қолавердилар»[1].

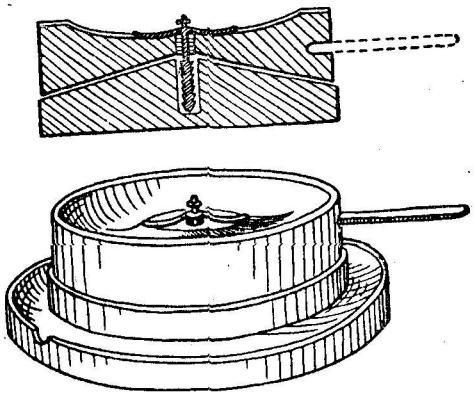

55- расм. Қўл тегирмони

Боспор деҳқончилигининг техникаси антик дунё деҳқончилиги техникаси даражасида бўлган, грек-рим дунёсида эса ер плуг билан ҳайдалиб деҳқончилик қилинган. Пантикапей танга пулларининг бирида сўқа расми солинган. Сўқанинг тиши ётиқ, шотиси эгри ва қўл ушлайдиган дастаси тикка қўйилган. Кубандаги Боспор шаҳридан жуда оғир темир сўқа тишлари топилган. Боспорда темир ўроқлар кўп учрайди.

Дон дастлаб ёрғучоқларда янчилган, антик авторларнинг маълумотларига қараганда, ёрғучоқларда чўрилар ишлаган. Неолит давридан то антик даврга минг йиллар давомида ёрғучоқлар деярли ўзгармаган. Аммо эллинизм даври бошларида ун тортиш техникаси тамомила такомиллаштирилган. Эрамиздан аввалги IV—III асрларда қўл тегирмони тарқалади. Қўл тегирмон устма-уст қўйилган иккита думалоқ ясси тошдан ибо-

[1] *В. И. Ленин,* Асарлар, 29- т., Ўздавнашр, 506- бет.

рат бўлиб, бу тошларни айлантириб ун тортганлар. Қўл тегирмон дастлаб Италияда ихтиро қилинган бўлса керак.

Қичикроқ тегирмонлар қўл билан айлантирилган, катталарига қуллар ёки ҳайвонлар қўшилиб айлантирилган. Тегирмоннинг пастки тоши қавариқ, устидагиси ботиқ бўлиб, икки тош ўртасига дон тўкилган. Бу ихтиро тез орада Боспорга ҳам ёйилади ва эрамиздан аввалги II асрдан бошлаб қўл тегирмонлар кўп учрайди. Қулдорликка асосланган хўжалик системаси қўл тегирмонларнинг ҳамма ерда кенг тарқалишига ёрдам беради, чунки қулни тегирмонга қўшиб ҳолдан тойиб йиқилгунча ишлашга мажбур этиш мумкин бўлган. Антик дунё авторлари бу меҳнатни энг оғир меҳнат деб ҳисоблайдилар.

Аммо бундан кейинги тараққиётга қулдорлик системасининг ўзи ғов бўлган. Эрамиздан аввалги I асрда Рим давлатида сув тегирмони ихтиро қилиниб, қул меҳнатини сув бажарса-да у унча кенг тарқалмайди. Бундай тегирмонлар қазишмаларда ҳеч ерда топилган эмас, улар фақат антик дунё авторларининг ҳикояларидангина маълум.

Гап шундаки, қул меҳнати сув меҳнатидан кўра арзон бўлган.

Антик дунё моддий маданиятининг бир тармоғи — заргарлик санъати қабристонлардан топилган буюмлар туфайли бошқа ерлардан кўра СССРда яхшироқ текширилган. Антик дунёга оид ғоят гўзал олтин бадиий буюмлар бизда жуда кўпки, бунақаси на Грецияда ва на Италияда бор. Бу буюмлар Қора денгиз бўйидаги грек қабристонларидан ва, шунингдек, скиф подшоларининг қабрларидан топилган. Скиф подшоларининг қабрларидан топилган нарсалар ҳақида юқорида гапирган эдик. Бу ерда қулдорлик тузумининг Маркс айтиб ўтган хусусияти чўққисига етгандир. Маркс бундай деган эди: «Қадимги кишилар қўшимча маҳсулотни капиталга айлантиришни сира ўйлаган эмаслар. Бу нарса уларда бўлган тақдирда ҳам озгина бўлган, холос. Гапнинг ўз маъносидаги қимматбаҳо буюмларни йиғиш одатининг кенг кўлам олганлиги уларда нақадар кўп устама маҳсулот мутлақо ишлатилмасдан ётганлигини кўрсатади. Улар устама маҳсулотнинг анчагина қисмини унумсиз нарсаларга, бадиий асарларга, диний эътиқод буюмларига, жамоат ишларига сарф қилганлар»[1].

Боспор подшолигидан топилаётган заргарлик буюмлари шакл жиҳатидан нафислиги ва соддалиги билан эллин заргарлик буюмларидан фарқ қилади. Қазишмаларда олтин исирғалар кўпроқ учрайди, баъзан уларга кичик-кичик олтин ҳайкалчалар тақилганлари учрайди. Гоҳ дафна, гоҳ зайтун, гоҳ эман баргларининг айнан аслига ўхшатиб ишланган олтин гултож ҳам кўп

---

[1] *К. Маркс,* Теория прибавочной стоимости, т. II, ч. 2, Партиздат ЦК ВКП(б), 1936, 204- бет.

топилади. Олтиндан ишланган эман ёнғоғи шаклидаги мунчоқлар ҳам учрайди.

Барча грек шаҳарларида сопол идишларнинг бўлаклари ҳаддан ташқари кўп топилади. Қадим бундай идишлардан кенг фойдаланганлар. Амфора (кўза) энг кўп ишлатиладиган идишдир. Унинг ичига ҳар хил нарсалар солиб ташиганлар. Амфорага кўпроқ дон, вино, ёғ, сув; балиқ ва шу каби нарсалар солганлар. Кемаларнинг катта-кичиклиги уларга сиғган амфоралар сони билан белгиланган. Амфора — оғзи тор, тагидан юқорига томон кенгайтириб ишланган, икки дастали кўркам идиш.

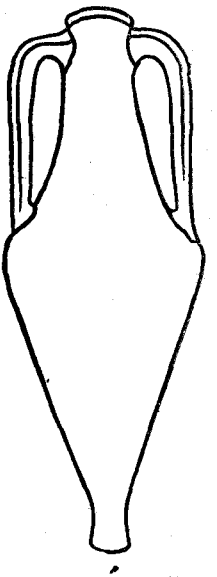

56- расм. Амфора

Дон, вино ёки сув сақлаш учун амфорадан бошқа яна пифос деган идишдан ҳам фойдаланганлар. Бу — катта сопол хум. Унинг ичига ҳар қанақа катта одам ҳам сиғаверади. Бизда, одатда, Диоген бочка ичида яшаган дейдилар, бу нотўғри гап. Грекларда бочка бўлмаган. Мавжуд ҳамма маълумотларга кўра Диоген худди пифос ичида яшаган. Рўзғорда пифос бочка ўрнида ишлатилган, каттароқ пифос ерга кўмилганида омборга ҳам эҳтиёж бўлмаган.

Грекларнинг ҳамма идишлари кулолчилик чархида ишланган, рўзғорда ишлатиладиган идишлар яхши пиширилганлиги ва лойининг сифати яхши бўлганлигидан сариқ ва пушти ранг бўлган. Бундай идишлар билан бир қаторда бадиий нақшдор сопол буюмлар ҳам кенг ишлатилган.

Бадиий сопол буюмлар нақш солишдан олдин ва нақш солингандан кейин ҳам икки марта пиширилган. Греклар сопол буюмларга нақш солиш ёки кўпинча бутунлай қоплаш учун VI—III асрларда ишлатган қора лак нозик йилтироқлик берган. VI аср қора суратли вазалар асридир. Шу даврдан бошлаб нақшлар реалистик мазмун олган, идишларда мифологияга доир ёки ҳаётдан олинган ҳар хил манзаралар пайдо бўлган. Бу нақшларнинг ҳаммаси ҳам ўша вақтда қора силуэтлардан иборат бўлган. Бу силуэтлар қора лак билан идишларнинг табиий қизғиш фонига солинган.

V—IV асрларда қизил суратли вазалар ишланган. Бу ерда, аксинча, буюмларни бутунлай қора лакка бўяб, суратлар ва атрофидаги нақшлар сополнинг табиий рангида қолдирилган, баъзи жойлари қора лак билан устидан қўшимча чизиқлар берилган, шу тариқа чизма рассомликнинг нодир асарлари юзага келган. Бу даврда ваза нақкошлиги ғоят равнақ топган, ундаги нақшларда ҳаракат ва кайфият ажойиб тарзда жуда нафис чи-

зиқлар билан берилган. Мифологиядан олиниб чизилган манзаралар Гомер ва трагиклар яратган асарлардаги асосий эпизодларни тўла кўрсатиб беради. Маиший ҳаётдан олинган манзараларда ҳаммадан кўп базм, сайр, ҳаммомда чўмилиш ва ҳоказолар тасвирланган. Кишиларнинг якка тарзда, рўзғор буюмлари эса айнан тасвир этилган.

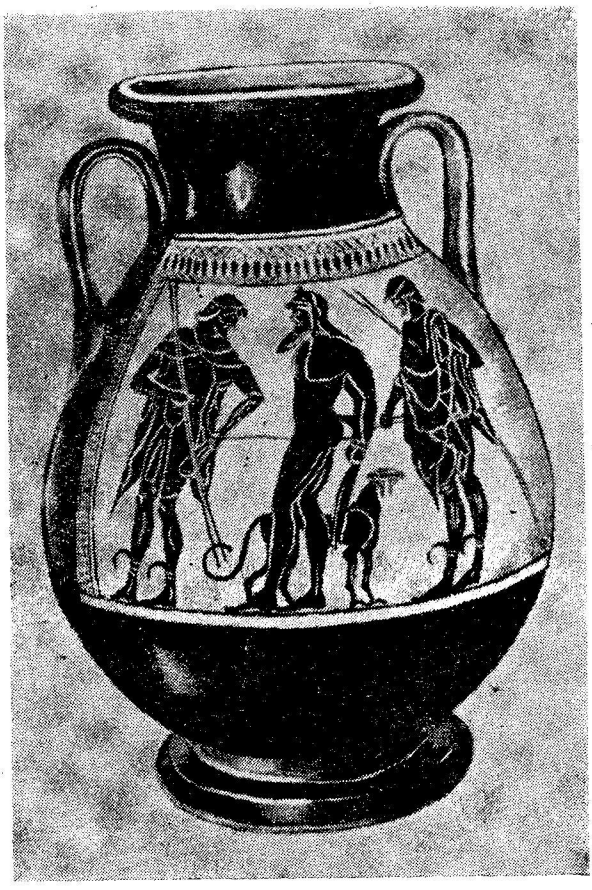

57- расм. Қора суратли идиш.
Керчдаги Митридат тоғидан топилган

IV асрда сопол буюмларни безашда баъзан оқ, қизил, олтин ранг, сариқ, яшил ва кўк бўёқлар ишлатила бошлаган. Бу хил бўёқлар эрамиздан аввалги III асрда эллин идишларида ишлатилганлиги маълум. Бутунлай қизил бўёқ ишлатилганда ҳам (бу ранг кўп ишлатилган) бундай вазани қизил суратли ваза деб атаб бўлмайди. Чунки қизил суратли термини қизил бўёқ

ишлатилмаган, табиий ранги сақланган идишларгагина ишлатилади.

Боспорга шишадан ишланган идишларни унинг ватани — Мисрдан келтирилган. Шиша Мисрда бронза давридаёқ ихтиро қилинган. Мисрда идишдан ташқари, шишадан ҳамма вақт жуда кўп мунчоқлар ишлаб келинган. Мисрнинг шиша мунчоқлари Пантикапей орқали Шарқий Европага келтирилган. Бу мунчоқлар Юқори Волга, Юқори Кама бўйларигача келтирилган, Пантикапейда улар жуда кўп бўлиб, энг арзон зеб-зийнат буюмлари ҳисобланган.

58- расм. Қизил суратли идиш

Грециядa бўлгани каби Боспорда ҳам кичкина сопол ҳайкалчалар кенг тарқалган. Бу ҳайкалчаларнинг ўртача катталиги 15 *см* бўлган. Улар кўпинча причёскаси ҳурпайтирилган ёки соябонли кенг шляпа кийган, юзида табассум ва равон ҳаракатли шаҳарлик ёш жувонлар қиёфасида тасвирланган. Эркак ва болалар ҳайкалчалари ҳам шу тариқа қувноқ тасвирда ишланган. Худолар ва қаҳрамонларни тасвирлаган ҳайкалчалар ҳам бўлган. Театр маскаларининг нусхалари ҳам учрайди.

Боспор шаҳарларида майда молларнинг суяклари кўпроқ учрайди, қора молларнинг суяклари кам, чўчқаларнинг суяклари ундан ҳам кам учрайди. От суяклари унча кўп эмас, негаки греклар скифлардан фарқ қилиб от гўштини емаганлар.

Археология қадимги грекларда, шу жумладан, Боспор грекларида ҳам бадан тарбия тараққий қилганлигини тасдиқлайди. Қадимги спортсменларнинг зарур асбобларидан стригил деган нарса қазишмалар вақтида тез-тез топилиб туради. Стригил темир ёки бронзадан эгиб ясалган куракча бўлиб, машқ ва мусобақадан кейин баданни қоплаб олган ёғ ва қумни шу асбоб билан қириб олганлар, шу билан бирга бадан уқаланган ҳам, Стригил савол аломатига ўхшайди. Сўнгра арибалл деган идиш ҳам кўп учрайди. Арибалл атлетикнинг баданига суркаладиган ёғ идишидир. Арибалл шарсимон идиш, ўрта белида қулоғи бўлиб, ундан тасма ўтказилган.

Пантикапейда кичкина бир сағана очилган. Ундаги қабр тошида фақат стригил, арибалл, пахмоқ сочиқлар ва дафна барглари сурати солинган; сағана ичига ўлик кўмгандан кейин қабр ичига стригил ва арибаллар қўйилган. Антик дунё спортчилари юксак рекордларга эришганлар. Бунинг сабаби маълум, антик дунёда спорт минг йилдан ортиқроқ вақт тараққий қилиб келган (унда спорт эрамиздан аввалги VIII асрда бошланиб, равнақи эрамиздан аввалги IV асрдан эрамизнинг II асригача давом этган ва эрамизнинг IV асрида йўқ бўлиб кетган).

59- расм. Мармардан ишланган карбартма сурат. Унда худо Вакхнинг йўлдоши Силен тасвирланган. *Керчдан топилган*

Боспор гимнастлари умумгрек мусобақаларида қатнашганлар ва унда катта мукофотлар олганлар. Буни Боспор подшолигидан топилган панафиней амфоралари тасдиқлайди, бу амфоралар Афинадаги спорт мусобақаларида ютиб чиққан ғолибларга мукофот тариқасида берилган. Уларнинг шакли оддий амфораларга ўхшайди, усти бадиий нақшлар билан безатилганлиги жиҳатидан фарқ қилади. Муштлашиш ўйинида ғолиб чиққанга берилган амфорада муштлашиш ўйини, чопқирга берилган амфорада югуриш ўйини тасвирланган ва ҳоказо. Бундан ташқари, бу идишларнинг ҳар қайсисида маъбуда Афина сурати солинган; чунки панафиней ўйинлари ўша Афинага бағишлаб ташкил этилган.

Боспор шаҳарларидаги уйлар яхшилаб тарашланган оҳактош палахсаларидан солинган. Уйларнинг томлари қазишмаларда кўп топиладиган жуда оғир (ҳар бири 29 килограммгача келадиган) сопол черепицалар билан ёпилган. Пантикапейда спартокидлар ҳукмронлиги даврида подшога қарашли черепица заводи бўлиб, унинг маҳсулотига подшо тамғаси босилган. Уйлар ташқарига яланг деворлар билан ўраб олинган, одамлар турадиган хоналар ва хўжалик бинолари ҳовли саҳни атрофида жойлашган. Одам турадиган хоналарнинг сувоғи рангдор панеллар билан безалган.

Боспор греклари ўликни кўпинча чўзилтириб кўмганлар, бироқ ўликни куйдириш одати ҳам кенг тарқалган. Ўлик ёнига кўпинча танга пуллар қўйилган, негаки, кемачи Хорун ўликни нариги дунё дарёларидан олиб ўтгани учун ўлик унга кечув пули тўлаши лозим экан. Кўпчилик қабрларнинг усти текис

бўлган, бироқ мозор қўрғонлар ҳам учрайди. Қабрлардан кўп вақт олтин буюмлар топилганлиги сабабли революциядан аввал Керчда махсус омадлилар касби, яъни хазина қидирувчилар пайдо бўлган.

Баъзан бу ердаги мозор қўрғонлар катта тош дахма устини қоплаб турган юпқа тупроқдан иборат бўлади. Бу дахмалардан энг яхшиларининг тепаси чор қирра ёки доира шаклидаги харсанглар бир-бирига мингаштириб қўйилган чиройли тош гумбазлар билан ёпилган. Қўрғонли ва қўрғонсиз кўпгина дахмалар нақшинкорликлари билан машҳур. Энг ажойиб қабрлар эрамиздан аввалги IV асрга мансубдир.

60- расм. Сфинкс суратли идиш. *Кубандаги фанагориядан топилган*

Энг машҳури Керчдаги (эрамиздан аввалги IV асрга оид) подшо қўрғонидир, бу мозор қўрғон Боспор подшоларидан бирининг гўри бўлса керак. Қабр таланган, бироқ мозор қўрғон ичидаги муҳташам бино жуда яхши сақланган. Тош териб ишланган, тепаси поғонали узун коридор тўғри тўрт бурчакли дахмага олиб келади. Дахманинг тепаси бир-бирига мингаштирилган доиралардан териб ясалган гумбаздан иборат, оқ тошлардан усталик билан терилган бу доиралар бежирим, чиройли ва нафисдир.

Керчь бўғозининг Кубань соҳилидан топилган ажойиб мозор қўрғон ҳам IV асрга оиддир. Большая Близница қўрғонида поғона-поғона равоқли дахмада жиҳозлари ва коҳина Деметра шарафига қилинадиган байрам тасвир этилган олтин буюмларга қараганда, шу коҳинанинг қабри очилган. Олтиндан ясалган раққосалар ҳайкалчалари айниқса гўзалдир. Буюмлари ўғирланган қўшни дахманинг поғонали равоқ тошида катта қилиб Деметранинг бош сурати ясалган.

Фанагориядаги аёл қабридан ҳайкалчалар шаклида ясалиб турли рангларга бўялган учта сопол идиш топилди; буларнинг бири сфинкс сурати, иккинчиси Афродит ва учинчиси булбулигўё бўлиб, антик дунёга хос турли рангга бўялган ҳайкалчаларнинг мукаммал намунасидир. Сфинкс кўк кўзли, малла соч гўзал аёл суратида тасвирланган, қизил ранг.бош кийимидаги гуллар сариқ тусга бўялган.

Ундан кейинги эллин замонидан бир қанча деворий нақшлар, масалан, эрамиздан аввалги II асрга оид, Керчда топилган Пигмейлар дахмасидаги нақшлар ҳозирги кунгача сақланиб қолган.

Бу дахма деворларида турналар билан олишаётган пигмейлар тасвир этилган.

Керчь ёнида антик дунёнинг иккита шаҳарчаси — Тиритака билан Мирмекий шаҳарчаси муттасил текширилмоқда. Балиқ тузлаш учун қурилган бинолар (булар айниқса Тиритакада кўп) ва вино пишириш учун қурилган бинолар (бунақалари айниқса Мирмекийда сероб) жуда кўп топилганлиги кенг бозор учун тайёрланганлигини кўрсатади. Балиқчилик билан виночилик хўжаликлари Пантикапей шаҳри бўсағасидаги бу икки шаҳар иқтисодининг асосини ташкил қилган.

Балиқ (Дон, Кубань дарёларида, Азов ва Қора денгизда ушланган балиқлар) Боспордан Ўрта денгиз бўйидаги шаҳарларга жўнатилган. Винони маҳаллий грекларгина эмас, улар билан бирга скифлар ва сарматлар ҳам истеъмол қилган. Узумчилик Боспор подшолигида кенг ёйилган. Грекча «Мирмекий» сўзи чумоли демакдир, шунинг учун Мирмекийда зарб қилинган танга пулларга чумоли сурати солинган. Пантикапейдан сал жануброқда эрамиздан аввалги V асрда Афина билан яқиндан боғланган Нимфей шаҳри бўлган. Бу шаҳар Афина давлати гуллаган даврда унинг шимолдаги таянч пункти бўлиб хизмат қилган. Перикл бу шаҳарга бир неча марта келган. Нимфейда Таранни ўлдирган Афина қаҳрамони Гармодий шарафига битилган ёзув топилган. Нимфей танга пулларида нимфа боши тасвир этилган.

Танаис грекларнинг энг шимолий ва энг олис мустамлакаси бўлган. Пантикапейдаги грек ёзувларида эллин ва рим номлари 75%, маҳаллий номлар 25% ташкил этган бўлса, Танаисдаги грек ёзувларида эллин ва рим номлари 60%, маҳаллий номлар эса қарийб 40% ни ташкил этган. (Маҳаллий қабилаларга мансуб бўлган кўпгина кишиларнинг эллин ва рим номларини олганликларини ҳам назарда тутиш керак, албатта).

Шаҳар дарё номи билан аталган. Дон дарёси қадим Танаис деб аталган. Шаҳар Доннинг қуйилиш жойида, бизнинг Ростовдан қуйироқда Недвиговка хутори яқинида жойлашган. Шаҳар ўртасида тош деворлар билан ўраб олинган акропол, унинг ёнида пристань бўлган, акропол атрофида аҳоли яшайдиган районлар жойлашган, бу районлар кўтармалар билан ўраб олинган. Грекларнинг бадиий идишлари ва бошқа эллин буюмларининг кўп топилиши грекларнинг шу энг шимолий шаҳри ўрта денгиз ва Қора денгиз бўйидаги грек шаҳарларига жуда яқин бўлганлигини кўрсатади.

Қримнинг ғарбий соҳили Боспор подшолигига кирмаган. Ҳозирги Севастополь яқинидаги, денгиз бўйлаб борганда ундан 3 *км* ғарб томонда жойлашган Херсонес бу ерда асосий шаҳар бўлган. Уни Қора денгизнинг жанубий соҳилидаги Понт Гераклеясидан келган мусофирлар қурган, Гераклеяни эса, ўз навбатида, Кориниф бўйинидаги Дорийга қарашли Мегара шаҳридан келган мусофирлар қурган.

Грекча «херсонес» ярим орол демакдир. Шаҳар дарҳақиқат кичикроқ ярим оролда жойлашган, у ярим орол Гераклея деб аталган ва у қадим Херсонес шаҳрига қарашли ер бўлган. Шаҳарнинг анча қисми қазилган. Ҳозир ундаги баъзи қадимги кўчалардан юриш мумкин. Аммо қазилган уйларнинг баъзиларигина антик дунёга хос бўлиб, кўпчилиги Византия замонига оиддир. Херсонес ўрта асрларда ҳам катта шаҳар бўлган. Шаҳарнинг атрофи тош деворлар билан ўраб олинган; деворлар уч қават бўлиб, бири грекларники, бири римликларники ва бири византияликларникидир.

В. И. Ленин «Давлат ҳақида» деган асарида бундай дейди: «Қулдорлик давлатида монархия, аристократик республика ёки ҳатто демократик республика бўлганини кўрамиз. Ҳақиқатда идора қилиш формалари жуда ҳам турли-туман бўлса-да, лекин ишнинг асли бир хил бўлиб қолаверган: қуллар ҳеч қандай ҳуқуққа эга бўлмаганлар ва эзилган синф бўлиб қолаверган, улар одам қаторида саналмаганлар»[1]. Бу ерда айтиб ўтилган давлат формаларининг ҳаммаси ҳам Қора денгиз мустамлакаларида мавжуд бўлган. Масалан, Пантикапей дастлаб аристократлар республикаси, кейин монархия бўлган.

Антик Херсонес демократик қулдорлик республикаси бўлган. Унинг сиёсий тузумини тавсифлаш учун херсонликлар қасами деб аталган, эрамиздан аввалги IV—III асрларга оид, мармар тошга ёзилган ҳужжат муҳимдир; бу СССРдаги антик дунё ёзувлари орасида энг ажойибидир. Бу ёзув қазишмалар вақтида икки бўлиниб: аввал хатнинг охирги қисми, бир йилдан кейин бош қисми топилган, аммо бу икки бўлак синган жойидан бир-бирига жуда тўғри келади.

Ҳар бир граждан «на эллин фойдасига ва на варвар фойдасига Херсонесга ҳам, Керкинитидага ҳам, Гўзал Гаванага ҳам хиёнат қилмасликка, аммо херсонликларни халқ учун қўриқлашга, демократияни бузмасликка ва хиёнат қилмоқчи ва бузмоқчи бўлган кимсага йўл қўймасликка, балки шаҳар демиургларига хабар қилишга» Зевс, Ер, Қуёш, Дева номи билан қасамёд қилиши лозим бўлган. Бу ерда «демократия» сўзи шундай ишлатилган. Кейин яна бир қанча шу каби қасамлар давом эттирилган, жумладан, «демиург вазифасида ва кенгаш аъзоси вазифасида мумкин қадар яхшироқ хизмат қилиш», «ҳеч бир сирни эллинга ҳам, варварга ҳам айтмаслик», «судда қонунга мувофиқ овоз бериш» (гражданлар навбат билан судда иштирок этган бўлсалар керак), «четдан олиб келинадиган ғаллани Херсонесдан бошқа ерда сотмаслик» ҳақидаги қасамлардир (қасамда хўжаликка доир бирдан-бир мана шу кейинги модда Боспордаги

---

[1] *В. И. Ленин,* Асарлар, 29- т. Ўздавнашр, 499—500- бетлар.

сингари, Херсонесда ҳам, ғалла савдоси ғоят муҳим ўрин тутганлигини эслатади). Буларнинг ҳаммаси қасамни бузган тақдирда: «менга ер ҳам, денгиз ҳам унум бермасин, хотинлар ажойиб болалар туғиб бермасин» деган афсун билан тамом бўлади.

Херсонес мармар ёзувларидан яна икки мисол келтирса бўлади, уларнинг иккиси ҳам эрамиздан аввалги III асрга оиддир. Биринчи ёзувда бундай дейилган: «Халқ Ктесий ўғли Агасиклга — гарнизон ҳақида декрет таклиф этган ва уни ташкил қилган, текисликдаги токзорларни чегаралаган, собиқ девор қурувчига, бозор жой қилган, собиқ стратегга (яъни лашкар бошига), собиқ коҳинга, собиқ гимнасиархга (яъни гимнастика ўйинларининг назоратчисига), собиқ агрономга (яъни бозор назоратчисига) ҳайкал қўйди. Катта қулдорлардан бўлган Агасикл навбат билан бир қанча давлат лавозимларини эгаллаб келган бўлса керак; биз учун бу ёзувдан Херсонесда қандай лавозимлар муҳим бўлганлиги маълум.

Иккинчи ёзув маҳаллий тарихшуносга бағишланган: «Халқ Гераклид ўғли Сирискни азбаройи Деванинг (яъни маҳаллий худонинг) пайдо бўлишини тасвир этгани ва ўтмишда шаҳарлар ва подшолар билан бўлган дўстона муносабатларни ҳақиқий тарзда ва давлатга муносиб равишда тадқиқ қилгани учун ҳурматлайди». Бу ёзув маҳаллий маданиятнинг тараққий қилганлигини кўрсатади.

Геракл ярим оролида Херсонес деворларидан ташқаридаги ер юзасида бир неча ўнлаб қадимги грек қишлоқ хўжалик қўрғонларининг харобалари сақланган. Бу қўрғонлардаги участкаларни бир-биридан ажратиб турган уватлар ҳозиргача сақланиб қолган. Узун-узун тўғри кўтармалар ва тош деворлар бутун ярим оролни тўғри бурчакли участкаларга бўлиб ташлаган. Агасиклга бағишланган ёзувда ана шу чегаралардан бири ҳақида гапирилган бўлса эҳтимол. Ёзувда фақат токзорлар ҳақида айтилган, дарҳақиқат, ярим орол токзорлар билан банд бўлган бўлса керак. Кичик-кичик участкалар бошқа экинзорлар учун торлик қиларди, албатта. Қўрғон харобалари қазилганида узум сиқадиган ва унинг суви оқиб тушадиган тарновчали тахтачалар кўп топилди. Токчиларнинг темирдан ғалати қилиб эгиб ясалган вазмин пичоқлари ҳам учрайди.

Археологлар ҳисобига қараганда бу токзорларда 4000 га яқин қул ишлаган, шаҳарда эса эҳтимол уларнинг сони кўпроқ бўлган. Мазкур қасамда айтилганига қараганда муҳим ғаллакорлик ҳам қулдорларнинг плантацияларида ривожлантирилган бўлса керак, аммо бу плантациялар олисроқда бўлган. Қрим даштининг бир қисми шаҳарга қарашли бўлган. Херсонесдан плугларнинг темир тишлари ва темир ўроқлар топилди.

Херсонесда қазиб чиқарилган кулолчилик устахонасида бир неча хумдон бўлган. Бунда амфоралар, қора лак бериладиган

идишлар ва ҳайкалчалар ясалган. Устахонада 15 тача қул ишлаган.

Херсонес дастлаб тўғри планлаштирилган: тўппа-тўғри кўчалар бир-бирини кесиб ўтган. Грецияда бундай геометрик шаклида планлаштириш иши эрамиздан аввалги V асрда, Херсонес бино бўлаётган вақтларда пайдо бўлган. IV асрда планлаштириш усули кенг қўлланила бошлаган, унгача грек шаҳарлари бетартиб, кўчалари қинғир-қийшиқ бўлган. Херсонесда сопол сув қувурлари бўлган.

Грекларнинг бошқа шаҳарларидаги каби Херсонесда ҳам спорт тараққий қилган. Стригиллар кўп учрайди. Шу нарса муҳимки, Агасиклга бағишланган ёзувда гимнасиарх лавозими стратег ва коҳин лавозими билан бир қаторга қўйилган.

Херсонесда эрамиздан аввалги II асрга доир кичикроқ хонаки ҳаммомнинг парчинли поли қазиб чиқарилган. Полга рангли чиғаноқчалар билан ҳаммомга кирган иккита яланғоч ёш жувон сурати солинган. Бири сочини тўғриламоқда, иккинчиси кўйлагини ечмоқда. Туришлари эркин ва табиий; бу нақшнинг бутун композицияси бизда антик дунё парчинларининг энг яхши намуналари мавжудлигини кўрсатади.

Херсонеснинг бой қабрларидаги заргарлик буюмларининг юксак сифати кишини ҳайратда қолдиради. Шаҳар девори тагидаги IV аср сағанасидан топилган олтин исирға жуда ҳам ажойибдир. Бу сағанадан умуман жуда кўп олтин буюмлар топилди. Исирғанинг юқори қисмида гул сурати ишланган, қуйи қисмида иккита гулдор дарахт, улар тагида кифар чалиб ўлтирган аёл, икки дарахт ўртасида эса қанотли ғалаба маъбудаси тўртта отни ҳайдаб тургани тасвирланган. Исирға бениҳоя нафис ишланган: одам ва отлар тирноқнинг ярмича келмаса ҳам ажойиб тарзда гўзал қилиб моҳирона ишланган. Бундай исирғалар Феодосиядан ҳам топилган. Херсонес танга пулларида кўпроқ Артемида тасвирланган, у маҳаллий маъбуда Дева билан тенг ҳисобланган.

Олвия Буг лиманида, ҳозирги Николаевдан 35 *км* пастроқда жойлашган. Грекча «олвия» бахтли демакдир. Олвия топилмалари Пантикапей ва Херсонесдан топилган нарсаларга ўхшайди. Олвияда ҳаммадан кўра турар жойлар яхши текширилган. Қамбағал ва бойларнинг бир қанча уйлари очилган. Катта қулдорларнинг уйлари кўп хонали, қатор-қатор устунли ва ичкари, ташқари ҳовлиси бўлган. Кўчалар тўппа-тўғри. Шаҳар эрамиздан аввалги VI асрда — Греция шаҳарларидан олдин планлаштирилган бўлган. Энг катта кўчасининг кенглиги 10 метр, бошқа кўчаларининг кенглиги 3 метр бўлган. Қалъанинг тош деворлари ковлаб очилди.

Археология Олвиянинг чегаралари шаҳар гуллаган пайтда кенгайиб, тушкунлик вақтида торайиб борганлигини аниқлади. Олвиянинг сиёсий тузуми (қулдорлик демократик респуб-

лика) Херсонес тузумига яқин бўлиб, у ҳам ёзувлар асосида яхши ўрганилган. Олвия тангаларида кўпроқ дельфинга ҳужум қилаётган бургут тасвирланган.

Грек шаҳарлари денгизга бевосита туташган территорияларнигина банд қилган. Шу чегарадан наридаги Қора денгиз бўйининг шимолида маҳаллий аҳоли, ҳар хил қабилалар яшаган; греклар бу қабилаларни ўзларига бўйсундиришга ва эксплуатация қилишга уринган. Қора денгиз бўйи шимолининг тарихи антик дунё маданияти билан маҳаллий маданиятнинг ўзаро мураккаб таъсирида тараққий қилиб борган. Антик давлатларнинг юксак маданий муваффақиятлари кўп жиҳатдан маҳаллий аҳолини шафқатсиз эксплуатация қилиш, қуллар меҳнатини эксплуатация қилишга асосланган.

* * *

Рим истилочилари Қора денгиз соҳилларига нисбатан кечроқ, эрамиздан аввалги I асрда кириб келади. Бу вақтда улар Ўрта денгиз бўйларидаги мамлакатларни ўзларига асосан бўйсундириб бўлган эдилар. Римнинг сўнгги хавфли рақиби Митридат ўзининг сўнгги бошпанаси Пантикапейда ҳалок бўлгандан кейин, Боспор тахтига кўз олайтирган ҳар хил даъвогарларнинг курашлари кўпинча Римдаги граждан урушлари билан боғлиқ эди. (Бу тахт даъвогарлари ҳокимият учун кураш олиб бораётган турли Рим партиялари билан иттифоқ тузардилар.) Римликларнинг ўзлари денгизнинг жанубий соҳилларини эгаллаб олганларидан кейин ўша аср ичида шимолий соҳилни босиб олишга интилган эмаслар, бироқ шимолий соҳилдаги давлатларнинг ўзлари дастлаб иқтисодий жиҳатдан Римга бўйсунишга мажбур бўлганлар. Шимолий соҳил подшолари ва шаҳарлари Цезарь вақтидан бошлаб Римнинг талабига мувофиқ қадим замоннинг асосий валютаси бўлган кумуш тангалар зарб қилишдан воз кечишга мажбур бўлганлар. Ўша вақтдан бошлаб бутун Қора денгиз бўйида Рим кумуш тангаси муомалага кирган. Олтин ва мис пулларни эса шаҳарлар ўзлари зарб қилаверганлар.

Бизнинг эрамизга яқин Боспор тахтига янги сулола келади. Бу сулолага асос солган Аспург римликлардан мустақил ҳокимиятга эга бўлган-у, бироқ Тиберия вақтида Тиберий ва Юлий деган латин исмларини қабул қилган. Шу вақтдан бошлаб унинг бутун авлоди Тиберий Юлий номи билан аталган (бу номлардан кейин шахсий номлари айтилган). Эрамизнинг IV асригача ва шу асрда ҳам (Боспор подшолиги қулагунча) шундай бўлган. Бундан ташқари, ёзувларда Рим билан бўлган алоқа «Цезарь дўсти, римликлар дўсти» деган унвон билан уқтирилган. Эрамиздан аввалги I асрдаёқ пайдо бўлган ва албатта номига қўшилиб айтиладиган бу подшо унвонлари

ҳам эрамизнинг IV асригача давом этган. Аспург подшолик қила бошлаган замондан буён Боспор тангаларининг бир томонига подшо расми, иккинчи томонига Рим императорининг расми зарб қилинган.

Эрамизнинг I асри ўрталарида Клавдий замонида Рим қўшинлари Қора денгизнинг шимолий соҳилларида пайдо бўлади. Улар ҳатто Азов денгизи орқасида ҳам жанг қиладилар. Шу вақтдан бошлаб Рим гарнизонлари доим Херсонесда, вақт-вақти билан Пантикапейда ҳам турган. Шундай бўлсада, Боспор подшолари ҳукмронликларини сақлаган. Херсонес эса римликлардан қайта-қайта номига эркинлик олган ва шу муносабат билан ўз тангаларида «эркинлик» сўзи зарб қилинган.

Четга чиқариладиган ғалла етиштириш Қора денгиз шимолий соҳили экономикасининг негизи бўлиб қолган. Бу ҳақда аввалгидек ёзувлар ва кўпдан-кўп ғаллахоналар буни тасдиқлайди. Балиқчилик ва виночилик ҳам ўз аҳамиятини сақлаб қолган. Бошқалардан кўра яхши ўрганилган Тиритакадаги тузлаш корхонаси (кўп корхоналардан бири) Рим замонига оиддир. Бу корхона бир йил ичида 13 минг центнер маҳсулот тузлаб беришга мўлжалланган ва унда ками 15 та қул ишлаган. Боспор подшолигида бундай корхоналар эҳтимол кўп бўлгандир. Тиритака ва Мирмекийдан топилган нарсаларга қараганда римликлар вақтида виночиликда пресслар ишлатилган.

Рим авторларидан Витрувий бурама ва ричагли пресслар-ни тилга олади; Боспордан ричагли пресслар топилган. Римнинг бошқа ихтиролари, чунончи: такомиллаштирилган (ғилдираклар, тупроқ қатламини кесадиган кесгич ва тупроқни ағдарадиган ағдарма тиш ва ҳоказо ўрнатилган) плуглар, ўроқ машина, сув тегирмон ва бошқалар Қора денгизнинг шимолий соҳилларида тарқалганини ҳали билмаймиз. Ҳар ҳолда қулдорлик тузуми бундай ихтироларнинг Римда кенг қўлланилишига йўл қўймаган, буни биз юқорида тегирмон мисолида кўрган эдик.

Рим замони киритган ва ҳозиргача аҳамиятини сақлаб келаётган янгилик дераза ойнасидир. Дераза ойнаси эрамизнинг I асрида Италияда ихтиро қилиниб, тез вақт ичида мамлакатнинг шимолий областларида жуда кенг тарқалиб кетади ва унга шу областларнинг об-ҳавоси ҳам ёрдам берган. Бундай ойналарнинг қолдиқлари Херсонес ва Пантикапейда Рим замонидаги бинолардан топилган. Антик дунё ойналари бизнинг ҳозирги замон ойналаримиздан қалинроқ бўлган.

Грекларнинг антиқа сопол идишлари қора лок билан қопланганги сингари, Рим замонининг сопол идишлари қизил лок билан қопланган. Уларнинг фарқи локнинг рангидагина эмас. Қора лок билан қопланган идишларга нақш ва суратлар

чизилган бўлса, қизил лок билан қопланган идишларнинг нақш ва суратлари қавартма бўлган.

Қизил лок сурғуч тусида бўлиб жуда пишиқдир. Қавартмаларда кўпинча барглар, мева ёки гуллар тасвирланган, улар ботаника жиҳатидан жуда аниқ чизилган. Қизил лок қопланган идишлар ҳамма ерда, шу жумладан Қора денгизнинг шимолий соҳилларида ҳам кейинги эллин даврида пайдо бўлган, рим даврида эса кенг ёйилган. Бундай идишларнинг кўп бўлганлиги туфайли хронологияси ҳам аниқдир.

61- расм. Қизил локли идиш. *Олвиядан топилган*

Спорт рим даврида ҳам антик шаҳарлар ҳаётига хос хусусият бўлиб қолаверган. Стригиллар Пантикапейдан Херсонес ва бошқа жойлардан ҳам кўп топилади. Херсонесдан эрамизнинг II асрига оид яқин ва узоқ масофага чопишда, кураш, муштлашиш, найза отишда, шунингдек жарчилар, созандалар мусобақаси ва мушояраларда ғолиб чиққанларнинг рўйхати топилган.

Фан ва адабиётнинг тараққий қилганлиги ҳақида ҳам маълумотлар бор. Масалан, Пантикапейдан топилган Зенон ўғли Стратоник қабри устидаги мармар шундай маълумотлардандир. Олти туроқли шеър билан ёзилган хатда (Пантикапей, Херсонес ва бошқа шаҳарларда олти туроқли шеърлар кўп учрайди) Стратоник ҳақида: «Азиз дўстимиз, келгуси асрлар сенинг мисли йўқ ажойиб донолигингни сен ёзган китоблардан биладилар» дейилган. Унинг китоблари бизнинг давримизгача сақланмаган, шунинг учун Стратоникнинг донолигини билолмадик. Ёзув билан гул нақшлар тизмаси ўртасидаги иккита қавартма расмда унинг ҳаётидан лавҳалар берилган. Юқорида у қўлига китоб ўрамини ушлаб стол ёнида турибди, стол устида яна тўртта қоғоз ўрами — китоб ётибди. Стратоник жангчи ҳам бўлган, пастда иккинчи бўртма суратда ханжар ва камон тақиб от устида тургани тасвирланган.

62- расм. Стригил

Греклар ва римликларнинг китоблари кўпинча ўрам шаклида бўлган. Улар икки хил материалга: папирус ва пергаментга ёзганлар. Папирус Мисрдан келтирилган, бу материал папирус деган нил ўсимлигидан ишланган. Ўсимлик поясининг ўзи қат-қат бўлиб, қатларга ажралган ва қатламлари думала-

тиб силлиқланган. Натижада қоғозга ўхшаган сарғишроқ пишиқ нарса ҳосил бўлган. Ёзиш учун ишлатилган материалларнинг иккинчи хили уй ҳайвонлари терисидан ишланган. Бу материал теридан Кичик Осиёдаги Пергам шаҳрида кашф этилмаганда ҳам такомиллаштирилган усулда тайёрланган ва шу сабабдан материал ана шу шаҳар исми билан аталган. Римда ўрам шаклидаги китоблар билан бирга ҳозирги замонникига ўхшаш китоблар пайдо бўлган.

Пантикапейдаги баъзи қабрларнинг мураккаб ва геометрик тўғри безаклари циркуль ишлатилганлигидан дарак беради. Икки дарё оралиғида кашф этилган бу асбоб Греция ва Римда кенг ишлатилиб такомиллаштирилган. Италияда оддий циркулларгина эмас, балки ичи ковак ва учлари қайрилган, ёйсимон букилган яхлит ва ҳатто масштабларни кўпайтириш ва камайтириш учун ишлатиладиган пропорционал циркуллар ҳам топилган. Бу циркулнинг ҳаммаси ҳам ҳозирги замон циркулига жуда ўхшашдир.

Қора денгизнинг шимолий соҳилларидаги бой грек мақбараларида римликлар вақтида ҳам олтин буюмлар кўп бўлган. Эрамизнинг III асрида ўтган подшо Рескупорид III нинг мақбарасини алоҳида айтиб ўтиш керак. Бундаги каттагина олтин маска подшонинг юзини айнан тасвир этган. Ўлик бошида олтиндан дуб барглари шаклида ишланган чамбарак бўлган.

Қора денгизнинг шимолий соҳилларидаги шаҳарларда эрамизнинг I асрида грекча ёзувлар билан бирга латинча ёзувлар ҳам пайдо бўлган. Латинча ёзувларда кўпроқ жангчилар ҳақида гапирилади ва улар грек шаҳарларида рим гарнизонлари пайдо бўлганлигини кўрсатади. Энг катта гарнизон Херсонесда бўлган. Херсонесдаги латинча ёзувлардан намуналар келтирамиз: «Худоларга ва манларга (манлар — арвоҳлар). I Италия легионининг жангчиси Аврелий Виктор 36 йил яшади, 18 йил ҳарбий хизматда бўлди, Валерий Марция — унинг хотини, Валерия Бесса қизи бўлади, яхши хизмат қилгани учун қўйилди». «Энг яхши, энг улуғ Юпитерга, худолар ва маъбудаларга Аврелий Прим, XI Клавдий легионининг арматура талабаси (арматура — ҳарбий мактаб) ўзининг хайри саҳовати учун қўйилди». «Худоларга ва манларга Таврлар (таврлар — ўша замонларда Крим тоғларида яшаган кичик халқ) ўлдирган врач (бу киши ҳарбий врач бўлган) Публий Ведий Трептга» «Рим суворисси (номи битилган ёзув синиб тушган), XI Клавдий легионининг муваққат бошлиғи, азиз ўғлимга».

Рим легионерлари ўзлари билан рим ярог-аслаҳаларини ҳам олиб келганлар. Римнинг ўзига хос қиличлари эрамиздан аввалги III асрдан то эрамизнинг III асригача легионларнинг асосий яроғи бўлган. Бу қиличлар рим пиёда сафлари учун жуда қулай келган. Легионлар зич саф тортиб ҳаракат қилганлар ва яқин

туриб бевосита тўқнашилганда душманга зарба берган. Шунинг учун ҳам қисқа ва учли қулай қилич зарур бўлган. Бироқ у чопишда ҳам яроқли бўлиши керак эди. Рим қиличи асосан санчишга мўлжалланиб ишланган, узунлиги тахминан ярим метр, учи ўткир бўлган. Аммо у чопишга ҳам қулай, кенг ва салмоқдор қилиб ишланган. Дастаси суякдан ишланган, дастасининг боши думалоқ; дастаси тўрт бармоқ учун тўрт бўғинли қилиб ишланган. Легионерлар қилични ўнг томонга таққан, ҳозир эса қилични сўл томонга тақадилар, бу албатта қулайроқдир. Бироқ легионерлар *қилични чап томонга тақа олмаганлар, чап қўлдаги* қалқон бунга халақит берган. Қалқон ушламаган рим офицерлар қилични чап томонига таққан.

63- расм. Рим қиличи

Қилич билан бирга ўзига хос улоқтириладиган найза ҳам легионларнинг асосий қуролларидан бўлган. Бу найзанинг темир қисми бошқа найзалардан кўра узун — бир метр ҳатто ундан ҳам узунроқ бўлган. Одатдаги найза душманнинг қалқонига қадалиб кирганида унинг ёғоч дастасини қилич билан чопиб ташлаш мумкин бўлса, бу найзанинг ёғоч дастасига қўл етмаган, шунинг учун бундай найза қадалиб кирган қалқонни ташлашдан бошқа илож бўлмаган. Бундай найзалар воситаси билан фалангалар ана шу тариқа парчалаб ташланган (фаланга — қадим кенг қўлланилган саф тортиш шакли; жангчилар олдига қалқон тўсиб бамисоли кўчма девор ҳосил қилганлар).

Бургут сурати легионларнинг нишони бўлган. Зотан, Римнинг герби ҳам ўша бўлган.

Римликлар уч хил совут, пластинкали совут, тангали совут, симтўр совут ишлатганлар.

Рим суворилари узун қилич ва темир қисми қисқа оддий найзалар билан қуролланганлар. Римликларда оёққа шпор (тепки) ўрнатиш расм бўлган, шпорни эрамиздан аввалги I асрда галлияликлар ихтиро қилган. Бизнинг даштларимизда шпорни сарматлар ишлатган. От тақалашни рим суворилари эрамизнинг III асрида кашф этган. Ундан олдин от туёғини ейилишдан сақлаш учун унга махсус жилд боғлаб қўйганлар, бундай жилдларни аввало мисрликлар ишлатган, улар бу жилдларни пўстлоқдан ясаган. Эрамизга яқин римликлар уларни темирдан, зийнат тариқасида эса кумушдан ҳам ясаган. Бундай жилдлар маҳкам ёпишиб турмаган, албатта, шунинг учун, ниҳоят тақадан кейин жилд ишлатилмай қўйилган, от туёғига тақа михлаб қўйилган. Қора денгизнинг шимолий соҳилларидаги шаҳарларда римликлар яроғи билан бирга кўпроқ сарматлар яроғи ишлатилган.

Римликларнинг Қора денгизнинг шимолий соҳилларидаги ҳарбий лагерлари уларнинг асл турар жойлари, таянч пунктлари

бўлган. Бу лагерлардан ҳозирча фақат биттаси — Ялта ёнида Ай-Тодор бурнидаги лагерь қазилган. У Харакс деб аталган. Қримнинг бу қисмида греклар мутлақо бўлмаган, римликлар бу ўлкани босиб олиб, маҳаллий аҳоли — таврларни асоратга солган, қириб ташлаган ёки денгиз соҳилидан четга суриб чиқарган. Лагерда бир неча тош ва ғиштдан солинган кичикроқ уйлар, сопол сув қувурлари ва узунлиги 9 *м*, кенглиги 7,5 *м*, чуқурлиги 3 *м* келадиган ҳовуз топилган. Ундаги ёзув бу ҳовузнинг нимфаларга аталиб қазилганлигидан далолат беради. Ҳовуз тагидаги парчиндан полип (денгиз ҳайвони) расми солинган. Қалъа атрофи икки қават тош девор билан ўралган.

Ҳаммом барча рим шаҳарларида бўлгани каби, Харакснинг ҳам асосий иншоотидир. Ҳар кун ҳаммомда чўмилиш римликларда расм бўлган. Худди ўша вақтда совун кашф этилган, совун бунгача ҳеч ерда истеъмол қилинмаган. Совун ҳайвонлар ёғи билан ўтин кулидан пиширилган. Харакс кичик бир қишлоқ бўлиб, бундаги ҳаммом ҳам катта бўлмаган, бироқ ҳар ҳолда унда махсус ваннахона (бу ерда ванналар топилмаган, лекин бошқа жойлардан топилган ванналардан маълумки, улар шакли билан ҳам, ҳажми билан ҳам ҳозирги замон ванналаридан фарқ қилмайди) иссиқ даҳлизи — иссиқхонаси билан буғхона ва ҳожатхоналари бўлган; ечинадиган хонаси ҳам ковлаб очилган, бу ерда тошдан ясалган скамейкалари бўлган. Хараксдаги ҳаммом рим ҳаммомлари сингари пол тагидаги сопол қувурлардан иссиқ ҳаво юргизиб иситилган. Иссиқ ҳаво ертўладаги ўтхонадан берилган. Ҳаммомнинг деворлари ораларига ғишт терилиб, майдаланган черепица қистирилиб оҳак қоришмаси билан тошдан ясалган. Римликлар бинокорликда бу усулдан кенг фойдаланганлар.

Хараксда аёлларнинг кўпгина зеб-зийнат буюмлари топилган. Қалъада фақат жангчиларгина эмас, аёллар ҳам доим яшаган. Зеб-зийнат буюмларининг кўпи бронзадан ясалган, олтин буюмлар ҳам бор. Бронзадан ишланган медицина асбоблари: зонд, пичоқча, нафис қилиб ишланган махсус қошиқлар бор. Медицина асбоблари умуман римликлар яшаган жойлардан доим топилиб туради. Қўл тегирмонининг думалоқ тошлари учрайди. Манжанақлардан отиш учун ишлатилган муштдай палақмон тошлар кўплаб топилади.

Греклар билан римликлар ҳар хил хатлар битиш учун мум билан қопланган тахталар ишлатганлар. Мумни махсус асбоб — суяк ёки металлдан ясалган учи ўткир стил билан тирнаб ёзганлар. «Стиль» (услуб) деган абстракт тушунча ана шундан ҳосил бўлган; бу ибора қадим замондаёқ адабий услубни (масалан, ҳозирги «ўткир перо», «бўш перо», «яхши перо» дегандай) билдирган, аммо бизнинг замонимизда унга янада кенгроқ маъно берилган. Стилнинг тўмтоқ боши куракчасимон, шарсимон ёки қарағай ёнғоғисимон қилиб ишланган. Унинг ана

шу тўмтоқ боши билан ёзувни ўчирганлар. Хараксдан бир қанча стиль топилган.

Танга пуллар Хараксга қачон асос солинганлиги ва уни қачон йўқ қилинганлигини аниқлашга ёрдам беради. Энг қадимги тангалар Веспасианга тегишлидир. Бу императорнинг тангалари жуда кўп, сўнгра беистисно, бошқа ҳамма императорларнинг тангалари бор. Шу тариқа Харакс (таврларнинг кичикроқ турар жойлари ўрнашган жойда бўлса керак) эрамизнинг I асрида Веспасиан томонидан барпо этилган. Харакс тангаларида тасвирланган бир қанча императорлар III асрнинг ўрталарида бирданига Гордиан билан тамом бўлади. Шу вақтда қалъа тугатилган бўлса керак. Унинг ёнидаги қабрда IV асрга оид Рим тангалари билан антик дунё охирларига оид буюмлар топилган. Бироқ буюмлар римликларга эмас, балки маълум даражада римликлар таъсирига тушган таврларга мансубдир.

Харакс ғиштлари ва черепицаларидаги тамғалар алоҳида аҳамиятга эга. Бу тамғалар уч хил бўлиб, ҳарбий оккупациянинг уч даврини акс эттиради. Биринчи хил тамғаларда: «Жамоат ҳисобига яшовчи равенн флотининг муваққат отряди» деб ёзилган. Бу отряддаги матрослар I асрда Флавиялар вақтидаги Харакс гарнизонини ташкил этган. Иккинчи хил тамғаларда: «I Италия легиони» дейилган. Бу легион қисмлари II асрда шу ерда бўлган. Учинчи хил тамғаларда эса «XI Клавдий легиони» дейилган. Унинг қисмлари II аср охирлари ва III аср бошларида бу ерда турган.

Рим тангалари Европа, Осиё ва Африкада, жумладан, бизнинг мамлакатимиз территориясида ҳам жуда кўп учрайди. Бу тангалар эрамизнинг I—III асрларида ғоят кўп тарқалган. Хоҳ олтин, хоҳ кумуш ёки мис бўлсин, бари бир, ҳамма тангаларнинг бир томонида император расми, иккинчи томонида эса гоҳ ғалабани, гоҳ сулҳ, гоҳ мўл-кўллик, гоҳ истило, гоҳ раҳм-шафқат шу кабиларни ифодаловчи мажозий расмлар зарб қилинган. Баъзи тангаларда ҳар хил ҳайкаллар, бинолар, яроғ-аслаҳа ҳайвонлар ва шу кабиларнинг расмлари учрайди. Тангаларнинг олд томонидаги суратлар жуда зўр маҳорат билан ишланган. Эрамизнинг I ва II асридаги тангаларда зарб қилинган бу расмларни ўша замоннинг ва бизгача сақланиб қолган мармар ҳайкаллари билан солиштириш мумкин. III асрдаги кўпчилик императорларнинг расми фақат тангаларда сақланган. Бунда императорнинг фахрий титули тўла ёзилган ва императорнинг подшолик сурган йил ҳисобига қараб танганинг қайси йили зарб қилинганлигини ҳисоблаб чиқариш мумкин. Кумуш тангалар асосий пул ҳисобланиб, уларни зарб қилиш ҳуқуқи, юқорида айтилганидек, империя монополиясида бўлган. Римнинг тангалари — динорлар жуда кўп миқдорда зарб қилинган. Рим пуллари СССР территориясида Қора денгиз соҳилларидагина эмас, балки Ўрта Днепр ва Қуйи Волга соҳилларида ҳам топилади.

ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

КАВКАЗДАГИ ҚУЛДОРЛИК ВА ФЕОДАЛ ДАВЛАТЛАР

Темир даври бошларида Кавказ Урарту қулдорлик подшолигининг сиёсий ва маданий гегемонлиги остида яшаган. Бу подшоликнинг дастлабки марказлари СССР доирасидан ташқарида Ван кўли бўйида бўлган. Бироқ ҳозирги Арманистон ва Жанубий Грузиянинг каттагина қисми Урартунинг асосий территориясига кирган. Урарту подшолари шимолга томон силжиб бориб Севан кўлигача етган ва ҳозирги Арманистон территориясида ўз қалъаларини қурган. Бу қалъалар маҳаллий аҳолини ҳайдаб кетиб қулга айлантирган қулдорларнинг таянч пунктлари бўлган. Бу ҳақда Урарту подшолари михсимон хатларида ёзиб қолдирган; масалан, «Худо Халдининг қудрати билан Аргишти ўғли Сардур айтаманким, мен Тулиху шаҳрини, Луех ўғли Циналибининг подшолик шаҳрини олдим, подшони, эркак ва аёлларни ҳайдаб кетдим». Бу сўзлар эрамиздан аввалги VIII асрда Севан кўли бўйидаги қояга ўйилган. Давлатнинг марказида, яъни Ван кўли бўйида, қояга ўйилган бошқа бир ёзувда ўша подшонинг ўзи Қавказда қилинган ҳарбий юришларидан бирини якунлаб: «унда мен 6436 эркак олдим, 15553 аёлни ҳайдаб кетдим, жами 21989 киши» дейилган.

Урартунинг жанубий қисмида чегарамиздан ташқаридаги қадимги ёдгорликлар археология жиҳатдан кам ўрганилган. СССР да археологлар бу давлат тарихига доир жуда қимматли материалларни топди.

Урарту маданияти ҳаммадан кўра Ереван шаҳрига яқин Кармирблур тепалигида ўтказилган қазишмалар натижасида ўрганилган. Бу қадимий шаҳар Урарту давлатига қарашли Тейшебаини шаҳри ва қалъасининг харобаларидан иборат; шаҳар номини бронза эшик қулфидаги михсимон хатдан аниқланди. Қулфга «Аргишти ўғли Русанинг Тейшебаини шаҳар қалъаси (аслаҳахонаси)» деб ёзилган.

Бу қалъани эрамиздан аввалги VII асрда подшо Руса қурдирган. Шаҳар ўртасида жойлашган бу қалъа ичида подшо ноибининг саройи бўлган, атрофида бир хил тош уйлардан иборат шаҳар маҳаллалари жойлашган. Шуниси диққатга сазоворки,

уйларда молхоналар ҳам, ғалла омборлари ҳам ва бошқа хўжалик бинолари ҳам йўқ (барча мамлакатлардаги кўпчилик шаҳарлардан ва Закавказьедаги энг кейин барпо бўлган шаҳарлардан шуниси билан фарқ қилади). Тейшебаинида озиқ-овқат ва ўй-жойини ҳукуматдан олиб турган ҳарбийлар, амалдорлар ва ҳунармандлар яшаган бўлса керак.

Қазишмалар асосан ноибнинг саройида ўтказилди. Бу бино бошқа хусусий бинолардан фарқ қилиб, хом ғиштдан ишланган ва унинг юздан ортиқ хонаси бўлган. Деворларининг қалинлиги 3,5 *м* келади. Бундай катта бинолар одатда қадимги Шарқда қурилган. Сарой тепалик устига зинапояга ўхшатиб солинган; бу хилда солинган кўп қаватли бинолар Осур-Бобил ва Урарту архитектурасига хосдир.

Асосан саройнинг омборхоналари қазилди. Ундан жуда кўп буғдой, арпа, тариқ ва кунжут донлари, узум ва анор уруғлари топилди. Урарту хўжалигида деҳқончилик асосий ўрин тутган. Бир қанча темир ўроқ топилди. Ичига похол сузгичлар солинган ва пиво пишириш учун ишлатиладиган махсус идишлар қазиб олинди. Махсус омборхонада вино сақланган. У ерда 1500 литрли катта вино идишлари бўлган. Идишларнинг ҳаммасига Урарту ўлчовларида қанча вино сиғиши ёзиб қўйилган.

Саройдан топилган буюмларга қараганда Урарту подшолигида шаҳар ҳунармандлиги юксак даражада ривожланган. Металлдан хилма-хил буюмлар ясалган. Сопол буюмлар кулолчилик чархида ишланган. Яроғлардан темир қиличлар кўп учрайди, улар кўринишда Қавказнинг бронза қиличларига жуда ўхшайди.

Бронзадан ишланган бир неча дубулға бўлиб, улардан иккитаси Урарту санъатининг ажойиб асаридир. Дубулғалардан бирининг пастида «Аргишти ўғли Сардур эгам, худо Халдига ҳаёт учун туҳфа қилдим» деб ёзилган. Бу подшо эрамиздан аввалги VIII асрда, Тейшебаини барпо қилингунча яшаган, дубулға эса бу ерга бирмунча қадимий шаҳардан келтирилган бўлса керак. Дубулғага жуда кўп сурат солинган. Олдинда бир қатор муқаддас дарахтлар турибди, ҳар бир дарахтни шохли дубулға кийган худолар ўраб олган, Урарту аскарлари: суворилар ва жанг арава минганларнинг суратлари бор. Бу жанг аравалар умуман қадимги Шарқ давлатлари қўшинларининг асосий ядроси ва зарбдор кучини ташкил этган. Дубулғанинг иккинчиси подшо Аргиштиники бўлган.

Подшо Сардур ёзувлари бронза ўқдонларда ҳам бор. Бу ўқдонлар суворилар ва жанг араваларнинг расмлари билан безатилган. Бундаги цилиндрик муҳр Икки дарё оралиғи билан алоқа бўлганлигидан далолат беради. Бобилликлар, осурийлар ва Олд Осиёда яшаган бошқа халқлар бундай муҳрлардан кенг фойдаланган. Унинг цилиндр шаклидаги сиртига ҳар хил расмлар ўйган, маълум комбинациядаги бу расмлар муҳр эгасининг шахсий белгиси бўлган. Цилиндрни гил устидан юмалатиб расм-

ларнинг изи туширилган, муҳрнинг ҳужжат ёки ёзувдаги ана шу изи имзо ўрнида юрган.

Тейшебаинида Осур муҳрларидагига ўхшаш мифология манзаралари тасвирланган бир қанча тош ва сопол муҳрлар топилади. Тейшебаинида хўжалик ҳисоботи ҳужжатлари топилди. Устига ёзилган сопол лавҳалар эрамиздан олдинги III—I минг йилликларда Икки дарё оралиғи ва унинг атрофидаги мамлакатларга хосдир. Юмшоқ лойга чўп билан ёзиб, сўнгра уни пиширганлар ва у хат билан бирга қотиб қолган. Ёзувларнинг ҳаммаси миххат усулида ёзилган. Икки дарё оралиғидан келган ёзувни урартуликлар ўз тилларига мослаб олган.

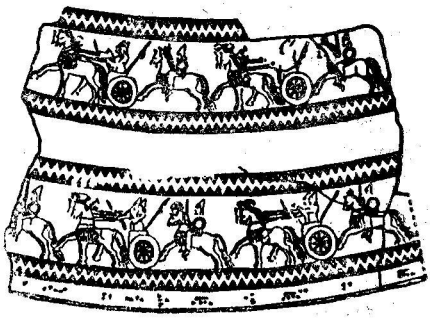

64- расм. Сардур дубулгасидаги расмлар. *Тейшебаинидан топилган*

Қавказда темир эрамиздан аввалги I минг йилликда кенг кўламда ишлатила бошлаган ва буни урартуликлар ёйган. Қавказ қабрларидан топилаётган ўша даврдаги темир буюмларнинг ҳаммаси урартуликларда расм бўлган темир буюмларга ўхшайди. Дастлаб бу янги материалдан ярогла**р** ва ҳаммадан олдин найза ҳамда ханжарлар, сўнгра меҳнат қуроллари ясай бошлаганлар. Бой маҳаллий хом ашёси асосида ишлаб чиқариладиган бронза буюмлар бир неча аср давомида темир буюмлар билан рақобат қилиб келган.

Урартуликларнинг маданий меросларини кейинчалик қадимги арманлар, шунингдек грузинларнинг авлод-аждодлари бўлган иберлар ва колхлар эгаллаб олган.

Эрамиздан аввалги VII асрда скифларнинг Осур давлатига стказган ҳалокатли зарбаси Осур билан рақобатда бўлиб келган Урартуни мидияликлар томонидан вайрон қилинишига ёрдам берган. VI аср бошларида мидияликлар ва шимолдаги душманларнинг зарбаси остида Урарту тамомила қулаган. Урартуликлар асоратидаги Закавказье қабилалари Урартуни қулатишда скифларга иттифоқдош бўлганлигига ҳеч қандай шубҳа йўқ.

Бизга ёзма манбалардан маълум бўлган ҳолат, яъни бу воқеаларда скифларнинг роли археология томонидан ҳам тасдиқланиши мумкин. Тейшебаинини қазиш вақтида қалъа деворларига ташқари томондан қадалиб кирган скиф бронза найзалари топилди. Уларнинг баъзилари ғиштга урилиб букилган, баъзилари синиб қолган, битта найза деворнинг лой шувоқ қатламига кириб қолган.

Топилган ҳамма буюмларга қараб ҳукм қилганда, Тейшебаини эрамиздан аввалги VI аср бошларида тамомила қулаган.

Шимолий Қавказда олиб борилган археологик қазишмалардан скифларнинг (ёки маданий жиҳатдан скифларга яқин халқларнинг) даштдаги қабрлари билан тоғлардаги кобан типидаги қабрлар ўртасида ўзаро маҳкам алоқа борлиги маълум бўлди (кобан типидаги қабрлар эса бронза даврининг охирларигагина эмас, балки илк темир даврига ҳам хосдир). Бир томондан, кобанликлардаги дафн маросимлари, сопол идишлардаги нақшлар ва аёлларнинг зеб-зийнат буюмлари Қавказ олди даштларида яшаган қабилалар орасида тарқалган. Иккинчи томондан, кобанликларда скифларнинг ўқлари расм бўлган ва уларда скифларнинг ҳайвон расмлари солиш услуби учрайди. Даштликлар билан тоғликлар ўртасида бу вақтда мустаҳкам маданий алоқа бўлган.

Даштликларнинг ҳам, тоғликларнинг ҳам хўжалигида чорвачилик асосий ўрин тутган, аммо қадимги Шимолий Қавказдаги аҳоли яшаган жойларнинг яхши ўрганилмаганлиги уларнинг ижтимоий-иқтисодий тузумини аниқлашга имкон бермаяпти. Ҳар ҳолда бу ерларнинг турар жойлардаги қалин маданий қатламлар аҳолининг муҳим ўтроқ бўлиб яшаганлигини кўрсатади. Чорвачилик бу ерда кўчманчилик йўли билан олиб борилмаган, деҳқончилик ҳам ривожланган. Шу билан бирга баланд тоғ яйловлари ўзлаштирилган. Тоғликлар ёзда қўйларини ўша яйловларга ҳайдаганлар. Бу узоқ даврнинг (қўлда ясаб пиширилган) сопол идишлари одамлар доимо яшаши мумкин бўлмаган тоғ ўтлоқларида учрайди.

Шимолий Қавказ қабрларидан топилган илк темир даврининг буюмлари мулкий тенгсизлик бўлганлигини кўрсатади. Кейингироқ вақтларга доир қабрларда бу тенгсизлик яққолроқ кўрина боради, бироқ у уруғчилик тузуми доирасидан четга чиқмаган.

Ҳарбий-Грузия йўлидан топилган ва эрамиздан аввалги VI—V асрларга мансуб бўлган Қазбек хазинаси деб аталадиган хазина уруғ зодагонлари тўплаган бойликнинг яққол гувоҳидир. Бу хазинадан буғуларнинг каттагина ҳайкаллари, от ва қўй боши расмлари, катта-катта кийим илгаклар, ҳасса бошлари, қилич сопларн ва бошқалар чиққан. Булар ичида энг машҳури кумуш қадаҳ бўлиб, унинг сиртига оққуш бошига ўхшатиб нақш солинган ва орамей тилида «Қабир» деб ёзиб қўйилган (қадаҳ эгасининг номи бўлса эҳтимол). Бу буюмларнинг ҳаммаси шу ердаги зиёратгоҳга олиб келинган назрлардир. Бу буюмлар бронза занжир билан боғланиб ерга кўмилган, уларни шу нарсаларнинг эгаси коҳин кўмган бўлса керак.

Эрамиздан аввалги I минг йиллик ўрталарида кобан қабилалари Шимолий Қавказ текисликларини ишга сола бошлаганлар. Тоғ чорвачилигини ривожлантириш имконияти тугаб қолган бўлса керак. Бироқ бундан кейин бу текисликнинг кўп қисмига скиф ва сарматларга қардош қабилалар кўчиб келган.

Ғарбий Грузияда, Колхидада эрамиздан аввалги VI асрда танга пуллар зарб қилина бошлаганига қараганда, эҳтимол син-

фий жамият мавжуд бўлган. Бу мамлакатда колхидка деб аталадиган тангалар хазиналар тарзида кўп учрайди. Тангаларда ҳеч қандай ёзувлар бўлмаганлигидан уларни аниқлаб бўлмайди. Баъзи тангаларда грек ҳарфлари учрайди. Колхидкаларда одатда аёл боши ёки арслон боши, ё бўлмаса ҳўкиз боши зарб қилинган. Эрамизнинг бошига келиб колхидкалар муомаладан чиқиб кетган. Бу колхидкалар илк темир даврида Қавказнинг Қора денгиз соҳилларида, яъни антик дунё билан азалдан алоқада бўлган Колхидада қулдорлик жамияти ва давлат тараққий қилганлигини тахмин қилишга имкон беради. (Колхиданинг олтин юнгли қўчқори ва аргонавтлар тўғрисида бундан ҳам қадимгироқ замонларга хос грек ҳикояларини эсга олинг.) Ахалгори (Шарқий Грузия) да ер ишлари вақтида эрамиздан аввалги I минг йиллик ўрталаридаги ғоят бой қабр топилди. Бу аёл қабридан чиққан буюмлар нотўғри аталган Ахалгори хазинаси номи билан машҳурдир.

У ерда топилган олтин жеваккa уланган иккита олтин от ҳайкалчаси ахмонийлар Эроннинг архитектурасидаги қавартма ҳайвонларнинг расмларини эслатади. Ўша вақтда Эрон жаҳоннинг ғоят катта давлати ҳисобланган ва Қавказ Эрон билан яқиндан алоқада бўлган. От эгар-жабдуғининг олтиндан ясалган деталлари ўша қабрдан топилган темир эгар-жабдуғнинг худди нусхасидир. Кумуш идишлар грек классик шаклларига хос қавартма расмлар, учи бўртиб чиққан доира ва уч баргли нилуфарлар билан қопланган. Бу вақтда бундай безаклар грек шаҳарларида шу жумладан Қавказ билан яқин алоқада бўлган Боспор подшолиги шаҳарларида ҳам кенг тарқалган. Олтин маржонлар шодасига тақилган олтин қурбақа ҳайкалчалари кишиларнинг қурбақага сиғинганликларини кўрсатади; бунинг қолдиқлари Қавказнинг баъзи жойларида сўнгги вақтларгача сақланиб келган. Ахалгорида олтиннинг жуда кўп бўлиши скифлар қабрини эслатади ва ҳукмдор зодагонларнинг катта бойлик — хазина тўплаганлигидан далолат беради. Бу вақтда Шарқий Грузияда қулдорлик жамияти мавжуд бўлган деб фараз қилиш эҳтимолдан узоқ эмас. Ҳар ҳолда рим даврига келганда бу ерда қулдорлик жамияти пайдо бўлганлиги шубҳасиздир.

Шарқий Грузия — Ибер подшолигининг бу вақтдаги пойтахти Армази шаҳри Кура билан Арагви дарёлари қўшилган жойда, Тбилисидан 20 *км* юқорироқ жойлашган. Тепасидан бутун водий кўриниб турган қалъа деворлари ва бурчлари қазилди. Қалъа этагида шаҳар маҳаллалари ва саккиз устунли зали бўлган ғоят кенг қаср харобалари топилди.

Қазишмалар шаҳарни эрамиздан аввалги IV асрда пайдо бўлиб, ўрта асрлар бошида тугаганлигини аниқлади. Бу дарёлар қўшилган жойда одамлар қадимдан яшаган ва у катта аҳамиятга эга бўлган. Бу ерга яқин жойда Қавказдаги энг катта Самтавро қабристони жойлашган, бу қабристонга эрамиздан аввалги II

минг йилликдан бошлаб эрамизнинг VIII асригача ўликлар дафн этилган. Бу ердаги энг илк қабрлардан бронза яроғлар топилмоқда, қабрларнинг асосий кўпчилиги Армази равнақ топган даврга оид бўлиб, улар кундан-кун рим тангалари билан саналади. Бу ерда олтин зеб-зийнат буюмлар, шунингдек темир яроғлар тез-тез учраб туради. Бу ердаги қабрларга қулдорлар синфининг оддий намояндалари кўмилган бўлса керак.

Ибер подшолари римликлар билан иттифоқ бўлганлар. Армазида эрамиздан аввалги I асрда Рим императорлари Веспасиан билан Тит томонидан тузилган грекча ёзув топилган. Бу ёзувда улар «Цезарнинг дўсти ва римликлар дўсти» ибер подшосига ҳамда ибер халқига деворларини мустаҳкамлашни буюрганликлари баён қилинган. Армази ёнида ўтказилган қазишмаларда рим типидаги, пол тагидан ёқиладиган ва иссиқ сув юрадиган қувурлар ўтказилган ҳаммом харобалари топилган. Бу подшо ва ҳокимларнинг шаҳар ташқарисидаги саройлари олдидаги ҳаммом бўлган.

Ҳаммом ёнида эрамизнинг I—IV асрларига оид ғоят бой қабристон топилган. Бу ерда Ибер подшолигининг олий мансабдорлари — питиахшлар кўмилган. Улар тош сарқафолар ичига солинган, почалари кумуш сартахталарда ётибди. Ўликларнинг номлари ва суратлари грек ҳарфлари билан ўйма тошларга ҳамда кумуш идишларга ўйилган.

Икки тилда, яъни грекча ва маҳаллий тилда ёзилган тобут тоши топилган, бироқ бу ёзувнинг характери унча аниқ эмас: «Мен — Серафита, подшо Фарсман қўлидаги кичик питиахш Зевахнинг қизиман, кўп ғалабалар қозонган Агриппа ўғли сарой ҳукмдори подшо Хсефарнуг, сарой ҳукмдори подшо Фарсман ихтиёридаги ғолиб Иодманганнинг хотиниман. Алам, фарёд сенга, ёш эдинг-а. Шу қадар яхши ва гўзал эдингки, гўзалликда танҳо эдинг. Эҳсиз, йигирма бирга кирганингда вафот эттинг». Бу ердаги икки тилда ёзилган ёзув (билингва) илгари топилган, бироқ бу ёзув топилгунча ўқиш мумкин бўлмаган ёзувларни ҳам ўқишга имкон берди.

Питиахшларнинг қабрларидан топилган буюмлардан муқаддас от суратлари чизилган иккита кумуш идиш машҳур. Бундай идишнинг учинчиси Грузиянинг бошқа бир жойидан топилган эди. Бу идишда питиахшлардан бирининг ёзуви бор. Бу суратларда устига иккита олма ва битта қарағай ёнғоғи қўйилган алтар (меҳроб) олдида от турибди. Питиахшлар қабристонидаги кумуш идиш Римдаги тантана идишларидаги сингари эркак кишининг сурати билан безатилган.

Питиахшларнинг мақбараларидан қимматбаҳо тошлар қадаб безатилган кўпгина олтин зеб-зийнат буюмлар (исирға, гажак, жевак, чўлпи, камарлар) топилди. Бу вақтда бундай қадама нақшлар Шарқий Европада сарматларда кенг тарқалган. Питиахшлар қабристонининг Армази шаҳрига алоқадор эканлиги

шаҳарнинг ўзида ана шу хил жуда бой қабр топилганлиги билан исбот этилди. Бу қабрда ўлик ётган сартахта кумушдан ясалган фил суратлари билан безатилган.

Армазида олиб борилган қазишмалар эрамизнинг биринчи асрларида Грузиянинг маданий равнақидан далолат беради. Қадимий Грузия ҳақида, афсуски, мунтазам археологик маълумотларга ҳали эга эмасмиз.

Римликлар Қора денгизнинг шарқий соҳилларини ўзларига бўйсундиргандан кейин истилоларини шарқ томон кенгайтириб бормаган, улар маҳаллий қабилаларнинг қаттиқ қаршилигига дуч келиб, арман ва ибер подшоларини номигагина бўйсундириш билан чегараланганлар. Бироқ римликлар олисроқ жойларга ҳам юриш қилганлар. Энг олисга қилинган бир юриш яқиндагина бизга маълум бўлди.

Озарбайжонда, Бокудан 70 *км* жанубда ва Каспий денгизидан 4 *км* келадиган жойда латинча бир ёзув топилди. Унда бундай дейилган: «Император Домициан Цезарь Август Германик замонида, Люций Юлий Максим, XII Яшиндан тез легион центуриони». Шу тариқа римликлар эрамизнинг I асри охирида Каспий денгизигача етиб борган.

65- расм. Кумуш идиш. *Армазидан топилган*

Озарбайжонда асосий қазишмалар Кура дарёси бўйида Мингечаурда ўтказилди. Бу ерда эрамиздан аввалги II минг йиллик охиридан тортиб эрамизнинг I минг йиллиги ўрталаригача ўтган турли даврларга оид қабристонлар топилди. Қазишмалар натижасида бирининг ўрнини иккинчиси олган дафн маросимлари, аёлларнинг зеб-зийнат буюмлари, сопол буюмлар ва бошқаларнинг хронологияси батафсил аниқланди. Бу Озарбайжон археологиясини янада ўрганиб бориш учун зарур хронология шкаласини тузишга имкон беради, бироқ бу ердан топилган материаллар тарихий хулосалар чиқариш учун кифоя қилмайди.

Биз Озарбайжоннинг аввалда қулдор Мидия подшолиги қўл остида бу подшоликнинг шимолий қисмини ташкил қилганлигини ва кейинчалик бутун Мидия билан бирликда Эрон ҳукмронлигига бўйсунганини ёзма манбалардангина биламиз. Бироқ мамлакатнинг шимолий вилоятларига бу гапларнинг алоқаси йўқ, у вилоятлар узоқ вақтларгача мустақил бўлиб қолаверганлар. Қулаб кетган Мидия маданияти эрамиздан аввалги IV асрдан эрамиз IV асригача Озарбайжонда яшаб келган Албания давлатининг аҳолиси эгаллаган. Асосий Мингечаур қабрларидан топилган буюмлар Албанияда темирчилик, кулоллик ва заргарлик касбларининг ривож топганлигидан ҳамда социал табақаланиш бирмунча

сезиларлик бўлганлигидан далолат беради. Кумуш қадамалар билан нақшланган тош идишлар эътиборга лойиқ ва ўзига хос бир ҳолдир. Антик дунё Арманистони ҳам текширилган. Эллин ва рим даврида Арманистонда гуллаб-яшнаган катта-катта шаҳарлар бўлган, бироқ бу шаҳарлар кейинги йиллардагина текширила бошлади. Масалан, Гарни қалъасини текшириш муваффақиятли давом этмоқда.

Эрамиздан аввалги II ва I асрларда сиёсий мустақилликни қўлга киритган арман подшолари зарб қилган танга пуллардан озгинаси бизнинг замонимизгача етиб келган. Тангаларда бу подшоларнинг сурати зарб қилинган, исмлари грекча ёзилган. Кейин Арманистон Рим ҳукмдорлигини тан олишга мажбур бўлган ва эрамизнинг I асрида арман тангалари ўрнини рим тангалари олган. Эрамизнинг III асрида Эрон танга пуллари ҳам Арманистонда муомалага кирган. Бу вақтда Арманистоннинг ўз пули бўлмаган. Арманистоннинг баъзи жойларидаги тош терилган йўллар ҳозиргача сақланган.

Қавказнинг ўрта аср ёдгорликлари мунтазам текширилмаган, шунинг учун бу даврни мунтазам баён қилиб ҳам бўлмайди. Бу территориянинг ўрта асрлардаги тарихи ҳозиргача асосан ёзма манбалар асосида ёзиб келинмоқда. Бу даврда Закавказье хўжалиги чинакам феодал хўжалик бўлган, афсуски, бу хўжалик археологик жиҳатидан жуда кам текширилган. Ўрта асрлардаги Закавказье шаҳарлари юксак маданий марказлардан иборат бўлган. Бироқ бу шаҳарлар кам қазилган, қазишмаларнинг натижаси таҳлил ва нашр қилинмаган. Закавказьеда христиан ва ислом дини тарқалганлиги сабабли ўрта аср қабрларида ҳеч қандай буюмлар қўйилмаган.

Грузия подшолигининг энг қадимги танга пуллари эрамизнинг VI—VII асрларига оиддир. Бу тангалардаги ёзувлар грузинчадир. VII аср охирларида бу мамлакатни араблар босиб олган ва шу вақтдан бошлаб то X асргача бу ерда фақат араб пуллари муомалада бўлган. X ваXI асрларда Грузия подшолари араблар ва салжуқ туркларига қарши курашда бир қанча муваффақиятларни қўлга киритган. Улар ўз танга пулларини зарб қилганлар, даставвал бу тангалардаги ёзувлар ҳам грузинча, ҳам арабча ёзилган. XI аср бошларида мамлакат мустақиллиққа эришгандан кейин фақат грузинча ёзувли пуллар пайдо бўлган. XII—XIII асрларда баъзан яна икки хил (грузин ва арабча ёзувли) пуллар зарб қилинган бўлса-да, текстлар христианча бўлган. Шарқ билан савдо алоқаларни осонлаштириш мақсадида танга пуллар икки тилда зарб қилинган.

XIII асрда Грузияни мўғуллар истило қилган. Шу вақтдан бошлаб XV аср охиригача бу ерда кўпинча мамлакат қайси хонга тобе бўлса, ўша хоннинг пуллари зарб қилинган. Баъзан грузин тангалари зарб қилинса-да, улар узоқ вақт муомалада бўлмаган ва уларда ҳам хонларнинг номлари ёзилган.

Адирларда ва тоғ тепаларида ўрта асрларда тошдан бино қилинган қасрларнинг харобалари ҳозир ҳам грузиянинг ўтмишдаги феодал тарқоқлигини эслатиб туради. Ўрта аср грузин шаҳарларидан бири, Тбилисининг жануби-ғарбида жойлашган Дманиси шаҳри қазилди. У ерда танга пуллар билан саналанган икки қатлам текширилди. Қуйи қатлам XI—XII асрларга, грузин маданияти гуллаб-яшнаган замонга, юқори қатлам эса XIII—XIV асрларга, мўғуллар ҳукмронлиги замонига оиддир.

Грузинларнинг бошқа шаҳарлари сингари, Дманисини ҳам, XIV аср охирларида Темур вайрон қилган. Шаҳар деворлари ва шаҳарлардаги уйларнинг деярли ҳаммаси шу ердаги базальт тошдан бино қилинган. Пол тагидан ёқиладиган ва иссиқ сув бериш учун қувурлар ўрнатилган ҳаммом ковлаб очилди. Шаҳар ёнидаги мусулмон ва христианларнинг қабристонлари текширилди. Ҳар икки дин аҳли шаҳарда бир даврда яшаган. Шаҳар қатламларида турли бўёқда ишланган ҳайвон суратлари ва нақшдор кўпгина сирли сопол идишлар топилган. XI—XIII асрлардаги Грузияга, шунингдек Русьга ҳам хос бўлган турли рангдаги шиша билагузуклар кўп учрайди. Виночилик хўжаликнинг асосий тури бўлган бўлса керак. Вино сақлайдиган жуда кўп ер тўлалар топилди.

Кутаиси атрофидаги қадимги Гелати монастирида XII аср бошидаги академия харобалари жойлашган; бу академияни Грузияни бирлаштирган Давид Бинокор таъсис қилган. Гелатида фалсафа, математика ва бошқа фанлар ўқитилган. Қазилган жойдан ўқувчилар ўтирадиган тош курсилар ва мударрис ўтирадиган тош минбар ўрнатилган асосий хона очилди.

Грузиядаги кўпгина ўрта аср черковлари ўйиб гул солинган тошлар билан безатилган. Бу ердаги қавартма расмларнинг марказий қисмларида ҳар хил черков сюжетлари берилган. Улар турли рангдаги тасмалар билан ўраб олинган, бу тасмалар ичида баъзан турли ҳайвонларнинг хаёлий суратлари солинган, бироқ геометрик ва, айниқса, ўрилган ўсимлик нақшлар кўпроқ. Мўғуллар вайрон қилгандан кейин бундай қавартма расмлар солиш барҳам топган. Бўртма нақшлар арман черковларида ҳам бор, улар кўпроқ Совет Арманистонидан ташқаридаги черковлардадир.

Грузинларнинг ўрта асрлардаги бадиий касб-корлик асарларидан энг машҳури сир (эмаль) Византия билан Русьда ҳам бўлган (сирлар тўғрисидаги тафсилотни «XI—XIII асрлардаги Русь» деган бобдан қаранг). Грузин сирлари рангларининг ёрқинлиги билан бошқалардан фарқ қилади, одамларнинг юзлари қизғиш вино рангда берилган. Бу ҳунар X—XV асрларда ғоят тараққий топган, бироқ мамлакатни Темур вайрон қилганидан кейин тушкунликка юз тутган.

Умуман Темур Грузияга мўғуллардан кўра қаттиқроқ зиён келтирган. Грузиянинг XIII асрдаги иморатларига қараб ҳукм қи-

линганда мўғулларнинг бу асрда Русь ва Ўрта Осиёдаги вайроналикларга нисбатан Грузиядаги вайроналиклар унча ҳалокатли бўлмаган. Аммо XIV аср охирларида фалокат юз берган ва маданий тараққиёт узоқ вақтларгача таққа тўхтаб қолган.

Араблар Озарбайжонни VII аср охирларида Грузия ва Арманистон билан бир вақтда истило қилган. Грузия билан Арманистонда христианлик сақланиб қолган бўлса, Озарбайжоннинг ҳамма ерида ислом дини христиан динини сиқиб чиқарган. Араблар озарбайжонда ҳукмронлик қилганларида катта-катта шаҳарлар қад кўтарганлиги асосан ёзма манбалардан маълум. Бу шаҳарларнинг энг каттаси Бердаҳадир. Бу шаҳарларда VIII ва IX асрларда халифалар номидан зарб қилинган, X асрда ва ундан кейин эса маҳаллий ҳукмдорлар зарб қилган кўпгина танга пуллар бизгача етиб келган.

X асрда Озарбайжон бир қанча кичик-кичик амирликларга бўлиниб кетган. Бу амирликларнинг тангалари Ўрта Осиё тангалари билан бирликда (гарчи булардан камроқ бўлса ҳам) шарқий Европа хазиналарида учрайди. Шу хазиналарга қараб ҳукм қилинганда, Руснинг Ўрта Осиё билан бўлган савдоси Кавказдан кўра доим қизғин бўлган.

XIII—XIV асрларда Озарбайжонда танга пулларни кўпроқ мўғул истилочилари асос солган сулолаларнинг хонлари зарб қилган. Ўрта асрлардаги Озарбайжон тангаларидаги ёзувлар тамомила арабча бўлиб, улар умуман Закаспийда зарб қилинган танга пулларга ўхшайди. Бу ўхшашлик VIII—XV асрларга ҳам мансубдир.

XII аср Озарбайжонда архитектуранинг равнақ топган даври. Бинолар асосан гиштдан ишланиб, баъзан (бу вақтларда Бухорода ҳам пайдо бўлган) зангори кошин билан безатилган. Бироқ бундан кейин Ўрта Осиёда жуда тараққий топган архитектура қадама парчин нақшкорлиги Озарбайжонда аксини топмаган.

Ўрта асрлардаги муҳим шаҳарлардан Эски Ганжада (Кировободга яқин жойда) қазишмалар олиб борилди. Бу ерда гиштдан ишланган бир неча уй, сопол қувурлардан тармоқ ёйган водопровод системаси ковлаб очилди. Ганжадан ва умуман Озарбайжондаги бошқа ўрта аср шаҳарларидан кўпгина бадиий сирли сопол идишлар топилди. Бу идишлар ишланиш техникаси ва бўёқлари жиҳатидан Ўрта Осиё идишларига ўхшаса-да, безаклари бутунлай фарқ қилади. Бу идишларда геометрик шакллар ва ўсимликлар тасвиридан бошқа от, туя, жайран, қуён, қирғовул ва бошқа ҳайвонларнинг расмлари учрайди.

Кулолчилик маҳсулотидаги бундай тафовут дин билан боғлиқдир. Ўрта Осиёда яшовчи суннийлар тирик махлуқ суратини солишни ман қилган ислом қоидасига қаттиқ риоя қилганлар, бироқ Озарбайжондаги шайитлар бу қоидани кўпинча бузганлар. XIII асрда Озарбайжонда сирли сопол идишларнинг сифа-

ти жуда пасайган. Бу мўғуллар келтирган харобалик натижасидир.

Арманистон бутун ўрта асрлар давомида рақобатдош давлатлар сиқиғида қолган, чунки унга доим босқинчилик қилиб турилган. Ғарбда авваллар унинг босқинчи қўшниси Византия, сўнгра турк давлатлари бўлса, жануб ва шарқда аввало Эрон, кейин араб халифалиги ва унинг амирликлари, сўнгра мўғуллар барпо этган давлатлар ва ниҳоят яна Эрон бўлган.

Шунга қарамасдан, Арманистон баъзан иқтисодий ва маданий жиҳатдан юксалган. У бундай юксалишга қўшниларидан бирортасининг протектуратлиги остида эришган, албатта. Шунинг учун ҳам ўрта асрларда агар кичик Арманистонда, яъни Ўрта денгиз бўйида, Кичик Осиё билан Сурия ўртасида зарб қилинган пулларни ҳисобга олмаганда арман танга пуллари бўлмаганлиги характерлидир; Кичик Арманистондаги қадимий ёдгорликлар тасвири бу курсга кирмайди. Катта Арманистонда танга пуллар истисно тариқасида ва оз вақт зарб қилинган. Бу тангаларда черков тасвирлари ва арман ёзувлари битилган. Арман ҳукмдорларининг арабча ёзувлар билан зарб қилинган пуллари ҳам бор.

Арманистоннинг илк феодал шаҳри ҳақидаги маълумотларни VII—XIII асрлардаги Двин шаҳридаги қазишмалар беради. Двин муҳим маъмурий ва ҳунармандчилик маркази бўлган. Қазишмалар вақтида жуда кўп темир буюмлар: плуг тишлари, бел, болта, пойтеша, калит ва бошқа шу каби буюмлар топилди. Антик даврга хос сопол черепицалар кўп учрайди. Ҳайвон суратлари ва нақшлар чизилган, сирли сопол идишлар кўп. Шиша благузуклар бу ерда кўп топиладиган буюмлардандир. Бу ерда ибодатхона, қаср, ҳунармандчилик устахоналари ва бошқалар қазиб очилди.

X—XIII асрларда Арманистоннинг пойтахти ва асосий маданий маркази бўлган Ани шаҳрида катта қазишмалар олиб борилди. Подшо саройи, черков ва масжидлар, меҳмонхоналар, дўконлар, карвонсаройлар, бойлар ва камбағаллар яшаган уйлар текширилди. Афсуски, қазиш вақтида қадимги моддий ёдгорликларга зарур эътибор берилмаяпти.

Подшо саройининг катта зали гулзор боғлар, суворилар тўдаларининг суратлари, шунингдек ўймакор нақш ёғочлар билан безатилган. Шаҳарда сопол қувурли сув йўллари бўлган. Саройда сопол қувурларгина эмас, ҳатто темир қувурлар ҳам ётқизилган. Меҳмонхоналардан бири қавартма одам бошли шер суратлари, бошқаси арслон суратлари билан безатилган. Ҳар бир меҳмонхонанинг ўртасида ҳовуз бўлган. Қичик-кичик хоналарнинг эшиклари ҳовуздан икки томонга айрилиб кетган коридорга қараган. XIII асрда Анини мўғуллар вайрон қилган. Шаҳар XV асргача яшаган бўлса-да, на аввалги ҳашаматлиги ва на аввалги аҳамияти қолган.

Шимолий Кавказ тоғларидаги Олон қабристонлари тўғрисида қуйида, Шарқий Европадаги дашт олонлари ҳақида сўз борганда гапирилади. Олон қабристонлари Кавказда ҳозир ҳам олон авлодларидан осетинлар яшаб турган Осетиядагина эмас, балки Ставрополь ўлкасида, ғарбда Кабардада, шарқда Грозний области ва бошқа жойларда ҳам топилди. Бу қабристонлар қабрларнинг тузилиши, дафн маросимлари жиҳатидан хилма-хил бўлса-да, жиҳозлари жиҳатидан бир хилдир; бу қабристонлар олонларда мулкий табақаланиш кучли бўлганлигини, X асрга келиб, эҳтимол синфий табақаланиш ҳам мавжудлигини, шунингдек, ҳунар-касб, темирчилик, заргарлик ва кулолчилик тараққий қилганлигини кўрсатади. Сопол идишларнинг кўпгина қисми кулолчилик чархида ясалган.

ЎНИНЧИ БОБ

ЎРТА ОСИЁ ВА СИБИРДАГИ ҚУЛДОРЛИК ВА ФЕОДАЛ ДАВЛАТЛАР

Ўрта Осиё жаҳон тарихида катта аҳамият касб этган, шунинг учун бу ўлкани ўрганувчи тарихшуносларнинг вазифалари буюкдир. Бу ерда қадим замонлардаёқ биз учун жумбоқ бўлган, аммо юксак даражада ривожланган давлатлар ва шаҳарлар бўлган. Македониялик Искандар учун барча истилоларидан Ўрта Осиёни бўйсундириш энг оғир бўлган. Македониялик Искандар давлати қулагандан кейин бу ерда Эллин давлатлари барпо бўлган ва тараққий топган, сўнгра грек-македон зулми қулатилгандан кейин қудратли давлатлар вужудга келган.

X—XII асрларда Ўрта Осиё жаҳоннинг энг маданиятли ўлкаси бўлган. Жаҳоннинг машҳур математиклари, астрономлари, врачлари, тарихшунослари, файласуфлари Ўрта Осиёдан чиққан. XIV асрда Самарқанд ғоят катта Темур давлатининг пойтахти бўлган.

Ўрта Осиёдаги археологик ишларнинг аҳамияти бениҳоя катта, бироқ бу ердаги археологик ишлар узоқ вақт давомида изланишлар билан чегараланиб қолган эди. Фақат Советлар давридагина бу ерда мунтазам қазиш ишлари бошланди.

Бу соҳада кўпроқ Хоразмда, Амударё этакларида катта муваффақиятларга эришилди. Археология ва ёзма манбаларни солиштириб қилинган хулосалар асосида бу территорияда яшаган қадимий жамиятларнинг сиёсий ва социал-иқтисодий тарихининг яхлит очерки яратилди; Ўрта Осиёдаги бошқа областларнинг ҳам ана шундай очеркини вужудга келтириш вазифаси турибди. Зотан, Хоразм доимо муҳим ўрин тутиб келган, шунинг учун Хоразм тарихининг даврларга бўлиниши бутун Ўрта Осиёнинг даврларга бўлиниши учун асос бўла олади. Бироқ Зарафшон водийсидан қадим Суғд мамлакатини ташкил этган Бухоро ва Самарқанд воҳалари ҳам катта роль ўйнаган, аммо бу ерларнинг археологияси, гарчи баъзи муваффақиятларга эришилган бўлса-да, ҳозирча мунтазам ўрганилган эмас.

Хоразмдаги «деворлари орасида одамлар яшаган шаҳар харобаси» эрамиздан аввалги VI—V асрларга оиддир. Ў ерда одамлар шаҳарни ўраб олган қалъанинг ғишт деворлари орасида равоқли тор йўлаксимон биноларда яшаганлар.

Қалъа деворлари хом ғиштдан урилган, бундай ғиштлар

Ўрта Осиёда то илк ўрта асрларгача асосий қурилиш материали бўлиб келган. Бу ерда девор орасидаги йўлакдан ташқари одамлар яшайдиган ҳеч қандай бошқа бино бўлмаган. Шаҳар харобаси ўртасида маданий қатлам бутунлай йўқ. Шаҳар ўртасидаги майдон мол қўраси хизматини ўтаган, шу тариқа қалъа асосий мақсадни, яъни молларни сақлашни назарда тутиб планлаштирилган.

Одамлар яшайдиган деворнинг узунлиги 3,5 *км* келади. Бу ердан буюмлар оз топилган. Бутун мол ўртада бўлган, бу эса уруғчилик ташкилотининг яшовчанлигини кўрсатади. Одамлар яшайдиган деворлардан иборат шаҳар харобаси бир уруғнинг, ёки бир неча уруғ гуруҳининг турар жойи бўлган.

Бироқ ҳунармандчилик ўсган, сопол буюмлар кулолчилик чархида ишланган, эрамиздан аввалги VI асрда, балки ундан ҳам олдин боши Амударёдан олинган катта суғориш каналлари қазилганлиги синфий тузум ва қулдорлик давлати пайдо бўлганлигидан аниқ далолат беради. Одамлар яшайдиган деворлардан иборат шаҳар харобалари тарқалганлиги шу каналларга боғлиқдир. Чорвачилик билан бирга деҳқончилик хўжаликнинг негизини ташкил этган, каналлар шунчалик кўп қазилганки, бу ишни ибтидоий жамоа тузуми даврида амалга ошириш мумкин эмас эди.

Ўрта Осиёдаги гуллаб-яшнаган боғлар ва экинзорлар сувчиларнинг чўллардан ажратиб олган ерларида барпо қилинган. Суғориш учун сув одатда катта дарёлардан олинган. Водий унча нишаб эмас, шунинг учун каналлар ёки, Ўрта Осиёдаги ибора билан айтганда, ариқлар жуда узун.

Маълум ер участкасини суғориш учун бу участкага келадиган ариқнинг боши хийла юқорида бўлиши ва сув ариқдан ўзи оқиб келиши лозим. Сувнинг нишаби ҳисобга олиниб яхшилаб нивелировка қилинган магистрал ариқдан юқоридан пастга қараб оқиб келиши керак. Бундай ариқлар бошидан то тақсимлаш тармоғигача бир неча ўнлаб километрга чўзилади (Ўрта Осиёда шундай машҳур анҳорлар борки, улар ҳатто бир неча юз километрга чўзилиб боради).

Давлат ташкилоти бўлмаса, бундай узундан-узун анҳорларни қазиш, уларни сақлаш мумкин бўлмасди. Ўша тарихий шароитда бундай анҳорларни фақат қуллар қазиши мумкин бўлган. Уруғчилик ташкилоти нақадар яшовчан, уруғларнинг истеҳкомлари нақадар мустаҳкам бўлмасин, ҳеч қанақа давлат эркин жамоатчиларни бундай ғоят катта ер ишларини бажаришга мажбур этолмас эди.

Хоразмда жуда кеч деганда эрамиздан аввалги VI асрда гарчи уруғчилик ташкилотлари ҳали яшаб турган бўлса-да, қулдорлик давлати вужудга келган; қулдорлик тузуми арафасида бундай уруғчилик ташкилотларининг яшаб туриш фактлари ўтмишда озмунча бўлмаган.

Суғднинг илк темир даври археологик жиҳатдан текширилмаган деса бўлади. Бироқ антик дунё авторларининг маълумотларига қараганда, македониялик Искандар қишлаган Мароканда (Самарқанд) нинг узунлиги 10 километр келадиган ташқи девори ва арки бўлган. Киропол (ҳозирги Ўратепа) нинг ҳам ташқи деворлари, арки ва бозори ҳам бўлган. Булар одамлар яшайдиган деворлардан иборат варлар бўлмаган бўлса керак, албатта. Бундай варлар учун бу қадар катта истеҳкомга ва уруғларнинг қўрғонларида аркка зарурат йўқ эди. Қалъа ва истеҳкомларни ҳамма жойда ҳам ташқи душманлардан қўриқлаш учунгина эмас, балки ўз ҳамшаҳарларидан сақланиш учун ҳам ҳукмрон синф вакиллари томонидан қурилган. Суғдда македониялик Искандаргача ҳам чинакам шаҳарлар бўлган, эҳтимол, бу вақтда Хоразмда ҳали бундай шаҳарлар бўлмаган.

66- расм. Олтин лавҳа. *Амударё хазинасидан*

Энг қадимги суғдларнинг турмуш ва маишати ҳақида ҳозирча биз ҳеч нарса билмаймиз. Бироқ Ўрта Осиёга хос бош кийими, чунончи дўппининг кам деганда бундан икки ярим минг йил бурун ҳам бўлганлигини аниқлаш мумкин. Эронда машҳур подшо Доро I нинг мақбараси устида Дорога тобе бўлган барча халқларнинг вакиллари тасвирланган қавартма суратлар бор. Бу суратлар орасида бошига каштали дўппи кийган суғд ҳам тасвирланган.

Ўрта Осиёдаги дашт кўчманчилари ҳақида Геродот «кийимлари ва маиший ҳаётлари жиҳатидан массагетлар скифларга ўхшайди» деб ёзади. Тасодифан топилган бир нарса Геродотнинг бу фикрини тасдиқлайди. Тожикистонда Кофрнигоннинг Амударёга қуядиган жойига яқин ерда (Амударё хазинаси деб ном олган) хазина топилди.

Ундан даставвал кийими ва бутун туриши билан Кулоб скифларига ўхшаган киши тасвирланган олтин лавҳани кўрсатиш керак. Унинг белбоғига скиф қиличи тақилган. Шу хазинадан чиққан олтин қилич қинида ов манзараси тасвирланади: скифларга ўхшаган суворилар йўлбарс ови қилмоқдалар. Шу хазинадан топилган олтиндан қуйилган от, оҳу ва бошқа ҳайвонларнинг суратлари услуби жиҳатидан Сибирдаги Тагар мозор қўрғонларидан топилган ҳайкалчаларга ўхшайди, бу қўрғонлар эса ўз навбатида буюмлари жиҳатидан скифларнинг мозор қўрғонларига яқиндир.

Скифларнинг айниқса классик уч қиррали ва уч парракли ўқлари ёйилган кенг ўлкалар қаторига Ўрта Осиёни ҳам қўшиш керак. Чунки бундай ўқлар Ўрта Осиёнинг ҳамма ерида учрайди.

Искандар истилосидан кейин пайдо бўлган Бактрия подшолиги археологик жиҳатдан ўрганилмаган дейиш мумкин. Бу подшолик маҳаллий асосда пайдо бўлиб, эллин таъсири кучли бўлган, натижада у тамомила ўзига хос эллинизм нусхасидан бири бўлган. Эллинлар дунёсининг бу бўлагини греклар яхши билмаган, чунки тез вақт ичида Ўрта денгиз билан Бақтрия ўртасида парфянлар давлати барпо бўлган. Шундай бўлса ҳам Бақтрия кўп вақтларгача эллинлик қиёфасини сақлаб келган. Бироқ бизда ҳам, Афғонистонда ҳам грек-бақтриянинг қадимги ёдгорликлари етарли даражада аниқланган эмас.

Грек-бақтрия подшоларининг танга пуллари диққатга сазовордир. Пуллар эллинларнинг пулларига ўхшайди. Бироқ Грециянинг ўзида ҳам бундай бадиий пуллар кам учрайди. Рассомлар подшоларнинг суратларини чизганларида уларнинг ғайрат ва кучини тасвир этишга алоҳида эътибор берганлар, бу эса Искандар саркардалари авлодидан бўлган эллин подшолари суратларига хос хусусиятлардир. Пуллардаги ёзувлар—подшоларнинг номлари ва унвонлари грекча ёзилган. Танга пулларнинг иккинчи томонида грек худоларининг бирортаси тасвир этилган, уларнинг гоҳ бири ва гоҳ бошқасининг сурати чизилганлигининг сабаби аниқдир.

Бақтрия даставвал Искандарнинг саркардаларидан бири Селевкид асос солган Селевкидларнинг катта шарқий подшолигига кирган бўлса, кейин эрамиздан аввалги 245 йилда бу подшоликдан ажралиб чиққан. Селевкидларнинг Бақтриядаги сўнгги ҳокими Диодот Бақтриянинг биринчи подшоси бўлган. Диодот ва унинг тахти мероси ўғли Диодот II танга пулларига Зевс суратини зарб қилганлар, чунки грекча «диодот» сўзи «Зевс ато қилган» демакдир.

Эрамиздан аввал 225 йилда Кичик Осиёдаги Магнесия шаҳридан чиққан Евтидем деган бир қаллоб Диодот II ни тахтдан йиқитган. Евтидем ўз танга пулларига Магнесия ҳомийси Геракл суратини зарб қилдирган. Ундан кейин тахтга ўтирган ўғли Деметрий ҳам Геракл суратини зарб қилдирган. Селевкид маликаларидан бирининг ўғли Евкратид 167 йилда Деметрийни тахтдан йиқитган. Евкратид танга пулларида Селевкидлар сулоласининг ҳомийси Диоскурлар (эллинларнинг илоҳи эгизак Кастор билан Полидевк) нинг суратлари зарб қилинган.

Ҳозирги Самарқандга шимолдан жуда катта қадимги Самарқанд шаҳрининг харобалари туташади. Бу шаҳар харобаси Эрон достонидаги қаҳрамонлардан бирининг номини олган Ўрта Осиё подшоларидан Афросиёб деб аталади. Антик дунё замо-

нидан тортиб эрамизнинг XIII асригача Самарқанд ана шу жойда бўлган.

Археологик текширишлари натижасида Афросиёбнинг барча қисмларида эрамиздан аввалги даврга, яъни бу жой грек—бақтрия давлати марказларидан бири бўлган вақтга доир қатламлар мавжудлиги аниқланди. Бу ердаги сопол идишлар бу жойнинг ўзига хос (айниқса қадаҳ нусха оқ идишлар) бўлиб, ҳаммаси кулолчилик чархида ишланган. Грекларнинг идишларига ўхшаган идишлар ҳам бор, бироқ улар оз, демак бу ернинг маданияти маҳаллий асосда — четнинг таъсири бўлмай ривожланган.

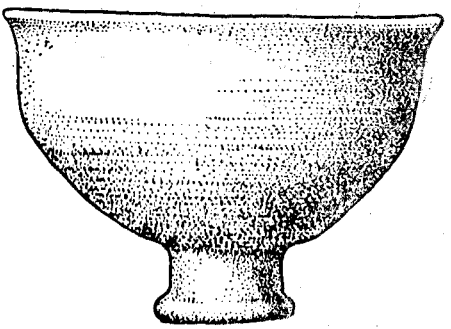

67- расм. Сугдининг эллин идиши. Самарқанд. *Афросиёбдан топилган*

Афросиёбда кўп учрайдиган сопол ҳайкалчалар ва қавартма суратларда кўпроқ учта соҳибжамол, қўлига лира тутган Аполлон, Мелуза ҳамда Лерней аждарини ўлдираётган Геракл ва шу кабилар тасвирланган. Бироқ Афросиёбдаги ҳайкалча ва бўртма суратларнинг энг кўп қисми маҳаллий характерда бўлиб, маҳаллий диний эътиқодлар билан боғлиқдир. Одатда қўлига анор ушлаган маъбуда Нохит тасвирланган. Кўпгина ҳайкалчаларда бошига қалпоқ кийган, сочи тўзғиб елкасига тушиб турган эркак киши тасвирланган. Бу — худо Митра бўлса керак. Афросиёбда эллиндан олдинги қатламларни ҳам ўрганиш мўлжалланади. Афросиёбнинг антик қатламлари ҳали қазилган эмас, бу қатламлар фақат сопол идишлардангина маълум.

Хоразмдаги энг қадимий шаҳарлар эрамиздан аввалги I—IV асрларга мансубдир. Бу шаҳарлар яхлит иморатлари билан одамлар яшайдиган деворларидан иборат шаҳар харобаларидан фарқ қилади. Бу вақтдаги қишлоқлар мустаҳкамланган айрим қўрғонлардан иборат бўлган. Деҳқонларнинг турар жойларининг қўрғон шаклида бўлиши деҳқонларнинг асоратга солинмай озод қолганини, синфий жамият эса қулдорлик жамияти бўлганини кўрсатади. Ирригация ишларининг бениҳоя тараққий қилиб, бу тараққиёт эрамизгача юксак даражага кўтарилганлиги ҳам қулдорлик жамияти мавжуд бўлганидан далолат беради.

Шаҳарларда ҳамма жойда ҳунармандчилик мавжуд бўлган бир қанча кулолчилик ўчоқлари топилди. Шаҳарлар кенг кўча билан икки қисмга ажратилган. Шаҳарлардан бирининг ҳар икки ярмида гиштларга ўз тамғаларини босганликлари аниқланди. Шаҳарнинг бу тариқа икки қисмга бўлиниши қабиланинг икки

уруққа бўлинганини кўрсатади; бундай бўлинишлар ҳамма қитъаларда мавжуд эканлиги этнографик жиҳатдан аниқланган. Бу ерда уруғчилик тузумининг қолдиғи бўлган, холос. Шаҳарда катта-катта уйлар қурилган, уларнинг ҳар қайсисида 150 тадан 200 гача хона бўлган.

Оташпарастлик ибодатхоналари шаҳарларнинг энг катта иморатлари бўлиб, уларда ўт ўчирилмасдан сақланган ва шаҳарликларнинг йиғинлари шу ибодатхоналарда ўтказилган. Қалъа деворларида жуда кўп нишон туйнуклари бўлган. Ҳар бир нишон туйнугидан торгина жойга ўқ отиш мумкин бўлган. Бинобарин шаҳарни мудофаа қилиш учун жуда кўп ўқчилар талаб қилинган. Шаҳарнинг бутун аҳолиси шаҳар мудофаасида иштирок қилиши лозим бўлган.

68- расм. Идиш. Хоразм.
Тупроққалъадан топилган

Шаҳарлар, ёзма манбалардан маълум бўлган ягона Хоразм подшолиги ҳукмронлигига кирган. Ягона Хоразм подшолигининг қачон пайдо бўлганлиги ҳозирча аниқланган эмас. Энг қадимги Хоразм тангалари эрамиздан аввалги I асрга оид. Бу тангалардаги ёзувлар бузилган грек ҳарфлари билан ёзилган; бу ёзувлар юқорида айтилган Евкратид тангаларидаги ёзувларга тақлид қилинган.

Эрамиз бошларида Ўрта Осиёнинг каттагина қисми Ҳинд-Парфян подшолиги деб аталадиган давлатга ёки, бошқача айтганда, Қушан подшолигига кирган; бу подшоликнинг марказлари Шимолий Ҳиндистонда бўлган. Қушан подшолигининг қадимги ёдгорликларидан эрамиздан аввалги I асрга оид тош қавартма суратлар муҳим ўрин тутади. Бу суратларни Термизга яқин Айиртом ёнида Амударё сувидан совет чегарачилари топган. Унда боғ фонида созандалар, эркак ва аёлларнинг суратлари ишланган. Суратлардаги нисбат ва ҳаракат грек ҳайкалларини эслатса-да, ишланишида ҳинд элементлари жуда кўп. Уд, арфа, най, кимвала, ноғора, шунингдек мунчоқ, исирға ва билагузуклар жуда аниқ тасвирланган.

Эрамизнинг I—II асрларида Хоразм ҳам Қушан подшолиги таркибида бўлган. Бу вақтда Хоразмда қурилган қалъалар топилди, бу қалъалар мустаҳкамланган шаҳарлар ҳам, мустаҳкамланган қўрғонлар ҳам эмас. Бу қалъада подшоликнинг шимолий чегараларини қўриқлаб турган Қушан гарнизонлари жойлашган. III аср бошларида Хоразм Қушан зулмидан қутулиб, маҳаллий подшолар ўз пулларини зарб қила бошлаганлар. Бу пулларда биринчи марта Хоразм ёзувлари пайдо бўлади.

Ўрта Осиёда сирли танга пуллар кўп учраганлиги фанда қадимдан маълум. Бу пулларда ҳозиргача жумбоқ бўлиб келаётган ғалати ҳарфли ёзувлар ва подшо суратлари зарб қилинган, танганинг иккинчи томонида суворий сурати чизилган. Бундай сирли пуллар кўпроқ Хоразмда топилгани ва у ерда бошқа пуллардан кўра бундай пулларнинг кўпроқ бўлганлиги аниқланди. Бу пуллардаги ёзувлар шу вақтгача номаълум бўлган қадимги Хоразм алифбесини ўқишга имкон берди. Хоразмдаги Тупроққалъа саройини қазиш вақтида ундан эрамизнинг III асрига оид юздан ортиқроқ хўжалик ҳисоботи ҳужжати топилди, бу ҳужжатлар ўша Хоразм пулларидаги ҳарфлар алифбесида ёзилган. Бу кабинетда чиқарилган хулосаларнинг қазишмалар билан тасдиқ бўлинишини кўрсатувчи ёрқин мисолдир.

Тупроққалъа умуман Хоразмнинг энг ажойиб шаҳарларидандир. Унда эрамизнинг III—IV асридаги подшо саройи қазилди. Сарой атрофида шаҳар аҳолисининг яшайдиган уйлари жойлашган. Шаҳар қалин девор билан ўралиб, деворнинг жуда кўп тўрт бурчакли буржлари бўлган. Сарой ҳам мустаҳкамланган ва у шаҳарнинг энг ҳашаматли биноси бўлган: ҳозирги вақтда баландлиги 25 метр келадиган учта буржи бўлиб, қадим бу буржларнинг баландлиги 30 метрдан кам бўлмаган бўлса керак. Саройнинг катта залидан бошига тож кийган подшоларнинг парчаланиб кетган сопол ҳайкаллари топилди. Подшолардан бирининг тожи бургут нусхадир. Топилган пулларга қараганда бундай тожни Хоразмнинг III асрдаги подшоси Вазамар кийган, холос. Вазамар ва унинг бевосита меросхўрлари замонида подшо қароргоҳи ва Хоразмнинг пойтахти ўша Тупроққалъада бўлган.

Ҳозирги вақтда сарой қум тагида қолиб кетган, чунки ирригация иншоотларининг бузиб юборилиши натижасида обод ерлар қуриб чўлга айланган. Қазишмалар қумни тозалашдан иборат. Жуда кўп бўғдой, арпа, тариқ, ўрик, шафтоли, узум уруғ-данаклари топилди. Бу ердан топилган яроғлар темир найзалар ва ўқлардан иборат (ўқлар уч парракли, сарматларнинг ўқларига ўхшайди). Камон ясаладиган ишхона топилди, унда тайёр, чала тайёр камонлар чиқди. Хоразмда ёғоч умуман яхши сақланади. Ўқларнинг ёғоч дасталари ҳам бор, улар бўялган.

Сарой деворига расмлар солинган, деворга солинган расмларнинг кўпгина бўлаклари топилди. Баъзан катта бўлаклари ҳам сақланган. Ўтириб арфа чалаётган аёл сурати ўзининг сюжети билангина эмас, балки гавдасининг кўриниши, нисбати ва бошқа томонлари жиҳатидан ҳам Айиртомдаги ҳайкалларни эслатади; бошқа суратлар Рим замонидаги Сурия ва Миср рассомчилигини эслатади. Этагига узум ва шафтоли солиб, мева тераётган аёл сурати бўёғининг ранг-баранглиги билан ажралиб туради.

Бухоро яқинида Варахша деган жойда эрамизнинг VII асрига оид Бухор-худотлар (исломдан олдинги Бухоро ҳукмдорлари

шундай деб аталган) саройи топилди. Сарой деворида фил минган овчиларнинг найза ва ўқлар билан баҳайбат махлуққа ҳужум қилиб тургани тасвирланган, бўёқли расмлар ҳамда сув тўлқинланиб, балиқ ва қурбақалар сузиб турган ўсимликли ҳовуз тасвир этилган қавартма суратлар билан қопланган. Антик замон Ўрта Осиёсининг ўзига хос ва юксак санъати бўлганлиги фақат яқинда Тупроққалъа, Варахша ва бошқа жойларда ўтказилган қазишмалар натижасидагина маълум бўлди. Варахшадан чиққан буюмлар орасида сарматларнинг ўқларига ўхшаган уч парракли темир ўқлар кўп учрайди. Хитой манбаларидан олинган маълумотларга қараганда Бухор-худотнинг туяга ўхшатиб олтиндан ясалган тахти бўлган.

Зарафшонда Самарқанддан юқорида қадимги Панжакент шаҳри жойлашган. Бу ерда олиб борилган қазишмалар натижасида ибодатхоналар, зодагонлар уйлари топилди. Бу биноларнинг деворларига ранг-баранг расмлар чизилган. Улар асосан VII асрга оид. Ундаги асосий тасвирлар қадим Ўрта Осиёда кўпроқ машҳур бўлган қаҳрамон Сиёвуш тўғрисидаги афсонага оиддир. Манзаралардан бирида Сиёвушнинг ўзига жалб қилмоқчи бўлган ўгай онасидан қочиб кетаётгани тасвирланган. Бошқа бир манзарада унинг тобутда ётгани, унинг олдида эса ўзларининг қайғуларини турлича изҳор қилиб турган эркаклар ва аёллар тасвирланган.

Биз бошқа нақшларда Суғд ҳукмдорларини кўрамиз. Бир қанча манзараларда уларнинг гулдор гилам устида ўтирганн тасвирланган. Қўлларида коса, кийимлари гулдор, ингичка белларига олтин камар боғлаган, камарларига узун ва ингичка қиличлар тақилган. Панжакентнинг истеҳкомларидан ташқарида шиша идишлар ясаладиган, мусаллас тайёрланадиган ишхоналар топилди.

IV асрдан эътиборан Хоразмда мустаҳкамланган уйлар (қўрғонлар) қура бошлайдилар. Узлуксиз урушлар давом этган бўлса керак. Марказий ҳокимият заифлашган, шу муносабат билан ирригация тармоқлари жуда қисқариб кетган. Шаҳарлар ва ҳунармандчилик тушкунликка юз тутган, жумладан, сопол буюмлар ҳам қўполлашган. Бундан олдин Хоразмда сопол идишларни минг йиллар давомида кулолчилик чархида ясалиб келинган бўлса, энди қўлда ясаладиган бўлади. Шундай бўлса ҳам, ҳунармандчилик бутунлай йўқолиб кетмайди, кулолчилик чархи ҳам ишлатилади.

Эрамизнинг IV—VI асрларида Хоразмда ва умуман Ўрта Осиёда хўжалик тушкунликка учрайди. Бу ҳол, Европадаги сингари, бу вақтда қулдорлик муносабатларининг тушкунлиги билан боғли бўлса керак. Феодализмга ўтиш процесси бошланган, бу эса бундан кейин яна тараққий қилиб боришнинг зарур шарти бўлган. Қулларнинг қўзғолонлари ҳам бўлган, Суғдда бундай қўзғолонлар бўлганлиги ёзма манбалардан маълум. Бу ерда

истилолар билан бирга феодаллашиш процесси давом этган; ёзма манбалардаги маълумотларга кўра, бу ерга шимолдан кўчманчилар бостириб кирган. VI асрга келиб Ўрта Осиёда янги ишлаб чиқариш муносабатлари таркиб топган.

* * *

Ўрта асрлардаги Ўрта Осиё тарихи жуда кўп ёзма манбалардан маълум. Археологик манбалар уларга қўшимча маълумот беради, холос.

VIII асрда бутун Ўрта Осиё араблар зулми остида қолиб, бу ерда ислом дини тарқала бошлаган. VIII асрда зарб қилинган танга пулларда Хоразм ёзувлари билан бир қаторда араб ёзувлари ҳам учрайди. Бу асрдан кейин эса Хоразм ёзувлари сира учрамайди, ҳамма танга пуллар фақат араб ёзувлари билан зарб қилинадиган бўлган.

Ўрта асрларнинг бошларида Ўрта Осиёда ўсиб борган феодал шаҳарлар бу ердаги антик дунё шаҳарларидан тамомила фарқ қилади. Мунтазам планлаштириш йўқотилади. Маҳаллалар марказ атрофида бетартиб ўсиб боради. Бу даврбошида ҳунармандлар феодал зодагонларининг хизматчилари ёки қуллари бўлган. Бироқ тезда бирон бир ихтисосдаги мустақил ҳунармандларнинг маҳаллалари пайдо бўла бошлаган.

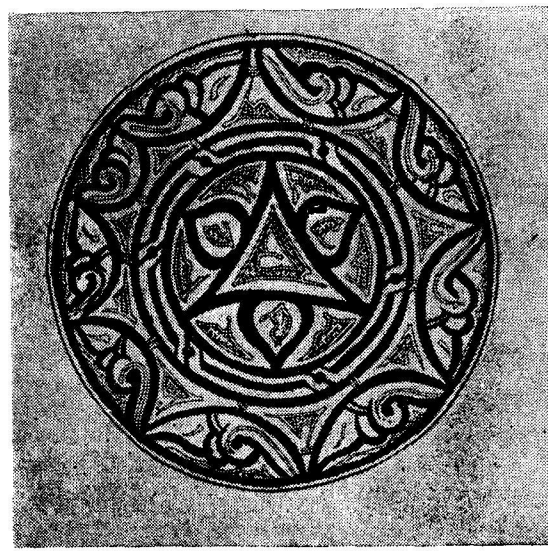

69- расм. Сомонийлар идишининг ички кўриниши. *Самарқанд, Афросиёбдан топилган*

Ўрта аср шаҳрининг марказида одатда арк, яъни кремль, қурилади, ҳукмдорнинг саройи ва ҳукумат муассасалари ўша арк ичига жойлашади. Зодагонларнинг уйлари, бозор ва ҳоказолардан иборат шаҳристон, яъни шаҳарнинг ўзи аркка туташиб, шаҳар мустаҳкам девор билан ўраб олинади. Бироқ шаҳар ҳаёти ривожланиб, бориши билан шаҳристон, кўпинча торлик қилиб қолади, уни ҳунар-савдо жойларидан иборат рабод ҳар томондан қисиб қўяди. Ниҳоят, кейинчалик рабод атрофига ҳам қалъа девор қурилади. Улар ҳамма жойда ҳам қалин пахсадан урилади,

Қўпгина шаҳарлар, айниқса Суғд шаҳарлари ана шундай уч қисмга бўлинган бўлади. Араблар истилосидан аввал ҳам, кейин ҳам бир жойда муқим жойлашган Бухоро шаҳрида ўрта аср шаҳарларининг планлаштирилишига хос бўлган бундай бўлиниш жуда яққол кўзга ташланади. Хоразмда фақат арк билан рабоддан ёки фақат шаҳристондан иборат бўлган шаҳарлар ҳам бўлган. IX асрга келиб, нуқул кулолчилик чархида ва юқори сифатли қилиб ишланган сопол идишларга қараб ҳукм қилганда бу шаҳарларнинг ҳаммасида қунармандчилик яна равнақ топган.

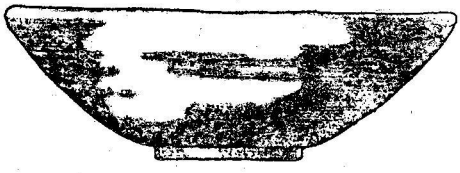

70- расм. Юқоридаги идишнинг ташқи кўриниши

Юқорида айтилганидек Афросиёб, яъни мўғуллар истилосидан аввалги Самарқанд ички истеҳкомлари арк ва секин-аста кенгайиб уч қисмга бўлинган шаҳристон ва рабоддан иборат эди.

Бу ердан жуда кўп ҳар хил сопол буюмлар топилди. Шаҳарнинг икки ерида иккита кулолчилик маҳалласи қазиб очилди. Сопол идишларнинг ҳаммаси кулолчилик чархида ишланган. Хум, хурмача ва сайёҳлар олиб юрадиган сувдонлар жуда кўп. Бундай сувдонларнинг бўртма нақш солинган бир томони қаварик бўлиб, иккинчи томони ясси, ичи эса текисдир. Топилган буюмлар орасида кўпгина сирли идишлар бор. Сирнинг сифати ва нақшларига қараб идишларнинг қайси замонга мансуб эканлиги аниқланди. Шуни кўрсатиб ўтиш керакки, X асрда, сомонийлар замонида (яъни маданият равнақ топган замонда) Афросиёбда, умуман Ўрта Осиёда идишлар сидирғасига оқ сир билан қопланиб, жигар ранг нақшлар солинган.

Афросиёбда водопровод учун ишланган жуда кўп сопол қувурлар топилди. Темир парчалари кўп учрайди, бу эса темирчилик устахоналари кўп бўлганлигини кўрсатади. Бир қанча темир болталар ҳам топилди, болталар энсиз ва узундир. Шишасозлик ҳам бўлган, шишадан мунчоқлар ясайдиган устахона қазиб очилди.

Ўрта асрларда Самарқанд дунёнинг қоғоз ишлаб чиқарадиган муҳим маркази бўлган. Қоғоз эрамизнинг II асрида Хитойда ихтиро қилинган, бироқ унинг нималардан тайёрланишини хитойлар сир тутган. VIII аср ўрталарида араблар Ўрта Осиёда хитойларни тор-мор қилиб, асир тушган қоғоз усталарини Самарқандга олиб келганлар, улар бу ерда қоғоз ишлаб чиқаришни йўлга қўйганлар.

Барча ислом мамлакатларида пергамент ўрнига қоғоз ишлатиладиган бўлган, Европага эса қоғоз хийла кеч кириб келган. Қоғоз кўпгина шаҳарларда ишлаб чиқарилган бўлса-да, Самарқанд қоғози энг яхшиси бўлган. X асрда бутун мусулмон оламини

тасвир қилиб ёзган араб Мақдисий: «Самарқанд қоғозидай қоғозни ҳеч қаерда кўрмайсиз» деб ёзади. XVI асрда Ҳиндистонни истило қилган Бобир ҳам: «Жаҳонда энг яхши қоғоз Самарқандда чиқади» деб ёзган. Қоғоз одатда зиғиртола ёки ип газламадан ишланган. Ўрта Осиёдаги буюк олимларнинг асарлари қоғозга ёзилган. X асрда сомонийларнинг ўрта асрда тенги йўқ Бухоро кутубхонасидаги китоблар қоғозга ёзилган.

Ислом мамлакатларидаги танга пулларда, шу жумладан Ўрта Осиёдаги ўрта аср пулларида ҳам, ҳеч қандай сурат бўлмаган. Уларнинг икки томонига аниқ ва чиройлик қилиб ёзилган араб ёзувлари зарб қилинган. X асрдаги Сомонийлар сулоласининг пуллари жуда муҳим ўрин тутади; Самарқанд ва Бухорода зарб қилинган пуллар X асрда Шарқий Европада, айниқса Русда кенг муомалада бўлган.

Олтин ва мис пуллардан кўра кумуш пуллар кўп бўлган. Дерҳам (кумуш пул шундай деб аталган) жуда кўп миқдорда зарб қилинган. Сомонийларнинг дерҳамлари ўша замондаги Бағдод халифалари Аббосийларнинг дерҳамларига жуда ўхшайди. Дерҳамнинг бир томонида ўртада «Лоилоҳа иллоллоҳу ва ло шарика», яъни «бир худодан бошқа худо йўқ ва унинг шериги ҳам йўқ» деб, атрофига эса пулнинг зарб қилинган шаҳар номи ва ҳижрий санаси ёзилган. Иккинчи томонида қуръондан олинган сўзлар ва Аббосийлар халифаси билан сомонийлар амирининг номлари ёзилган. Аббосийлар халифаси у вақтда мусулмонларнинг бошлиғи ҳисоблангани учун унинг номи ёзилган. Сомонийлар араб ҳукмронлигининг энг охирги қолдиқларини ҳам тугатганлар.

Афросиёбда X асрдаги сомонийлар танга пулининг қолипи топилди. Бирданига еттита танга зарб қилинадиган қолипнинг икки бўлаги ҳам сақланган. Қолип ганчдан ясалган, унга қуръонда нолинган сўзлар, сана, Самарқанд номи, халифа ва амирнинг номлари ёзилган думалоқ муҳр босилган. Бу ёзувларнинг ҳаммаси қолипдан қавартма бўлиб равшан чиққан. Қолипдаги еттита чуқурнинг ҳар бирига эритилган кумуш оқиб кириши учун ариқчалар ўйилган.

Мусулмонларнинг қадимги маиший ёдгорликлари ва иморат деворларининг бадиий безаклари бу халқлар санъатининг шўрлик тақдирини доим эслатиб туради. Ислом дини одам ва ҳайвон суратини солишни тақиқ қилган. Қуръонда бундай тақиқ бўлмаса ҳам ҳадисларда тақиқ қилинади. Масалан, ҳадислардан бирида Муҳаммаднинг саҳобаларидан бири рассомга: «сурат солган одам солган суратига жон кирита олмаса, худо ундай одамни жазолайди. У бутун умр жон кирита олмайди албатта. Эй!, шўрлик агар санъатдан кеча олмас экансан, дарахт ва шу каби ҳар қандай жонсиз нарсаларнинг суратини чизавер» деб айтганмиш.

Тақиқ кўп вақт бузилса ҳам, ҳар ҳолда санъатга жуда катта таъсир етказган. Ижоди чегаралаб қўйилган рассомлар орна-

мент безакчилик билан шуғулланишга мажбур бўлганлар ва бу соҳада жиддий камолотга эришганлар. Бутун ислом мамлакатлари ичида энг гўзал орнаментлар Ўрта Осиёда яратилган; айниқса Самарқанд ва Бухоро деворларидаги ўйма нақшлардан ўтадигани ҳеч қаерда йўқ. Ўзининг архитектура санъатини сақлаб қолган бинолар ҳам кўп, бундан ташқари, қазишмалар вақтида ҳамма вақт бундай санъат асарларининг парчалари топилиб туради.

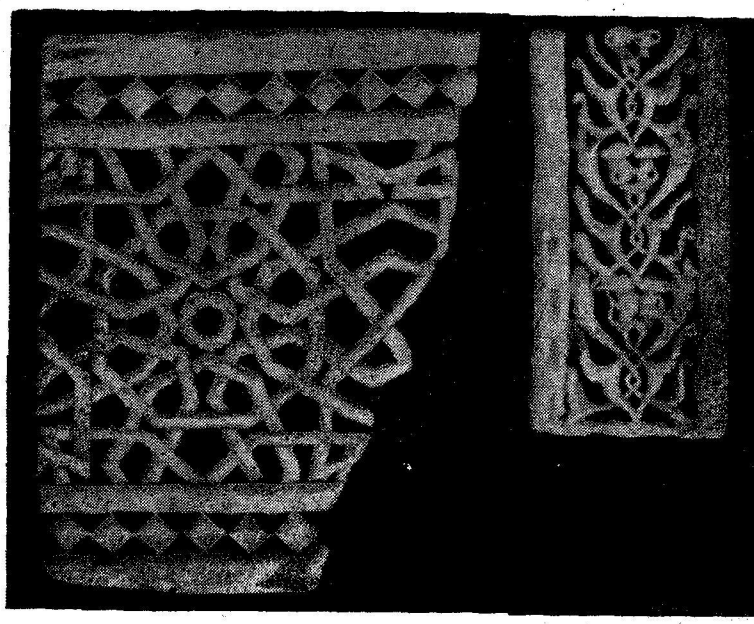

71- расм. Меъморий ўймакор нақшлар. *Самарқанд, Афросиёбдан топилган*

Ўрта Осиёда антик замонда бинолар хом ғиштдан ишланган бўлса, ўрта асрлардаги муҳташам бинолар антик замондан фарқ қилиб, пишган ғиштлардан ишланган. Шундай бўлса ҳам хом ғишт оммавий бинокорликда асосий қурилиш материали бўлиб қолаверган.

IX аср охирларида Бухорода сомонийларнинг мақбараси қурилган, у шу қудратли сулола авлодининг мақбараси бўлиб қолган. Бу бино ҳозиргача жуда яхши сақланган. Мақбара деворлари майда тўрт бурчакли пишиқ ғишт (мусулмон ғишт) дан ишланган, ғиштлар жой-жойи билан маълум миқдорда гоҳ тикка, гоҳ ётқизиб терилган. Ғиштларнинг шу тарзда терилиши натижасида бино худди ғиштдан ўрилганга ўхшаб туради. Девор ва пештоқлари ўймакор гул нақшли ғиштлар билан безатилган.

XII аср биноларидаги Ўрта Осиёга хос ўйма геометрик нақш-герих ўз тараққиётининг чўққисига чиқади. Бу хил ўйма нақшлар кўп асрлар давомида тараққий қилиб боради. Бу нақшлар жуда хилма-хил шаклдаги бир-бирига чирмаштирилган чизиқлар комбинациясидан ҳосил қилинадиган юлдуз нусха чиройлик безаклардан иборат. У нақшлар турли ҳажмда ва шаклдаги юлдуз нусха безакларни ичига олади, бу юлдузлар маълум тартиб ва ритмда жойлаштирилган. Бошқа геометрик шакллар ҳам худди шундай мунтазам жойлаштирилган. Бундай нақшлар барча ислом мамлакатларига хос бўлса ҳам, Ўрта Осиёда бундай

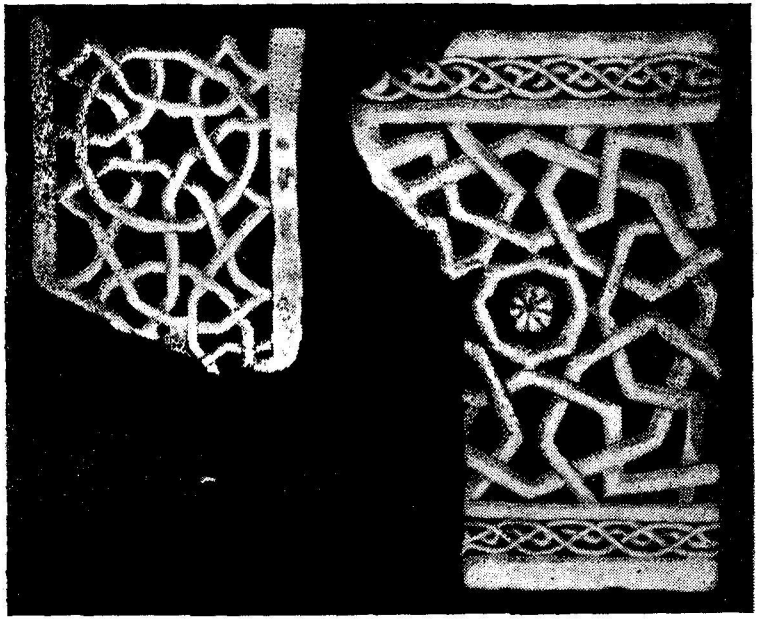

72- расм. Меъморий ўймакор нақшлар. *Самарқанд, Афросиёбдан топилган*

ўйма нақшкорлик ғоят юксак даражада камол топади. Бухорода меъморий ўйма нақшлар мўғуллар истилосигача турли шаклдаги жимжимадор ғиштлардан ишланган (ўша замондан сақланиб қолган бинолар буни тасдиқлайди), Самарқандда эса (Афросиёбдан топилган нақшларга қараб ҳукм қилганда) лойдан ясаб пишириганлар.

Геометрик ўйма нақшлар билан бир қаторда ислими, ўсимлик ўйма нақшлари ҳам тараққий қилган. Ислими нақшлари Ўрта Осиё флорасидаги гул ва новдаларнинг мураккаб услубга солинганлигидир. Ўсимлик ўйма нақшлари ислом мамлакатларининг ҳаммасида ишлатилган.

Юқоридаги нақшлардан ташқари, ислом мамлакатларида, шу жумладан Ўрта Осиёда ҳам, эпиграфик нақшлар ишлатилган; ёзувлардан иборат бу хил нақшкорлик бошқа ҳеч қаерда ишлатилмаган. Бу хил нақшкорликнинг тараққий қилишига араб ҳарфларининг равонлиги ва ихчамлиги ёрдам берган.

XII асрда Ўрта Осиёда меъморчиликда сарғиш рангли оддий ғиштлардан ташқари, сир берилган ғиштлар, яъни кошинлар ишлатила бошлаган. Ҳали бу вақтда кошин кам ва фақат кўк рангли берилган бўлиб, улар меъморий нақшларга қўшимча тариқасида ишлатилган.

73- расм. Ўймакор ҳарфлардан иборат меъморий нақш. *Самарқанд, Афросиёбдан топилган*

XII асрда Хоразм Ўрта Осиёда ғоят қудратли давлатга айланади. Бу даврда Хоразмдаги феодал қасрларнинг деворлари юпқа ва нақшли бўлиб, мудофаа нуқтаи назаридан унчалик аҳамияти бўлмаган. Сиёсий ҳокимиятнинг марказлаштирилганлиги сабабли истеҳкомларга эҳтиёж қолмаган. Қасрлар деҳқонларнинг кўпдан-кўп кулбалари ўртасида қад кўтариб турган. Хоразмнинг ўша вақтдаги пойтахти Урганчда катта бинолар қурилган. Бу биноларни қуришда оддий ғиштлар билан бирликда безак учун кўк сир берилган ғиштлар ҳам ишлатилган.

XIII аср бошларида Ўрта Осиёни мўғуллар босиб олади. Мўғуллар Русни қандай хароб қилган бўлсалар Ўрта Осиёни ҳам шундай вайрон қилганлар. Ҳамма шаҳарлар харобазорга айлантирилган. Халқнинг кўп қисми қириб ташланган. Самарқандликлар кейинчалик ўзларининг бир ярим минг йилдан ортиқроқ яшаган шаҳарларини тиклашга ҳам журъат этмаганлар. Самарқанд аввалги шаҳар ёнида, ҳозирги жойида янгидан бино бўлган, аввалги шаҳар вайрон бўлиб қолган Афросиёб деб аталган. Мўғуллар Ўрта Осиёдаги суғориш тармоқларининг кўп қисмини вайрон қилган. Одамзод бунёд қилган воҳаларининг кўп қисмини қум босиб кетган.

Совет археологияси Ўрта Осиёдаги ҳамма даврларда қурилган каналларни ўрганиб, суғориш тармоқларининг камайиб кетишига асрлар бўйи душманларнинг босқинчилиги сабаб бўлганлигини исбот қилди. Бундай вайронгарчиликдан кейин суғориш

шохобчалари янги фожиа содир бўлгунча озми-кўпми тикланган албатта. Мўғуллар истилоси Ўрта Осиёга мисли кўрилмаган ғоят мудҳиш фожиа келтирган ягона ва охирги босқинчилик эмас эди. Ўрта Осиёда суғориш тармоқлари табиий ҳодисалар; «Ўрта Осиёнинг қуриб қолиши» туфайли камайган деб буржуа олимлари кўрсаттан сабабларни совет фани рад қилди. Бу ўлканинг кўп қисми ҳамма даврда ҳам кишиларнинг фаолияти натижасида унумдор ерларга ёки чўлга айланиши мумкин бўлган ва айланган. Совет даврида дашт-чўлларга қарши ҳужум мисли кўрилмаган муваффақият билан олиб борилмоқда; қадимги суғориш тармоқларини ўрганувчи археологлар ҳам ирригаторларга ёрдам бермоқда.

Мўғуллар келтирган вайронлик натижасида Русдаги сингари Ўрта Осиёда ҳам ҳар қандай қурилиш ишлари таққа тўхтаб қолган. Шу сабабдан XIII асрдаги бинолар бизнинг давримизгача сақланмаган деса бўлади. Русдаги каби, Ўрта Осиёда ҳам, XIV асрда санъат тиклана бошлаган, лекин бошқа шакл олган (бироқ мўғуллар таъсири тўғрисида ҳеч қандай гап бўлиши мумкин эмас). Қошин, яъни сир берилган гулдор ғиштлардан яхлит нақшлар расм бўлган. Бу кошинкорлик ва яхлит нақшлар маҳаллий асосда, XII асрдаги безакларга қўшимча тариқасида ишлатилган кошин асосида ривожланган.

Хоразм хўжалиги Ўрта Осиёдаги бошқа ўлкалардан олдинроқ тикланган ва Урганч вайронликдан тез қутулган. У XIV асрда Олтин Ўрданинг жануби-шарқий маркази бўлган (Олтин Ўрда ҳукмронлиги Хоразмдан нари ўтмаган). Урганчдаги бинолар рангдор кошин ва парчинлар билан безатилган.

XIV аср охирларида Темур Хоразмни вайрон қилиб, хароба-зорга айлантирилган Урганч ўрнига арпа экишни буюрган. Хоразмдаги суғориш каналлари вайрон қилинган ва бу ўлка кўп вақтларгача чўл-даштга айланиб қолган.

Аммо Суғднинг хўжалиги Темур ва унинг ворислари даврида яна юксалган. Темурнинг талончилик юришларидан кейин бу ерга таланган ҳамма мамлакатлардан беҳисоб ўлжалар келтирилган. Самарқанд бениҳоя катта империянинг пойтахти бўлиб қолган. Темур бу шаҳарга шуъладек марказдан таралган кўчалар қилдирган, бундай тўппа-тўғри ва кенг кўчалар бунгача Ўрта Осиёда ҳеч бўлмаган. Кўп боғлар барпо қилинган, кошинкор ва парчинкор нақшли муҳташам бинолар солинган, 1405 йили Самарқандда Темур мақбараси — гўриамир қурилган. Темурнинг қабри устидаги тош қора нефритдан ишланган, унга узундан-узоқ қилиб Темурнинг сохта шажараси ёзилган. Мақбаранинг ичи ҳақиқ ва оқ мармар билан безатилган.

Темурийлар биноларининг нақшларида тўқ кўк ранг билан оч кўк ранг кўпроқ учрайди, яъни бир хил рангнинг икки хил оч ва тўқ туси қўшиб ишлатилган. XV аср (темурийлар даври) нинг сопол идишларига ҳам оч ва тўқ кўк сир берилган. Биноларда

кошинкор нақшлар воситаси билан ҳар хил герихлар солинган ва безакли ёзувлар ёзилган. Кўпинча «худо ҳокимдир», «подшо худонинг ердаги соясидир» ва шу каби дин билан боғлиқ ёзувлар ёзилган.

Меъморий санъат соҳасида Темурнинг невараси буюк мунажжим Улуғбек подшолиги замонида ғоят катта муваффақиятларга эришилган. 1420 йили Самарқандда бино қилинган Улуғбек мадрасаси жуда ҳам ажойиб бинодир. Унда: «Бу бино меъморий жиҳатидан биноларнинг энг мукаммалидир. Бу ерда олимлар яшайди» деб ёзилган. Дарҳақиқат бу бино ҳам архитектура, ҳам гўзал нақшлари жиҳатидан ғоят мукаммалдир; унда кўпдан-кўп шуъладор юлдузларнинг ғоят мураккаб комбинациясида сербарг гуллар солинган. Парчинлар бериб ишланган гул нақшлар мармар лавҳалар билан алмашиниб туради. Ранглар аралашмаси ниҳоят гўзал ва майиндир.

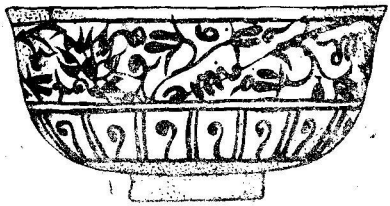

74- расм. Темурийлар даври. Самарқанд

Бу ерда ҳам аввалгидек оч ва тўқ кўк кошинлар кўпроқ бўлиб, улар сариқ, тўқ сариқ, яшил ва бошқа рангдаги кошинлар билан тўлдирилган.

Қадама парчинлар XIV асрдан бошлаб махсус устахоналарда ишланган. Юпқа сопол ғиштчалар тайёрланиб, устига рангли сир берилган ва улар махсус хумдонда пиширилган. Уста ихтиёрида бир қанча шундай ҳар хил рангдаги ғиштчалар бўлиб, улардан зарур рангдаги зарур шаклларни қирқиб арралаб олган. Геометрик шакл, юлдуз, гул нақш, гулғунча, новда ҳарф ва бошқа нарсалар шу тариқа терилган.

Мусулмонлар одатига кўра ўликни кафанга ўраб, чўзилтириб ва юзини қиблага қаратиб кўмадилар.

Амир Темур даврида унинг уч доирадан иборат шахсий тамғаси машҳур бўлган. Темур ворисларининг танга пулларида, байроқларида, ёзувларида ва бошқаларда шу тамга солинган. Шу уч доира XX асргача Самарқанднинг герби бўлиб келган.

Маълумки Темурнинг невараси, XV асрнинг қудратли хони Улуғбек машҳур мунажжим бўлиб, унинг асарлари Европа астрономиясига катта таъсир кўрсатган. Катта бойлик эгаси бўлган Улуғбек Самарқанд яқинида расадхона қурдиради, унинг расадхонаси катталиги ва техникавий такомиллиги жиҳатидан қадимги ва ўрта асрлардаги барча расадхоналардан устун турган. Бу иншоот топилиб қазилган. Бунда юлдузларни назорат қилиб туриш учун ишланган ғоят катта секстант топилган. Бу доиранинг олтинчи тикка турган қисмидир. Секстант ер тагида махсус шахтада ўрнатилган бўлиб, то ҳозиргача яхши сақланган.

Секстантнинг ёйи икки тўсиқ билан йўлаксимон қилиб ишланган, уларнинг усти мармар билан қопланган. Мармар тахталардаги қийшиқлар шу қадар роса ўлчанганки, бунга ҳайрон бўлмай мумкин эмас. Секстант меридианга қараб аниқ йўналтирилган. Доиранинг мармар устидаги ҳар бир градусига бўлинмалар ва рақамлар қўйилган. Градуслар ўртасидаги масофа 70 *см* дир. Тўсиқлар бўйлаб ғиштдан терилган зинадан ер тагига тушилади. Расадхона Ўрта Осиёда фаннинг ўрта асрда сўнггги равнақи даврида эришилган муваффақиятлардан далолат беради. Жаҳоннинг ҳеч бир ерида археологлар ҳали бундай мукаммал илмий иншоотни топиб қазиган эмаслар.

* * *

Эрамизнинг I минг йиллигида Енисей бўйида қирғизлар давлати таркиб топади. Бу давлат VI асрда узил-кесил барпо бўлади. Бу давлатнинг сиёсий тарихига доир баъзи маълумотлар хитой тарихчиларининг асарларида учрайди, бундан ташқари, урхун ёзуви билан (мўғулистондаги Урхун дарёси номи билан шундай деб аталган, Мўғулистонда бундай ёзувлар яна ҳам кўпдир) маҳаллий турк тилида ёзилган ёзма манбалар қирғиз зодагонларнинг ёзувлари бизнинг давримизгача етиб келган.

Мисол тариқасида Минусинск яқинидаги Иудино қишлоғидан топилган ва урушда ўлдирилган бошлиққа бағишланган ёзувни келтириш мумкин. Бунда гоҳ биринчи шахс, гоҳ иккинчи шахс номидан гапирилади; «Менинг ерда яшовчи йўлбарс уруғимда, менинг устунликка муяссар уруғимда, мен эмасман. Сиз қудратли эдингиз, отларни егандингиз, сиз қудратли эдингиз, ҳўкизлар ва қўйларни егандингиз. Гарчи укангиздан бўри қочиб кетса ҳам, йўлбарс ўз яқинларидан ундан ажралмайди. Бизнинг номимиз Умайбек, бу бизмиз» ва ҳоказо. Бундай дабдабали ёзувлар кўп учрайди. Уларнинг баъзилари бутун бир тарихий ҳикоядан иборат.

Бу ерда плуг билан ер ҳайдаб деҳқончилик қилинган, плуг тишлари бизгача етиб келган. Уларнинг баъзилари хитойдан келтирилган, унда Хитой усталарининг тамғалари бор. Бу тишлардан бирига хитойча «киши ясаган» деб ёзилган. Иероглиф ёзувига қараганда унинг санаси эрамизнинг V асрига тўғри келади. Маҳаллий темирчилар ясаган плуг тишлари ҳам бор, улар хитойларникидан фарқ қилади. Кўпгина темир ўроқлар топилган. Ёрғучоқлар ўрнида қўлда айлантирадиган думалоқ қўл тегирмонлар бўлган. Суғориш хўжаликнинг асосини ташкил этган, суғориш тармоқлари тагар давридагидан кўра яна кўпроқ кенгайган.

Бу давр турар жойларида ўтов излари топилган. Кўчманчи чорвачилик деҳқончиликдан кўра кам ўрин тутмаган бўлса керак. Зодагонларнинг қабрларидаги ёзувлар ана шундан дало-

лат беради, чорва зодагонларнинг катта бойлиги бўлган. Ёзувлардан бирида мурда номидан «менга қарашли олти минг йилқи» ичида «қололмадим» деб ёзилган. Бошқа бир ёзувда ўлган кишига қарашли «тамға босилган (яъни хусусий мулки бўлган) ерда ўтлаб юрган йилқиларнинг ҳисоби йўқ халтасидаги мулк худди қора сочдек беҳисобдир» деб ёзилган.

Темирчилар махсус посёлкада яшаганлар, ундаги аҳоли фақат темирчилик билан машғул бўлган. Енисей ва унинг ирмоқлари бўйлаб бундай бир қатор посёлкалар жойлашганлиги маълум. Бу посёлкаларда дошқал, кўмир, темир бўлаклари жуда кўп учрайди. Босқонли кўраларда темир эритган ҳунармандлар кўпинча темирчилик ҳам қилган бўлсалар керак. Устахоналардаги топилмаларга қараганда бир ҳунарманд ҳам темирчилик, ҳам мисгарлик қилиб икки касб эгаси бўлган.

Ҳунармандчиликнинг ихтисосланиши фақат металлургия билан чегараланмаган. Кулоллар ҳам пайдо бўлган VI асрдан эътиборан қирғизларнинг сопол идишларидан кўп қисми кулолчилик чархида ясалган. Қирғиз кўзалари деб аталган узунчоқ, келишган вазалар шулар жумласидандир. Аммо шу билан бирга қирғизларда қўлда қилинган сопол идишлар ҳам доим ишлатиб келинган.

Қирғизлар эрамизнинг I минг йиллигида ва II минг йиллик бошларида ўликларни тошдан қурилган мозор қўрғонларга кўмган. Ўликларни кўпроқ ёндирганлар. Мозор қўрғонларнинг ҳажми ва ичидаги буюмларида тафовут катта бўлиб, бу тафовут синфий тенгсизликни акс эттиради. Кичик мозор қўрғонларда фақат майда зеб-зийнат буюмлар ва сопол идишлар учрайди, холос. Йирик мозор қўрғонлар чаатос, яъни «уруш тоши» деб аталган. Ўша замонларда катта мозор қўрғонларда жуда кўп олтин бўлганлигидан уларнинг ҳаммаси таланган. Қуйдирилган ўликларнинг куллари ёнида доим ёндиришга лойиқ бўлмаган ўликларнинг скелетлари ётади. Улар куллари бўлса керак, чунки скелетлар ёнида ҳеч қандай буюм йўқ, асосий ўлик ёнида ҳар хил буюмлар жуда кўп бўлади.

Енисей бўйида жойлашган Копёни қишлоғи ёнидаги чаатос қазилган; бу Минусинск ҳавзасидаги тош қўрғонларнинг энг каттасидир. Ундаги қабрларнинг ҳаммаси таланган. Бироқ қабр ёнида яширин қазилган ва талончилар кўрмаган махсус чуқурлардан топилган буюмлар ўликларнинг бойликлари ҳақида тўла тасаввур беради. Бу чуқурлардан кумуш лаганда тўртта олтин кўза, олтин лаган, олтин, кумуш ва бронзадан ишланган ҳар хил зеб-зийнат буюмлари топилди. Олтин кўзалардан иккитасига бўртма нақшлар солинган бўлиб, уларда новда ва гуллар ичида қандайдир хаёлий йиртқич қушларнинг балиқларни ёриб тургани тасвирланган. Қолган иккита кўзада ҳеч қандай нақш йўқ, бироқ бирининг тагида урхун ҳарфлари билан: «олтин... Ач туҳфаси» деб (Ачқирғиз қабилаларидан бирининг

номи), иккинчисининг тагида «биз бек кумушини бердик» деб ёзилган. (Олтин идишга бундай ёзишнинг боиси шу бўлса керакки, бир қанча тилларда «кумуш» сўзи умуман қимматбаҳо нарса маъносида ишлатилганидек, бу ерда ҳам шу маънода ишлатилган бўлиши мумкин. Унда бекка берилган ўлпон ҳақида гап боряпти. Бекунвон.) Кумуш товоққа қушлар ва гуллар сурати чизилган.

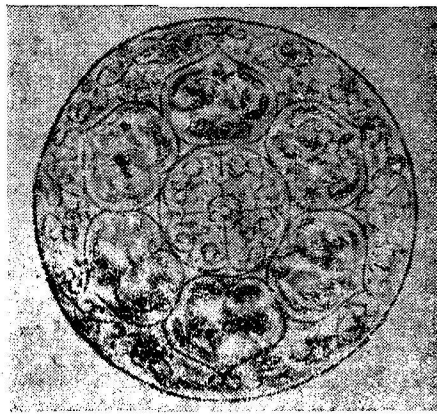

75- расм. Олтин товоқ. *Копёнидан топилган*

Ов манзарасини тасвир этувчи бронза ҳайкалчалар алоҳида диққатга сазовордир. Отда елиб бораётган овчилар орқасига қайрилиб уларга ҳужум қилиб келаётган йўлбарсларга ўқ отмоқдалар. Қоплонлар, қуёнлар, оҳулар, тўнгизлар суворилардан қўрқиб қочиб кетмоқдалар. Бу нарсалар топилгунча Сибирда фақат зеб-зийнат санъатигина бўлган деган фикр юрар эди. Аммо Копёнида ўтказилган қазишмалари натижасида бу санъатнинг бошқа томонлари ҳам аён бўлди. Суворининг бор кучи билан орқасига қайрилганлиги, ғазабга келган йўлбарснинг сакраши, қочиб бораётган тўнгизнинг чўчиши — буларнинг ҳаммаси жуда ҳаётий ва жўшқин кўрсатилган. Копёни мозор қўрғонлари қирғиз зода-

76- расм. Суворининг бронза ҳайкалчаси. *Копёнидан топилган*

гонларнинг юқори табақаларига тегишлидир. Улар эрамизнинг VII асрига оид қирғизлар даври Олтойда ҳам ўрганилган. У ердаги мозор қўрғонлар ҳам тошдан қурилган. Бироқ Олтой мозорқўрғонлари ўликлар куйдирилмай кўмилганлиги билан Енисей қўрғонларидан фарқ қилади.

Олтойнинг Қурай даштида бир қанча қўрғон қазилди. Уларнинг кўпчилигида оддий чорвадорлар ва деҳқонлар кўмилган. Аёл қабрида қўл тегирмонлари топилди. Бошқа бир катта мозор қўрғонга бой киши кўмилган. Ундан ҳам урхуон ёзувлари топилди. Кумуш кўзанинг тагига: «мард шод йўлдоши» (шод — унвон) деб, камар тўқасига: «Оқ кун афандининг камари» деб ёзилган. Жангчининг боши ёнида олтин исирға ётибди. Белида қайин пўстлоғидан ясалган ўқдон ичида ҳуштакли ўқлари билан осиғлиқ турибди.

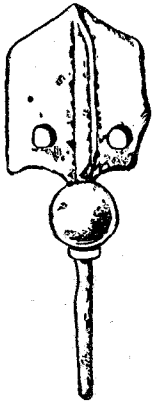

77- расм. Қирғиз ўқи

Ҳуштак чиқиши учун тешиклар ўйилган кенг уч парракли темир ўқлар (сарматларнинг уч парракли ўқларидан анча катта бўлиб, кўриниши ҳам тамомила бошқача) бутун Сибирда ўрта ва сўнгги темир даврида, шу жумладан Енисей чаатосларида ҳам кенг тарқалган.

Олтой хўжалиги Енисей хўжалигидан орқада қолиб борган. Масалан, шу нарса характерлики, Олтойдаги қирғиз сопол идишларининг ҳаммаси қўлда ясалган. Шундай қилиб Олтой қирғизларида кулолчилик дастгоҳи бўлмаган, бу ерда ҳунармандчиликдан фақат металлургия бўлган.

XIII асрда Сибирдаги қирғиз давлати, унинг ёзуви ва ҳунар касби йўқ қилинган. Уни мўғуллар йўқ қилган. Чингизхон қирғиз давлатини босиб олиб унинг ерларини яксон қилган. Мўғуллар истилоси ҳамма мамлакатларга офат келтирган. Бироқ маҳкамроқ ва мўғуллардан узоқроқ давлатлар ҳар ҳолда кейинчалик тикланган. Шу жумладан, Хитой, Эрон, Ўрта Осиё ва Русь қайтадан қад кўтарган. Аммо қирғиз давлати бунга эриша олмаган. Енисей бўйидаги суғориш тармоқлари тамомила ташланган, ҳунармандчилик йўқолиб кетган, янги ёзувлар пайдо бўлмаган. XVII аср рус сайёҳлари Енисей бўйида аҳолиси чорвачилик билан машғул бўлган бир неча майда қирғиз князликларига дуч келган. Бу ерда ҳатто деҳқончилик ҳам бўлмаган дейиш мумкин.

ЎН БИРИНЧИ БОБ

ҚАДИМГИ СЛАВЯНЛАР. ИЛК ЎРТА АСРЛАРДА ШАРҚИЙ ЕВРОПА

Археологик маълумотлар славянларнинг келиб чиқиши масаласини ҳал этишда муҳим роль ўйнаши мумкин. Ўрта аср славянлари археологияга яқиндагина маълум бўлган. Эндиликда уларнинг тарихий тараққиётининг қадимийроқ даврларини ўрганиш мумкин бўлди. Аммо археология славянларнинг келиб чиқишини ҳали аниқлаб олган эмас. Дастлабки аниқ маълумотлар эрамиз бошларига мансуб. Славянлар ҳақида ундан олдинги даврларга оид археологик маълумотлар старли ўрганилмаган. Зотан, Геродот даврида Буг, Днестр дарёларининг юқори оқимида ва Днепрнинг ўрта оқимида скифлардан шимолроқда яшаган ва деҳқончилик билан машғул бўлган гайри скиф қабилалар — неврлар, меланхленлар ва бошқаларни илк славянларга мансуб қабилалар деса бўлади.

Эрамиздан салгина олдин Ғарбий Чехиядан тортиб Днепрнинг чап томонидаги ирмоқларигача бўлган каттагина территорияда «Қабристон даҳаси» деб аталган ғалати мозорлар пайдо бўлган. Ўринсиз шундай деб шартли аталган бу қабристонлар кўндан-кўн сопол идишлар ва шунча катта территориядаги мутлақо бир хил қабрлар йиғиндисидан иборат. Баъзан улар дафн кўралари (куйдирилган мурдаларнинг кули солинган кўралар) майдони деб ҳам аталади, аммо бундай дейиш ҳам унча тўғри эмас, чунки қабрларда куйдирилган мурдалар билан бирга куйдирилмай кўмилган ўликлар ҳам бор.

Қабрларда Рим буюмлари, жумладан танга пуллар ва зебзийнат буюмлар, хусусан плаш илгаклари кўп учрайди. Бу хил илгаклар ва бошқа зеб-зийнат буюмлар археологияда Рим вилоят буюмлари деб аталади. Чунки Рим вилоятларидаги буюмлар бир-бирига жуда ўхшайди. Қабрларда жуда кўп учрайдиган шиша идишлар Римдан келтирилган. Днепр бўйларидаги қабристонда топилган кўза, хурмача ва шу каби бошқа сопол идишлар скифлар замонидаги маҳаллий сопол идишларга жуда яқин бўлиб, бу ўхшашлик тараққиётда скифлар намуна бўлганлигидан далолат беради.

Бу мозорларга кўмилган кишилар скифлар замонида Днепр бўйларида яшаган қабилаларнинг бевосита ворислари, зироатчи

скифлар деб аталувчи қабилаларнинг авлодлари бўлиб, бизнинг эрамизга яқин вақтларда ўликларни мозор қўрғонга кўмиш одатидан қайтган ёки Геродот невр ва меланхлен деб атаган қабилаларнинг авлодларидир.

Бу ворислик чуқурроқ бўлган дейиш ҳам мумкин. Қабристон даҳаси бронза даврида чилвир из нақшли сопол идишлари бўлган жанубий қабилалар яшаган жойларга ёйилган, баъзи дафн маросимлари ва, шунингдек, идишларнинг шакллари ҳам уларни анча қадимги қабилаларнинг авлодлари дейишга имкон беради (мазкур хусусиятларга кўра уларнинг аждодларидан энг яқини зироатчи скифлар бўлган). Қабристон даҳаси эрамиздан аввалги II асрда ёки ундан ҳам олдинроқ пайдо бўлиб, бутун территорияда V асргача, баъзи жойларда, жумладан Ўрта Днепрда эса VIII асргача давом этиб келган.

78- расм. Қабристон даҳаси идишлари. *Киев областидан топилган*

Уларнинг этник хусусиятлари ҳозир ҳеч қандай шубҳа туғдирмайди. Византиянинг VI аср тарихчилари склавинлар билан антлар ишғол қилган территорияни белгилаб берган эди. Уларнинг фикрича бу икки қабила бир тилда гаплашган. Тарихчилар белгилаган бу территория мазкур қабристон даҳаси ишғол қилган территориянинг худди ўзига тўғри келади

Илк византияликлар ғарбий славянларни склавинлар деб, шарқий славянларни эса антлар деб атаган; кўп маълумотлар уларнинг иккаласини ҳам тасдиқлайди. Венедлар, қадимги славянлар тўғрисида Рим тарихчиларининг дастлабки маълумотлари эрамизнинг I асрига оиддир. Венедларнинг склавинлар ва антларга ўхшаганлигини VI аср авторлари аниқлаган. Илк қабристон даҳаси венедларга ва сўнггиси эса антларга қарашлидир.

Ундан олдинги даврнинг славянлари, афтидан, қабристон даҳасида яшаган қабилалар бўлган, яъни Ўрта Днепр бўйларидаги зироатчи скифлар, неврлар, меланхленлар бўлган бўлиши мумкин, бироқ мутлақо кўчманчи скифлар эмас, албатта. Скифларнинг славянлар билан генетик алоқалари ҳақида гапириб бўлмайди: ахир, сўзнинг чин маъносидаги скифлар форс группа-

си тилида гаплашган кўчманчилар бўлган, бироқ зироатчиларга бундай этник номни грек ёзувчилари шартли равишда берган.

Археологик жиҳатдан венедлар билан антлар ўртасига ҳозир чегара қўйиб бўлмаяпти. Қабристон даҳаси Киев вилоятидаги Зарубинци ва Черняхово қишлоқлари ёнидаги қабристонлар номи билан зарубинци ва черняхово деган икки хронологик гуруҳга бўлинади. Улар асосан сопол идишлари билан бир-биридан фарқ қилади.

Зарубинци замони эрамиздан аввалги II аср билан эрамизнинг II асри ўртасидаги даврни ўз ичига олади. Бу замонда славянлар сопол идишларни қўлда ясаган ва қора ёки жигар ранг бўёқ билан сайқал берган. Черняхово замони эрамизнинг II—V асрларини ўз ичига олади. Бу замонда сопол идишларнинг бир қисми кулолчилик чархида ясалган ва демак кулоллар пайдо бўлган, кул ранг бўёқ билан сайқал берилган.

Украинада қабристон даҳаси билан боғлиқ турар жойлар текширилди. Булар аслда қадимий қишлоқлар харобасидир. Одатда улар истеҳкомсиз. Уйлари пахсадан, печлари эса лойдан ишланган. Эрамиз бўсағасида Украинада славян хўжалигининг асоси ерни плуг билан ҳайдаб деҳқончилик қилиш бўлган. Шу даврга оид плуг тишлари кўп топилди. Турар жойларда жуда кўп ғалладонлар ҳам бўлган.

Мазкур қабристон даҳасини қолдириб кетган қабилаларнинг ижтимоий-иқтисодий тузуми ҳақида ҳозирча қатъий фикр айтиб бўлмайди, бунинг учун мавжуд материаллар кифоя қилмайди. Аммо мулкий тенгсизлик хийла тараққий қилганлигини қайд қилиб ўтиш мумкин: қабрлардаги буюмларда тафовут катта.

Славянлар қадим замонлардаёқ Шарқий Европанинг ўрмон полосасида яшаган бўлсалар керак. Чунки қабристон даҳаси шу жойгача кириб боради. Бу хил қабристонлар, гарчи улардан топилган буюмлар оз бўлса-да, Смоленск областида, Юқори Днепрда, шунингдек Десна ва Сейм дарёларнинг юқори оқимларида, Припять соҳилларида ҳам бўлганлиги аниқланди. Березняки шаҳар харобасига қараб ҳукм қилганда қадимда Юқори Волга соҳилларида яшаган қабилалар ҳам генетик жиҳатдан славянлар билан боғлиқдир.

Бу шаҳар харобаси Волга бўйида, Шчербаководан сал қуйида жойлашган бўлиб, эрамизнинг III—V асрларига оиддир. Қазишмалар натижасида бу ерда хўжалик ва ҳаётнинг қандай бўлганлиги жуда муфассал аниқлаб олинди, бундай равшанликка бошқа жойларда биронта қадимий турар жой эришилган эмас. Бу қадимий шаҳар харобаси тамом қазиб очилди.

Қадимий Березняки шаҳар харобаси одатдагича дарёнинг баланд бурнида жойлашган бўлиб, унинг атрофи жарлик ва марза билан ўралган, бундан ташқари, яна бутун атрофи ёғочлардан қурилган девор билан мустаҳкамланган. Ундаги уйларнинг деярли ҳаммаси қазиб очилди. Бу уйлар ер устида ёғоч-

лардан қурилган. Шаҳар марказидаги энг катта уй жамоат биноси бўлган бўлса керак. Чунки бошқа бинолардан топилган буюмларга ўхшаш нарсалар бу бинодан топилмади. Ёғочбанд уйлар олтита бўлиб, ҳар қайсисининг сатҳи 15 $м^2$ дан 20 $м^2$ гача келади. Уйларнинг чап томони эркаклар, ўнг томони аёллар хонаси бўлган. Чап томонда темир болталар, ўқлар ва шу каби нарсалар бор, ўнг томонда эса сопол идишлар бўлган, бу ерда овқат тайёрланган.

Идишлар силлиқ бўлиб, сўнгги дьяков замонига хос хилидандир. Березнякидаги ускуна-асбоблар умуман дьяков замонига хосдир, дьяков хилидаги қадоқлар ва шу хилдаги бошқа буюмлар ҳам учрайди. Ўчоқлар тошдан териб ясалган.

Ҳайвон суяклари кўпроқ от ва чўчқаларникидир. Бутун посёлканинг биттагина умумий молхонаси дарвоза олдида бўлган. Жамоат биноси ёнида дон сақланадиган умумий омбор бўлиб, ундан ёрғучоқ топилган. Ундан нарида катта темирчилик омбори бўлган. Бу ердан 50 та эритилган темир бўлаклари топилган. Аёллар иш қиладиган махсус уй бўлиб, бу ерда сополдан урчуқ, темир бигиз ва тош дазмоллар учрайди. Ниҳоят, бу ердан марҳумлар хонаси (даҳма) топилди, бу уйда ўликларнинг куйдирилган суяклари ва улар ёнида ҳар хил буюмлар: болта, пичоқ, ўқ ва зеб-зийнат буюмлари бор.

Посёлканинг аҳолиси кўпи билан 40—50 кишидан иборат бўлган. Олтита оила битта жамоани, умумий хўжалиги бўлган битта катта патриархал оилани ташкил этган. Дафн маросими ва топилган буюмларнинг характерига қараганда бу шаҳар харобаси славянлар шаҳри бўлган. Славянларда куйдирилган суякларнинг махсус жойда сақланиши йилномаларда баён қилинади. Куйдирилган суякларга тўлиб кетган ёғоч уйлар (тасвир этилган марҳумлар хонасига жуда ҳам ўхшайди) бир қанча вилоятларда VI—IX асрлардаги славян мозор қўрғонларида бир неча бор топилган эди. Ғайри славян қабилаларда бундай маросимлар бўлганлиги маълум эмас. Березнякидаги сопол идишлар эрамиз биринчи минг йиллигининг иккинчи ярмида яшаган славянлар қўрғонларидаги сопол идишларнинг худди ўзгинасидир.

Березнякидаги мукаммал тарихий манзара ўша даврдаги бошқа шаҳар харобаларидан олинган камёб маълумотларни қисман тўлдиради.

Волганинг юқорисидаги соҳилларда яшаган дьяков қабилаларини славянларга мансуб деб айтиш мумкин. Аммо дьяковликларнинг ҳаммасини славянлар деб ҳам бўлмайди. Эҳтимол уларнинг бир қисми (Березнякидан қуйироқда Волга бўйида яшаган) мерлар ва бошқа ғайри славян қабилаларнинг аждодлари бўлгандир. Дьяковликлар этник жиҳатдан бир хил бўлган деб фараз қилишга ҳеч қандай асос йўқ: ҳали археологлар хўжалик характерлари умумий бўлган айрим дьяков турар жойла-

ри қандай этник гуруҳга мансуб бўлганликларини аниқлай олмайдилар.

Славянлар IV—VI асрларда юз берган ғоят катта оламшумул-тарихий ўзгаришда актив қатнашганлар. Халқларнинг ялпи кўчиши деб аталган ҳодиса ана шу ўзгаришнинг бир кўринишидир. Рим империясининг Шимол денгизидан тортиб Қора денгизгача чўзилган узундан-узоқ чегараси бўйлаб яшаган Европа қабилалари бир неча асрлар давомида Рим агрессиясига ем бўлиб, римликлар миллион-миллион кишиларни ўзларининг қулларига айлантирган. То III асргача Римга қарши кураш олиб бориш йўлидаги уринишлар барбод бўлиб келган. Чунки империя ҳали ниҳоятда кучли эди. III асрдан бошлаб қуллар қўзғолонлари ва мустамлакалардаги ғалаёнлар оқибатида империя кучсизлана бошлаган, ўша асрдаёқ қўзғолончиларнинг объектив иттифоқчилари (кўпинча эса қабиладошлари) бўлган шимолий қабилалар Ўрта денгиз соҳилларига бостириб кира бошлаган эдилар.

79- расм. Сужа дарёси бўйидан топилган музалар сурати ишланган кўза

Археологик маълумотларга қараганда, худди ўша III асрда Қора денгизнинг шимолий соҳилларида римликларнинг ҳарбий босқинчилиги тугайди (бу ҳақда юқорида гапирилган эди). III асрда Рим пулларининг Шарқий Европага оқиб келиши камаяди. Худди шу даврга оид қабристон даҳалари анжомлари ичида ҳам Рим буюмлари кам учрайди.

IV асрда Рим империяси Диоклетиан даврида сўнгги марта кучайиб, ўз душманларини ҳамма ердан суриб чиқаради: бироқ қулдорлик даври энди ёшини яшаб бўлган эди. IV асрда империянинг қулаш процесси тезлашади ва V аср бошларида у тамомила емирилиб кетади. Готлар, аланлар ва бошқа қабилалар империянинг гўркови эди. Византия давлати уларнинг бостириб киришларига қаттиқ қаршилик кўрсатган бўлса-да, VI асрда

унинг кўп ерлари славянлар қўлига ўтган эди: Болқон ярим оролининг деярли ҳаммасини склавинлар билан антлар босиб олган эди.

Кўпгина Шарқий славянлар ўзларининг бу юришларидан ўлжа олиб қайтганлар: баъзи топилмалар бундан далолат беради. Курск областида Сужа дарёси бўйида деҳқонлар V асрга мансуб бой бир қабрни топган эдилар, бу қабрда олтин ва кумуш буюмлар бўлган. Топилган буюмлар ичида энг муҳими сўнгги антик даврда тўққизта муза сурати ўйиб ишланган кумуш кўзадир. Кўзада китоб ушлаб турган Клио, икки най ушлаган Евтерпа, масхарабоз ниқоби кийган Талия, трагедия ниқоби кийган Мельпомена, кифора ушлаган Терпсихора, аниқлаб бўлмаган яна бир нимадир ушлаб турган Эрато, лира чалиб турган Полигимния, глобус ушлаб турган Урания, ўралган қоғоз ушлаган Каллиопанинг суратлари бор. Бу буюмлар Рим империясига қилинган юришларнинг аниқ далилидир.

Полтавшчинадаги перешчепинада подачи болалар топган ва VII асрга мансуб хазина ҳам мамлакатимизнинг яна шу территориясида топилган ғоят бой хазиналардандир. Бу хазина асосан 25 *кг* келадиган олтин ва 50 *кг* келадиган кумуш Византия идишларидан иборат. Бу хазина славян йўлбошчиларидан бириники бўлган. Ёзма манбаларга қараганда бу жойда шу даврларда ғайри славян қабилалар сира бўлмаган.

Украинада эрамиз I минг йиллиги ўрталарига оид славянларнинг қадимий шаҳар ва қишлоқларининг харобалари топилди. Днестр бўйи ва Днепрнинг ўнг соҳилида топилган қадимий шаҳар ва қишлоқларнинг харобалари шубҳасиз ант қабилалари яшаган шаҳар ва қишлоқлардир, бу ерлар шу қабилаларнинг асосий территорияси бўлган.

Чап соҳил Украинадаги қадимий шаҳар ва қишлоқларнинг харобалари византияликларга кейинроқ маълум бўлган бошқа славян қабилаларига мансуб бўлган бўлиши мумкин. Чап қирғоқ қадимий шаҳар харобаларидан топилган сопол буюмлар анча дағал, асбоб ва анжомлар ҳам камбағал. Бошдан-оёқ бу территориянинг хўжалиги деҳқончиликдан иборат бўлган. Бунинг аломатлари ҳақида юқорида айтиб ўтилган эди.

Византия ёзувчиси Маврикий: славянлар «ўз турар жойларига бир қанча йўлаклар бино қилган» деб ёзган. Археологлар ички йўлаклар воситаси билан бир-бирига боғланган чуқур ертўлалар системасини топиб олгунча Маврикийнинг ўша айтганлари тушунилмас эди. Дарҳақиқат, бир неча йўлаги бўлган ана шундай турар жойлар ўрта Днепрнинг сўл соҳил ирмоқларидаги ва Дон дарёси бўйларидаги қадимги славян шаҳар харобаларида ҳам қазиб очилган эди. Бундай уйлар жамоа хўжалиги бўлганлигидан дарак беради. Шарқий Европада бундай иншоотлар кўп замонлар давом этган. Бундай иншоотлар эрамиздан олдиноқ зироатчи скифларда бўлган. Славянларнинг ўша деҳқонлар би-

лан (аниқроқ қилиб айтганда скифлар давридаги славян қабилалари билан) бўлган алоқаларни (бу ҳақда юқорида гапириб ўтилган эди), лойдан ишланган думалоқ печлар, қўнғироқсимон шаклда ишланган ғалладонлар ва бошқалардан ҳам кўриш мумкин.

Шарқий Европанинг бир қанча областларидаги IV—IX аср мозор қўрғонлари кейинчалик рус йилномаларида баён қилинган славянларга мансубдир. Бу мозор қўрғонларининг ҳаммаси ҳам катта оила (патриархал жамоа) нинг қабрлари бўлиб, улардан топилган сопол буюмлар қўлда ясалган.

Шарқий славян қабилаларининг энг шимолийси Ильмень славянларидир. Бу территориянинг энг қадимий мозор қўрғонлари тахминан IV асрда кўп тарқалган чўққи тепалардир. Шарсимон бу чўққи тепаларнинг баландлиги кўпинча 10 метр, баъзан 15 метргача боради. Бундай катта кўтармаларни бошқа областларда фақат қабила князлари бино қилганлар, бу ерда эса катта оилалар уларни секин-аста уйиб борганлар.

Мазкур чўққи тепаларда куйдирилган мурдалар кўп учрайди, бироқ улар ёнида жуда озгина буюм қўйилган. Чўққи тепалар кесма қилиб кўрилганида тупроқ қатма-қат уйиб борилганлиги ҳар бир қатлам устидаги кул ва кўмир қатламларидан маълум бўлиб туради. Ҳар бир кул ва кўмир қатлами тепалик устига ўтказилган маърака (худойи) изидир. Баъзи куйдирилган мурдалар ёнидан куйган мунчоқ, танга пул, металл зеб-зийнат буюмлар чиқиб қолади, уларга қараб мурданинг куйдирилган вақтини аниқлаш мумкин бўлади.

Бундай чўққи тепалар расм бўлган жойлар: Ильмень соҳиллари, бу кўлдан чиқадиган Волхов дарёси ҳамда ўша кўлга қуядиган Шелонь, Ловать ва Мета дарёларининг ва бу дарё ирмоқларининг соҳилларидир. Шарқроқда Молога дарёси соҳилларида ҳам мазкур чўққи тепалар учрайди. Кейинчалик бу территорияларнинг ҳаммаси Новгород феодал республикасини ташкил этган, ўша даврда эса йилномада ёзилганидек, Ильмень кўли бўйига жойлашган ва «ўз» номи билан: словене деб аталган славян қабиласининг вилояти бўлган.

Кривичлар энг катта шарқий славян қабиласи бўлган. Йилномада улар ҳақида: «Улар Волга бошида, Двина бошида ва Днепр бошида жойлашганлар» деб ёзилган (бунда Днепр боши дейилганида Ғарбий Двина дарёси назарда тутилади). Кечи билан IV асрда, балки асримиз бошларидаёқ расм бўлган ва чўзинчоқ қўрғонлар деб аталган ўзига хос мозор қўрғонлар худди ана шу учта дарёнинг юқори оқими соҳилларида кўп учрайди. Булар бўйи 50 метр, баландлиги 1 метр келадиган узунчоқ кўтармалардан иборат.

Узунчоқ мозор қўрғонларнинг юқорида баён этилган чўққи тепалардан фарқи шуки, чўққи тепаларда қабрлар устма-уст уйиб борилган бўлса, бу ерда қабрлар ёнма-ён тизиб борилган.

Чўққи тепалардаги каби бу ерда ҳам мурдалар куйдирилган, улар ёнига озгина буюмлар қўйилган. Ҳар бир янги қабр билан кўтарма чўзилиб борган. Днепр бўйида бундай мозор қўрғонлар кўпроқ ҳозирги Смоленск областида тўпланган, Ғарбий Двина бўйида бундай қўрғонларни Латвия чегарасигача, Волга бўйлаб Ярославлгача учратиш мумкин.

Йилномада ёзилишича, вятичлар Ока дарёси соҳилларида яшаган, бу ерда IV асрда ўзига хос мозор қўрғонлар расм бўлган. Археологик қазишларда бу мозор қўрғонлар ичидан чуқурчалар ҳалқаси топилиб туради. Бу ҳалқалар доира шаклида ўрнатилган тахта иҳоталарнинг чуқурчаларидир. Мурдалар ўша иҳоталар ичида куйдирилган. Уларнинг сони ҳам баъзан жуда кўп бўлади.

Бундай мозор қўрғонлардан бир қанчаси Угра ҳавзасида (Ока дарёсининг чап ирмоқларидан бири) ва юқори Окада ҳамда бир қанча мозор қўрғон Дон дарёсининг Воронежга яқин соҳилида қазиб очилди. Юқори Дондаги славян турар жойлари ҳам вятичларга мансуб бўлган бўлса керак. Ниҳоят шундай мозор қўрғонлардан бири Москва ёнидаги Беседада топилди.

Бошқа славян қабилаларнинг илк мозор қўрғонлари ҳозирча топилган эмас. Ҳар ҳолда йилномаларда баён этилган қабилалар аслида қабилалар иттифоқидан иборат бўлган (сўзнинг илмий маъносидаги қабила анча кичик территорияни ишғол қилади), славянларда бундай иттифоқлар кечи билан IV асрда таркиб топган.

* * *

Шарқий Европанинг жанубий даштларида, юқорида айтилганидек, II асрда сармат даври ўрнига олон даври келган эди. Скиф ва сарматлар сингари олонларнинг кўпчилиги кўчманчи чорвадор бўлиб, озроқ қисми деҳқончилик билан машғул бўлган. Скифлар, сарматлар ва олонлар бир-бирларига жуда яқин бўлиб, ҳаммаси форс тилларида гаплашган.

Олонларнинг мозор қўрғонлари дафн жиҳозлари жиҳатидан скиф ва сарматларники сингари бой эмас. Баъзи мозорлар мутлақо буюмсиз бўлади, шунинг учун уларни аниқлаш ҳам жуда қийин. Олонларнинг олтин-буюм ғазналари амалий санъатнинг анча тушкунликка учраганлигини кўрсатади. Грек ва скифларнинг бадиий традициялари барҳам топган. Нақш ва дағал ишланган қимматбаҳо тошлар кўп ишлатилса ҳам бироқ улар дид билан ишлатилмаган.

Олонларнинг қуроллари эрамизнинг VIII асригача сармат қуроллари тусини сақлайди. Ўқлари аввалгидек уч парракли қилиб темирдан ишланган. V асрдан бошлаб тўғри шамширнинг янги, бир тиғли хили ишлатилса-да, у билан бирга сарматлар шамшири ҳам ишлатилади. Шу тариқа кейинчалик эгри қилич

пайдо бўлишига олиб келган эволюция бошланади (илк ўрта асрлардаги бир тиғли шамширни қилич деб бўлмайди, улар ҳали тўғри шаклда эди).

Олонларнинг ижтимоий-сиёсий тузумини аниқлаш мумкин бўлмаяпти, чунки бу ҳақда маълумотлар жуда кам. Даштларнинг асосий аҳолисини олонлар ташкил этган, уларнинг жуда кўп қисми халқларнинг оммавий кўчишида иштирок қилади. Натижада Галлия, Испания ва Африкада олонларнинг ер мулклари пайдо бўлади. Аммо шундан кейин ҳам бизнинг даштларимизда жуда кўп олонлар яшайди. Дунай дарёсидан тортиб Уралгача уларнинг мозор қўрғонлари кўп учрайди.

Олон давридаги жуда бой қабрлар даштлардаги мозор қўрғонларда эмас, балки қадимги Патикапейнинг Керчь шаҳридаги дахмаларида учрайди. IV асрда бу шаҳар аҳолисининг кўпчилигини греклар эмас, балки олонлар ташкил қилган. Унда маданият пастлашиб кетса ҳам, бу шаҳар йирик марказ бўлиб қолаверган. IV—V асрлардаги Керчь дахмаларидан жуда кўп идишлар, айниқса шиша идишлар, сармат қуроллари типидаги кўпгина қуроллар ва жуда кўп зеб-зийнат буюмлари топилди, шуниси ҳам борки олтин буюмларга жуда кўп қимматли тошлар билан, жез буюмларига эса ҳар хил рангдор шиша парчалари билан қадама нақш берилган.

Немис буржуа ирқчи археологлари — гўё бутун Шарқий Европани деярли ўз ичига олган VI асрдаги гот империяси ҳақида VI асрдаги гот епископи Иорданнинг хаёлий ҳикояларини археология материаллари билан тасвирлаб беришга уринган эдилар. Иордан уқувсизлик билан бебақо Италия остгот қироллигининг улуғ аждодларини ўйлаб чиқарган эди. Готлар, албатта, III—IV асрларда Қора денгиз соҳилларидаги даштларда бўлган эдилар. Аммо шу асрларга оид уларнинг археологик излари топилган эмас, бу ажабланарли эмас. Негаки, бу қабилалар сон жиҳатидан оз бўлиб, улар бу ерларда узоқ яшамаган, ажралиб қолганлари эса тез вақт ичида маҳаллий аҳоли билан қоришиб кетган.

Баъзи археологлар турли тошлар билан нақшланган олтин буюмлар ва шиша парчалари билан нақшланган бронза буюмларни готларники деб кўрсатишга уринган эдилар, аммо бу хил қадама нақшлар даштларда эрамиздан олдин сарматларда пайдо бўлган, бу нақшларнинг сарматлар ва олонларда бир неча асрлар давомида секин-аста ўзгариб тараққий қилиб борганлиги кузатилган. Бу буюмлар ичида бошқа бирон келгиндиларники деб айтиш мумкин бўлган ўзига хос ҳеч қандай буюм йўқ.

Ўйма сир берилиб геометрик нақшлар билан безатилган бронза буюмларни ҳам готларники деб исботлашга уринувчилар бўлган эди. Бироқ бундай буюмлар готлар яшаган марказдан шимол томонда учрайди, холос. Шу билан бирга бу буюмлар IV—V асрларда илк ўрта аср славянларида заргарлик санъати тараққий қилганлигидан дарак беради.

Шу нарса диққатга сазоворки, амалий санъатдан бошқа ҳеч бир нарсани бирон киши готларга боғлашга уринган эмас, шунинг ўзи ҳам бу кучанишларнинг пучлигини кўрсатиб туради. Фараз қилинган буюк гот давлатининг на турар жойлари ва на қабристонларидан дарак бор. Аммо минг йиллар давомида тоғли Қримнинг бир оз қисмини эгаллаб турган энг сўнгги Крим готларининг турар жойлари ва қабристонлари топилди. Бу кичик қабиланинг, шунингдек бошқа майда қабилаларнинг ҳам қадимги ёдгорликлари ҳақидаги маълумотлар мазкур қисқа курсга киритилмайди.

IV—V асрларда хунлар бизнинг даштларимиз орқали тез ўтиб кетган ва улар босиб ўтган жойларда уларнинг вайрончилик роли тарихдан маълум бўлса-да, археологлар хунлар ҳаракатининг изларини даштларимиздан тополмаган. Қўлгина археологлар металл узангилар хунлардан тарқалган дейдилар. Қаердадир ихтиро қилиниб тез тарқалган бундай узангилар IV—VI асрларда Тинч океандан Атлантика океанигача Осиё ва Европанинг барча мамлакатларида пайдо бўлган.

Туркий қабилалар, уларнинг энг дастлабкиси бўлган хунлар ўша вақтлардан бошлаб бизнинг даштларимизда олонлар билан алмашиниб кўчманчилик қилиб юрганлар. Оворлар, Қора денгиз бўлғорлари ва бошқа шу каби қабилаларнинг археологик изларй топилгани йўқ, топилганлари эса жанжаллидир. Уларнинг турар жойлари текширилмаган, қабристонлари йўқ ёки олонларникидан кўра камбағалдир.

I минг йилликнинг иккинчи ярмида олонлар туркий қабилалардан бири хазарлар ҳукмронлиги остига тушиб қолган. Олонларнинг бу даврдаги мозор қўрғонлари йўқ. Уларнинг фақат Волга бўйида Саратов ёнида VIII асргача бўлган мозор қўрғонлари бор. Бироқ олон қабристонларидан Донец дарёси бўйида, Харьковга яқин Салтов қишлоғи ёнидаги VI—IX асрларга оид жуда машҳур улкан Салтов қабристони хазарлар даврига мансубдир. Қабрлар сунъий ғорлар ичида жойлашган. Мурдалар ётқизиб кўмилган. Қуроллардан узун дастали тўмтоқ томони болғасимон ва энсиз жанг болта характерлидир. Бу ерда якка тиғли шамширлар бор, улар учидан сал қайрилган, бу эса эгри қиличлар пайдо бўлишидан дарак беради. Аёлларнинг зеб-зийнат буюмлари кўп. Мулкий табақаланиш анча кучли бўлган. Идишларнинг кўпчилиги кулолчилик чархида ясалган кўзалардан иборат.

Салтов қабристони даставвал хазарларники деб фараз қилинган эди. Салтовчилар, шубҳасиз, Хазар ҳоқонлигига қарам бўлган. Бу ҳоқонлик ўша замоннинг даштларда кўчманчилик қилиб юрган ва чекка ғарбдаги туркий тўдалардан ташкил топган жуда ибтидоий давлатдир. Бу кўчманчи чорвадор тўдалар даштлардаги бўйсундирилган деҳқон аҳолининг кучидан фойдаланиб яшаган. Салтов қадимий ёдгорликлари Сибирь даштларидаги туркий қабилаларнинг ёдгорликларига жуда ўхшайди. Бу ўхшашлик май-

да-чуйда нарсаларда, масалан камар тўқасининг шакл ва нақшларида кўринади. Аммо асосий археологик ўхшашлик шарққа эмас, балки жануб томонга олиб келади. Салтов қабрларидаги буюмлар ўша замоннинг Шимолий Осетия қабрларидаги буюмларга жуда ўхшайди, бу қабрлар, шубҳасиз, осетинларнинг аждодлари бўлган олонларнинг қабрларидир. Ҳар икки хил қабрдан ўликлар ёнидан бир хил болта, ўқ, исирға, билагузук, узук, идиш, эгар-жабдуқ ва бошқа буюмлар топилди. Осетинларнинг баъзи қабрларида, масалан Чмида салтовларникига ўхшаган катакомбалар бор. Донец дарёсидан осетиягача бўлган масофа 1000 *км* дан кўпроқ бўлиб, уларнинг географик шароити ҳам тамомила бошқачадир, шунинг учун мазкур ўхшашликларнинг аҳамияти жуда катта. VI—IX асрларда Донецдан ва Осетияда хазарларга тобе олонлар яшаган.

Археологик жиҳатдан хазарларнинг ўзлари фақат сўнгги йилларда Донда, Цимлянск қишлоғи яқинида, Саркелдаги қазишлар натижасида аниқлана бошлади. Саркел шаҳрини хазарлар IX асрда бино қилган. Қалъа девори ва катта бинолар пишиқ ғиштдан қурилган. Ғиштларнинг кўпида усталарнинг тамғалари бор. Кўп уйлар ёғочдан қурилиб, сирти лой билан сувалган. Саркелнинг хазарлар қатлами IX—X асрларга оиддир. Саркелни Святослав истило қилгандан кейин бу ерда славянларнинг Белая Вежа шаҳри бино қилинди. Хазар ҳоқонлигида плуг деҳқончилиги ҳукм сурган: хийла вазмин плуг тиши ва дон сақлайдиган кўпгина ўралар топилди. Бу ерда ҳунармандчилик шаҳарлари ҳам бўлган: Саркелда темирчилик ва кулолчилик устахоналари қазиб очилди. Сопол идишлар кулолчилик чархида ясалган.

X асрда Святослав хазарларни енггандан кейин даштдаги олонлар ва хазарлар қарийб йўқ бўлиб кетган, улардан кичик-кичик гуруҳларгина қолган. Бироқ X асрда даштни печенеглар банд қилган. XI асрда печенеглар ўрнига торклар, торклар ўрнига эса қипчоқлар кетган. Бу кўчманчи қабилаларнинг ижтимоий тузуми тўғрисида, хусусан улардаги феодал муносабатлар қай даражада ривожланганлиги тўғрисида фанда аниқ фикр йўқ, бу ҳақда ҳозир ҳар хил мунозаралар бормоқда. Бу мунозараларни вақти келиб археология ҳал қилса керак. Аммо мозор қўрғонларда ўтказилган қазишлар бу мунозарани ҳал қилиш учун етарли материал беролмаяпти. Печенеглар, торклар ва қипчоқлар археологларга қуролли жангчилар кўмилган мозор қўрғонлардан маълум, холос. Бу қўрғонлардан топилган қиличлар бошқа буюмлардан кўра муҳимроқ.

Қилич — қайилган ва якка тиғли қуролдир. Узоқ ўтмишдаёқ турли халқларда якка тиғли қайилган қиличнинг ҳар хили учрайди, аммо ҳеч ерда улардан яхши фойдаланилмаган ва қўш тиғли шамширларга бас келолмаган, узун, ингичка ва қайилган чинакам қиличлар пайдо бўлгандан кейин булар кенг ўрин олган. Қиличларнинг тиғи ташқарига, орқа томони ичкарига букилган. Як-

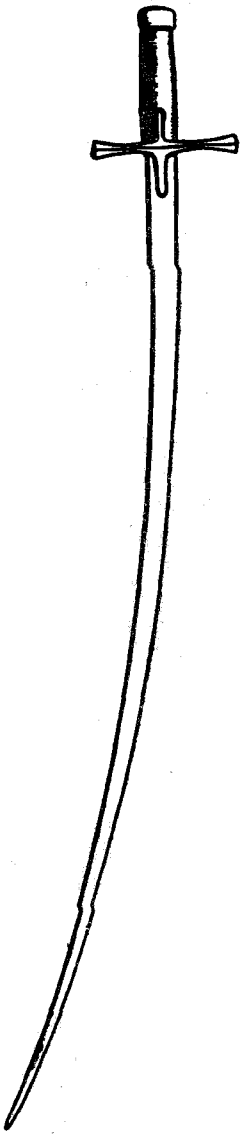

80- расм. Якка тиғли эгри қилич

ка тиғли қилич сидириб урганда қўш тиғли қиличга қараганда баданга чуқур кириб каттароқ жароҳат еткизган. Қайилган қилич аслда СССРнинг Европа ёки Осиё қисмидаги даштларда ишланган. Даштларда бу қилич дастлаб якка тиғли, сал қайилган қиличлар асосида такомиллашиб, тахминан IX асрда кўчманчиларда пайдо бўлган. Унинг жанубда (ислом мамлакатларида), ғарбда (Ғарбий Европада) ва шимолда (Русда) тарқалишига оғир аслаҳа тўсқинлик қилган. Аммо у енгил қуролланган чаққон суворилар билан бирликда секин-аста жорий бўлган, ниҳоят, бу қилич ҳамма жойда ишлатиладиган бўлган (Яқин ва Ўрта Шарқда ҳамда Русда у XIV асрда, Ғарбий Европада XVI асрда тарқалган).

Эрамизнинг биринчи минг йиллигидаги Волгабўйи тарихий ёдгорликлари тўғрисида кейинроқ, Волга Булғорияси вужудга келиши муносабати билан гапирамиз.

Қуйи Ока ва Сура дарёлари ҳамда уларнинг ирмоқлари бўйидан топилган ва эрамизнинг биринчи асридан бу ёғидан кейинги асрларга мансуб қабрлар жуда ҳам бир хилдир. Сура ва Мокша дарёлари бўйидаги қабрлар мордва халқининг аждодларига, Ока дарёси бўйидаги қабрлар эса (кейин руслашиб кетган) мишар ва мурон қабилаларига мансубдир. Бу қабрлардан бронза, темир ва кумуш буюмлар жуда кўп топилди. Қабрлардаги буюмларга қараганда мулкий тенгсизлик кўзга ташланиб турсада, уруғчилик тузуми доирасидан нари кетилмаган. Бу тенгсизлик эрамизнинг бутун I минг йили давомида ошиб борган эмас; демак, бу ерда уруғчилик муносабатлари кучли даражада сақланган. Эркакларнинг қабрларида меҳнат қуроллари, кўпинча болта ва қурол-яроғдан кўпроқ найза учрайди. Қўш тиғли энли қиличлар камдан-кам учрайди. Аёллар қабрларида (айниқса Ока бўйида) металлдан ишланган зеб-зийнат буюмлар жуда кўп учрайди. VIII асрдан бошлаб металл шокилалар ана шундай зеб-зийнат буюмлари бўлган, бу шокилалар жездан ясалган ва сим ҳалқаларга тақилган жуда кўп пиликчалар ва найчалардан иборатдир. Бу пиликча ва найчалар билан бош

кийимлари ва маржонлар безатилган, улар кўйлакларнинг этакларига ва ҳатто юрганда қаттиқ шалдироқ овоз чиқариши учун оёқ кийимларига ҳам тутилган.

Қабрлардан топилган жуда кўп темир буюмларга қараганда темирчилик ҳунари ўша қабрлар пайдо бўлган чоғдаёқ тараққий қилган. Муром ёнида омбур ва болғалари билан кўмилган иккита темирчи қабри эрамизнинг биринчи минг йиллик охирига мансуб. Мурманск ёнида худди шундай учинчи қабр топилди. Аммо ҳунармандчилик юқоридаги даражадан ортиқ тараққий қилмаган. Сопол идишларнинг ҳаммаси қўлда ишланган. Шуниси ҳам борки мордва қишлоқларида ҳали XIX асрда ҳам сопол идишлар қўлда ишланар эди. Бу ерларда кулолчилик бўлмаган.

Волга билан Вятка дарёлари ўртасида ҳам Вятка дарёси ҳавзасида мари ва удмурт халқининг аждодларига мансуб қабрлар текширилди. Мари ва удмуртларнинг қадимги чегаралари тахминан Вятка дарёси бўйлаб ўтган. Эркаклар қабрларидан албатта тақиш учун сопига ҳалқа ўрнатилган темир болта чиқади. Найзалар ҳам кўп учрайди. Қўш тиғли тўғри шамширдан фақат битта (удмуртлардан) топилди. Аёллар қабрларидан жуда кўп шокилалар ва турли рангдаги хира шиша мунчоқлар топилди. Шиша мунчоқлардан кўкрак-печ ясаганлар, бош кийимларини ва кўйлак этакларини безаганлар. VI асрдан XV асргача бўлган қабрлар бир-бирига жуда ўхшайди. Сопол буюмларнинг ҳаммаси қўлда ишланган. Мулкий тенгсизлик жуда сезилиб туради, XII асрга келиб айниқса кучаяди.

Мари ва удмуртларнинг бу даврлардаги шаҳар харобаларида темирчилик ва дегрезлик устахоналари кўп учрайди. Аммо ҳунарнинг бошқа соҳалари ҳали бўлмаган. X асргача кетмонча билан деҳқончилик қилинган, X асрдан эътиборан плуг ишлатила бошлаган. Плуг билан деҳқончилик қилиш хўжаликнинг негизини ташкил этган. Жавдар ва бугдой етиштирилган. Мўйна овчилиги жуда ривожланган, мўйна четга чиқарилган. Мўйна овчилиги Европада ҳам, Осиёда ҳам ҳеч ердан Кама ҳавзасидагидек муҳим аҳамиятга эга бўлмаган. X асрдан эътиборан янги хил қадимий шаҳарлар, мустаҳкам қўрғонлар пайдо бўла бошлайди, бу эса феодал муносабатлар куртаклари вужудга келганлигидан дарак беради, аммо ҳали бу вақтда феодал муносабатлар тўла равишда таркиб топмайди.

Балтикабўйидаги илк ўрта аср қандай бўлганлиги ҳам турар жойлардан эмас, балки қабрлардан маълум. Эрамизнинг II—V асрларида Латвияда латишларнинг узоқ ота-боболарига мансуб мозор қўрғонларга кўплаб одам кўмиш одат бўлган. Шимолий Латвия ва Эстонияда эса тош териб иҳота қилинган қабрлар расм бўлган, бу қабрлар лив ва эстларнинг узоқ ота-боболарига мансуб бўлган. Қабрларнинг қайси қабилага мансуб бўлганлигини дафн маросими ва буюмларнинг, айниқса аёллар зебзийнат буюмларининг турларидан осонгина билиш мумкин.

VI—IX асрларда бутун шу территорияда юзаки қараганда қабр эканлиги билинмайдиган, ташқи аломатлари бўлмаган қабрлар расм бўлган, жуда озгина қабрлар бундан мустаснодир. Мулкий табақаланиш ва ижтимоий тараққиёт даражаси ҳамда металл буюмларнинг кўплиги ва ҳоказолар жиҳатидан бу ердаги қабрлар юқорида тасвирланган Волга ва Кама ирмоқлари бўйидаги қабрларга ўхшайди. Балтикабўйининг этник чегараси археологик жиҳатдан аввалгидек жуда аниқ ажралиб туради, бу ердаги этник чегара асрлар оша секин-аста шимолга силжиган. IX—XII асрларда бу процесс давом этиб, латишлар эстларга қардош бўлган ливларни секин-аста латишлаштириб, ўзларига сингдириб борганлар (ҳозирги вақтда ливлар жуда оз қолган). Бу даврдаги қабрлар мулкий табақаланиш ўсиб борганлигидан, бу ўсиш латишларда кучлироқ, эстларда кучсизроқ бўлганлигидан далолат беради. Қабила бошлиқлари кўп бойлик орттирган, синфий муносабатлар таркиб топа бошлаган. Аммо XIII асрда латиш ва эстонлар немислар томонидан асоратга солиниб бу ерларда фожиа содир бўлган вақтда ҳали синфий жамият таркиб топмаган эди.

ЎН ИККИНЧИ БОБ

IX—XIII АСРЛАРДА РУСЬ

Шарқий славянларнинг катта феодал давлати вужудга келган IX аср — Русь тарихи бошланган ва узоқ вақтгача тарихий чегара бўлиб келган аср эди. Совет тарихчилари ва археологлари Шарқий славян жамияти тараққийси бошланишидан олдинги даврни, айниқса ибтидоий жамоа тузуми барбод бўлиб феодализм вужудга кела бошлаган даврни ўрганиб жуда яхши иш қилдилар, бу уларнинг катта хизматидир.

Катта ижтимоий силжишлар юз берган VII—IX асрлар ижтимоий ҳаётнинг янги формаларини вужудга келтиришни тайёрлади. Ишлаб чиқарувчи кучларнинг тараққиёт даражаси славянлар яшаб турган ерларнинг ҳамма қисмида бир хил эмас эди. Антлар авлоди бўлган жануби-ғарбий славян қабилалари ўрта Днепр ва Днестр бўйидаги қадимги деҳқончилик маданиятнинг бевосита ворислари эдилар; улар ерларни ҳайдаб экар ва экиб етиштириладиган асосий экинларнинг ҳаммасини билар эдилар. Ўрмонзорларда яшаган бошқа шарқий славян қабилалари VII асргача асосан қирқма деҳқончилик билан шуғулланарди. Бунда деҳқонлар экин экиш учун дарахтларни қирқиб, йиқитилган жойида қуритар ва кейин бу дарахтларни куйдириб шу тариқа экин майдони тайёрлардилар. Деярли махсус ишлов бериш учун эҳтиёж қолмаган ернинг куйдирилган юза қисмига дон экканлар. Қирқма (ёки «куйдирма») деҳқончиликнинг қуроллари темир болта, катта аспичоқ ва кетмонча (мотига)дан иборат эди. Аммо эрамиз биринчи минг йиллигининг иккинчи ярмида шарқий славянларнинг шимолий қабилалари қирқма деҳқончиликдан ерни ҳайдаб деҳқончилик қилиш усулига кўчадилар, шимолий районларда бундай деҳқончиликнинг асосий куроли омоч, жанубий вилоятларда эса плуг бўлган. Бирлашиб ишлашни талаб қилган қирқма деҳқончилик ибтидоий жамоа хўжалигига хос соҳа бўлган бўлса, ерни ҳайдаб экиш усулидаги деҳқончилик хўжаликни якка-якка олиб боришнинг ривожланишига олиб келган. Бу вақтда, VII—IX асрларда кўпгина қадимги рус шаҳарлари ҳам вужудга келган. Шаҳарнинг вужудга келиши аввало ҳунармандчилик ишлаб чиқаришининг ва у билан бирга айирбошлашнинг ривожланиши билан боғлиқдир. Эрамиз биринчи минг йиллигининг иккинчи ярмида кўп славян қишлоқларида дегрезлик

ва темирчилик касби кенг тус олганлигини кўрсатадиган далиллар топилди. Масалан, Псковда ўтказилган қазишларда VII—VIII асрлар қатламидан босқонли кўраларнинг жуда кўп қолдиқлари топилди (қуйида ҳали бу ҳақда гапирилади). Бу даврда қадимги рус шаҳарларида ишлаб чиқаришнинг бошқа кўпгина соҳалари — заргарлик, тўқимачилик, суякдан буюмлар ясаш ва бошқалар бўлганлигини археология аниқлаб берди. Уруғчилик тузумининг сўнгги тараққиёт босқичидан синфий феодал жамиятга ўтиш даврини ичига олган VII—VIII асрларда турар жой ва мавзеларнинг шаклларида янги ижтимоий шароитга мос кўринишлар билан бирга эски турмуш элементлари ҳам сақланган. Масалан, кўҳна Ладога шаҳар харобаси қазилганида унинг VII—VIII аср қатламида патриархал жамоага хос жуда катта уй топилди. Ладогаликларнинг кейинги, IX—X асрлардаги уйлари анча кичикдир. Бу вақтдаги Ладога шаҳарчаси кишилар яшайдиган уй, омборча, донхона, молхона ва бошқаларни ичига олган айрим-айрим ҳовлилардан иборат бўлган. Бу энди хонаки саноати бор якка хўжалик ва албатта ҳунармандчилик тараққий қила бошлаган хўжалик бўлган. Шимолий славянларнинг бошқа шаҳарлари ҳам кўҳна Ладога шаҳрига ўхшаб ривожланиб борган бўлса керак, албатта Жанубий шаҳарлар тезроқ ривожланган. Аммо уларда ҳам баъзи турар жойларда патриархал жамоанинг қолдиқлари узоқ вақтгача сақланган. Сула ҳавзасида, Ромна шаҳри яқинида VIII—X асрга хос мавзелар топилган эди. Бу мавзелар лойдевор ертўлалардан иборат бўлиб, ундан сопол, суяк ва металлдан ясалган хилма-хил буюмлар топилди. Қуббали печкалари лойдан равоқсимон ишланган. Кейинроқ «Ромна хилидаги» шаҳар харобалари бутун Десна бўйидан, Ворскла, Сула, Сейм дарёлари ҳамда бу дарёларнинг ирмоқлари бўйларидан топилган эди. Бу шаҳар харобалари жойлашган территория катта славян қабилалари — северянлар яшаган территорияга тўғри келади. «Ромна хили»га ўхшаган ўша даврнинг шаҳар харобалари Дон дарёсининг юқори оқими бўйларида ҳам борлиги маълум бўлди. Боршев қишлоғи ёнида ҳар бирининг ҳажми 4×4 *м* келадиган ва 0,5—1 *м* чуқурликда ерга қазиб ишланган 200—250 тача уйдан иборат мавзе топилди. Уйларнинг деворлари узунасига икки бўлиб ёрилган ғўлалардан қурилган. Ўчоқ — печкалари уйларнинг бурчагича қилинган. Уйлар тўда-тўда қилиб, бир-бирига ёпиштириб солинган ва биридан иккинчисига ўтадиган бостирмалар қилинган. Уйлар ёнига хўжалик қурилишлари — дон ўралари, озиқ-овқат сақлайдиган ертўлалар ва бошқалар қилинган.

IX—X асрларда, феодал жамияти узил-кесил таркиб топиши билан катта-катта шаҳарлар вужудга келади. Бу шаҳарлар археологик жиҳатдан кўпдан буён текширилмоқда. Чунончи, Смоленск, Чернигов, Киев ва Новгород шаҳарлари рус маданияти, касб-ҳунари ва маиший ҳаёти тўғрисида жуда кўп материал

берди. Бироқ шундай бўлса ҳам X асрдан бошлаб қадимги русни ўрганишдан ҳозирча археологик материаллардан кўра ёзма манбалар муҳимроқ роль ўйнайди. Археологиянинг аҳамияти бу соҳада тез ўсиб бораётган бўлса-да, мазмуни ажойиб даражада бой, баёни ғоят равон йилномаларимиз сиёсий тарих учунгина эмас, балки ижтимоий ва иқтисодий тарих учун ҳам битмас-туганмас манба бўлиб қолмоқда. Лекин ҳар ҳолда рус тарихининг айрим масалалари археологик маълумотлар асосида ҳал этилиши мумкин. Масалан, IX—X асрлар тарихи учун рус феодал синфининг келиб чиқиши ҳақида археологик хулосалар муҳимдир, улар, хусусан, илм билан ҳеч қандай алоқаси бўлмаган норман назариясини рад қилиш учун бебаҳо хулосалардир.

X асрдан Шарқий Европанинг турли вилоятлари мурдалар куйдирилган мозор қўрғонлар бизнинг давримизгача сақланган. Бу мозор қўрғонларда юқори ижтимоий табақа вакиллари — ўзларининг бойлиги ва зодагонлиги жиҳатидан аҳолининг бошқа табақаларидан ажралиб турадиган чокарлар (дружинниклар) мажусилар одатига мувофиқ кўмилган. Асл касби жангчилик бўлган рус чокарлари IX—X асрларда Болтиқ денгизидан Қора денгизга ва Волгагача қудратли давлат таркиб топаётган вақтларда қўшиннинг асосий ядросини ташкил этган. Чокарлар жамоа ва қабилалар зодагонларидан келиб чиққан. Уларнинг кўпи феодал уруғларнинг оқсоқоллари бўлиб олган. Улар ўз меҳнатлари билан феодалларнинг иқтисодий қудратини барпо қилган деҳқон смердларни асоратга солган.

Чокарларнинг мозор қўрғонлари IX—X асрларга мансуб бўлиши қонуний ҳолдир. VIII асрда юқори ижтимоий табақа бошқа табақалардан етарли даражада ажралиб олмаган бўлса керак, албатта. XI аср бошларида ҳукмрон синфнинг христианлашиши тугайди. Черков мурдаларни куйдириб, мозор қўрғонларни тепа қилиб уйиб қўйишдек мажусийлар одатини ман қилган. Шунинг учун археологларга XI—XII аср феодалларидан кўра IX—X аср феодаллари кўпроқ маълум.

Қадимги Руснинг кўп вилоятларида чокарларнинг мозор қўрғонлари бор. Хусусан бундай мозор қўрғонлардан бир қанчаси Руснинг асосий маркази Киев шаҳри территориясидан қазиб очилди. Бироқ бу хил мозор қўрғонлар Киевдан кўра Смоленск билан Черниговда кўп ва яхши текширилган.

Юқори Днепр бўйида, Смоленскка яқин Гнездово қишлоғидаги мозор қўрғонлар ҳаммадан ажойиб ва намуналидир. Бу ерда бундай мозор қўрғонларнинг сони 3 мингга боради. Бу қадимий Смоленскнинг мажусийлар қабристонидир. X асрда Константин Багрянородний тилга олган бу шаҳар ўша вақтдаёқ Руснинг муҳим марказларидан бири бўлган. Гнездоводаги марказий мозор қўрғоннинг (князники бўлса керак) баландлиги 10 метр, айланаси 100 метр келади. Мозор қўрғоннинг тагида бир қанча мурдалар куйдирилган гулханларнинг қолдиқлари очилди. Гулханда

хўжайиннинг мурдаси (унинг ажойиб қуроллари топилди), чўрилар (уларнинг зеб-зийнат буюмлари топилди), эҳтимол қулларнинг ҳам мурдалари куйдирилган. Мозор қўрғон Ўрта Осиё танга пули X аср бошида зарб қилинган дирҳам билан саналади (Гнёздовода бундай танга пуллар жуда кўп топилди). Дафн гулханида озми-кўпми сақланган темир қурол-аслаҳалар; дубулга, иккита қалқон қуббаси, найза ва қўш тиғли шамшир топилди. Дубулга қадимги рус ўйма нақшини эслатадиган нақшли темир пластинкалар билан безатилган, бошқа буюмларнинг ҳаммаси куйиб кетган деса бўлади. Шу мозор қўрғон ёнида яна битта кичикроқ мозор қўрғон бўлиб, унда фақат от кўмилган экан, у князнинг жанг оти бўлса керак, албатта.

Гнёздовода ўша катта мозор қўрғондан ташқари, яна 700 дан ортиқ мозор қўрғон қазилди. Бу мозор қўрғонлардаги мурдалар ҳам куйдирилган. Мурдаларнинг баъзилари шу жойнинг ўзида, баъзилари бошқа жойда куйдирилган: мурданинг мозор қўрғонда куйдирилганлиги ундаги куйиб кетган ердан маълум бўлиб туради, четда, куйдирилган мурдаларнинг хоки узоқ жойдан олиб келтирилган бўлиши ҳам мумкин. СССР нинг бошқа ҳамма территорияларидагидан кўра бу ердаги мозор қўрғонларда қуроллар кўпроқ учрайди. Мозор қўрғонларнинг тўртдан бири бўш бўлиб, улар четда ҳалок бўлган жангчилар шарафига қилинган мозор қўрғонлар деб ҳисобланади. Бу кишиларнинг ҳаёти ғоят жўшқин бўлган ва ҳалок бўлганларнинг хокини ҳамма вақт ҳам Гнёздовога олиб келиш мумкин бўлмаган, уларнинг жасади душман томонида қолиб кетган бўлиши ҳам, олисдаги денгиз ёки дарё тўлқинлари ичида йўқ бўлиб кетган бўлиши ҳам мумкин.

Хўжайинлар жасади кўмилган жойларнинг ҳаммасида қуллар жасади куйдириб кўмилган. Бунинг далили учун яна бир мисол келтириш мумкин. Мозор қўрғонлардан бирида куйдирилган суяклар солинган учта хумча чиқди. Унинг биттаси ёнига қўш тиғли шамшир билан найза санчиб қўйилган, бошқа иккита хумча ичидан эса хотин-қизларнинг зеб-зийнат буюмлари чиқди. Демак жангчи иккита чўриси билан кўмилган экан. Бу ерда канизаклар эмас, хотинлари кўмилган деб айтиб бўлмайди. Чунки бу ерда озод хотин-қизлар кўмилган алоҳида мозор қўрғонлар бор. Аёллар кўмилган мозор қўрғонлар орасида бойлар мозор қўрғонлари ҳам бор. Фақат бой эркаклар кўмилган мозор қўрғонлардагина куйдириб кўмилган хотин-қизларнинг хоклари учрайди.

Ибн-Фадлан худди ана шу вақтларда Днепр бўйида Гнёздово мозор қўрғонлари қурилган вақтларда Булғорда ва Волгада қулфуруш руснинг дафн қилинишини томоша қилган. Ибн-Фадланнинг ҳикояси Гнёздовода қазилган мозор қўрғонлардаги ҳолатга тамомила тўғри келади. Унинг айтишича мурда билан бирга унинг чўриси ҳам ўлдириб куйдирилган. Мурда қайиқда куйди-

рилган, Гнёздовода бунинг излари бор. Бунда жасад ёнига унинг қуроли ҳам қўйилган. У дафн қилинганида унинг ҳайвонлари: отлари, ҳўкизлари, итлари ва хўрозлари ҳам бирга дафн қилинган; уларнинг ҳаммаси Гнёздово қўрғонларида учрайди. Гўр усти «юмалоқ тепага ўхшатиб» қўйилган, яъни Гнёздоводаги сингари шарсимон қўрғон уйилган.

Қадимги руснинг бу сингари, мозор қўрғонларида бўлгани каби, Гнёздово мозор қўрғонларида ҳам, чокарлардан ташқари оддий шаҳарликлар, яъни ҳунармандлар ва савдогарлар ҳам кўмилган бўлса керак. Аммо уларнинг гўрларини ҳали бошқалардан ажрата олганимизча йўқ. Бу мозор қўрғонларда деярли меҳнат қуроллари учрамайди. Мозор қўрғонларнинг кўпида буюмлар жуда оз, қуроллар эса мутлақо йўқ.

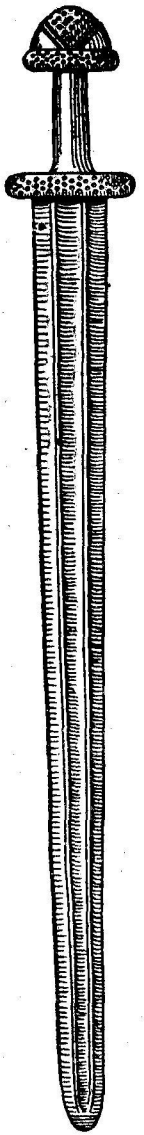

81- расм. Қўш тиғли тўғри рус шамшири. *Ярославль яқинида Михайловское қишлоғидан топилган*

82- расм. Пайкон. Ўқ учи. *Смоленск яқинида Гнёздоводан топилган*

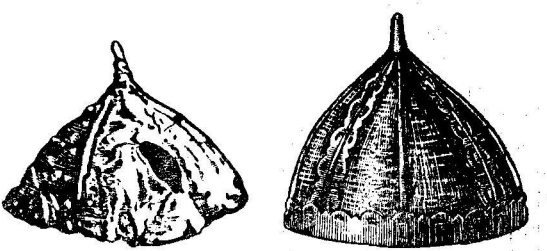

83- расм. Дубулғалар. *Смоленск яқинида Гнёздоводан топилган*

Гнёздовода бир неча мозор қўрғондан топилган бронза тарозилар савдогарларга мансуб бўлса керак, бу тарозилар йиғма шайин ва иккита думалоқ палладан иборат (бундай тарозилар қазишларда мозор қўрғонлардан, шаҳар қатламларидан ва ғазналардан топилди, шунга қараганда Шарқий Европада булар кенг тарқалган дейиш мумкин. Бундай тарозилар ниҳоятда тўғри бўлган). Баъзи бойлар мозор қўрғонларида қуроллар билан бирга тарозилар ҳам учрайди, X асрда кўп жангчилар савдо-сотиқ билан шуғулланган.

Гнёздово мозор қўрғонларидаги шамширлар, шунингдек рус чокарларининг IX—X асрлардаги бошқа мозор қўрғонларидаги барча шамширлар ҳам бутун Европада IX—X асрларда тарқалган шамширларга ўхшайди. Шамширнинг боши одатда думалоқ, гулбанди тўғри, бошига ҳам, гулбандига ҳам кўпинча кумушдан нақш ишланган. Шамшир салмоқли бўлиб, узунлиги бир метрча келади. Унинг юзи энли бўлиб, енгиллик бериш учун бошидан охиригача ўртасидан сой ўйилган бўлади. Франция, Англия, Германия, Италия, Скандинавия, Ғарбий ва Жанубий Славянлар, Русда, Волга Булғорияси ва бошқа жойлардаги шу даврнинг барча шамширлари шу хилдандир. Бу шамширлар шу мамлакатларнинг ҳаммасида ҳам ясалган бўлса керак.

Ўқлар кўпроқ Гнёздово мозор қўрғонларида учрайди, ўқларнинг кўпчилиги ромб шаклида бўлиб, бундай ўқлар қадимги Русга хосдир.

Дубулғалар кулохсимон бўлган; бу хил дубулғалар ўрта асрда мусулмон Шарқида ва Русда расм бўлган, бироқ Ғарбий Европада улар мутлақо маълум бўлмаган. Руслар бундай дубулғаларни шишак деб атаган.

Қалқон қадимги ва ўрта асрлардаги кўпчилик қалқон сингари ёғочдан ясалиб, ўртасига темир қопланган Гнёздоводан топилган қалқонлардан биттаси қизил рангга бўялганлиги маълум бўлди. Бу эса энг сўнги «Игорь жангномаси»даги қизил қалқонларни эслатади.

Гнёздовода бир неча жойдан совут парчалари топилди. Бу эса совутнинг (темир ҳалқалардан қилинган жанг кийимининг) Ғарбий Европага қараганда икки асрча олдин расм бўлганлигидан далолат беради. Ғарбий Европада бундай совутлар антик давр охирларида йўқ бўлиб кетиб, фақат XII аср бошларида салб юришлари бошлангандан кейин яна пайдо бўлган (мусулмонлар Шарқида совут доим бўлган). Жанг кийимларининг тараққий қилиши жиҳатидан Русь Ғарбий Европадаги бошқа мамлакатлардан олдинда борган. XII асрдаёқ французларнинг «Рено де Монтобан» деган достонида «Россияда ишланган совут» ҳақида гапирилганлиги бежиз эмас.

Археологияда норманчиларнинг илм ва фанга зид уйдирмалари фош қилиниши аввало Гнёздово мозор қўрғонлари билан боғлиқ эканлиги аниқ ва равшан бир ҳолдир. Олег ва Игорь давридаги рус қўшинларининг маҳзини ташкил этган ҳарбий кадрларни ўрганиш учун асосий материални ўша Гнёздово беради. Норманчилар икки асрдан кўпроқ вақт худди ўша жангчиларнинг келиб чиқиши ҳақида ўзларининг мухолифлари билан мунозара олиб бордилар.

Норманчилар Гнёздово мозор қўрғонларини зўр бериб скандинавларники деб исбот этишга уриндилар. Шу мақсадни кўзда тутиб улар, Умумевропада расм бўлган қўш тиғли тўғри шамширлар Скандинавиядан кўра Русга кўпроқ хос бўлишига қа-

рамасдан, бу шамширларни норман ёки варяг шамширлари деб атадилар. Бундай шамширлар Европада варяглар қадам босмаган мамлакатлар (Чехословакия, Югославия ва ҳоказолар) да ҳам учрайди. Скандинавия археологлари Скандинавия шамширларининг нусхаси французлардан олинган деб ҳисоблайдилар, демак бу шамширлар норманларга мутлақо хос эмас.

Норманчилар рус ўқларининг ўзига хос шакли, дубулғаларнинг шарқ дубулғаларига ўхшашлиги (норманларнинг дубулғалари бошқача), совутларнинг бирмунча олдин расм бўлганлиги (норманларнинг ярог-аслаҳалари хийла содда), Русда Скандинавияга хос жанг болталари йўқлиги ва бошқалар ҳақида оғиз очмайдилар. Улар ўша вақтларда Скандинавияда ҳам ҳарбийларни мозор қўрғонларда куйдириш маълум бўлганини далил қилиб келтирадилар. Аммо IX—X асрларда скандинавлар ҳам, славянлар ҳам ва, шу жумладан, норманлар билан ҳеч қандай алоқада бўлмаган чехлар ҳам мозор қўрғонларга мурдаларни куйдириб кўмганлар, имтиёзли дафнларнинг бир хил ҳарбий характерда бўлиши эса славянларда ҳам, скандинавларда ҳам ижтимоий тараққиётнинг бир изда борганлигидан далолат беради, холос. Дафн маросимида, зеб-зийнат буюмлари ва бошқаларда тафовутлар кўп.

X—XI асрларда скандинавларнинг Русга гўё катта маданий таъсир кўрсатганлиги ҳақидаги уйдирмалар икки мамлакатдаги маданий тараққиёт даражасини солиштириб кўриш билан рад қилинади. Бу нарса жуда кўп сопол идишлар мисолида айниқса яққол кўринади. Киевда, Смоленск ва Новгородда сопол идишлар IX—X асрлардаёқ кулолчилик чархида ишланган, бу эса ҳунармандчиликнинг тараққий қилганлигидан далолат беради ва маданий тараққиёт даражасини кўрсатувчи яққол мисолдир, бу вақтда Скандинавияда сопол идишлар қўлда қилинган, унда кулолчилик чархини фақат XI—XII асрлардагина қўллана бошлаганлар, ҳатто швед археологлари ҳам Швецияга славянларнинг баъзи сопол буюмларини топганликларини ва славянлар таъсири мавжудлигини гапирадилар.

Тўғри, Гнёздовода ўша IX—X асрларнинг Швеция мозор қўрғонларидагига ўхшаш асл Скандинав буюмлари кўмилган битта-иккита мозор қўрғон ҳам бор. Фақат иккита бундай мозор қўрғон тўғрисида ишонч билан айтиш мумкин. Бу ерда, дарҳақиқат, норман чокарлари кўмилган, лекин шуни ҳам айтиш керакки, бу мозор қўрғонлар катта ҳам эмас, бой ҳам эмас. Гнёздоводаги мозор қўрғонларнинг кўпчилиги, шу жумладан энг муҳимлари ҳам (шунингдек бошқа ерлардаги рус чокарларининг мозор қўрғонлари каби) туб маҳаллий характерда бўлиб, славянларга мансубдир. У вақтларда айрим скандинав жангчилари ҳам Русга келишган. Улар славян чокарлари составига кирган, аммо улар оз бўлган ва имтиёзли ҳолат касб эта олмаганлар.

Гнёздово топилмалари орасида славянча «горухшча» деб ёзилган сопол идиш жуда муҳимдир. Бу қадимги русча сўзни ҳозирги тилга таржима қилганда «горчица» сўзини англатади. Идиш ўша вақтда ғоят қиммат ҳисобланган горчица билан тўлдирилган. Бу идиш топилган мозор қўрғон танга пуллар ва шамширга қараганда X аср бошларига оиддир. Бундан олдин X асрга оид славян ёзувлари Болгариядан топилган эди, аммо улар Гнёздоводан топилган славян ёзувидан кейинги ёзувлардир. Русда XI асрдан илгариги ёзувлар топилган эмас эди. Гнёздоводан топилган, ёзув мажусийлар Русидаёқ славян хатсаводи бўлганлигидан далолат беради, буни филологлар ҳам Олег ва Игорнинг Византия билан тузган шартномасини таҳлил қилиш натижалари билан исбот этди. Шуни айтиш керакки, Гнёздоводан топилган бирдан-бир ёзув славян ёзуви бўлиб чиқди. Норманчилар Гнёздовода ва умуман Русда скандинав руна ёзувлари бўлмаганлигини изоҳлашга доим қийналардилар.

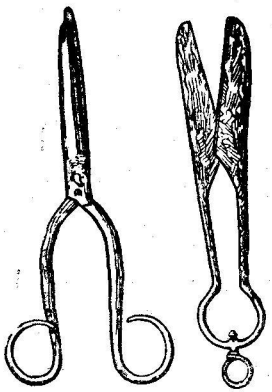

84- расм. Икки хил қайчи. *Смоленск яқинида Гнёздоводан топилган*

Гнёздоводан топилган зеб-зийнат буюмлар орасида олтиндан ишланган бадиий буюмлар бор, булар орасида аждар сурати ўйиб ишланган тўқа айниқса ажойибдир. Бошқа буюмлардан ҳозирги замон қайчиларига ўхшаш икки қисми мих билан биркитилган ва бармоқларни киритиш учун иккита ҳалқа қилинган қайчи эътиборга сазовордир. Бундай қайчилар ўша вақтдан сал олдин араб халифалигида пайдо бўлган. Қайчининг қадимги (планкали) хили Русда, жумладан Гнёздовода ҳам кўп учрайди. Смоленскдаги чокарлар мозор қўрғонлари билан бирга Чернигов мозор қўрғонлари ҳам, айниқса улардан энг улкани Чернигов шаҳрининг ўзидаги Қора Мозор катта аҳамиятга эга. Бу мозорнинг баландлиги 11 метр, айланаси 125 метрдир. Маҳаллий ривоятларга кўра у шаҳарни бино қилган князь Черний мозори эмиш.

Мозордан топилган бойликка қараганда дарҳақиқат буни князь мозори деб фараз қилиш мумкин. Тепалик остида, 4 метр чуқурликда бир уюм — яроғ-аслаҳа топилди, бу яроғ-аслаҳалар қўрғон 7 метр баландликка кўтарилгандан кейин ўтказилган тризна вақтида ўйиб қўйилган бўлса керак. Қадимги Русда марҳумнинг хотираси учун жорий этилган ҳарбий мусобақани тризна деб атаганлар. У вақтда мозордаги яроғ-аслаҳалар қўрғон устида ёдгорлик бўлиб ётган. Аслаҳалар орасида иккита дубулға-шишак ва иккита совут бор.

Шу уюм ичида ғоят катта ёввойи ҳўкизнинг кумуш гардиш ўрнатилган иккита шохи бор (ўрта аср охирларида қириб бити-

рилган бундай ҳўкизнинг куч ва ҳайбати қадимги ва ўрта аср ёзувчиларини ҳайратда қолдирган. Бир шохнинг гардишида ўсимлик сурати, иккинчи шохнинг гардишида ўқ-ёй билан қуролланган эркак билан аёл сурати ўйилган. Эркак ёйини бургутга ўқталган, учта ўқ орқага қараб учмоқда. Бу манзара Черниговда тўқилган қиссада ҳам баён этилади. Эркак ва аёл суратларининг атрофига бир-бирига уланиб ҳайвонлар (бўрилар, хўрозлар ва бошқалар) нинг суратлари ўйилган.

Мозор қўрғонлар тамомила, ёки археологлар таъбири билан айтганда, уфққача қазиб бўлингандан кейин диаметри 10 метр келадиган катта гулхан қолдиғи очилди. Бу гулханда бир неча мурда куйдирилган бўлса керак, аммо куйдирилган мурдаларнинг сонини аниқлаш мумкин бўлмади. Аёллар зеб-зийнат буюмларининг қолдиқларига қараганда бу ерда аёллар ҳам куйдирилган бўлиши мумкин, лекин битта аёлми ёки бир нечтами — маълум эмас (чўрилар бўлса керак). Буюмлар кўп бўлган. Аммо уларнинг кўп қисми ўтда куйиб, эриб шиша, мис, кумуш ва олтин ёмбиларига айланган. Темир, албатта, иссиққа бардошлироқ (уни эритиш учун жуда юқори температура керак), шундай бўлса ҳам анча қаттиқ куйган. Бу ердан совут, иккита қўш тиғли тўғри шамшир қилич ва битта якка тиғ қайилган қилич, бир қанча найза, ўқ ва қалқон парчалари топилди.

Якка тиғ қайилган қилич Черниговга яқин қўшнилари, даштдаги кўчманчилардан олинган бўлса керак, дашт кўчманчилари қиличнинг бу хилини худди ўша вақтда ихтиро қилган, бироқ бу вақтда якка тиғ қайилган қилич ғарбда ҳам, шарқда ҳам маълум бўлмаган. Бу мозор қўрғондан топилган ўроқ ва болталар, искана ва ўроқ рандалар князь билан бирга унинг қули ёки қуллари ҳам куйдирилган деб фараз қилишга имкон беради, улар фикрича қуллар нариги дунёда ҳам хўжайинларига хизмат қилиши лозим бўлган. Дафн вақти қабрдан топилган Византия олтин пулларидан аниқланади, бу пулларнинг энг кейин зарб қилинганлари X аср ўрталарига мансубдир. Князь норман эмас, Қора мозорда Скандинавия буюмлари мутлақо йўқ.

Чернигов атрофида чокарларнинг яна бир неча мозор қўрғонлари қазилди, уларда ҳам жангчилар қуроллари билан кўмилган. Бу ерда бадавлатроқ жангчилар аёллар билан бирга кўмилган, улар жангчиларнинг чўрилари бўлса керак. Оқсуякларнинг кўп буюмлар қўйилган катта-катта мозор қўрғонлари шаҳар атрофида бир-биридан олисроқда сочилиб турибди. Уларнинг ҳар қайсиси кичикроқ тепачалар билан ўралган. Улар ўз мулклари территориясида кўмилган феодалларининг мозорлари бўлса керак.

Шарқий Европада бошқа ҳамма даврлардан кўра X асрдан бизга кўпроқ хазиналар қолган. Чокарларнинг мозор қўрғонла-

ридаги каби хазиналарда Византия пулларидан кўра ислом мамлакатларининг пуллари кўп. Халифаликка борадиган Волга йўли империяга борадиган Днепр йўлидан кўра муҳимроқ бўлган. Ўрта Осиёдаги сомонийлар амирларининг, кўпинча Бухоро ва Самарқандда зарб қилинган дирҳамлари ҳаммадан ҳам кўп учрайди. Бу шаҳарлар X асрдаёқ Русь билан муҳим иқтисодий ва маданий алоқада бўлган. Бағдоддаги Аббосийлар халифаларининг дирҳамлари ундан кейинги ўринни эгаллайди. Бошқа сулолалар зарб қилган пуллар кам учрайди.

Бу танга пуллар Россия тупроғининг ҳамма ерида топилади, аммо бу пуллар фақат учта шаҳарда — Киев, Смоленск ва Новгород шаҳарларида энг кўп тўпланган. Бу шаҳарлар X асрдаёқ иқтисодий жиҳатдан алоҳида аҳамият касб этган бўлсалар керак. Аммо биздаги шаҳарлар дастлаб савдо марказлари бўлишдан кўра кўпроқ ҳунармандчилик марказлари эдилар.

85- расм. Чўяндан ҳосил қилинган юмшоқ темир (крица)

Русь ҳунармандчилиги ва унинг аҳамияти ҳақидаги масаланинг ҳал қилинганлиги археологларнинг қадимги Русни ўрганиш ишига қўшган ғоят муҳим ҳиссаларидир. Буржуа олимлари қадимги рус шаҳарлари ўзига хос савдо ва ўзига хос маъмурий характердаги шаҳарлар деб айтар ва русларнинг ўзига хос тарихий процессини шу билан боғлардилар. Ўзига хосликни ҳар қанақасига кўпиртириш умуман буржуа олимларининг хусусиятидир.

Советлар даврида қадимги Русь шаҳарларида ўтказилган қазишлар бу тасаввурларни рад қилди: қазишларда ҳунармандчилик устахоналари ҳар бир қадамда учрайди. Археологларнинг бу устахоналардан топиб олинган буюмлари (мисоллар қуйида келтирилган) ўрганишлари натижасида қадимги Русда ҳунармандчиликнинг юксак даражада тараққий қилганлиги маълум бўлди. Бу жиҳатдан Русь ўрта асрдаги Ғарбий Европа мамлакатларининг ҳеч қайсисидан қолишган эмас.

Синфлар вужудга келиши ва феодал муносабатларининг ўсиши билан бизда X асрда шаҳар ҳунармандчилиги равноқ топади.

Қазилган ҳамма шаҳарларда ва ҳамма жойда темир крица топилиши қора металлургиянинг қандай кўлам олганлигини кўрсатиб туради. Металлография тадқиқотлари эса бизни металлсозликдаги муваффақиятлар билан таништиради. Қадимги Русда пўлат жуда кўплаб ишлатилган, ундан фақат шамшир, найза ва эгов каби нарсалар ясаш учунгина эмас, балки каттароқ буюмлар ясашда ҳам фойдаланилган. Ҳатто пичоқларни ҳам пўлатдан ясаганлар ёки ҳеч бўлмаганда тиғини пўлатдан

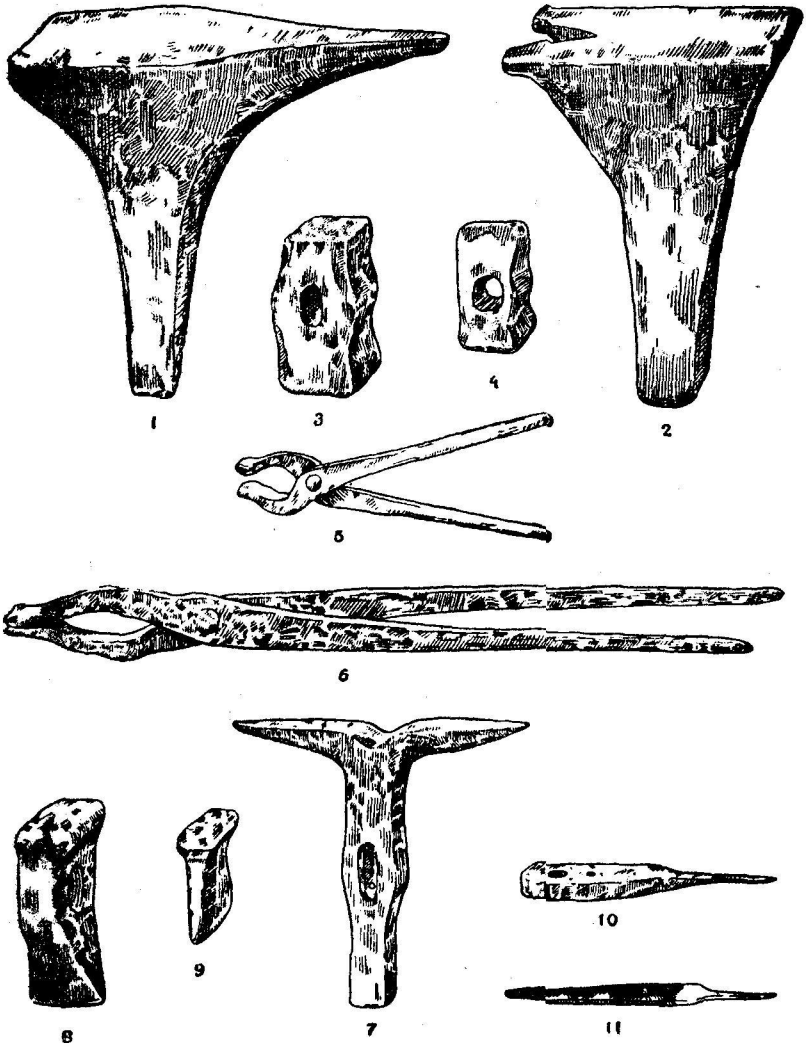

86- расм. Темирчилик буюмлари, *1*, *2* — сандон, *3* — катта болга, *4* — кичик болга, *5* — кичик омбур, *6* — катта омбур, *7* — буюмга ҳар хил шакл бериб тоблаш учун ишлатиладиган сандон, *8* — темирчилик зубилоси, *9* — чилангарлик зубилоси, *10* — мих ясайдиган асбоб, *11* — эгов.

қуйиб ёпиштирганлар, маълумки, пичоқ жуда кўп ишлатиладиган буюмдир.

Пўлатни термик усулда ишлашнинг хилма-хил режими ҳамма жойда кенг қўлланилган, бу нарса темирчига тиғларнинг ҳар хилини ишлашга имкон берган, қурол-яроғ ёки меҳнат қуролларининг ҳар қайсиси металлнинг ёпишқоқлик ва қаттиқлигининг ўзига хос бирикмасини талаб қилади. Шу нарса исбот қилинганки, пўлат ҳар қайси жойда кенг қўлланилганлиги билан бирга тиғларни ишлаш технологияси қадимги рус ерининг турли жойларида турлича бўлган.

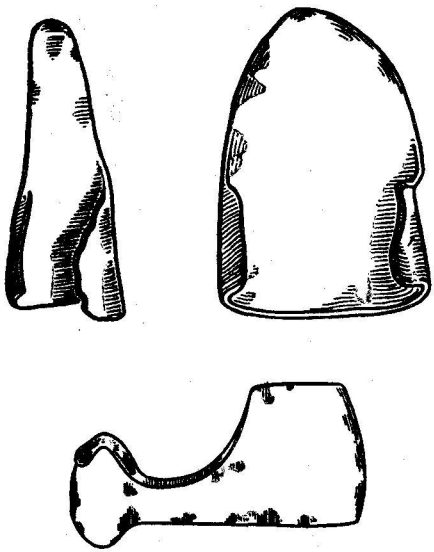

87- расм. Болта, сошник ва плуг тиши

Темир таркибидаги тафовутлар фан учун жуда муҳим бўлиб чиқди. Масалан, спектрал анализ натижасида Гнёздоводаги барча темир ва пўлат буюмларнинг таркибида никель борлиги маълум бўлди, михдан тортиб михпарчин, ўқ, пичоқ ва шамширларгача ҳаммасида никель бўлган. Техника жиҳатидан аҳамияти бўлмаган ва бошқа вилоятларда кўрилмаган бу қоришма Смоленск рудаларининг ўзига хослигидан дарак беради. Михдан тортиб шамширгача ҳамма буюмларни бу ерда шу рудадан ишлаганлар. Шундай қилиб маҳаллий рус ва ҳатто маҳаллий Смоленск шамширини ишлаб чиқарилганлиги ҳаммадан олдин исбот этилди.

Ўрта асрларда ҳукмдорлар заргарликка алоҳида эътибор берганлар. Заргарликда техника ихтирочилик авж олган. Русда X асрдаёқ ихтирочилик амалга ошган эди, XI асрга келиб заргарликнинг барча мураккаб усуллари (зарҳошия, қубба, қуйма нақш, қора кумуш нақшлари) такомиллаштирилди. Ўрта асрларда яшаган падерборнлик немис автори Теофил, руслар сир ва ҳал бериш санъатига кўп янгиликлар киритдилар, деб ёзган эди.

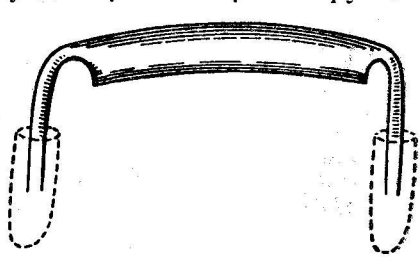

88- расм. Ўроқ ранда

Буюмлардаги сир ўша вақтда Византиядаги каби бўртма

ҳошияли бўлган. Бу демак, олтин юзасига сир бериладиган шаклнинг атрофига нозик олтин тасмачалардан ҳошия тортилган. Бу олтин тасмачалар кўндалангига қирра-қирра ўрнатилиб, ёпиштирилган. Ҳошиялар жуда юпқа (0,1 *мм,* балки ундан ҳам юпқа) бўлганлигидан албатта олтин ишлатилган. Чунки у вақтларда шундай юпқа ҳошияларни ишлаш учун қулай бўлган бошқа материал бўлмаган.

Тасмачалар кўп бўлиб, улар майда кўзлардан иборат бўлган. Сўнгра бу кўзларга бирон рангдаги шиша бутқаси, сир тўлдирилган, натижада ҳар хил рангларнинг гўзал бирикмасидан иборат ранг-баранг безак ҳосил қилинган. Масалан, уста киши бошини тасвир этадиган бўлса, чорак *кв. см* га одамнинг сочи, қоши, кўзи, кўз қорачиғи, бурни, оғзи, ҳатто бош кийими ва ҳоказоларни жойлаштирган, буларнинг ҳаммасини кўзларга қуйилган рангларнинг алмашиниши билан тасвирлаган.

89- расм. Сирланган чўлпи

Баъзан рус ёзувларига сир берилганлиги билан маҳаллий ишлаб чиқариш исбот этилган. Аммо сир берилган грек ёзувлари ҳам баъзан буни янада яхшироқ исботлайди (масалан, грекча сўзларига рус ҳарфлари аралашиб қолган бўлади, бу устанинг рус эканини кўрсатади). Сирлаш устахоналари Киевда очилган: биттаси князь қасрига яқин жойда, иккинчиси шаҳар марказидан узоқроқда бўлган. Устахонанинг иккаласидан ҳам сир эритадиган тигллар (гилвата, декчалар), ҳар хил кўралар, эритилган ва турли рангдаги сир массалари топилди. Ҳошияли сир ўрта асрлардаги Ғарбий Европада ишлатилган қуйма сирга (сирлаш учун металлнинг устига ботирма чуқурчалар берилган) қараганда мураккаб ва мукаммалроқдир.

Русда сирни финифть ёки химипет деб атаганлар. Бизда олтинга сир бериб гулжиғар, барма, яъни бўйинга тақадиган медальонларнинг занжирлари ва кўпинча колтлар ясаганлар. Чўлпи — ичи бўш, қалин шилдироқ бўлиб, зодагон аёллар уларга атир тўлдириб сочларига тақишган.

Скан филигрань деб ҳам аталади. Олтин ёки кумуш буюм ёки зеб-зийнатлар устига олтин ёки кумуш симлардан қавартма нақш ишланган. Ҳаммадан ҳам кўпроқ қубба ишлаш расм бўлган. Олтин ёки кумуш устига майда думалоқ қуббачалар (зерн) ўрнатилган. Шу тариқа қуббачалар билан безатилган чўлпилардаги қуббачалар сони 5 минг донагача борар эди. Чўлпининг бир *см*² да 300 тадан ортиқроқ қуббачалар бўлиб,

ҳар қайсиси алоҳида кавшарланган. Олтинга сир берилгани сингари кумушга қора кумушдан қуйма нақш берилган. Қора кумуш — қалай, мис, кумуш ва жилосиз қорамтир олтингугурт қоришмасидан иборат. Кумуш буюмга дастлаб нақш ўйилган (ёки буюмнинг ўзи билан қолипда қуйилган) кейин кўзчаларга ўша қоришма қуйилган. Қора кумуш билан сирланган билагузук ва чўлпилар кўп учрайди.

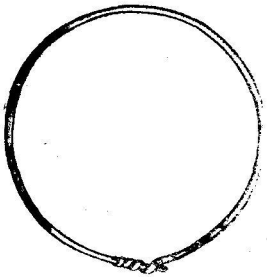

90- расм. Шиша билагузук

Қиевда топилган ҳунармандчилик устахоналаридан шиша билагузуклар ясайдиган устахона ғоят муҳимдир. Бунинг муҳимлиги шундаки, ҳар хил рангдаги шишадан ясалган (парчаланиб кетган) билагузуклар XI—XIII асрлардаги қадимги рус шаҳарлари қатламларида, Тмутаракандан тортиб Новгород ерларигача ҳамма жойда энг кўп учрайдиган буюмдир. Бу билагузуклар шаҳарлик аёлларнинг энг яхши кўрган зеб-зийнат буюмлари бўлганлигига ҳеч қандай шубҳа йўқ. Қишлоқлардаги мозор қўрғонларга қараб ҳукм қилганда, деҳқон аёллар уларни тақмаганлар, бу ҳақда кейинроқ гапирамиз. Шаҳар билан қишлоқ ҳаётидаги тафовут аломатларидан бири ана шудир.

Даставвал археологлар шиша билагузукларни Византиядан келтирилган буюмлар деб ҳисоблаган эдилар. Дарҳақиқат, Византияда бундай билагузуклар сероб, аммо улар асосан Сурияда ишланган. Мана энди рус шаҳарларида ҳам ишланганлиги маълум бўлди, ҳар ҳолда улар Киевда албатта ишланган. Киевдаги мазкур устахонада кўралар, шиша эритадиган гилвата тигллар ишлаётганда бузилган билагузук парчалари ва бу ерда билагузуклар ишланганидан далолат берувчи бошқа нарсалар топилди. Ишлаш пайтида бузилиб қолган асбобларнинг мавжудлиги бундай масалаларни қатъий аниқлашда жуда муҳим ўрин тутади. Қадимги уста ишланадиган асбобнинг бузилгани учун ачинса қайғу-алам чекади, археолог учун бахтдир.

91- расм. Славянлар идиши

Русда кулолчилик чархи, ҳамма жойда бўлгани сингари, кулолчилик касби билан бирга тарқалган, кулолчилик касби эса синфий муносабатлар ривожлана бориши билан тараққий қилади. Рус шаҳарларида IX асрдаёқ кулолчилик чархида ясалган сопол буюмлар кўп тарқалган. Шуниси диққатга сазоворки, X—XIV асрларда ясалган бу буюмлар славянлар яшаган ҳамма ерларда бир хилдир.

Кулолчилик буюмларининг кўплиги ўша вақтларда славянқабилалари ўртасидаги маҳкам алоқани аниқлаш учун кучли далил бўлиб хизмат қилади. Ўрта асрлар Европасида славян ерларидек маданий бирлик мавжуд бўлган бошқа бир кенг территория сира бўлмаган.

Эльба, Дунай дарёлари ва Адриатика денгизидан тортиб, Волхов, Волга, Ока ва Кубангача ҳамма ерда бир хил славян хурмачалари мавжуд. Бу хурмачаларнинг шакли ғалати: таг қисми кесик конус шаклида (чўққиси албатта пастга қараган бўлади), белидан юқори қисми — елкаси бўртиб чиққан, оғзи томони бирдан торайиб боради, лаби эса ташқарига қайириб қўйилган. Нақшлари тўғри ва эгри чизиқлардан иборат. Идишларнинг бундай безаклари бошқа халқларда ҳам учрайди. Бундай кулолчилик буюмларни қуйида славян идишлари деб атаймиз. Славян хурмачаларининг тагида одатда кулолларнинг тамғалари: калит, юлдуз, хоч, ғилдирак, гулнақш, айланма чизиқлар, ҳалқа, ромб, қулф ва бошқа нарсаларнинг суратлари солинган бўлади.

Киевда мўғуллардан олдинги даврга оид бир неча турар жой қазиб очилди. Улар кўпинча тўғри бурчакли, ҳажми 16 $м^2$ ва чуқурлиги 1,5 метр келадиган ертўлалардан иборат. Ертўлалар устига ёғоч деворлар қилинган, улар лой билан сувалган. Уй ичида лойдан қилинган гумбазли печка бор. Шимолий рус вилоятларида ёғоч уйлар расм бўлган, жанубда бундай уйлар бўлмаган дейиш мумкин.

Киевдаги ертўлалар чуқурлиги, деворларнинг тикланиши, печкаларнинг ишланиши ва бошқа жиҳатлардан илк славянларнинг шаҳар харобаларидаги анча қадимги ертўлаларига жуда ўхшайди. Бироқ муҳим тафовут ҳам бор. У вақтларда уйлар ибтидоий жамоа тузумида қурилган бўлиб, бир тўда уй бир-бирлари билан йўлаклар орқали боғланган ва аслида битта катта ҳовлини ташкил этган, хўжалик бинолари эса бутун группа учун умумий бўлган. Киев уйлари феодал шаҳарда бино бўлган ва улар бир-бирлари билан боғланмаган, ҳар қайсиси мустақилдир. Хўжаликлари якка хўжалик бўлиб, хўжалик бинолари ҳам ҳар қайси оила учун алоҳида бўлган.

Киевнинг марказида, шаҳарнинг ички қалъаси ичида X асрга оид князь қасри бўлган, бу ерда қасрнинг тошдан ишланган пойдеворлари, деворга ишлатилган юпқа ғиштлар, мармар ва пушти ранг шифердан ясалган часпак парчалари топилди. Шарқдаги сингари тўртбурчак юпқа ғиштлар (плинфлар) Киев Русида умуман кўп ишлатилган. XI асрдаги Киев черковлари кўпинча тош билан ғиштни устма-уст териб ишланган. XII асрдаги черковлар эса бутунлай юпқа ғиштлардан ишланган, Чернигов, Смоленск, Рязань ва бошқа шаҳарлардаги черковлар ҳам худди шундай ғиштлардан ишланган.

XI асрдан Киевнинг қалъа бурчлари ва шаҳар дарвозасининг қолдиқлари ҳам сақланган. Уларнинг ҳам тошлари черковларникига ўхшатиб терилган. Киевнинг қалъа деворлари ёғочдан ишланиб лой билан сувалган. Ғишт деворлар бўлганлиги тўғрисида ҳали ҳеч қандай маълумот йўқ. Бироқ бурчлари тошдан терилган. Қадимги рус қалъаларининг кўпчилиги умуман ичига тупроқ тўлдирилиб, бир-бирига уланган ёғоч-бандлардан қурилган истеҳкомлардан иборат. Бу системада ҳар хил мукаммалликлар ҳам бўлган.

XI асрда рус князлар танга пулларни уч шаҳарда: Киев, Новгород ва Тмутараканда зарб қилганлар, танга пулларнинг кўпчилигини Владимир зарб қилган. Пулларда кўпинча: «Владимир курси устида, бу эса унинг нуқраси» деб, сўнгра «Ярославль нуқраси» деб ёзилган ва ҳоказо.

Танга пулнинг ўнг томонида тахтга ўтирган князь ёки авлиё сурати солинган. Чап томонида Рюриклар хонадонининг тамғаси: икки тишлими ёки уч тишлими айрига ўхшаш бир нарсанинг сурати зарб қилинган. Бунга ҳар хил олимлар турли изоҳлар беришди, баъзан уни қушнинг схематик сурати деб, баъзан салтанат туғросининг боши, баъзан монограмма, баъзан ўқ-ёй, баъзан шамдон деб, уни қўшин байроғи, дубулға, болта, лангар, байроқ учи деб ҳисоблашди. Бу уч тишли айринамо аломат, ниманинг тасвири бўлишидан қатъи назар, археология учун муҳимдир.

Ҳар бир князнинг ўз уруғ тамғаси бўлган. Тамғаларнинг турлари бирон детални қўшиш ёки қирқиш йўли билан ўзгартириб турилган. Владимир I дан бошлаб Всеволод III гача ана шундай аломатлардан шажара жадвали тузилган. Жадвални тузиш учун танга пуллардангина эмас, балки танга пуллар зарб қилган князларнинг муҳрларидан ҳам фойдаланилган.

Муайян князнинг тамғаси пул ва муҳрларгагина эмас, балки қуроллар, узуклар, зеб-зийнат буюмлари, байроқлар, савдо пломбалари, биноларга терилган ғиштлар, сопол идишлар ва ҳоказоларга солинган. Хусусан князга қарашли ва унга қарам бўлган ҳунармандлар ўзлари ишлаган буюмларга ва қурол-асбобларига князь тамғасини босганлар.

Заргарлик қолиплари тўплами диққатга сазовордир, бу қолиплардан бирининг орқасида бир тамға ўйилган, бу белги Ярослав ўғли Всеволоднинг муҳридаги тамғанинг худди ўзидир. Демак, бу қолиплар шу князга қарашли заргар-темирчиники бўлган. Бу устанинг буюмлари бир қанча вақт давомида ўша князь ҳукмронлик қилган Чернигов ёнидан топилди. Қолиндаги суратнинг деталлари буюмларнинг худди ўзидир. Буюмлардаги тамғаларга қараганда князь усталари ичида кулоллар, ғишт пиширувчилар, ғишт терувчилар бўлган. Феодализм даврида вотчина ҳунармандчилиги умуман кенг тарқалган.

Шу нарса муҳимки, Скандинавияда русларнинг XI асрдаги танга пулларига ўхшатиб пул зарб қилинган: бундай пуллар Швецияда икки жойда ва Норвегияда икки жойда топилди. Бу пуллардаги ёзувлар рус пулларидаги ёзувларга ўхшаса ҳам нотўғри, хато ёзилган.

XII—XIII асрларда ва, ҳатто, XIV аср бошларида ҳам бизда танга пуллар муомалада бўлмаган, улар ўрнида ёмбилар, кумуш гривналар ишлатилган. XII асргача ёмбилар мутлақо бўлмаган, чунки у вақтларда Шарқий Европада жуда кўп ҳар хил танга пуллар муомалада бўлган: IX—X асрларда (аниқ қилиб айтганда 1012 йилгача) Ўрта Осиё танга пуллари, XI асрда герман ва инглиз танга пуллари ҳамда бу асрда улар билан бирга рус танга пуллари муомалада бўлган.

Шарқ танга пуллари ўрнига ғарб танга пулларининг жорий бўлиши, ғарб танга пуллари ўрнини ёмбилар олиб кетиши қонуний бир ҳол эканлиги қатъий бўлса-да, сабабини ҳали тушуниб бўлмаяпти. Икки хил ёмби муомалада бўлган: олти қиррали ёмбилар — Киев гривналари ва узунчоқ чўпга ўхшаган Новгород гривналари. Гривналардан иборат хазиналар кўпроқ Киевдан топилди. Бу хазиналарда олтин ёмбилар камдан-кам учрайди.

«Гривна» деган терминнинг археологиямизда икки маъноси бор: бўйинга тақадиган ҳалқага ҳам, пул ёмбига ҳам гривна дейилади. Йилномада гривна сўзи ана шу ҳар икки маънода ишлатилади. Дастлаб гривна сўзи бўйин ҳалқасига нисбатан ишлатилган бўлса керак. Ҳалқалар ёмбилардан кўра қадимийроқдир ва гривна сўзининг ўзи ҳам русча «грива» — ёл, «загривок» — гардан сўзларига яқиндир.

Бўйин ҳалқалари зеб-зийнат буюмларидан бўлган, бироқ IX—X асрлардан бизгача кўпроқ Кама бўйидан етиб келган кўпгина кумуш бўйин ҳалқаларнинг оғирлиги муайян ўлчов бирлигида бўлган. Бу эса алмашув қимматларидир. Демак, бу ҳалқалар пул ўрнида ишлатилган. Кейинчалик пул муомаласини осонлаштириш учун яхлит ёмбилар қуйишган, бироқ гривна термини сақланиб қолган. Бўйин гривналари зеб-зийнат буюм сифатида сақланиб қолганлигидан (улар Русда XVI асргача давом этган) гривна сўзи икки маънода ишлатилаверилган.

* * *

Киев Русининг қишлоқлари бизга мозор қўрғонлардан маълум, холос; мозор қўрғонлар эса кўпроқ деҳқонларнинг қайси уруғдан келиб чиққанликларини аниқлаш учун муҳимдир. Турар жойлар қазилмаган дейиш мумкин. XI—XII асрларда ва баъзи жойларда ундан кейинги асрларда бизгача смердлар ва қадимий рус деҳқонларининг жуда кўп мозор

қўрғонлари сақланган. Шаҳар аҳолиси христианлаштирилиши муносабати билан X аср билан XI аср арафасида мозор қўрғон урф-одатларидан қайтади, бироқ қишлоқда бу урф-одатлар, черковнинг қатъий ман қилишига қарамай, узоқ вақт сақланиб келади.

Улар юмалоқ, аммо одатдагидан пастроқ, баландлиги ўрта ҳисобда 2 метрча келадиган мозор қўрғонлардир. Мурдалар учун чуқур қазилмаган, шундоқ ер устига кўмилган, лекин баъзи мозор қўрғонлар тагида чуқурлар ҳам учрайди. Мурданинг боши ғарбга қаратиб ётқизиб қўйилган. Одатда эркакларнинг гўрларида пичоқлар, камар тўқалари, (кулолчилик чархида ишланган) идишлар бор, холос. Жанг ва меҳнат қуроллари камдан-кам учрайди.

Аёлларнинг гўрларида пичоқ ва идишлардан ташқари, мис ва кумушдан ишланган жуда кўп майда зеб-зийнат буюмлар бор, аммо улар юқорида айтилган бой аёлларнинг сир бериб олтиндан ясалган буюмларига ва қора кумушдан ишланган оғир зеб-зийнат буюмларига сира ўхшамайди. Аёлларнинг гўрларида меҳнат қуролларидан фақат темир ўроқлар учрайди. Ўроқ қадимги Русда XX асргача аёллар қуроли бўлиб келган.

Мана шу санаб ўтилган белгилар барча рус қабилаларига мансуб деҳқонларнинг мозор қўрғонларига хос белгилардир. Бироқ шу билан бирга бу мозор қўрғонларда анча қадимги, VI—X асрлардаги мозор қўрғонларда бўлгани каби қабилалар тафовутини кўрсатадиган белгиларни учратиш мумкин.

Феодал муносабатларнинг ривожланиши билан қабила ташкилотлари ҳамма ерда қулаб кетишига қарамай (вятичларда эса бу ташкилотлар XII асргача яшаб келган), қабила тафовутлари XI—XIII асрларгача сақланиб келган. Бироқ қабилалар биқиқлиги қолдиқлари узоқ яшаган, аёлларнинг ўз қабилаларига хос кийимлари ҳам шу тариқа узоқ вақт сақланган.

Ҳар қайси қадимги рус қабиласида аёлларнинг ўзига хос зеб-зийнат буюмлар дастаси бўлган. Агар XI—XIII асрлардаги ўша дасталар тарқалган районларнинг картаси тузилса, қадимги рус қабилаларининг худди йилномада кўрсатилганича яшаган жойларнинг картаси вужудга келади. Ўша икки картанинг бир хил бўлиши ҳар икки картанинг тўғри эканлигини кўрсатади. Бироқ археологик маълумотлар асосида аниқланган чегаралар йилномадагидан кўра муфассалроқ бўлади, албатта.

Қабилаларнинг чегараларини аниқлашда чакка ҳалқалари айниқса муҳим ўрин тутади, бу ҳалқаларни аёллар сочларига таққанлар. Қабилалардан фақат биттасидан, полянлардан мозор қўрғонлар қолмаган, Киев ўша полянлар ерида бўлган. Бошқа қабилаларни археологлар яхши билишади. Тетереводаги древлянларнинг чакка ҳалқалари узукка ўхшайди. Бундай майда ҳалқаларни аёллар сочларига кўплаб таққанлар. Сейм-

даги северянларнинг чакка ҳалқалари спиралсимон. Улар симдан бураб қўйилган. Припятдаги дреговичларнинг чакка ҳалқаларида мис маржонлар бўлган.

Сож дарёси бўйидаги радимичларнинг чакка ҳалқалари етти нурли шуъласимон, Ока бўйидаги вятичларнинг чакка ҳалқалари эса етти парракли бўлган. Ҳалқаларнинг ҳар икки хилида ҳам сочга илиб қўйиш учун илмоқлари ва осилиб турган еттита баргсимон майда парраклари бўлган. Ҳалқаларнинг бирбирига жуда ўхшашлиги тасодифий ҳол эмас: йилномадаги эртакда ҳам ака-ука Радим билан Вятканинг бири ўз уруғи ила Сож дарёси бўйига, иккинчиси эса ўз уруғи билан Ока дарёси бўйига жойлашганлиги айтилади. Балки улар бизнинг замонимизгача келиб етмаган бирон достон қаҳрамонларидир, ёки XI аср ёзувчилари ўйлаб чиқарган қаҳрамонлар бўлиши мумкин. Ҳар икки ҳолда ҳам қадимий далил ўша икки уруғнинг бирбирига яқин бўлганлигини кўрсатади ва чакка ҳалқаларнинг хиллари бу нарсани тасдиқлайди. Бу ҳалқаларнинг фарқи радимичлар ҳалқаларининг нурлари пастга томон торайиб, вятичлар ҳалқаларининг парраклари аксинча пастга томон кенгайиб боришидадир.

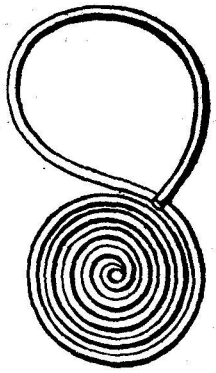

92- расм. Северянларнинг чакка ҳалқаси

Днепр, Волга ва Ғарбий Двинанинг юқори оқимидаги жойларда яшаган кривичлар энг катта қабила бўлган. Уларнинг чакка ҳалқалари симдан букиб ишланган бўлиб, билагузукка ўхшайди. Новгород словенларининг чакка ҳалқалари ромб шаклидадир.

Деҳқонларнинг тўда-тўда мозор қўрғонлари, қадимги қишлоқ қабристонлари кўпроқ кичик дарё бўйларида учрайди. Қазилган мозор қўрғонларга қараб ҳукм қилганда Волховка, Днепр, Волга, Ока ва бошқа катта дарё соҳилларида гарчи шаҳарлар тез-тез пайдо бўлаётган бўлса-да, аҳоли кам яшаган. Бу ҳол ғалати бўлиб туюлса-да табиийдир. У вақтда савдо йўллари қароқчиларнинг ҳам йўллари бўлган. Кўп кишилар ҳам савдо, ҳам уруш, ҳам қароқчилик билан шуғулланган, шу сабабли деҳқонлар учун бундай жойларда яшаш хавфли бўлган.

Афсуски, археологлар ҳозирча деҳқонлар яшаган қадимги қишлоқ харобаларини ҳам, феодал боярларнинг истеҳком-қўрғонларидан қолган қадимги шаҳар харобаларни ҳам дурустроқ текширмаганлар. Шунга кўра феодаллар эксплуатациясини археология жиҳатдан ўрганиш соҳасида ҳозирча ҳеч нарса қилинган эмас деса бўлади.

Қадимги рус шаҳар харобаларидан катта-катта темир плуг тишлари топилиб туради. Бундай плуг тишлари кўпроқ Киев

еридан топилган. Уларнинг бошқа ерларда борлиги ҳам маълум. Топилган бу плуг тишлари ва бир қанча йилномаларда ёзилишига қараганда рус деҳқонлари ҳамма ерда ерни ҳайдаб экин экканлар. Буғдой, жавдар, тариқ ва арпа донлари қадимги шаҳар харобаларида кўп учрайди. Уч далали деҳқончилик ҳам пайдо бўлган бўлса керак. Қўл билан айлантириладиган думалоқ тегирмон тоши — қўл тегирмони тез-тез учраб туради.

Баъзан мозор қўрғонларда асал қирқадиган ва махсус темир пичоқлар учрайди. Бу пичоқлар тирсакли дастаси билан бошқалардан ажралиб туради. Ҳозир ҳам асал қирқадиган пичоқларнинг дастаси тирсакли ёзма манбаларга қараганда, ўрмон асаларичилиги бутун рус ерида хўжаликнинг муҳим тури бўлган. Бунинг сабаби шуки, ўша вақтда ўрта аср Европасидаги сингари Русда ҳам на қанд ва на ароқ бўлган. Барча хил ширин овқатлар асал билан тайёрланган, энг муҳим ичимлик ҳам асалга сув қўшиб қайнатилиб ва ачитиб тайёрланган.

Русда шаҳар ҳунармандчилиги билан бирга қишлоқ ҳунармандчилиги ривожланган. Топилмаларга қараганда рудадан бевосита темир эритиб олинадиган кўралардан маҳсулотлар радиуси ўрта ҳисобда 15 километр келадиган жойга тарқалган. Темирчилик маҳсулотлари ҳам тахминан шундай доирага тарқалган. Бироқ пўлат буюмларни қишлоқлар шаҳар темирчиларидан олганлар, юқорида айтиб ўтилганидек бундай буюмлар жуда кўп бўлган. Ҳар бир қишлоқда кулоллар сопол идишларни қишда ясаганлар ва бу касбни деҳқончилик билан бирга қўшиб олиб борганлар. Бироқ ҳар ҳолда улар ҳунармандлар бўлиб, буюртмалар қабул қилганлар ва ҳамма жойда кулолчилик чархини ишлатганлар. Улар ясаган идишлар шаҳар кулоллари ясаган идишларга ўхшайди, фақат улар қалинроқ, гил сифати баъзан пастроқ бўлган.

Қишлоқ заргарлик маҳсулотлари соҳасида шу нарса маълум бўлдики, бир хил қуйма қолипдаги буюмлар тарқалган. Уларнинг тарқалиш доираси ўрта ҳисобда 15 километрдан ошмаган. Бу доира қисман юқорида зикр қилинган уруғларнинг чакка ҳалқаларига ҳам доир. Ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг жуда тор доирада тарқалиши табиий ҳол эканлиги Лениннинг қуйидаги сўзларидан равшан: «...Капитализмдан бурунги қишлоқ (иқтисодий жиҳатдан) *ҳар бири ўз бошига хўжалик юргизиш орқасида ҳам, кўпдан-кўп ўрта асрчилик ғовлари воситаси билан бир-биридан ажратилганлиги сабабидан ҳам, ўрта аср тутқунлигининг қолдиқлари мавжуд бўлганлиги туфайли ҳам пароканда бўлиб кетган майда ишлаб чиқарувчилар гуруҳларини бир-бири билан боғлаб турадиган маҳаллий майда бозорлар тармоғидан иборатдир*[1]...».

---

[1] ***В. И. Ленин,*** Асарлар, 3 т.; Ўздавнашр, 400- бет.

Денгиз бўйида бино қилинган катта Тмутаракан шаҳри Киев Руси таркибида бўлган. XI аср йилномаларида кўп тилга олинадиган бу шаҳарни X асрда рус князлари бино қилган.

Бу шаҳарнинг ўрни тўғрисида XVIII асрда жуда қизғин илмий мунозара бўлган эди. Бу мунозара ажойиб бир нарсанинг топилиши билан ҳал бўлди. Керчь бўғозининг Кубань қирғоғидаги Таманда солдатлар русча: «6576 йили (яъни 1068 йилда, чунки қадимги рус йил ҳисоби ҳозирги йил ҳисобидан 5508 йил фарқ қилади) 6 индиктда (Византияда йиллар индикт ҳисобида олиб борилган ва бу ерда шу тариқа йил ҳисоби тўғри ишлатилган) Глеб князь денгизни Тмутаракандан Керчев (яъни Керчь) гача муз устидан ўлчаб бориб масофа 14000 сажин келди» деган ёзув топилди.

Топилган бу ёзув ҳаммани ҳайратда қолдирди. Шу қадар узоқ жанубда рус шаҳри бўлганлигини ҳеч ким фикрига келтирмаган эди. XIX асрда кўп скептиклар бу тош қалбаки деб ҳукм чиқардилар. Тмутараканнинг жойи тўғрисидаги мунозара давом этаверди: баъзилар у Дон этагида бўлган, баъзилар Днепр этагида, баъзилар ҳатто Чернигов ёнида бўлган дедилар.

XX аср бошларига келиб бу ёзувга ишонсизлик билан қараш йўқолди. Зотан бу ёзувдаги ҳарфлар шаклини китоб ва бошқа ёзувларга таққослаганда мўғуллардан олдинги Рус ҳарфларига хос эканлиги маълум бўлди. Филологик жиҳатдан қараганда уларнинг хусусиятлари тамомила бир хилдир. XVIII асрда маълум илмий билим бўлмаганда бундай ҳарфларни ҳеч ким ясай олмас эди. Князь Глеб Святославич (кейинчалик Новгородский номини олган ва Шимолий Двинада ҳалок бўлган) 1068 йилда дарҳақиқат Тмутараканда ҳокимлик қилган. Керчь бўғози гоҳ музлаб қолади. Тамань билан Керчь ўртасидаги масофа 23 *км* келади, буни сажин билан ҳисоблаганда 14 минг сажин чиқади.

Энди Тмутаракан тоши Тмутараканнинг Таманда бўлганлигини, умуман бу жойда, узоқ, жануби-шарқда рус мавзелари бўлганлигини исбот қилувчи яккаю ягона далил бўлмай қолди. Худди Тамань ёнида, мазкур тош топилган жойда қадимий қалин бир қатлам бор. Бу қатламнинг устки қатлами Тмутараканга, қуйи қатлами Боспор подшолигининг қадимги грек шаҳарларидан бирига оиддир. Боспор подшолигида Корокондама деган шаҳар бўлган. Тмутаракан сўзи ҳам ўша Корокондама сўзидан келиб чиққан деб фараз қилинади.

Тамань қатламининг юқори қаватидан топилган сопол буюмлар биз юқорида тасвирлаган славян буюмларига хосдир. Таманда ёйнинг суяк қопламаси бўлаги топилди, унга Рюричларнинг тамғаси босилган. Глебнинг укаси князь Олег Святославич (у ҳам Тмутараканда князлик қилган) бу ерда у танга пуллар

зарб қилдирган. Бу пуллар Таманда топилиб туради. Шу сингари «Ратибордан» деб ёзилган қўрғошин муҳр ҳам муҳимдир. Бундай муҳрлардан иккитаси Тамандан, учинчиси эса бўғознинг бошқа соҳили — Керчдан топилган. Йилномаларда ёзилишича Ратибор IX аср охирларида Тмутараканда ноиблик қилган. Буларга ўхшаш далил бўладиган бошқа нарсалар топилган.

Қадимий рус мавзелари Донда ҳам бўлган. Саркелда ўтказилган қазишларда хазар қатлами устида рус қатлами топилди. X асрдаги Святослав юришлари натижасида хазарлар ўрнига руслар келган. Ҳар икки қатламдан топилган сопол идишлар кулолчилик чархида ясалган, бироқ қуйи қатламда славянларга хос сопол буюмлар йўқ, юқори қатламда эса улар тўлиб-тошиб ётибди. Рус қатламида кўп топилган шиша билагузуклар ҳам хазарлар қатламида кўринмайди. Саркел бизнинг йилномаларимизда Белая Вежа деб аталади.

* * *

Кейинчалик Рус давлатининг асосий марказини ташкил этган Волга билан Ока дарёлари ўртасидаги ерларнинг бир қисмини, юқорида айтилганидек, азалданоқ славянлар ишғол қилган. IX ва X асрларда Днепр билан бир қаторда Волга ҳам муҳим ҳарбий ва савдо йўлига айланади. Юқори Волгада Ярославль шаҳри ёнидаги Михайловск қишлоғи чокарларининг мозор қўрғонлари Юқори Днепрдаги Гнёздово чокарларининг мозор қўрғонларига жуда ўхшайди. Бу мозор қўрғонлардан Гнёздоводаги каби шамширлар топилди, мозор қўрғонларнинг саналари ҳам Ўрта Осиё танга пулларига қараб белгиланади. Норманчилар Гнёздово мозор қўрғонларини қандай усул билан варягларники бўлган деб даъво қилган бўлсалар, Михайловск қабрларини ҳам шу хилда варягларники бўлган деб даъво қилган ва топилган нарсаларнинг кўпи славянларга хос буюмлар эканлигини эътиборга олмаганлар. Хуллас юқори Волга чокарларининг буюмлари Юқори Днепр чокарларининг буюмларига жуда ўхшайди. Ҳар икки вилоятда ҳам ижтимоий тараққиёт йўли бир хил бўлган. Ғоят улкан қадимий рус давлатининг барпо бўлиш даврига оид ҳам юқори Волга, ҳам Юқори Днепрдан топилган археологик материаллар бир хил.

XII асрда Владимир-Суздаль ерининг сиёсий жиҳатдан тез юксалиб боришини маҳаллий ижтимоий-иқтисодий тараққиёти тайёрлаб берган. Бу ерда археология хўжалик ва маданий тараққиётнинг, хусусан шаҳар ҳунармандчилигининг ривожланишини кузатиб боришига имкон туғдириб тарихга катта ёрдам беради.

Волга билан Ока дарёлари ўртасида IX—XIV асрлардан кўпгина қадимий рус шаҳар харобалари қолган. Улар Дьяков-

нинг ибтидоий шаҳар харобаларига мутлақо ўхшамайди, Дьяков шаҳар харобалари бу икки дарё оралиғида яна ҳам кўпроқ учрайди. Уларнинг фарқи аввало кўтармаларнинг баландлигидадир. Дьяков кўтармалари ўрта ҳисобда 1 метрдан 1,5 метргача бўлса, қадимий рус шаҳар харобаларининг кўтармалари 10 метрдан 15 метргача боради.

Биз юқорида баён қилганларимиз славян сопол буюмлари даврининг энг ишончли белгисидир. Бу буюмлар ҳамма жойда кулолчилик касбининг пайдо бўлганлигидан ва славянларнинг маданий бирлигидан далолат беради. Бу қалъаларнинг кўпи мўғуллар замонидан олдиноқ феодал шаҳарларнинг арклари бўлган умуман ҳунар-савдо шаҳарлари бутун рус тупроғида бир вақтда ўсиб борган. (Ҳунар-савдо шаҳарлари билан боғланмаган X—XIV аср шаҳар харобалари феодалларнинг мустаҳкамланган қўрғонларидир, улар тўғрисида кейинроқ қуйида гапирилади.)

Хусусий мулкнинг ривожланиш темаси каби темаларни археологик жиҳатдан кузатиб бориш қийин бўлса-да, бироқ бажариб бўлмайдиган иш эмас. Бутун рус ерларидаги шаҳар харобаларида X асрдан бошлаб жуда кўп калит ва қулфлар учрайди, илгари улар мутлақо кўринмас эди. Ҳунармандчилик ишхоналар бу ерда ҳам доим учраб туради. Бу кашфиётнинг аҳамияти ҳақида юқорида гапирилган эди.

XI—XIII асрларда одамлар яшаган қатламлардан энг кўп топиладиган буюм — шиша билагузуклардир. Қамон ўқлари кўпроқ ромбсимон. Топилган ҳайвон суяклари шаҳарларнинг ҳаммасида бир хилдир. Қорамол биринчи, чўчқалар иккинчи, қўйэчкилар учинчи ўринда туради. От суяклари камдан-кам учрайди, чунки бу вақтда от гўштини емайдиган бўлганлар. Ибтидоий шаҳар харобаларида молхоналар умумий бўлган бўлса, феодал даврдаги қадимги рус шаҳар харобаларида ҳар бир якка хўжаликнинг алоҳида ўз молхонаси бўлган.

Рус шаҳар харобаларининг энг каттаси кўҳна Рязандир. Бу шаҳар харобаси Ока бўйида, ҳозирги Рязандан 50 *км* пастроқда жойлашган. XI—XIII асрларда бу ерда феодал тарқоқликнинг ривожланиши муносабати билан кучайиб кетган Рязань князлигининг пойтахти бўлган. 1237 йилда Рязанни мўғуллар вайрон қилган. Ўз жойида тикланган Киев, Владимир ва бошқа шаҳарлардан фарқ қилиб, Рязань ўз жойида қайта тиклана олмаган. Пойтахтни Ока дарёсининг юқорисига ўша вақтда Рязань Переяславли деб аталган ҳозирги Рязань шаҳрига кўчирганлар.

Қатламда шиша билагузуклар жуда кўп бўлиб, улар IX—XIII асрларга оиддир. Қазиб очилган турар жойлар икки хил: Киев ертўлаларига ўхшаш ертўлалар (булар оз) ва ер устига қурилган ёғочбанд уйлар (булар кўп). Турар жойлардан ҳунармандчилик устахоналарининг қолдиқлари топилди. Ишлаб

чиқариш хийла ихтисослашган. Топилган қурол-асбобларга қараб ҳукм қилинганда шу нарса аниқландики, бир уйда эгар ишланган бўлса, иккинчисида ўқдонлар ишланган ва ҳоказо.

Эски Рязандаги ҳунармандчилик иншоотларидан икки босқонли кўра (улар ёнидан кўпгина темир-терсак, тошқол, сопол ва бошқа нарсалар топилди) ва кулолчилик хумдонининг бўлганлигини айтиб ўтиш мумкин. Ҳар хил рўзғор буюмлардаги ёзувлар хат-савод ёйилганлигидан далолат беради. Масалан, идишлардан бирида: «Добрила князь Богункага янги вино юборди» деб ёзилган (қадимги Русда «вино» ибораси четдан келтириладиган узумдан қилинган виногагина ишлатилган. Добрило винофуруш бўлган бўлса керак, Богунка ҳаттотнинг имзоси).

Рязань черковларининг пойдеворлари ковлаб очилди. Бу ерда ҳам Киевдаги сингари қурилишда плинфа — юпқа ғиштлар ишлатилган. Шаҳар тупроқ кўтарма билан ўраб олинган. Бу кўтармаларда ёғоч истеҳкомлар бўлган, қазиш вақтида бу истеҳкомларнинг қолдиқлари топилди.

Ока — Волга дарёлари оралиғининг қадимги маркази Суздалда ўтказилган қазишларда XI—XIII асрлар қатламида Киевдагига ўхшаш ертўлалар топилди, ундан жуда кўп шиша билагузуклар чиқди. Бунда ер устига қурилган ёғочбанд уйлар ҳам бўлган. Темирчилик дўкони топилди. Владимир Мономах Киев типида, яъни юпқа ғиштлардан қурдирган ибодатхона қолдиқлари кузатилди. Унинг ўғли Юрий Долгорукий эса Суздалда ва бошқа шаҳарларда бошқа типдаги, бутунлай оқ харсангдан ибодатхоналар қура бошлаган. Шу вақтдан бошлаб бу типдаги қурилиш Владимир Суздаль меъморлигининг муҳим хусусияти бўлиб қолади.

Владимирда ўтказилган қазишларда мудофаа иншоотлари тарихи кузатилди. Бу шаҳарни Руснинг пойтахти қилган Андрей Боголюбский узун истеҳкомлар билан ўраб олган. Қалъанинг дарвозалари ўша замоннинг Владимир черковларига ишлатилган оқ харсангдан қилинган, дарвозаларнинг ораларига ёғоч қурилмалари кўтармалар ўрнатилган. Всеволод III XII аср охирида шаҳарнинг ички қалъасини (детинец) бошдан оёқ харсангдан ишлатган. Бу арк тош девор билан князь ва епископнинг ҳовлиларини ҳам ўз ичига ўраб олган. Арк девори тагидаги шиша билагузукларга жуда бой қатламдан XII асрга оид турар жой, ёғочбанд уй очилди.

Владимир шаҳри ёнида XII асрда улуғ князь Андрей Юрьевич қурдирган қадимги Боголюбов шаҳри бор (князнинг Боголюбовский деб аталиши ҳам шундан). У ерда қасрнинг минори сақланган, Андрей ўша минорда ўлдирилган (бу минор хотира учун сақланган). Қазишлар натижасида шу нарса исбот қилиндики, фақат минор эмас, балки қасрнинг ўзи ҳам

бошдан-оёқ оқ харсангдан ишланган бўлган. Шаҳарнинг кўчаларига ҳам оқ харсанг тахталар ётқизилган ва бу кўчалар жуда озода сақланган.

Улуғ князь ишлатган буюмлардан бири ажойиб ва қайтарилмайдиган тасодиф туфайли бизга етиб келган. 1216 йилда машҳур Липицк жанги бўлган. Юрий ва Ярослав Всеволодовичларни новгородликлар тор-мор қилган. XIX аср бошларида битта деҳқон аёл жанг бўлиб ўтган жойда, ўша давр ҳужжатида айтилганидек, «бутазорда ўрмон ёнғоқ тераётган экан, у ёнғоқ ёнидаги дўнгликда нимадир ялтиллаб ётганини кўрибди». Бу эса олтин суви берилган дубулга ва унинг тагида совут ётган эди.

Дубулгадаги: «Великий архистратиже господень Михайле, помоги рабу своему Феодору» («Улуғ архистрат Михаил ҳазратлари, ўз қулинг Феодорга мададкор бўл») деб ёзилган русча ёзувга қараб аслаҳалар Ярославники дейилади. Ярослав Всеволодовичнинг иккинчи номи Феодордир. (Маълумки, ўша вақтда рус князларининг иккита номи: бири русча дунёвий ном, иккинчиси грекча ухравий ном бўлган.) Дубулга одатдаги, X аср мозор қўрғонларидан топиладиган дубулгалар хилидан бўлиб, ўшаларга ўхшайди. Дубулганинг асли пишиқ бўлсин учун темирдан ясалиб, устига олтин суви берилиб кумуш лавҳалар ёпиштирилган. Лавҳаларга ҳар хил ўтлар, қушлар ва авлиёларнинг суратлари сўқилган.

Князларга ва боярларга мансуб заргарлик буюмлар Киев ерларидагина эмас, балки Владимир-Суздаль ерида ҳам учрайди. Владимир шаҳрининг ўзида учта хазина топилди. Ундан сир берилган бир нечта олтин исирга чўлписи, бир нечта энли кумуш билагузук ва бошқа зеб-зийнат буюмлар чиқди. Билагузукларга қора кумуш билан афсонавий йиртқич ҳайвонларнинг суратлари солинган. Бундай йиртқич ҳайвонларнинг суратлари Владимир меъморлигидаги бўртма суратларда ҳам учрайди, бу эса маҳаллий заргарликнинг ривожланганлигидан далолат беради. Буюмларга берилган сирли нақшларнинг ҳам ўзига хослиги шундай хулосага олиб келади.

Эски Рязандан сир берилган олтин буюмлардан иборат ғоят бой хазина топилди. Ундаги жуда катта иккита чўлпида ёш рус князларининг (Борис билан Глеб бўлса керак) суратлари солинган. Четига мўйна тутилган ўзига хос думалоқ телпакларига қараганда уларни рус князлари деб ҳисоблаш керак. Қадимги рус суратларида XI асрдан XVI асргача рус князлари (фақат улар) шундай телпакларда тасвирланади.

Владимир-Суздаль еридаги шаҳарлар санъат тарихида ва археологияда Владимир услубида ўйиб ишланган тошлар, яъни XII—XIII асрларда черков деворларига одамлар, ҳайвонлар ва ўсимликларнинг суратларини тошга ўйиб, бўртма қилиб ишлаш ном чиқарган. Бу бўртма расмлар Владимир-Суздаль

маданий жиҳатдан ўзига хос йўл билан тараққий қилган деб билишга имкон берди.

Ибодатхоналардан иккитаси бутунлай афсонавий расмлар билан тўлган, бироқ уларнинг ҳеч қайсиси черковга хос расм эмас. Уларнинг бири Владимирдаги Дмитрий ибодатхонаси бўлса, иккинчиси Юрьев Польскдаги Георгий ибодатхонасидир (тошга ўйиб солинган бундай расмлар озроқ бўлса-да, Владимир-Суздаль еридаги бошқа черковларда ҳам бор).

Тош ўймакорлигига маҳаллий ёғоч ўймакорлигидан ўтилган бўлса керак. Бу ўйма суратларнинг символик ва геральдика[1] жиҳатдан аҳамияти бўлган. Бу суратлар бутун-бутун ҳикоялар бўлиб, биз ҳали уларнинг маъносини очиб бера олганимизча йўқ.

1197 йилда Всеволод бино қилдирган сарой черкови — Дмитрий ибодатхонасининг деворларида мушукка ўхшаш, бироқ ғалати йиртқичларнинг тизилишиб кетаётгани тасвир этилган. Бу суратлар баъзан Қавказ ва Эрон образларини эслатса ҳам улар ўзига хос бўлиб, Владимир-Суздаль санъатидан бошқа ҳеч ерда учрамайди. Ҳар бир йиртқич суратининг қандай бўлса ҳам ўзига хос хусусияти бор. Йиртқичлар сурати грифонлар, яъни қуш бошли йиртқич ҳайвон сурати билан навбатлаштириб солинган. Улар қандайдир ингичка ва узун ўтлар ҳамда гуллар ўсиб ётган боғда сайр қилиб юришибди.

Одамларнинг сурати ҳам бор. Жануб томондаги деворнинг юқори қисмида макидониялик Искандарнинг иккита грифонга миниб осмонга парвоз қилаётгани тасвирланган. Бу воқеа Искандар тўғрисида ўрта асрларда севиб ўқиладиган афсонавий ҳикоялардан олиб тасвирланган, албатта. Бу қиссаларнинг француз, немис, инглиз, араб, форс, турк ва рус тилларидагилари бизнинг давримизгача етиб келган. Рус тилидаги «Александрия» («Искандарнома») қадимги Русда энг кўп тарқалган таржима китоблардан эди. Искандар ўзининг ҳаёти билан муаллифларни шу қадар жазб қилганки, у икки минг йил давомида афсонавий романларнинг бош қаҳрамони бўлиб келган. Ибодатхона ёнидан ўтиб кетаётган владимирликлар девордаги суратни кўриб, бунинг Искандар эканлигини албатта осонгина билиб олганлар.

Ибодатхонада яна бир-бирлари билан олишаётган курашчилар, қиличларини яланғочлаб от устида елиб жангга бораётган сувори аскарлар бор ва, шу билан бирга, овчилар ҳам тасвирланган. Черковга доир суратлар (566 суратдан атиги 46 таси, яъни 8% и черков суратидир).

Юрий-Польский ибодатхонаси яна ҳам мураккаброқ безатилган. Бу ибодатхонани 1234 йилда Всеволод III нинг ўғли Святослав қурдирган. Бу ердаги ёввойи ҳайвонлар — одам

---

[1] *Геральдика* — Гербларни ўрганадиган фан.

бошли кентаврлар ва булбулигўёлар, сўнгра, арслон, йўлбарс, грифон ва аждарлардан иборатдир. Битта фил сурати ҳам бор. Буларнинг ҳаммаси черков суратлари (авлиёлар сурати) билан олдинма-кейин қўйилган. Баъзи жойлардаги тасвир услуби этнографиядан маълум бўлган рус деҳқонларининг ёғоч уймакорлигини эслатади. Ўсимликлар жуда зич ва чалкаштириб тасвирланган. Одам ва арслон маскалари кўп. Найза ва қалқонлар билан қуролланган жангчиларнинг қатор тизилишиб тургани тасвирланган. Қалқонлари бодомсимон шаклдадир. Бундай қалқонлар XIV асргача бутун Европада расм бўлган. Аскарлардан бирининг қалқонига арслон сурати солинган. Владимир князлари худди шу тариқа арслонни ўзларининг герби қилиб олганлар. Ўша вақтдаёқ Русда герб расм бўла бошлаган. Бу шаклдаги арслон то XX асргача Владимир герби бўлиб қолган.

Лаврентьев йилномасида XII асрда владимирликлар билан ростовликлар ўртасидаги ҳарбий тўқнашувлар вақтида Ростов аҳолиси Владимир шаҳри тўғрисида: «пожжем и пакыли посадника в нем посадим; то суть наши холопи каменници» дер эканлар. Владимирликларнинг иморатлари, айниқса уларнинг тошга ўйилган бўртма суратлари уларнинг дарҳақиқат ажойиб тош усталари бўлганликларидан гувоҳлик беради.

Археологлар учун қишлоқ ҳаёти Владимир-Суздаль Русида ҳам ҳозирча фақат мозор қўрғонлардан маълум. Феодал хўжалик ва эксплуатацияни ўрганиш учун қадимги қишлоқ харобалари ва феодалларнинг мустаҳкамланган қўрғонларини қазиб кўриш жуда муҳимдир. Бундай қўрғонлар бўлган албатта. Тверь йилномасида, масалан, ростовлик паҳлавон Александр Попович (афсонада ҳам ростовлик деб аталадиган Алёша Попович паҳлавоннинг тимсоли) бошқа паҳлавонларни «Гда дарёси бўйида Гремячий қудуғи ёнидаги ўз қалъасига маслаҳатга чақирган қалъа атрофидаги кўтарма ҳали ҳам шундай турипти» дейилади. Археология ана шундай қалъаларни ўрганиши керак.

Мустаҳкамланган феодал қўрғонини бошқа қадимий шаҳар харобаларидан истеҳкомларнинг мустаҳкамлиги ва турар жойлари майдонининг катта-кичиклигига қараб ажратса бўлади. Битта бояр ҳовлиси банд қилган территория кичик бўлади албатта. Шунинг учун кўтармалари эса баланд ва кенг бўлиб, турар жойлар банд қилган майдонга қараганда ҳам кенгроқ жойни эгаллаган бўлади. Ўрта Россияда бундай қалъалар харобаси кўп. Бу қалъаларда яшаган оз сондаги одамларнинг фақат ўзлари бунчалик катта қалъаларни қура олмас эдилар. Демак улар бундай қурилишларда ўзларига қарам деҳқонларнинг текин меҳнатларидан фойдаланган бўлсалар керак. Бундай қадимий шаҳарларнинг бўлиши хийла кейин ёзилган ҳужжатларда айтилган «шаҳар қурилиши», «қўрғон иҳотаси»

феодал мажбуриятлар бўлганлигидан гувоҳлик беради. Бу Ғарб феодаллари қасрларининг рус нусхасидир. Буларнинг фарқи шундаки, Русда истеҳкомлар камдан-кам тошдан ишланган (чунки тош кам бўлган), кўпинча ёғоч билан тупроқдан ишланган.

93- расм. Бўртма сурат. Аскар. *Юрий-Польский ибодатхонасидан*

Владимир-Суздаль Русидан бизнинг давримизгача сақланиб келган темир омоч тишлари узунчоқ бўлиб, пропорцияси жиҳатидан русларнинг этнографикда машҳур икки тишли омоч тишига ўхшайди, ана шу нарсаларга қараганда икки тишли рус омочи бундан тахминан минг йил илгари пайдо бўлган. Бу қурол қадимги омочлардан кўра анча мукаммалдир. Бу омочнинг иккита темир тиши бўлганлиги ва қайтарма тишнинг ҳам

темирдан бўлиши сабабли у маълум даражада плуг билан мусобақа қилиб келган.

Владимир-Суздаль Русида плуглар ҳам ишлатилган. Суздалда плугнинг ерни қирқадиган каттакон кесгич тиши топилди, кесгич тиккасига плуг тишлари олдига биркитилган ва тишларнинг тупроқни осонроқ ағдариши учун у ерни қирқиб ўтган. Плуг кесгичлари ўрта асрлардаги энг мукаммал плугларга биркитиладиган бўлган.

94- расм. Плуг кесгичи. *Суздалдан топилган*

Ўрта Русдаги қишлоқ мозор қўрғонлари икки қабилага мансуб бўлган. Волга бўйидаги кривичларнинг жуда кўп мозор қўрғонлари Юқори Волга ва унинг ирмоқлари ҳамда Клязьма бўйларида қазилган; вятичларнинг мозор қўрғонлари Ока ва унинг Клязьмадан бошқа ирмоқлари соҳилларида қазилган. Зотан, бу чегарани фақат тахминан белгилайди, қазишларда чегара жуда синчиклаб кузатилган.

Аёлларнинг зеб-зийнат буюмлари қабилаларни бир-биридан фарқ қилишига имкон беради, бу буюмлар ишлатилган жойнинг ўзида ясалган. Чакка ҳалқаларнинг тор доирада тарқалганлиги тўғрисида юқорида айтиб ўтилган эди. Чакка ҳалқалари қишлоқ ҳунармандчилиги маҳсулоти эди. Бундай ҳунармандчиликнинг мавжуд бўлганлигини Москва областининг Митяево қишлоғидаги вятичларнинг мозор қўрғонларидан топилган исирға, бўйинга тақадиган хач ва занжирлар ясаш учун ишлатиладиган қолиплар ҳам гувоҳлик беради. Бироқ бу мозор қўрғонларда рус шаҳар ҳунармандчилиги ишлаб чиқарган буюмлар, жумладан тошдан ишланган нарсалар ҳам бўлган.

Аввалларн археологлар мозор қўрғонлардан топилган зеб-зийнат буюмларнинг кўпи, жумладан сердолик мунчоқлар четдан келтириладиган товарлар деб хато ўйлаган эдилар. Баъзи археологлар бу моллар Ғарбдан келтирилган, баъзилар Шарқдан келтирилган дердилар. Қизил ҳақиқ деб аталадиган сердоликдан ҳамма жойда мунчоқлар ясаганлар. Аммо Ғарбда ва Шарқда бу мунчоқларга ҳар хил шакл берсалар-да, Русда расм бўлган пирамида шаклини ишлатмаганлар.

Ўрта асрлардаги бипирамидал мунчоқлар қадимги Русдаги тош мунчоқларнинг ярмидан кўпроғини ташкил этади. Бипирамидал мунчоқлар ўрта Русда неча минглаб топилган бўлса, Ғарбий Европада, Кавказда, Қуйи Волга ва Ўрта Осиёда битта-яримтагина топилди. Бу мунчоқларнинг рус ерида ишланганлигига ҳеч қандай шубҳа бўлиши мумкин эмас, мунчоқлар шаклининг ўзи ҳам шу ерда кашф этилган. Ўрта Россияда сердолик конлари бор.

Волга кривичларининг мозор қўрғонлари Днепр ва Ғарбий Европа кривичларининг қўрғонларига ўхшайди. Бу қабилага

хос ва билагузуксимон, учлари бир-бирига ўраб қўйилган чакка ҳалқаларини аёллар сочларига олтитадан таққан. Эркакларнинг қабрларида камдан-кам болта ва найзалар учрайди.

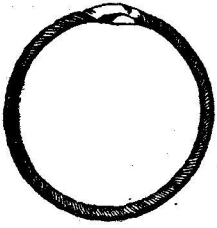

95- расм. Кривичлар чакка ҳалқаси

Вятичлар (уларнинг Вятка дарёси номи билан аталишлари бу дарёга мутлақо боғлиқ эмас, бу тасодифий ҳолдир) ўликларни куйдириш одатини бошқа ҳамма қабилалардан кўра узоқроқ сақлаган ва фақат XII асрдагина ўликларни гўрга ётқизиб кўмишдек умумрус одатини расм қилганлар. Вятичлар ҳали XII асрда, йилномада ёзилишига кўра, мустақил қабила бўлиб яшаган. Руснинг бошқа қисмида ўзаро уруш қилувчи князлар ва шаҳарлар бўлган. Йилномада доим вятичлар Окадаги алоҳида сиёсий куч деб кўрсатилади, князлар улар билан (қабила оқсоқоллари билан бўлса керак) музокаралар олиб борганлар.

Вятичлар йилномада бошқа ҳамма қабилалар йўқ бўлиб кетгандан кейин ҳам XII аср охиригача тилга олинади. Ундан кейин XIV асргача улар ўзларининг ўтмишдаги қабилавий хусусиятларининг рамзи тариқасида аёлларнинг ўзига хос кийим-кечакларини сақлаб қолганлар, улардан бизгача етиб келгани мозор қўрғонлардан топилган зеб-зийнат буюмларидир. Бу қабилага хос буюмлардан етти парракли (кумушдан ёки мисдан ишланган) чакка ҳалқалардир, бу ҳалқалар қадимги рус деҳқонлари санъатининг ғоят нафис ижодидир. Аёллар сочларига ҳар бири етти парракли бадиий ҳалқаларни олтитадан таққанлар.

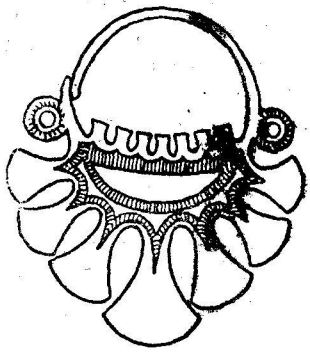

96- расм. Вятичлар чакка ҳалқаси

Ўликларни мозор қўрғонга кўмиш одати XIV асрда ҳам кенг тарқалган бўлган. Қадимги рус деҳқонлари мозор қўрғонларининг юқорида айтиб ўтилган ҳамма белгиларнинг биз вятичларда ҳам кўрамиз. Ока ҳавзасининг баъзи дарё соҳилларидаги ҳар бир қишлоқда мозор қўрғон тўдаси бор.

ЎН УЧИНЧИ БОБ

ВОЛГА БУЛҒОРИЯСИ

Волга Булғорияси маданияти ривожланган катта давлат бўлган, аммо унинг тарихини шарқ географлари ва рус йилномачиларининг айрим-айрим маълумотларидангина бир оз биламиз, холос. Булғорларнинг ўз тарихий асарлари бўлса-да, улар бизгача келиб етмаган, улар фақат Қозон татарларининг анча кейинги қолдирган хатларидангина маълум. Шунинг учун археология маълумотлари бунда жуда катта аҳамият касб этади.

Булғорлардан аввалги Ўрта Волга даври чипта изли сопол идишлар шаҳар харобалари деб аталадиган даврдан иборат. Улар санаси ва мавзеларининг хили жиҳатидан Юқори Волга ва Ока бўйидаги Дьяково ҳамда Кама бўйидаги Ананьино-Пьяноборск шаҳар харобаларига ўхшайди. Волга булғорлари Қозон билан Саратов ўртасида тарқалган ва чипта изли сопол идишлари билан характерлидир. Саратов даштларида, ўтроқ бўлиб ўрмонларда яшаган чорвадорларнинг қўшинлари дастлаб даштдаги кўчманчи чорвадор сарматлар, сўнгра олонлар бўлган. Волгадаги сармат-олонларнинг мозор қўрғонларида ҳам уч парракли темир ўқлар, узун шамширлар, умуман бошқа жойларда учрайдиган нарсалар бўлган. Бу кўчманчиларда ҳам, қадимий шаҳарлар аҳолисида ҳам мулкий тенгсизлик бир хилда ўсиб борганлиги кўринади.

VIII аср атрофида бу кўчманчи ва ўтроқ қабилалардан бир неча князлик ташкил топиб, X аср бошларида у князликлар булғор давлатига бирлашади. Олонлар ҳам, қадимий шаҳарларда яшовчи аҳоли ҳам булғорлар эмас. Бу ерга жанубдан келган *туркий булғор қабилалари Ўрта Волгадаги олон қабилаларини* ва чипта изли сопол идиш қабилаларини бўйсундириб, уларни ўзларига сингдириб юборган. Маҳаллий тиллар орасида туркий тиллар ғолиб чиққан. Бу ердаги бу процесс синфий феодал жамияти ва давлатининг вужудга келиш процесси билан боғлиқдир. Волга булғорлари кейинчалик йўқ бўлиб кетган Қора денгиз булғорлари ва кейинчалик славянлашган Дунай булғорлари билан қардош бўлган.

Князларнинг ибтидоий жамоа қалъасини босиб олиб, у ерда қаср қурганлиги археологияга маълум бўлди. Кама бўйидаги

Елабуга ёнида булғор мавзеларидан энг шимолийси қадимий Чортово шаҳар харобаси жойлашган. Булғорлардан олдин бу ерда асосан ҳали қадимий пянобор типидаги қадимий уруғ шаҳар харобаси бўлган. Бироқ булғор князларидан бири бу истеҳкомни ишғол қилиб, унинг ўртасига тошдан ғоят ҳашаматли арк қурган; чор бурчак бу аркнинг деворлари қалин, ҳар бир бурчагида думалоқ буржлари бўлган. Бу мўғуллардан олдинги бизга маълум бўлган булғор иншоотларидан энг яхшисидир.

XI—XII асрлардаги баъзи булғор қадимий шаҳарларини феодаллар қасри деб атаса ҳам бўлади. Уларнинг майдони тор, аммо жуда қалин кўтармалар билан ўраб олинган. Уларни шу мавзеда яшаган оз сонли аҳоли кучи билангина қуриб бўлмас эди, албатта. Ўзига қарам барча аҳолини ҳайдаб келиб ишга солган тақдирдагина бундай истеҳкомни қуриш мумкин бўлади. Бундай қадимий шаҳар харобаларидан бири (Қашнинск)нинг кўтармаси, масалан, 10 метр баландликда (кўтарманинг баландлиги қадим бундан ҳам баланд бўлган). Айланаси фақат 600 метр бўлган. Ўзи кичиккина майдон-у, шунча ҳам ҳашаматли истеҳком.

Булғор давлатининг Булғор, Билар ва Сувар деган учта асосий маркази бўлган. Булғор истеҳкомининг айланаси 7 километр, Биларники 10 километр, Суварники 5 километр бўлган. Бундан ташқари, ҳар қайсисининг атрофида ҳунармандлар яшайдиган рабодлар бўлган.

Булғор шаҳри Волганинг чап томонида, Кама этагидан 30 километр қуйироқда, Волганинг ўзидан 6 километр нарида жойлашган. 922 йилда идрокли Бағдод дипломати Ибн-Фадлан бу шаҳар аҳолисининг урф-одатларини ўрганиб, ғоят мароқли нарсалар ёзиб қолдирган. Унинг бу ерга қилган саёҳати булғорларнинг ислом динини қабул қилишлари билан боғлиқдир. Булғор шаҳри X—XI асрларда мамлакат пойтахти бўлиб, XIII асрда уни мўғуллар вайрон қилган. XIV асрда бу шаҳар қисқа даврда яна юксалган. Ғиштдан солинган мачит, минора ва ҳаммом каби муҳташам бинолар юксалиш хотираларидир. XV асрда Қозон шаҳри равнақ топиб, Булғор ҳувиллаб қолган.

Бу шаҳарда олиб борилган қазишлар натижасида бири мўғуллар истилосидан олдинги даврга ва иккинчиси Олтин Ўрда даврига оид икки қатлам борлиги маълум бўлди. Ҳар икки қатламдан бир қанча ҳунармандчилик устахоналари топилди.

Булғор шаҳри катта ҳунармандчилик маркази бўлган. Бу ердан жуда кўп босқонли куралар, кулолчилик хумдонлари ва бошқалар топилди. Бу ерда темирчилик устахоналари, мисгарлик, кулолчилик, суяксозлик, этикдўзлик ва бошқа ҳунармандчилик устахоналари бўлган. Турар жойлар ёғочбанд уйлардан иборат бўлган, Олтин Ўрда қатламида бино бўлган бундай уйлар яхши сақланган. Ҳовлилар иккига бўлинган. Аёллар учун алоҳида ички ҳовли ва эркаклар учун алоҳида ташқари ҳовли

бўлган, бу эса умуман ислом мамлакатларига хос бир ҳолдир. Уйлардаги печлар гумбазли қилиб лойдан ишланган. Уйнинг бир бурчагига отнинг бош суягини кўмиш одат бўлган. Этнографик маълумотларга қараганда бу одат Қозон татарларида ҳам бўлган. Уйларда дон сақлайдиган ўралар кўп учрайди.

Шаҳар истеҳкомлари текширилди. Бу истеҳкомлар тупроқ кўтармалардан иборат бўлиб, уларнинг устига ходалардан ёғочбанд деворлар қурилган ва бу ёғоч деворлар ораси тупроқ билан тўлдирилган. Қошин парчалари учрайди, ғиштдан қурилган ҳашаматли бинолар шундай кошинлар билан безатилган бўлган. Бу кошинлар ҳаво ранг ва яшил тусда бўлган. Мазкур кошинларда Ўрта Осиё таъсири бўлса керак, аммо парчалар жуда майда бўлганлигидан бу ернинг кошинлари Ўрта Осиё кошинларига қанчалик ўхшашини аниқлаб бўлмайди. Сақланган биноларда кошинлар йўқ.

XIV асрга мансуб ҳаммом тамомила қазиб очилди. Деворларига совуқ ва иссиқ сув учун жуфт-жуфт қилиб жуда кўп мис жўмраклар ўрнатилган. Жўмракларнинг ҳар қайсисига алоҳида сопол қувурлар олиб борилган. Булғордан бундай сопол қувурлар кўп топилди. Шаҳар водопроводи жуда ҳам сертармоқ бўлган. Ҳаммомда иссиқ ва совуқ сувни аралаштириш учун тошдан йигирма иккита кичик ҳовузча ишланган. Ҳаммомнинг ўртасида баргли гулга ўхшатиб тошдан ўн иккита фонтан ишланган. Ҳаммомнинг деворлари қизил рангга бўялган. Ҳаммомга кираверишда, даҳлизда дам олиб ётиш учун ҳарсанг тошлардан бир кишилик супачалар ясалган. Бу ҳаммом қурилиши жиҳатидан ўрта асрларда ислом мамлакатларида қурилган ҳаммомларнинг бир нусхасидир.

Биляр шаҳри мамлакатнинг анча ичкарисида Черемшан дарёси бўйидадир. Бу шаҳар XII асрда Волга Булғорининг пойтахти бўлган. Шаҳарнинг қалин бир қатлами мўғуллар истилосидан олдинги даврга оиддир. XIII асрда мўғуллар Билярни вайрон қилганлар, шундан кейин бу шаҳар тиклана олмаган. Билярда ҳали ҳозир жиддий қазишлар ўтказилган эмас.

Сувар шаҳри Булғордан сал жануброқда, Волга дарёсидан 40 километр бери, Утка дарёси бўйидадир. X асрда сувар хонлари булғор хонлари билан рақобат қилган. Аммо шу асрнинг охирларида бу икки давлат бирлашган, шундай бўлса ҳам Сувар то XIV асргача катта марказ бўлиб қолган, XIV асрда вайрон қилинган. Бу шаҳарнинг қаерда бўлганлиги кўп вақтларгача фан учун номаълум бўлиб келди. Ниҳоят бир муаллим татарларда ҳали ҳам Сувар деб юритиладиган бир катта қадимий шаҳар харобаларини кўрсатиб берди. Бу ерда ўтказилган қазишлар бу шаҳар харобасининг Суварга жуда ўхшаганлигини тасдиқлади ва ундан икки қатлам чиқди: бири мўғуллар келгунча бўлган қалин қатлам ва иккинчиси мўғуллар истилосидан кейинги юпқа, Олтин Ўрда қатламидир. Бу ерда ҳам Булғорда-

ги сингари уйлар, донхоналар, истеҳкомлар ва бошқалар қазиб очилди. Шаҳар ўртасидан ғиштдан солинган қаср чиқди, сақланиб қолган кошин қолдиқларига қараганда қаср ҳаво ранг ва яшил кошинлар билан безатилган бўлган.

X асрнинг биринчи ярмида Волга булғорларининг танга пуллари бўлган. Бу вақтда танга пулларни Булғор билан Сувар шаҳарларининг хонлари зарб қилган. Уларнинг танга пуллари Бағдоддаги аббосийлар ва Ўрта Осиёдаги сомонийларнинг танга пулларига ўхшатиб зарб қилинган: бу пулларда ҳам ўша пуллардаги сингари диний ёзувлар, шаҳарнинг номи ва мусулмонлар ҳисобидаги сана зарб қилинган. Пуллардаги ёзувларнинг ҳаммаси арабча, ҳатто хонларнинг номлари ҳам арабчадир.

XI асрда булғорлар танга пул зарб қилмай қўйганлар, чунки Ғарбий Европада танга пул муомаласи умуман жуда қисқариб кетган, бунинг сабаби ҳозирча маълум эмас. XIV асрда яна Булғор номи билан зарб қилинган танга пуллар пайдо бўлган. Бу пулларни энди шу шаҳарнинг Олтин Ўрда хонлари зарб қилган.

Волга-Кама ўлкасининг турли жойларидан топилган булғор плугларининг тишлари ўлкада деҳқончилик ғоят тараққий қилганлигидан дарак беради. Улар ўша замондаги Шарқий Европа зироатчилигининг энг мукаммал қуроли бўлган плуг тишидир. Тиш анча оғир ва кенг бўлиб, икки бўлак темирдан уланган. Ер юзасини қирқиш учун плугнинг шотисига бириктириб қўйиладиган темир кескич кўп топилади; кескичлар ҳам оғир бўлиб, бўйи 50 *см* келади. Ўроқлар шакли жиҳатидан анча мукаммалдир.

Булғорда ўтказилган қазишлар натижасида металлургия тарихига оид муҳим материаллар топилди. Булғордаги ҳамма қатламларда босқонли кўралар кўп топилди, уларнинг ҳаммаси яхши сақланган. Ундан кўра XIV аср қатламидан топилган чўян қуйиш ён дўконлари муҳимдир, улар Европадаги энг қадимги ён дўконлардир.

Чўян қуйиш ва чўяндан темир ҳосил қилиш инсоният тарихидаги энг муҳим ихтиролардан биридир. Иборанинг техника маъносида айтганда темир металлургиясининг иккинчи даври чўян қуйиб, ундан темир ҳосил қила билишдан бошланади. Европадаги энг қадимги чўян XIV асрга оид. Ундан олдин икки ярим минг йил давомида темир қуйиш йўли билан эмас, балки босқонли кўраларда бевосита рудадан ҳосил қилиб келинган.

Темир ҳосил қилишнинг XIV асрда кенг тус олган янги усули ғоят катта аҳамият касб этган эди. Бу усулнинг камчилиги шундаки, битта ишлаб чиқариш процесси ўрнига икки процесс қўлланилган ва ҳозир ҳам шундай икки процесс қўлланилмоқда. Бироқ бу усулнинг устунлиги — ишлаб чиқариш унумининг ғоят ўсганлигидан ва босқонли кўрада жуда кўп нобуд бўлган темирнинг бу усулда ғоят кўп тежалганлигидан иборат.

Чўяндан темир ва пўлат суюқ ҳолатда эмас, балки қаттиқ ҳолатда, фақат чўяннинг ўзи суюқ ҳолатда ҳосил қилинган. Гарчи антик даврда пўлатни тигелларда суюқ ҳолатда ҳам ҳосил қила олган бўлсалар-да, бу иш унумли бўлмаган, жуда оз миқдорда ҳосил қилинган. XIX асрдагина саноат ишлаб чиқаришида пўлат қуйиш ихтиро қилинган. Ана шу вақтдан эътиборан темир металлургиясининг учинчи даври бошланади, дейиш мумкин.

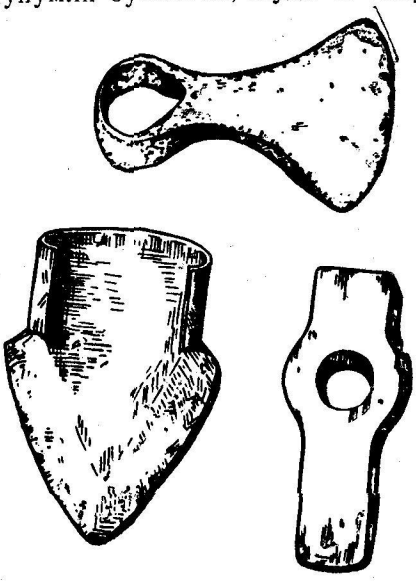

97- расм. Йўнғич. Плуг тиши. Болға

Биз сўнгги сатрларда археология доирасидан четга чиқиб кетдик, аммо техниканинг ўша уч даврини, яъни икки ярим минг йил давом этган биринчи давр, сал кам беш юз йил давом этган иккинчи давр ва ҳозирча юз йилдан камроқ вақт давом этаётган, учинчи даврни кўрсатиш учун археология доирасидан чиқиб баён қилиш лозим эди.

Иккинчи давр Европанинг бошқа мамлакатларидан кўра олдинроқ Волга Булғориясида бошланган бўлса керак. Ҳар ҳолда Европанинг бошқа ҳеч бир жойида XIV асрда чўян эритиш иши Булғордаги сингари кенг тараққий қилганлиги ҳали аниқланган эмас. Чўян эритиш учун ғиштдан ясалган бир қанча ён дўконлар топилди. Бу ён дўконлар кенглиги ва баландлиги жиҳатидан босқонли кўралардан анча катта, уларнинг дам бериш қувурчалари учун ўйилган кўпгина тешиклари бор, демак бу ён дўконларда температура баланд бўлган. Бу ён дўконларда темир эритилган, босқонли кўраларда эса темир эритилмай, балки қиздирилган холос.

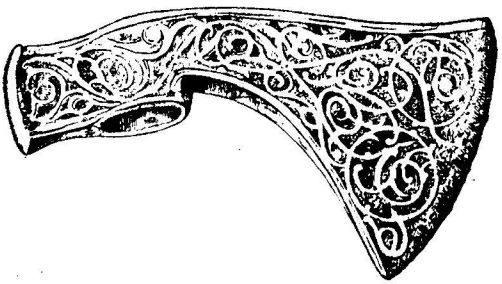

98- расм. Волга-Булғор болтаси

Ён дўконлар ёнида эритилган чўян қолдиқлари жуда кўп топилди. Шаҳарни қазиш вақтида чўян буюмлар ҳам топилиб турди. Бу ердан топилган чўян идишларнинг шакли маҳаллий со-

пол идишларга ўхшайди, бу эса чўян идишларнинг ҳам шу ерда ишланганлигини билдиради. Ён дўкончага катта чўян дошқозонлар ўрнатилган.

Булғор, Биляр ва Суварнинг темирчилик райони катта жойда бўлган. Булғорда призма шаклидаги катта болғалар топилди. Темирчиликда зарур бўлган бундай қурол қазишларда бошқа ҳеч қаерда топилмаган дейиш мумкин: бунчалик катта темир буюмларнинг йўқолиши, ерда кўмилиб кетиши мумкин эмас, албатта. Оддий болғалар, омбурлар, металл тарашлайдиган исканалар ва ҳар хил сандонлар топилди.

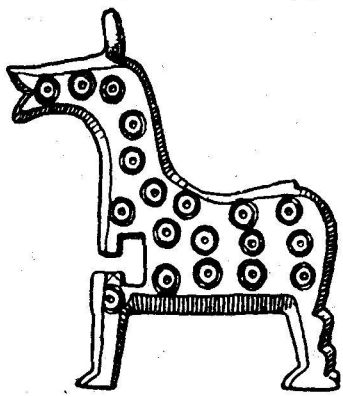

99- расм. От шаклли қулф. *Волга бўйи Булғоридан топилган*

Бу ерда оддий темирчилар билан бирликда қуролсоз темирчилар ҳам бўлган. Ана шундай усталар булғорларнинг ўзларига хос узун ва энсиз ҳамда ўсимлик безаклари солинган жанг болталар ва бошқа хил қуроллар ишлаганлар. Қазишмаларда совут парчалари ҳам топилди. Совут кийиш бу ерда ҳам Русдаги сингари Ғарбий Европадан олдин расм бўлган. Умум Европада ишлатилган IX—XI асрлардаги энли шамширлар (улар тўғрисида юқорида, ўн иккинчи бобда гапирилган эди) бу ерда ҳам ишлатилган. Бундай шамширларнинг бир қанчаси Булғор шаҳри атрофида топилди, улардан бири Қама бўйида, Сарапул яқинида топилди. Бу хил шамширлар ишлатилган жойларнинг энг сўнгги чегараси ана шу жойдир. Кечи билан XIV асрда (балки ундан ҳам олдин) Волга Булғорида энли шамширларни ишлатмай қўйганлар, улар ўрнига қайрилган қиличлар ишлатиладиган бўлган.

Мисгарлар ишлаган хилма-хил буюмлар ичида жездан ясалган Булғорга хос қулфлар муҳимдир. Бу қулфлар одатда от сурат бўлиб, механизм қулф ичига ўрнатилган. Волга бўйида тез-тез топилиб турадиган бундай буюмларнинг бир хил, стандарт бўлиши кишини ҳайратда қолдиради ва ишлаб чиқаришнинг юксак даражада уюштирилганлигидан дарак беради. Ит сурат бир қулфга булғор устаси ўйиб 1147 йил санасини (милод ҳисобига айлантирилган) ва қуйидаги сўзлар ёзилган: «Абубакир Аҳмат ўғли ишлаган. Ушбунинг эгасига доим шон-шарафлар бўлсин, осойишталикда муваффақият топсин, ҳар жиҳатдан бахтли, мартабали ва бадавлат бўлсин».

Булғор заргарлик буюмлари ҳам ўзига хос бўлиб, шу ернинг ўзида ишланган. Бу ерда исирға, билагузук ва бошқа буюмларнинг булғорга хос хиллари бор. Булғор ва Билярдан бир неча

марта олтин буюмлар хазинаси топилди. Булғордаги қабр тошларидан бирида: «Олимларнинг ҳомийси, бева ва етимларнинг отахони заргар Шаҳидулло Мусо ўғли» деб ёзилган. Булғорда умуман кўпгина ёзувли қабр тошлари бўлган. Мазкур қабр тошида номи ёзилган Шаҳидулло катта бир устахона эгаси ва бойлик орттирган киши бўлган бўлса керак.

Булғорда қазишлар ўтказилганда кўн пойабзал парчалари кўп чиқиб турди. Бу рус йилномасида Владимирнинг 985 йилги ҳарбий юриши ҳақида ёзилган ҳикояни эсга келтиради: Добриня (Владимирнинг амакиси) Владимирга бундай дебди: кишанбанд (асир)ларга боқсам кўрдимки, ҳаммаси этик кийган...».

Булгорда қазилган қабрлардан кўп нарса чиққан эмас. Аҳёнаҳёнда олтин, кумуш ва мис зеб-зийнат буюмлар учрайди. Қабрлардан, ҳатто мўғуллардан олдинги қабрлардан ҳам шойи парчалари кўп топилди. Газмол Арабистон ва Эрон мамлакатларидан келтирилган, бундан Ибн-Фадланнинг ўз юртидан олисда, Булғорда ҳамшаҳарини кўрганлиги ҳақидаги ҳикояси эсга келади. У: «Мен хоннинг бағдодлик тикувчиси билан суҳбатлашиш учун биргаликда менинг чодиримга кирдик» деди. Шундай қилиб, 922 йилдаёқ Булғор зодагонлари Бағдод зодагонларича кийинишга ҳаракат қилганлар.

Волга булғорлари сопол идишларининг кўпи кулолчилик чархида ишланган. Бу эса кулолчилик ҳунарининг кенг тарқалганлигини кўрсатади. Идишлардаги безаклар қадимги рус сопол идишларидаги сингари эгри чизиқлидир. Қадимги Русдан фарқли ўлароқ Булғорнинг шаҳар харобаларида қўлда ясалган сопол буюмлар учрайди. Кулолчилик чархида сайқал бериб ишланган қизил рангли сопол идишлар Волга булғорлари учун хийла характерлидир.

Волга Булғорининг мўғуллардан аввалги ва Олтин Ўрда давридаги қатламларини таққослаб ўрганиш натижасида шу нарса маълум бўлдики, бу қатламлардаги сопол идишлар, металл буюмлар ва бошқалар бир-бирларидан бир оз фарқ қилади. Лекин жиддий тафовут йўқ, фақат шу жойнинг ўзида содир бўлган шакллар эволюциясининг натижасидир, холос. Мўғуллар истилоси бу ернинг моддий маданиятига ҳеч қандай янги нарса олиб келмаган. XIII асрда бу ерда ҳам мўғуллар истилоси туфайли вайронлик ҳукм сурган. XIV асрда эса Булгория ажнабийлар зулми остида, аммо маҳаллий негизда тараққий қилиб борган. Ҳозирги Волгабўйи татарлари ўша Булгориянинг ворислари, Волга булғорларининг авлодларидир, улар ўз аждодларининг хотирасини асрлар бўйи сақлаб келганлар. Улар кейинроқ, XV—XVI асрлардагина татар деб атала бошлаган. Мўғул қабилаларидан бири татар деб аталган ва ўша вақтда бу ном эсдан чиқиб кетган; Олтин Ўрда даврида эса турк қабилалари татар номини олган. Бу янги ном Волга-Кама ўлкасида жуда секин тарқалган.

Булғорларнинг археологик материаллари билан татарларнинг этнографик материаллари ўртасидаги алоқани заргарлик буюмларининг шакллари, ҳаётда ишлатиладиган безаклар, уйларнинг тузилиши ва шу кабилар аниқ белгилаб беради. Волгабўйи татарларининг минг йилдан ортиқроқ яшаб келаётган этник бирлиги эрамиз 1 минг йиллиги охирида таркиб топган Волга булғорларининг этник бирлигидан чиқиб келади.

ЎН ТЎРТИНЧИ БОБ

НОВГОРОД

Новгород — феодал республика, у моҳир ҳунармандлар шаҳри, буюк рассомлар шаҳри, немис рицарларининг ҳужумини қайтарган жангчилар шаҳридир; бу шаҳар археологик жиҳатдан махсус ўрганилишига жуда арзийди. Совет ҳокимияти йилларида бу ерда катта қазишлар ўтказилди.

Шаҳарнинг ҳозирча ковланган энг қадимги қатлами X асрга оиддир. Баъзи кичик иншоотларгина ундан қадимийроқ даврга мансуб. IX асрда шаҳар қурилмаган бўлса керак. Унинг ғалати номини археология мана бундай таърифлайди. Рус давлатининг энг қадимги маркази бўлмиш бу шаҳарнинг «Янги шаҳар»[1] деб аталиши қонунийдир. Шаҳар X асрда (ёки IX аср охирларида) қандайдир бошқа бир эски шаҳарга (Ладогага бўлса керак) нисбат қилиниб, «Янги шаҳар» (Новгород) деб аталган.

Қазишлар натижасида маълум бўлишича, Новгород ҳар ҳолда X асрда бирмунча кенг майдонни эгаллаган ва тараққий қилган савдо ва ҳунармандчилик маркази бўлган. Шаҳардаги сопол идишлар (X асрдаги бошқа кўпгина рус мавзеларидан фарқ қилиб) кулолчилик чархида ишланган, масалан, шаҳар марказида қазилган ўша давр қабридан топилган сопол идишларнинг ҳаммаси кулолчилик чархида ишланган. Бу қабрда мурдалар куйдириб кўмилган ва унда сопол идишлардан бошқа нарса йўқ (одатда ўликларни мажусийлар куйдириб кўмганлар, демак, бу қабр 988 йилдан аввалги қабрдир). X асрнинг Шарқ танга пуллари Новгородда кўп учрайди. X аср ўрталарида Константин Багрянородний Новгородни русларнинг бош шаҳарларидан бири деб атаган эди.

Новгород яқинида, Волхов дарёси Ильмень кўлидан оқиб чиқадиган жойда Перинь тепалиги бор, йилномада айтилишича, бу тепаликда Перун ибодатхонаси бўлган. Қазишда бу ибодатхона IX—X асрлар қатламидан топилди. Бу ҳар хил шаклдаги хандақ билан ўраб олинган доирадир. Доиранинг диаметри 25 *м*, бутун иншоотнинг диаметри эса 35 *м*.

Хандақнинг саккизта думалоқ дўнги бор, ибодатхона саккиз

---

[1] *Новгород* — янги шаҳар демакдир. *Ред.*

баргли гул шаклидадир. Бу дўнгларнинг ҳар бирида қурбонгоҳ бўлиб, унда бир вақтлар олов ёниб турган. Доира ўртасида катта бир хода ўрни, чуқурлик бор. Бу ёғочдан ясалган Перун ҳайкалининг тагкурсиси ўрнатилган жой бўлган, йилномада ёзилишича, ҳайкал 988 йилдан кесиб ташланган.

X—XV асрлардаги Новгород маданиятини ўрганиш учун археологиянинг алоҳида имкониятлари бор. Новгород тупроғининг ўзига хос шароити шундаки, бошқа жойларда одатда чириб кетадиган ёғоч бу ерда сақланиб қолган. Шунинг учун ҳам веча шаҳрининг маиший ҳаётидаги қадимги ёдгорликларни ўрганиш имконияти жуда катта.

Қазиш натижаларига қараганда, Новгород савдогарлар шаҳригина эмас, балки эски илмий традицияларга қарама-қарши ўлароқ кўпроқ ҳунармандлар шаҳри бўлган. Мисол тариқасида, шаҳарнинг Славенск томонидаги Славно деб аталадиган жойда қазиб очилган бир бурчагини кўрсатиш мумкин. Кейинги ва асосий қатламлар ўртасидаги чегара шу қадар аниқки, чуқурлар бўлмаган жойда бу чегара ҳамма фотосуратларда аниқ билиниб туради. Бу чегара нақ 1335 йилда пайдо бўлган.

Бу сананинг белгиланиши қуйидагичадир. Қазишлар натижасида бу ерда қалинлиги 3 *м* келадиган тош девор очилиб, у 200 метр масофагача кузатилди. Бу — қалъа девори бўлиб, Новгороднинг биринчи йилномасида тилга олинган. Йилномада бу ҳақда ёзилган гаплар қазишлар ўтказилгунгача тушунилмаган эди. Бу деворни 1335 йилда шаҳар бошлиғи Фёдор Данилович қурдирган. Девор қурилаётганида қолган шағал ва лой юқорида айтиб ўтилган қатламлар ўртасидаги чегарани ҳосил қилади ва улар 1335 йил қатлами устида туради. Ундан қуйида топилган нарсаларнинг ҳаммаси XIV асргача бўлган нарсалардир (топилган асосий нарсалар ҳам ва ёғочбандлар ҳам шундай).

Қазиб очилган Славно майдонида XII—XIII асрларда учта ҳунармандлик устахонаси бўлган. Бу устахоналардан бири этикдўзники бўлиб, унинг атрофидан жуда кўп — бир неча минг кўн ва пойабзал парчалари, шу жумладан қирқмалар, бошлиқлар, камарлар, тагчармлар топилди. Уй ёнига яшик қўйилган: яшик ичида қалин жун ва оҳак қатлами бор. Бу чан бўлиб, унда оҳак билан тери ишқорланиб, ошланган.

Иккинчи ишхонадан бешта оғир мойжувоз топилди. Бу жувозхонада ўнтача, балки ундан ҳам кўпроқ одам ишлаган бўлса керак (мойжувоз эгаси ва жувозкашлар бўлса керак).

Учинчи устахона ўйинчоқсозники бўлган. У — тор касб эгасидир. Ўйинчоқсоз лойдан бир хил қушлар ясаб, уларни оч сариқ рангга бўяган. Касбнинг бундай торлиги ҳунар дифференциациясининг анча тараққий қилганлигидан далолат беради. Новгороднинг бошқа жойларида ўтказилган қазишларда ҳам ҳунармандчилик устахоналари топилди.

Новгороднинг XI—XIII асрлар қатлами, бошқа рус шаҳарларидаги сингари, шиша билагузукларга қараб осонгина аниқланади. Славнодаги учта уйдан мингдан ошиқ: кўк, яшил, сариқ ва бинафша ранг билагузук топилди. Улар 1335 йил қатламидан пастда бўлиб, шунинг ўзи уларнинг санасини аниқлаб беради. Билагузуклар ҳамма ерда вақтни, санани аниқлашга яхши ёрдам беради. Славнода темирчилик устахонаси топилди. Бу устахона тош девор қурилган вақтда пайдо бўлган ва девор қурилишига хизмат қилган. Темирчилик устахоналари умуман шаҳарда кўп бўлган. Қадимги рус темирчилик болғалари ва омбурлари кўпинча Новгородда топилган нусхалар билан машҳурдир, улар ҳозирги замон болғалари ва омбурларга жуда ўхшайди.

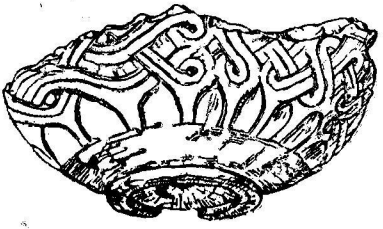

100- расм. Ёғоч идиш

Жуда муҳим тарихий хотиралар Новгороднинг Савдо томон марказидаги Ярослав Саройи билан боғлиқдир. Бу жой Ярослав Мудрий номи билан аталган. XII асргача бу ерда князлар яшаган, XII асрда князларга шаҳар ичида туриш ман қилингандан кейин князь саройида веча мажлиси тўпланадиган бўлган. Князь суверенлигидан веча суверенлигига ўтиш ана шу тариқа намойишкорона такид этилган. Веча майдони то XV асргача Владимир Саройида бўлган. Бу ер ўтказилган қазишларда майдонга ётқизилган ёғоч тўшама қолдиқлари топилди. Бир-бирига зич қилиб уч қават ётқизилган ёғоч тўшамалар ўрталарида бошқа ҳеч қандай қатлам бўлмай, бири устига иккинчиси тўшалган. Ёғоч қатламлар ўртасида маданий қатлам бўлмаганлиги тўшамалар доим супуриб турилган ва озода сақланган, деган хулосага келтиради.

Майдонга ётқизилган ёғочлар чирий бошлагандан кейин устига янги қатлам ётқизилган, эскиси унга тўшама бўлган. Зотан, баъзан аввал ётқизилган ёғочларни олиб ташлаган бўлишлари ҳам эҳтимол, негаки, майдонга ёғоч уч мартагина эмас, кўпроқ ётқизилган бўлса керак, ахир, бу ер бир вақтлар кўп минглаб вечачилар тўпланадиган майдон бўлган. Ёғоч тўшалган қадимги кўчалар Новгороднинг ҳамма жойида учрайди. Нерев томонида ўтказилган қазишларда кўчанинг ёғоч тўшамаси 28 қаватдан иборат эканлиги аниқланди. Демак бу ерда 28 марта ёғоч ётқизилган; улар шаҳарнинг ҳамма бурчакларида ер ишлари ўтказилганида очилиб туради. Кўчаларга кечи билан X асрда ёғоч ётқиза бошлаганлар, XI—XV асрларда эса шаҳар кўчаларига бутунлай ёғоч ётқизилган.

Саройдан, айниқса Нерев томонидан қадимги ёғоч буюмлар жуда кўп топилди. Кеманинг улаш системаси билан бирликда

бутун бир бурни, эшкаклар, қайиқнинг қўндаланг ёғочи, эшкак тиргаги, қўшқорак чанғи, курак, эшик, арғимчоқ, бочкалар, токарлик станогида йўниб, ясалган қошиқлар, чўмичлар, косалар, томга қўйиладиган хўроз ҳайкали, чий парда, часпаклар, ҳаммомда ювинадиган идиш, курси бўлаклари, ўқ дастаклари, одам ва ҳайвон ҳайкаллари, болалар ўйинчоқлари, ҳисоб учун ишлатиладиган лавҳалар ва бошқалар топилди.

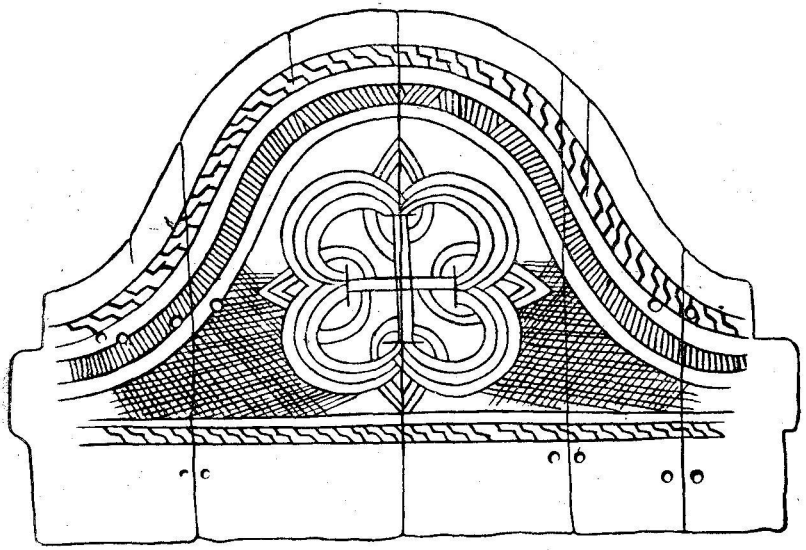

101- расм. Кресло суянчиғи. *Новгород*

Кўпгина топилмалар механизмларнинг қисмлари эди. Улар орасида босма (блок)лар, ғалтак (ролик)лар; подпятниклар, тўқимачилик мокилари ва бошқалар бор. Аммо бу тема археология учун янги ва қийиндир. Янгилиги шуки, одатда ёғоч ер тагида узоқ сақланмайди, аммо қадим замонда ва ўрта асрларда механизмлар ёғочдан ясалган. Ёғоч буюмларнинг кўпи (идиш, товоқ ва мебель) га бадиий нақш берилган, бу нақшлар Новгород китобларидаги безакларни эслатади.

Текст: «Борисдан Настасияга. Ушбу ёрлиқ борган замон от мингизиб менга одам юборгин, чунки бу ерда мен иш билан жуда бандман. Яна кўйлак юборгин, кўйлакни унутиб қолдирибман».

Рўзғор буюмларидаги ёзувлар кўпгина кишиларнинг хат саводли бўлганлигидан гувоҳлик беради. Ҳарфларнинг шаклларига қараганда бу ёзувлар XII—XIV асрга оид. Ёзувлар кўпинча буюм эгаларининг номларидан иборат. Ана шу ёзувларга

қараганда ўрта аср Европасидаги кўпчилик шаҳарлардан кўра Новгородда хат-савод кўпроқ тарқалган.

Қайин пўстлоғига ёзилган ёрлиқлар ҳам бунинг гувоҳидир. Новгороднинг Нерев томонида, Великая ва Холоплар кўчаларида ўтказилган қазишларда ана шундай ёрлиқлардан 106 таси топилди. Улар XI—XV асрларга оид бўлиб, кўпчилиги XIV асрда ёзилган. Бу ёзувларни қадимги новгородликлар ҳозирги вақтда кишилар қоғозларни йўқотишлари ёки ташлаб юборишлари каби йўқотганлар ё ташлаб юборганлар. Бу ерда ўтказилган қазишлардан аввал шунча кўп ёзувлар бўлгани фанга маълум эмас эди. Ҳарфларни қайин пўстлоғига учи ўткир суяк билан туширганлар. Бу ёрлиқлар бизга қадимги русларнинг

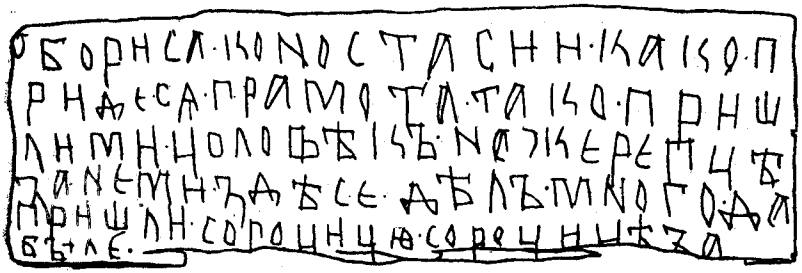

102- расм. Қайин пўстлоғига ёзилган ёрлиқ. *Новгороддан топилган*

оғзаки нутқи қанақа бўлганини кўрсатиб беради. Бу ёрлиқларнинг кўпчилиги ҳар хил рўзғор ва хўжалик масалаларига доир шахсий хатлардан иборат. Бу ёрлиқлар қадимги рус ҳаётини ўрганишга бутунлай янги имкониятлар очиб беради.

Қазишларда топилган қурол-яроғ орасида найза ва ўқлардан ташқари, ханжарлар ҳам бор. Ханжар тўрт қиррали бўлиб, санчганда хоч шаклли из қолади. Оддий ханжар, найза ва шамширлар кеса олмайдиган совутлар пайдо бўлганлиги туфайлигина бу хил тўрт қиррали ханжарлар ихтиро қилинган бўлиши мумкин. Тўғри энли шамширлар Новгородда камдан-кам учрайди.

Нерев томонида ўтказилган қазишларда XIII асрга оид, жуда кўп темир тангачалардан ясалган ҳарбий совут топилди. Бу совут фанга маълум бўлган рус яроғ-аслаҳаларидан энг яхшисидир. Қадимги саройда ўтказилган қазишларда совут парчаси топилди. Қазишларда меҳнат қуролларидан бир қанча болта, ўроқ, ранда, қайчи, исканалар билан бирга чилангар ишлатадиган эговлар ҳам топилганлигини айтиб ўтиш керак. Демак, бу ерда ҳам чилангарлик касби мавжуд бўлган.

Эркаклар, аёллар ва болалар киядиган кўн пойабзал Новгороднинг қазишлар ўтказилган ҳамма районларида учрайди. Новгород тупроғида чипта яхши сақланса ҳам чипта кавуш

сира топилмади. Шундай қилиб, новгородликларнинг ҳаммаси ҳам кўн пойабзал кийган, чипта кавушни эса ҳаттоки камбағаллар ҳам кийманган. Ёзма манбаларга қараганда қадимги Русда чипта кавуш фақат камбағаллар киядиган пойабзал ҳисобланган.

Чет мамлакатлардан келтирилган буюмлар ҳам баъзан учрайди, масалан, ҳаммомда ювиниш учун ишлатиладиган юнон губкаси топилди, бунинг макони Ўрта денгиздир. Ёнғоқ кўп топилди. Бу ҳам Грециядан келтирилган.

Новгородда ўтказилган қазишларда ҳамда ер ишлари олиб борилганида қўрғошиндан қўйилган суратли ва ёзувли муҳрлар кўп учрайди. Бундай муҳрлар қадимги Русда ҳар хил ҳужжатларга тақиб қўйиладиган бўлган. Новгородда ҳужжатлар айниқса кўп бўлган, демак муҳрлар ҳам бошқа ҳамма рус шаҳарларидан кўра бу ерда кўп бўлган. Бу муҳрларнинг кўпи хусусий шахсларга мансабдорларга мансуб бўлиб, бу муҳрларда шаҳар ҳокимлари, мингбоши, князь архиепископ, волийлар ва бошқа ҳар хил мансабдорларнинг номлари ва мансаблари ёзилган. Нерев томондаги қазишларда худди шундай олтин муҳр топилган.

Новгороднинг энг қадимги истеҳкоми ҳали очилган эмас. Кейинроқ ёзилган йилномада айтилишича, Новгороднинг XI асрдаги Детинец (Кремли) деворлари тошдан урилган, бироқ олимлар бунга ишонмайди. Ҳар ҳолда Детинецдаги қалъанинг тош деворлари XIV асрда қайтадан қурилган, шаҳарнинг ташқи қалъа деворларининг баъзи қисми шу асрда қайтадан тикланган: бу — қурилишлар жуда авж олдирилган давр эди. Славнода шундай деворлар қурилганлиги юқорида айтиб ўтилган эди. Новгородни ўраб олган кўтармада бундай иншоотлар қазишларда очилган эди, бу деворлар яна ҳам қалинроқ — 4,5 метр бўлган. Кузатилган XIV аср истеҳкомларининг ҳаммаси ҳам тарашланган Ильменнинг пушти ранг оҳактош тахталаридан ишланган.

Қазишлардан маълум бўлишича, Новгороддаги оддий хонадонларнинг уйлари ёғочдан солинган. Улар ер устида тикланган ёғочбанд уйлардан иборат (бу ерда

103-расм. Ханжар. *Новгороддан топилган*

104- расм. Суяк тирноқ тозалагич. *Новгороддан топилган*

ертўлалар бўлмаган ва Новгород шу билан бошқа рус шаҳарларидан фарқ қилади). Ёғочбанд уйлар тўртбурчак шаклида қурилган. Уйларнинг йўниб текисланган қалин тахта поллари сақланган. Қамдан-кам учрайдиган печкалар ғиштдан қурилган. Гап шундаки, қазишлардан фақат пастки қаватларгина очилган, улар одатда иситилмаган.

Юқори қаватларни ушлаб туриш учун ўрнатилган ёғоч устунлар ҳам топилди. Рус халқининг ҳозирги замон бадиий ўйма нақшларини эслатадиган гўзал ўйма нақшлар билан қопланган дераза часпаги ва ромлар бир неча жойдан топилди. Ойналар ўрнига (шаффоф слюда) ўрнатилган. Қазишлар вақтида слюда парчалари учраб туради.

105- расм. Новгородлик уста Аврамнинг бронзадан ясаган ўз сурати. Бу сурат Новгороддаги София ибодатхонасининг эшигига ўрнатилган. Бир қўлига болга ва иккинчисига омбур ушлаган

XI—XII асрлардаги Новгород черковлари қатқат терилган тош ва тахта ғиштлардан қурилган. XIII асрда бу ерда янги черковлар бино қилинмаган деса бўлади. Шаҳар бутун шу аср давомида немисларга қарши қаҳрамонона кураш билан банд бўлган, у Русни немислар тажовузидан сақлаб қолган ва бу кураш иқтисодий имкониятларнинг барини сарф қилишни талаб этганлигидан қурилишларга қўл тегмаган. Новгород санъати равнақ топган XIV асрда Новгород черковларининг баъзилари бутунлай тошдан, баъзилари эса тош аралаш ғиштдан ишланган, аммо ғишт энди қалинроқ қилиб қўйиладиган бўлган. XV асрда Новгород боярларининг баъзи қасрлари тамомила ғиштдан қурилгани каби баъзи черковлар ҳам фақат ғиштдан ишланган.

Новгороднинг архитектура нақшлари ўзига хосдир. Бу нақшларнинг асоси учбурчак чуқурчалардан иборат. Гумбазлар ва пештоқларни ўраб турган бу нақшлар XIV—XV асрлардаги Новгород черковларининг конструкция кўркамлигини моҳирона кўрсатиб туради. Нақшлар кам бўлсада, бироқ улар оппоқ деворларга нақшинкор соя бериб туради. Баъзан бу учбурчак чуқурчалардан гулнақшлар қилинган. Бу нақшларнинг энг яхши намуналари 1374 йилда қад кўтаран Ильиндаги Спас черковида ва 1406 йилда бино қилинган Кожевникидаги Пётр ва Павел черковида сақланган.

Кўпгина Новгород черковларининг деворларига тошдан ясалган хочлар суваб қўйилган. Улар аҳолининг назрлари бўлса керак. Улар ҳам баъзан бинога ҳусн бериб туради.

Новгородда танга пуллар 1420 йилдагина зарб қилина бошлаган, унгача фақат кумуш ёмбилар муомалада бўлган. Танга

пулларга Новгороднинг сиймоси бўлган Софиянинг сурати зарб қилинган. София (грекча донишмандлик демак) сўнгги антик дунё ва неоплатон фалсафасидан олинган образли тушунча бўлиб, кейинчалик буни христиан черкови олиб ўзлаштирган.

Новгородда София ўзига хос тарзда тасвирланган: у иконаларда қип-қизил юзли, қип-қизил қанотли ва бошига гултож кийган фариштa сифатида тасвирланган. Новгороднинг давлат хазинаси София хазинаси деб аталган. Танга пулларда бошига гултож кийган София ўтирган ҳолда ва унинг олдида пул ушлаб турган зарб қилувчи уста тасвирланган. Танга пулларнинг орқа томонида ўлкан «Новгород» деган ёзув зарб қилинган.

Новгороднинг муҳташам ёзувларидан иккитасини айтиб ўтиш мумкин. Улардан бири, айтгандай Новгороддан эмас, балки Волганинг юқори оқимида, дарё Стерж кўлига қуйиладиган жойдан топилди. Хочга ўйилган бу ёзувда: «6641 (яъни 1133) йилнинг 14 июль кунида бу дарёни Иванко Павлович қазишга киришди ва хоч қўйди» дейилган. Йилномада ёзилишича: Иванко Павлович «жуда мард одам» бўлган ва шундан бир йил кейин Новгород князининг ноиби вазифасига қўйилган. У, сув йўлини яхшилаш мақсадида бўлиши керак, 1133 йилда ўша замон учун ғоят катта ер қазиш ишларини бошлаб юборган ва мазкур ёзув билан бу ишни абадийлаштирган. Бошқа бир машҳур ёзув Новгороднинг ўзида, шаҳарнинг Людогошчая кўчасида яшовчи аҳоли томонидан 1359 йилда қўйилган хочга битилган, бу эса Новгород кўчаларининг ўз бошқармалари бўлганлигини эслатади, жумладан ёзувда «паноҳим, шу хочни тиклаб қўйган людгошчиликларга ва шу сатрларни ёзган менга мададкор бўл» дейилган, кейин қандайдир шартли белгилар қўйилган.

Новгород ноибларининг ҳужжатларида қайта-қайта тилга олинадиган ҳашаматли ва номи ёзилган идишлар сақланиб бизгача етиб келмаган. Бизгача етиб келган ва XV асрга оид биргина чўмичга: «Ушбу чўмич Новгород ноиби Григорий Кюриловичникидир» деб ёзилган. У ўзининг қайиқсимон равон шакли билан Новгород қазишларида кўп учрайдиган ёғоч чўмичларга ўхшайди.

Веча даврининг охирларида Новгороднинг республика тузумини ифода қилувчи белгиси ва герби бундай бўлган: веча минбари бўлган поғонали бино сурати устига кўндаланг қилиб ноиб ҳассаси сурати солинган. XV асрда ҳам Новгороднинг герби ўша бўлган. Кейинчалик айни сиёсий мақсадни кўзда тутиб бу герб ўзгартирилган. Бино ўрнига тахт сурати, ҳасса ўрнига скипетр (Салтанат туғроси) сурати қўйилган. Шу тариқа гербга тамомила қарама-қарши маъно берилган ва бу янги герб XX асргача сақланган.

Новгород еридаги қишлоқлар фақат мозор қўрғонлардан маълум. Деҳқон мозор қўрғонларининг юқорида айтиб ўтилган барча аломатлари бу ерда ҳам мавжуд. Аёллар қабрларидан

одатда шу қабилага хос ромбсимон чакка ҳалқалар топилди. Бундай ҳалқалар ҳақида юқорида айтиб ўтилган эди. Эркаклар қабрларида болта ва найзалар учрайди. Мозор қўрғонларнинг атрофига тагидан харсанг тош териш Новгородга хос одатдир.

Ёзма манбалардаги маълумотларга қараганда Новгород қишлоғининг асосий хўжалиги уч далали деҳқончилик бўлган. Новгородда топилган темир плуг тишлари икки тишли рус омочига тегишлидир. Новгород мозор қўрғонларидаги аёллар қабрларида (ҳамма жойда ҳам) учрайдиган темир ўроқларнинг қайрилган шакли фақат Новгород ерига хосдир.

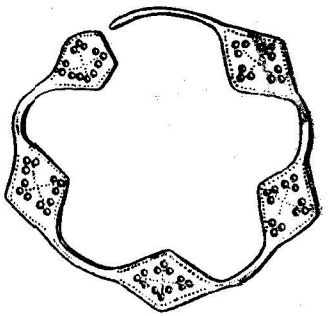

106- расм. Ромбсимон чакка ҳалқа

Феодалларнинг мустаҳкамланган қўрғонларидан қолган харобалар барча бешта Новгород пятинлари территориясида сочилиб ётади. Қазиб текширилган харобаларни ҳаммаси кейинги давр қабристонлари билан бузиб юборилган, лекин ҳар ҳолда бундай харобалар асосида феодал хўжаликни ўрганиш мумкин.

Бу қўрғонлар Новгород боярларига қарашли бўлган. Оқ суяклар республикасини бояр қабилаларининг иттифоқи идора қилган ва вечанинг таркиби демократик бўлса ҳам, ноибларни ўша қабилаларнинг вакилларидан сайлаб қўйганлар.

Аввалги олимларнинг новгородлик боярларни савдогарлар деб ҳисоблаганликлари нотўғри. Улар ўзларига қарашли беҳисоб ерларни эксплуатация қилиш билан яшаб келган феодаллар Новгород аскарларига қўмондонлик қилган профессионал саркардалардир.

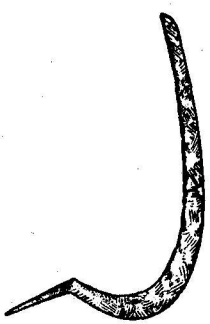

107- расм. Новгород мозор қўрғонларидан топилган ўроқ

XV асрнинг рўйхат дафтарлари маълум шаҳар харобаларини маълум боярлар билан боғлашга имкон беради. Бу шаҳар харобалари бир замонлар Селезнёвлар, Овиновлар, Борецкийлар ва бошқа ноиблар хонадонларнинг қасрлари бўлган.

* * *

Псков археологиясига қисқача тўхтаб ўтиш лозим. Псков йилномаларда Новгороднинг «укаси» дейилади. Археология бу Новгород «укасининг» ёши ўз «акаси»дан анча катта эканлигини аниқлади. Великая билан

Псков дарёлари қўшилган жойдаги баланд қоя Псков кремли бўлиб, у ерда, қазишлардан аниқланган маълумотларга қараганда икки минг йил давомида муттасил одамлар яшаган.

Бу ерда бизнинг эрамиз атрофида Дьяково хилидаги мавзе пайдо бўлган. Кечи билан VIII асрда бу турар жойлар чинакам ҳунармандлар мавзеига айланган ва кўпроқ босқонли кўралар ҳамда темирчилик кўралари билан банд бўлган. Кўралар жуда сероб бўлишига қараганда, псковликлар бу вақтда анча кенг соҳани темир буюмлар билан таъмин қилиб турган. Псков ўша вақтдаёқ ҳунармандчилик — савдо · шаҳри бўлган. Бу вақтда унинг истеҳкоми ёғочдан бўлган.

Шаҳардан кўпгина мажусий славянларнинг қабрлари топилди, бу қабрлар бутун бир хиёбонни ташкил этади. Қурбонгоҳлари тухумсимон бўлиб, тоза дарё қумидан қурилган ва тошлар билан ўраб олинган. Қурбонгоҳлар ёнида қурбон қилинган отларнинг бутун-бутун скелетлари ётибди. Қурбонгоҳлар шаҳарнинг анчагина ерини ишғол қилган, афтидан шаҳар катта диний марказ бўлган бўлса керак. Псков VIII асрда Кремль истеҳкоми чегарасидан ташқари ўсиб чиққан. Бу вақтда сопол буюмлар қўлда ишланган. Кечи билан X асрдан бошлаб бу идишларни кулолчилик чархида ясай бошлаганлар. Темирчилардан кейин кулоллар пайдо бўлган. Қўчалардаги ёғоч йўллар Новгороддаги каби X асрда пайдо бўла бошлаган.

Кечи билан XIII асрда Кремлнинг (қадимги маҳаллий номи — Кром) ёғочдан тикланган истеҳкоми ўрнига тошдан истеҳком қурилган. Псковда қалъа ва черковлар қурилишига доим маҳаллий кул ранг оҳактош ишлатганлар. Шаҳарнинг ўзи ҳам оҳактош қоясига жойлашган. XIII асргача Псков черковлари (Киев билан Новгородда қурилган илк черковлар каби) қат-қат ғишт ва тошлардан бино бўлган, фақат кейинроқ нуқул тошдан ишланадиган бўлган. XIV асрда Псковда Кремлдан ташқарида тошдан қалъа девори қура бошлаганлар. Псков вечаси ўз мажлисларини Кремлда, унинг жанубий қисмида ўтказган, у ерда веча майдонининг шакли ҳозир ҳам яхши сақланган. XIV аср ўрталарида Псков мустақил бўлиб олган. XV аср Псков феодал республикасининг гуллаб яшнаган давридир. Псковнинг ўша асрдаги энг яхши черковлари шу даврга сақланиб қолган. Меъморий нақш Новгороддаги каби учбурчак чуқурчалардан иборат бўлган, бу ерда ундан яна ҳам кўпроқ фойдаланганлар. Псковда ўша замоннинг тўқ яшил сир берилган бадиий кошинлари тез топилиб туради. Русда бу даврда кошинкорлик фақат Псковда бўлган, холос.

Псков танга пуллари 1424 йилдан эътиборан зарб қилина бошлаган. Одатда танга пулларга силовсин сурати зарб қилинган, Псковнинг республика давлат муҳрларида ҳам силовсин сурати солинадиган бўлган. Силовсин кейинчалик ҳам Псковнинг герби бўлиб қолган.

ЎН БЕШИНЧИ БОБ

МОСКВАНИНГ КЎТАРИЛИБ ЧИҚИШИ

Марказлашган Рус давлатининг негизи бўлган Москва улуғ князлиги тарихининг тузилишида археология манбалари муҳим ўрин тутади. XIII—XV асрларга оид тўпланган археологик материаллар ҳозирча етарли эмас, аммо шундай бўлса-да, баъзи илмий масалаларни ҳал этишга ҳозироқ ёрдам бериб турибди. Келажакда шу асрлардаги шаҳар қатламлари текширилгандан кейин Москванинг кўтарилиб чиқишини очиб берадиган кўпгина ҳолатларни аниқлашга имкон тугилади. XIII—XV асрлар устма-уст турли воқеалар бўлиб турган оғир бир давр эди. XIII асрда рус маданияти ғоят катта фожиани бошидан кечирган, XIV ва XV асрларда эса бу маданият ғоят қийин шароитда тикланиб ва мустаҳкамланиб борди.

Шу билан бирга Москва ҳам ўсиб — юксалиб борди. Ёзма тарихий манбалар унинг ўша даврдаги ҳолати ва тараққиёт босқичлари тўғрисида кўп маълумот бермайди, шунинг учун археология олдида турган вазифа янада масъулиятлироқ тус олади.

Москва археологияси — жозибали, аммо қийин темадир. Бизнинг улкан шаҳримиз ўтмишда жаҳоннинг энг ажойиб шаҳарларидан бири, ҳозир эса энг кўркам шаҳар бўлиб, унинг тарихини ҳар қанча текширса арзийди. Бу шаҳар тарихининг биринчи боблари учун археологик текширишлар зарур, аммо ғоят катта шаҳар шароитида бундай текширишлар ўтказиш хийла қийин иш.

Китобимизнинг ушбу боби XIII—XV асрлардаги рус князликларига бағишланган. Бироқ даставвал XIII асрдан аввалги Москванинг шаҳар территорияси тарихи учун археология нима бериши тўғрисида бир-икки оғиз сўз айтиш керак.

Бу территориядаги тош даврига хос неолитнинг билинар-билинмас изларигина бор, бронза даврига хос иккита фатъяново қабристони очилган.

Илк темир даврида бу ерда бир қанча дьяков қадимий шаҳарлари бўлган. Археологлар ҳозирги шаҳарнинг чекка районларида Москва дарёси бўйидан бундай қадимий шаҳар харобаларидан олтитасини топишди: тўрттаси марказдан юқори-

роқда, иккитаси ундан пастроқдадир. Бундай шаҳарлар харобалари шубҳасиз, марказда ҳам бўлган, албатта. Юқорида айтилганидек, дьяковликлар ўз истеҳкомларини қуриш учун топографик жиҳатдан қулай жойни сира қўлдан бой бермаганликларини назарга олганда, бундай шаҳарлар занжирида узилиш бўлишини тасаввур этиш қийин; топографик жиҳатдан Москванинг энг қулай жойи эса Неглинная дарёси этагидаги бурун, яъни ҳозирги Кремль турган жойдир. Сўнгра, шаҳар марказида шундай жойлар борки, улар энг кейинги давр Москва ҳужжатларида шаҳар харобалари (городишча) деб аталади, рус тилида бу ибора доим қадимги ташландиқ қўрғонларга ишлатиб келинган. Бу ерда қадимги дьяков шаҳарларининг бутун бир дастаси анча кичик жойда пайдо бўлган. Шу тариқа эрамиздан олдинги узоқ ўтмишдаёқ Москва территорияси алоҳида аҳамиятга эга бўлган. У вақтда бу ерда ҳеч қандай шаҳар бўлиши мумкин эмас эди. Бироқ кичикроқ бир доирада кўпгина мустаҳкамланган мавзелар бўлган, бу ерда балки алоҳида диний ва иқтисодий аҳамиятга эга бўлган қабилалар тўпланган бўлса эҳтимол.

Юқорида айтилганидек, Волганинг юқори оқимидаги дьяков қадимий шаҳар харобалари қадимги славянларга мансуб бўлган. Балки Москва дарёси бўйидаги дьяков қадимий шаҳар харобаларини ҳам уларга мансуб эканини исбот қилиш мумкин бўлар. Бироқ ҳар ҳолда эрамизнинг 1 минг йиллиги ўрталарида Москва территориясида славянлар, чунончи вятичлар яшаган. Юқорида бу даврнинг ва бу қабиланинг (чуқурчалар ҳалқаси билан ўраб олинган) мозор қўрғонлари тасвир этилган эди, бундай мозор қўрғонлардан бири Москва ёнидаги Беседада очилди.

1 минг йиллик охирларида бутун Русь Шарқ билан савдо-сотиқ қила бошлаган эди. Москвада Черторий дарёси этагидан (ҳозирги метронинг «Советлар Саройи» станцияси яқинидан) топилган IX аср дирҳамлари хазинаси Шарқ билан савдо муомалалари бўлганлигидан далолат беради.

Вятичларнинг мозор қўрғонларидан топилган ёдгорликлар асосан XII аср ва ундан кейинги даврларга мансубдир. Бундай ёдгорликлар Москвада кўп топилади. Ҳатто Кремлдан ҳам вятичлар қабиласига мансуб етти парракли чакка ҳалқа билан чўлпи топилди. Москва бир замонлар вятичлар шаҳри бўлган, у ҳозир ҳам вятичларнинг мозор қўрғонлари билан ўраб олинган. Бундай мозор қўрғонлар шаҳар ичида ҳам қазилди. Улар шаҳар атрофида пойтахтнинг шимолида, ғарбида, жануби ва шарқида яна ҳам кўпроқдир. Етти парракли чакка ҳалқалар бу ерлардан юзлаб топилди.

Барча топилмаларга қараганда Москвада бир хил қабилага мансуб аҳоли яшаган. Аммо мозор қўрғонларга қараб ҳукм қилганда, вятичлар билан кривичлар ўртасидаги қабила чегараси

Москванинг шимолидан ўрта ҳисобда 40 километр наридан ўтади.

Маълумки, йилномада Москва дастлаб 1147 йилда тилга олинади. Шундан тўққиз йилдан кейин, яъни 1156 йилда Юрий Долгорукий йилномалардан маълум бўлишича Москва Кремлини бино қилдирган. У вақтда ёғочдан қурилган Кремль ҳали кичкина бўлган. У ҳам ҳозирги Кремль ўрнида, Неглинная дарёси этагида жойлашган. Долгорукий қурдирган Кремль ўрнида ундан ҳам қадимгироқ қалъа турган бўлиши керак. Аммо энг қадимги иншоотларнинг изларини кейинги даврларда қурилган тош бинолар босиб кетган.

Юрий қалъасининг излари ҳам бизгача сақланмаган, у қалъа ҳозирги Кремлнинг жануби-ғарбий қисмида, Боровицк тепалигида жойлашган бўлса эҳтимол. Юрий умуман XII асрнинг 50-йилларида Суздаль князлигининг ғарбий чеккаларида бир қанча қалъа: Москва, Дмитров, Переяславль Залесский, Юрьев Польский қалъаларини қурдирган.

Москва XII асрда ҳали кичиккина шаҳарча бўлган, аммо XIII аср бошига келиб, князь ёзишмаларига қараганда, Владимир еридаги Владимир, Суздаль, Ростов, Переяславль шаҳарларидан кейин бешинчи ўринда, бироқ бир қанча муҳим марказлардан олдинда турган, бу марказлардан баъзиларида ҳозир қазишлар ўтказилган. Натижада бу марказларнинг мўғуллар давридан олдиноқ ривож топган савдо ва ҳунармандчилик шаҳарлари бўлганлиги аниқланди. Москва яқинидаги Коломна ва Дмитров ана шундай шаҳарлардан бўлган дейиш мумкин.

Мўғуллардан олдинги Москванинг археологик изларини узоқ вақтгача топиш мумкин бўлмади. Москва қатламларида юқорида тасвирланган умумславянларга мансуб сопол буюмлар камдан-кам топилиб турса-да, улар XIII асрдан нари ўтмас эди. Аммо Москва дарёси соҳилларида, Кремлдан сал шарқроқда ўтказилган археологик қазишларда, ниҳоят, ҳар хил рангдаги шиша мунчоқ синиқлари топилди. Юқорида айтилганидек, улар ҳамма қадимги рус шаҳарларидаги XI—XIII асрлар қатламининг ишончли аломатидир, бу сана кўп марта текширилиб тасдиқланган. Москвада шиша мунчоқлар энг остки қатламдан топилди. Улар шаҳарнинг кечи билан XIII асрдаёқ ўша даврдаги кичик Кремль доирасидан, ҳатто ҳозирги Кремль доирасидан ҳам ташқари чиққанлигидан далолат беради.

Рус халқи ғоят оғир аҳволни бошдан кечираётган бир вақтда Москва қудратига асос солинган эдики, кейинчалик бу шаҳар Олтин Ўрда истилочиларига халқ зарбасини уюштирувчи марказга айланади. XIII асрда Шарқдан ёпирилиб келаётган душман тазйиқи остида рус ерининг маркази шарқ томондан ғарб томонга, вайрон қилинган Владимирдан Волга-Ока дарёлари ўрталигининг ғарбий томонига кўчиши табиий эди. XIV аср бошларида бу марказ Москвада маҳкам ўрнашиб қолди.

Археология тарих фанига мўғуллар истилоси натижасида юз берган маданий тушкунликнинг бутун сабабларини аниқлаш учун ишончли дастак беради. Шаҳар ҳунармандлиги тамомила вайрон қилинганлиги туфайли экономика ва техника тараққиёти таққа тўхтаб қолган эди. Мўғуллар шаҳар аҳолисини қириб ташлар, истило қилган барча мамлакатлардан ҳунармандларни ўз чўлларига олиб кетардилар. Шу нарса аниқки, бу вайронгарчиликдан кейин Ўрта Осиёда бўлгани каби Русда ҳам тахминан юз йил давомида на ғиштдан ва на тошдан биронта бино қурилмади. Бундай биноларни қуриш учун моддий бойлик ҳам, усталар ҳам йўқ эди.

Ҳунармандчилик буюмларини ўрганиш XIII асрда Русдаги кўпгина техника усуллари, айниқса ўша замон Европасидаги илғор усуллар йўқолиб кетган деган хулосага олиб келади. Ўша замонда алоҳида эътибор бериб келинган заргарлик ҳунармандчилиги эришган асосий ютуқларнинг ҳаммасидан ҳам маҳрум бўлган. Заргарликда сир, ҳошияли нақш қуббага, нақш қора кумуш ишлатмай қўйилган, ҳолбуки уларни Киев заргарлари сингари Владимир заргарлари ҳам жуда зўр маҳорат билан бажарар эди. Мўғуллардан аввалги шаҳар қатламларида жуда кўп топиладиган шиша мунчоқларнинг тамом йўқ бўлиб кетганлиги аниқ ҳолдир: бундай мунчоқларни ишламай қўйганлар. Қора металлургия қандай аҳволга тушганлигини пўлат ва чилангарлик буюмларини ишлаш бирданига камайиб кетганлигидан кўриш мумкин, тушкунликни кўрсатадиган яна бир қанча мисол келтириш мумкин.

Мана бу археологик далиллар мўғуллар рус маданиятини бир неча аср орқага суриб ташлаганидан гувоҳлик беради. Русь XIII асргача Европанинг илғор мамлакатларидан бири бўлгани ҳолда, XIII асрда унинг янада ривожланиб боришига деярли енгиб бўлмайдиган тўсқин пайдо бўлган. Русь бошига тушганидек, зарбани бошидан кечирган ислом мамлакатларининг тақдири бу зарбанинг нақадар кучли бўлганлигини кўрсатади. Мўғуллар истилосидан олдин Эрон ва Ўрта Осиё, маълумки, маданий жиҳатдан Европага қараганда хийла юқори босқичда турар эди. Ўшанда вайрон бўлган шарқ билан омон қолган ғарб ўртасидаги нисбат мўғуллар келтирган вайроналикнинг нақадар ҳалокатли бўлганлигини аниқ кўришга тўла имкон беради. Мўғуллар истилоси Русь учун ҳам худди шундай ҳалокатли бўлди, фақат шунинг учун кейинчалик ишлаб чиқарувчи кучлар Ғарбий Европада бизнинг мамлакатимиздагидан кўра тезроқ тараққий қилиб борди. Лекин шундай бўлса ҳам, рус халқи ниҳоят даражада ноқулай шароитда ўз маданиятини эҳтиёт қилди ва уни янада тараққий қилдириш учун куч сақлаб қолди. Шундан буён бу тараққиёт Москва ҳомийлигида давом этди.

XIV аср бошларида Москва олиб борган сиёсат прогрессив тенденциялар билан суғорилган эди. Русни тўплаш бошланди.

Ҳар ҳолда Москва XIV асрда Новгороддан кейин энг йирик рус шаҳри бўлиб қолди. Мўғуллар вақтида рус князликларида тўхтаб қолган тош бинокорлиги Иван Калита вақтида яна бошлаб юборилди. Даставвал фақат черковларгина тошдан бино қилинарди, Кремлни эса Калита 1339 йилда дубдан бино қилдирган эди. Майдони хийла кенгайтирилган Кремль ҳозирги майдонидан фақат икки баробар кичик эди, холос. Ўша вақтдаги Кремль майдонининг чегаралари археологик текширишлар натижасида аниқланди. Қазишлар натижасида қалъа атрофидаги чуқур хандақ ва ходалардан қилинган қалъа девори аниқланди.

Бироқ 1367 йилда Дмитрий Донской татарларга қарши қатъий курашга тайёргарлик кўраётиб, Москва Кремлини биринчи марта ўлароқ тошдан қурдирди. Унинг майдони ҳозирги Кремль майдонига деярли баравар келарди. Шимол томондаги чегарасигина бир оз берироқ бўлган. Умуман олганда бу ўша даврнинг нодир иншооти бўлиб, Калита бино қилдирганидан кейин ўтган 28 йил ичида шаҳар ва князлик жуда тез кучайиб борган.

Бу бир вақтлар мўғуллар хонавайрон қилган рус вилоятларидаги биринчи тош қалъа эди. Мўғуллар истилосидан олдин бизда бундай қалъалар вайрон бўлмай сақланиб қолган Новгород ва Псков ерларидагина бино бўлган эди. Шуниси қизиқки, Москвадагидан кўра ҳашаматлироқ черковлар қуриб Москва князлари билан рақобатда бўлган Тверь князларининг истеҳкомлари XIV асрдагина эмас, XV асрда ҳам ёғочдан бўлган. Москва Кремли XIV асрда жуда тез ўсиб борса-да, Москванинг ўзи ундан ҳам тезроқ ўсиб борган, шаҳар дастлаб асосан шарқ томонга, сўнгра ғарб томонга, кейинроқ шимол томонга ўсиб борган, аммо жанубга томон кенгаймаган деса бўлади. Татарлар ҳужуми кўпроқ хавф солиб турган Замоскворечьеда одамлар бутунлай яшамаган деса бўлади.

Дмитрий Донскойнинг Кремли XIV асрда ва XV асрнинг биринчи ярмида Москва черковлари сингари оқ тошдан ишланган. Ғишт сира ишлатилмаган. Йилномада Кремль қурилишига тайёргарлик ҳақида: «бу қишда шаҳарга тош ташилди» дейилган. Тошлар чанада ташилган, албатта; негаки қишда чанада ташиш ёзда аравада ташишдан кўра осонроқ.

XIV асрга келиб, Москва «Белокаменная, яъни Оқтош шаҳар» деб юритила бошлаган. Бу вақтда ёғочдан қурилган рус шаҳарлари ичида Москва ярақлаб турадиган ва чиройли оқтошдан қурилган Кремли ҳамда черковлари билан тамомила ажралиб турган. Дмитрий Донской ва Куликово жанги замондошлари ўз пойтахтларини ажойиб бир меҳр билан ана шундай деб атаганлар, шаҳарнинг бу номи жуда узоқ вақтгача сақланиб қолган. XV аср охирларида Москванинг Кремль ва черковлари ғиштдан бино қилинишига, ўша қаҳрамонона туғилган бу номнинг қаердан келиб чиққанлиги бундан беш аср буруноқ унутилиб кетган-

лигига қарамай, «Оқтош шаҳар» деган ном бизнинг замонимизгача сақланиб келган.

Москвада XIV асрда ва XV аср бошларида солинган иморатлар бизнинг замонамизгача келиб етмаган. Аммо Москва черковларининг ўша даврдаги қиёфаси Москва ёнидаги учта черковда сақланиб қолган. У черковларнинг иккитаси Звенигородда ва биттаси Троица-Сергиево монастиридадир. Бу черковларнинг учаласи ҳам XIV аср билан XV аср чегараларида оқ тошдан бино қилинган бўлиб, бир-бирларига жуда ўхшайди. Москва территория жиҳатидан Владимир-Суздалга яқин бўлса-да Москва черковларининг меъморий нақшлари Владимир-Суздаль черковларидан нусха олиб ишланган эмас. Владимирдаги ғалати бўртма суратлар санъати ҳеч қандай традиция қолдирмасдан йўқ бўлиб кетган. Бу аниқ ҳолдир: мўғуллар традицияга барҳам берган.

Анча узоқ вақтга чўзилган узилишдан кейин Русда XV асрда яна черковлар солина бошлагач, уларнинг қиёфаси ўзгарган, бу нарса янги бадиий изланишларни тўла-тўкис ифода қилувчи нақшларда айниқса яққол кўринади. Юқорида айтилган учта черковнинг плани Владимир черковларининг планларидан нусха бўлса ҳам декорациялари бошқадир: черков биносининг қоқ белидан барглар, гул ва ҳар хил ўтларнинг суратлари солинган оқ тошдан ишланган кенг камар ўраб олган.

Москвада XIV—XV асрга оид археологик қатламлар бир неча жойда қазилди. Улар сопол буюмларнинг характери билан яхшироқ белгиланади. Сопол идишлар яхши пиширилганлигидан қизил рангда, аммо шакли ва нақшлари жиҳатидан олдинги давр сопол идишларига ўхшайди.

Умуман олганда бу даврнинг археологик материаллари ҳозирча кам тўпланган. Сарой ва черков хазиналаридан бизгача озгина зеб-зийнат буюмлари етиб келган. Улардан тилга олиш зарур бўлгани Мономах телпаги бўлиб, бу телпак улуғ князликнинг энг муҳим салтанат белгисидир. Аммо бу телпакнинг Мономахга ҳеч қандай алоқаси йўқ. Бу князнинг тож кийиши тўғрисидаги афсона XVI аср бошларида тўқилган ва бу салтанат белгиси «Тилла телпак» ана шунда Москва князларининг ворислик хазинасига киритилган; у телпак Москва князларининг XIV аср бошларида тузила бошлаган васиятларида тилга олинади. Телпак саккиз қиррали. Телпакни ҳосил қиладиган саккизта олтин пластинка гул, юлдуз ва новдалар тасвир этилган жуда нозик олтин филигрань билан қопланган. Телпак четига қундуз тутилган.

Филигрань нақшларининг характерига, айниқса ҳар бир пластинканинг ўртасидаги ва фақат ислом мамлакатлари санъатидагина учрайдиган араб гули деб аталадиган нақшнинг шаклига қараганда телпак шарқда ишланган бўлса керак. Бу телпакнинг яна бир нусхаси Ўрта Осиёдан топилди. Бу телпакни ҳам азал-

дан Русь билан маҳкам алоқада бўлган ўша мамлакат заргарлари ишлаган деб билмоқ керак.

XIV аср рус куч-қувватининг, рус санъатининг тикланиш даври бўлиши билан бирга рус техникасининг янгидан ривожланиш, ҳунармандчилик шаҳарларининг янгидан ўсиш даври ҳам бўлди. Татарлар тор-мор келтирган ҳунар-касб қад кўтарди ва бир қанча техника янгиликлари пайдо бўлди. Ёзма манбалардан маълум бўлишича, мисдан катта ва оғир буюмлар қуйиладиган бўлган, шўр сув конлари чуқур пармалана ва сув двигателларидан фойдаланила бошлаган ва ҳоказо. Замбараклар қуйиш иши ҳам муваффақиятли равишда ўзлаштирилган.

Европанинг кўпчилик халқида бўлгани каби Русда ҳам ўт очар қуроллар XIV асрнинг иккинчи ярмида пайдо бўлган. Милтиқ XIII асрда ислом мамлакатларидан бирида ихтиро қилиниб, Европада узоқ вақтгача Испаниядан бери ўтиб келмаган. Артиллерия ҳамма ерда ҳам милтиқдан олдин қўлланилган. Москваликлар 1382 йилдаёқ замбарак ишлатганлар. Бу замбараклар қандай бўлганлиги бизга номаълум, аммо улар ўша вақтда Ғарбий Европада бўлгани каби тобланган темир ҳалқалардан пайванд қилиб ясалган бўлса керак.

XV асрда ҳамма жойда мисдан қуйилган замбараклар кўпроқ расм бўлган. Бутун замбарак бирданига қуйилмаган, балки айрим мис ҳалқалар қуйилиб кейин пайванд қилинган. Бизнинг ўз замбараксозлигимиз тез ривож топган. Тверь улуғ князи Борис Александровичга мадҳия бағишланган муаллиф монах Фома XV аср ўрталарида Твердаги замбараксоз уста Микула Кречетниковни тилга олади. Ёзувга қараганда, у замбараксозларнинг якка-ягона вакили бўлмаган. Фома унинг ҳақида: «бундай моҳир устани немислар ўртасидан ҳам топиб бўлмайди» дейди. Тверь князлиги умуман бундан аввал ҳам Русда энг яхши артиллерияси билан донг чиқарган Борис Александрович замонида эса у ўзининг сўнгги қучайиш даврини ўтказаётган эди.

Рус удел князларининг сарой буюмлардан ҳозиргина зикр этилган қудратли князь номи билан боғлиқ бўлган буюм бизгача етиб келган. У ҳам бўлса рогатина (узун дастали найза) бўлиб унга: «улуғ князь Борис Александрович рогатинаси» деб ёзилган. Найзанинг дастаси кумуш билан қопланиб, устига турли суратлар ўйилган, улар бизгача етиб келмаган бирон қиссага хос суратлар бўлса керак. Унда кураш, ов, еуҳбат, ҳаммомда ювиниш, базм ва бошқалар тасвирланган.

Русда X асрда пайдо бўлган қайрилган қилич кўп вақтгача шамширнинг ўрнини эгаллай олмай келган, фақат XIV асрдагина шамшир ўрнида қайрилган қилич ишлатилади. Бу даврдаги йилнома ва ёрлиқларда шамширдан кўра кўпроқ қайрилган қилич тилга олинади. XVI асрга келиб шамшир жанг қуроли бўлмай қолган.

Куликово майдонидаги жанг иштирокчиларидан бирининг совути топилди. Бу совут майда сим ҳалқалардан тўқилган бўлиб, бирмунча қадимги ва хийла кейинги кўпчилик рус совутларига ўхшайди. Русдан бундай аслаҳанинг кенг тарқалганлигини юқорида айтиб ўтилган эди.

108- расм. Тверь улуғ князи Борис Александровичнинг рогатинаси

Рус ҳарбийлари XV асрга келиб катта кашфиёт қилади. Улар тез юришга ёрдам берадиган чанғи ясайдилар, у ҳозирги замон чанғисига ўхшайди. Кўплар чанғининг ватани Скандинавия деб ҳисоблайдилар, чунки бу чанғилар Ғарбий Европанинг бошқа мамлакатларига яқиндагина, XIX асрда Скандинавия орқали келган. Бироқ XVII аср бошларида Москвага келиб кетган швед дипломати ва ҳарбий агенти Пальм бу чанғиларни муфассал тасвир этади ва уларнинг тез юрарлигига таажжуб билдириб, уларни руслар ихтироси деб атайди. Гап шундаки, чанғи Скандинавияда гарчи неолит давридаёқ маълум бўлган бўлса-да у чанғилар тез юришга ярамаган: чап томонидаги узун чанғигина сирғаниб, ўнг томондаги қисқаси фақат итаришга хизмат қилган. Шимоли-шарқий ўлкалардаги қисқа ва энли, тагига тери қоқилган ва неолит даврида (жумладан бизда ҳам шу даврда) пайдо бўлган чанғилар тез юришга унча имкон бермаган. Овчилар бир неча минг йиллар давомида ана ўша икки хил чанғидан (яна ҳам секинроқ юрадиган бошқа бир хилидан) фойдаланиб келганлар.

Жангда чанғидан дастлаб руслар фойдалана бошлаган. Бизнинг йилномаларимиз XV ва XVI асрларда рус қўшинларининг чанғида бир неча бор юриш қилганликларини баён этадилар. Афтидан, шу муносабат билан XV асрдаёқ ҳозирги замон типидаги чанғилар пайдо бўлган.

XI асрда зарб қилинган рус танга пуллари мўғуллар истилоси даврида зарб қилинмай қўйилиб, кейин фақат XIV асрда Дмитрий Иванович Донской замонида Москвада ва Дмитрий Константинович замонида Нижний-Новгородда деярли бир вақтда (Нижний-Новгородда сал олдинроқ бўлса керак) яна зарб қилина бошлаган. Тверда фақат XV аср бошларида Иван Михайлович вақтида, Новгородда ундан ҳам кейин (юқорига қаранг) зарб қилина бошлаган.

Асосий танга пул ҳамма ерда ҳам кумуш деньга бўлган. Бу ҳам татарлар орқали Ўрта Осиёдан келган. Маълумки, бу ерда танга дейилади, «танга» сўзи «деньга» бўлиб кетган. XV асрда ҳали феодал тарқоқлик тугамаганлиги туфайли пул кўпгина рус шаҳарларида: Москва, Галич, Серпухов, Боровск, Можайск, Ве-

рея, Дмитров, Ростов, Ярославль, Углич, Суздаль, Нижний-Новгород, Тверь, Городна, Кашино, Микулино, Рязань, Пронск, Смоленск, Торжкода зарб қилинган; Новгород билан Псковнинг ўз танга пуллари бўлган.

XIV—XV асрларда зарб қилинган танга пуллардаги суратлар жуда хилма-хилдир. Танга пулнинг қатъий тури Новгороддан бошқа бир ерда ҳам бўлмаган (юқорига қаранг). Ҳар бир князь бир неча хил танга пул зарб қилган. Бу ерда фақат Москвадаги пул зарби тарихининг тасвири билан кифояланса бўлади.

Дмитрий Донскойнинг танга пуллари кам; бу пулларда унинг номи, қайрилган қиличли жангчи ёки хўроз сурати, чап томонида татарча Олтин Ўрда хонининг номи зарб қилинган. Василий I номи билан зарб қилинган танга пулларда одатда бу князнинг муҳрлардаги каби сувори сурати тасвир этилган. Баъзан йўлборс сурати ҳам учрайди, чап томонида аввалгидек хоннинг номи зарб қилинган. Василий II номи билан зарб қилинган танга пуллардаги суратлар жуда хилма-хилдир; уларда сувори, қайрилган қиличли жангчи, ёйдан ўқ отаётган ўқчи, хўроз, йўлборс, аждаҳо, булбулигўё, сфинкс, олмахон ва ҳоказоларнинг суратлари зарб қилинган. Танга пулнинг чап томонида баъзан хоннинг номи бўлса-да, кўпинча бу ном зарб қилинмай қўйган. Татарлар зулми энди тугала бошлаган.

Мазкур мустақил ярим давлатларнинг танга пуллари феодал сиёсий тарқоқликни ифодаловчи асосий археологик маълумотлардир. Феодал ер эгалигини археологик жиҳатдан ўрганиш учун юқоридаги бобларда баён қилганимиз сингари қадимий шаҳар харобаларини қазиш зарур эди. Феодалларнинг мўғуллар истилосидан олдинги даврдан қолган мустаҳкамланган қўрғонларигина эмас, балки XIV—XV асрлардаги шундай қўрғонлар ҳам бизгача етиб келган. Афсуски улар қадимий қишлоқ харобаларидек ҳали қазилмаган. Москва улуғ князлигидаги деҳқончилик техникаси мутлақо ўрганилмаган.

Русни бир марказга тўплаш юзасидан икки аср давомида олиб борилган иш Иван III замонида тугаллана бошлайди. Москва катта давлатнинг пойтахтига айланади. Шу муносабат билан Руснинг ташқи қиёфаси ҳам ўзгаради. Москвада замонига кўра ғоят катта қурилиш ишлари бошлаб юборилади. Бунчалик қурилишларни таъмин қила оладиган миқдорда табиий оқ тош запаслари йўқ эди, бўлганида ҳам бунча ҳажмдаги қурилишларга фақат оқ тош ишлатиш жуда қимматга тушарди. Шунинг учун ҳамма янги бинолар ғиштдан қурилади, бунгача ғишт Москвада ҳеч қачон ишлатилмаган. Афтидан кўпгина ғишт заводлари қуришга тўғри келган. Москвада пиширилган ғиштлар мўғуллардан илгариги Новгород ғиштларидан кўра қалинроқ бўлган. Оқ тошдан ишланган черковлар ўрнига каттакатта ғиштин черковлар, оқ тошдан ишланган Кремль ўрнига яна ҳам бақувватроқ янги ғиштдан Кремль қурилади, ёғочдан со-

линган князь қасри ўрнига ҳашаматли ғиштин янги қаср қурилади. Шахсий кишилар ҳам ўзларига ғиштдан бинолар қура бошлайдилар: савдогар Таракан Кремль ичида ўзига ғиштдан палата қурдиради, ҳолбуки бу вақтда ҳали Иван III нинг ўзи ҳам ёғоч палатада яшаган. Сўнгра баъзи боярлар-ҳам савдогардан кўриб ўзларига ғиштдан бинолар қура бошлаганлар. Улуғ князь дастлаб хазина учун ғиштдан палата қурдирган. Ундан кейин сарой қурдира бошлаган. Ўша замонда қурилган черковларнинг баъзи бирлари бизнинг давримизгача сақланиб келган, Кремлдаги Успенский ва Благовешчинский ибодатхоналари шулар жумласидандир. Кремлнинг ҳозирги девори 1485—1499 йилларда қурилган. Спаск дарвозасининг ички ва ташқи томонига ўйилган маҳрурона ёзув бугун ҳам бу қурилишни ва Руснинг бир марказга тўпланганлигини баён қилади. Ички томонидаги русча ёзувда бундай дейилган: «ушбу отишхона худонинг раҳмати, бутун Россия подшоси ва мутлақ ҳокими, Владимир ва Москванинг ҳам Новгород, ҳам Псков, ҳам Тверь, ҳам Югор, ҳам Вятка, ҳам Пермь, ҳам Булғор ва бошқаларнинг улуғ князи Иван Васильевичнинг амри билан, унинг подшолик қилишининг 30- йилида, 6999 (1491) йилнинг ёзида қурилди». Дарвозанинг ташқари томонида худди шу мазмунда латинча ёзилган.

Кремль ғиштдан қурилган. Унинг кўпдан-кўп минорлари тўрт бурчакли қилиб ишланган. Бурчаклардаги учта минор думалоқ қилиб ишланган. Бу минорларнинг ҳаммаси ўша замоннинг энг кейинги ҳарбий истеҳком техникасига мувофиқ бино қилинган. Нишон туйнуклари қалдирғоч думига ўхшатиб ишланган, бу эса ўқчиларнинг бекиниб туриши учун жуда яхши ўйланган шаклдир. Иван III нинг Кремли ҳозирги Кремлдан шу билан фарқ қиладики, у вақтда минорларнинг мезоналари бўлмаган, Москвага ҳусн бериб турган бу мезоналар XVII асрда қилинган. Иван III замонида Кремль ҳозиргидан кўра хийла баланд бўлган. Ҳозир эса унинг атрофида маданий қатлам пайдо бўлган.

Ўша даврда Москва анча кенг майдонни эгаллаган. Шаҳар Кремлидан ғарб ва шимол томонда ҳозирги бульвар ҳалқасигача, шарқ томонда бу ҳалқадан ўтиб, Таган майдонига бориб етган, жануб томонда эса Замоскворечьенинг анчагина қисмини шаҳар эгаллаган. Иван III 1495 йилда Замоскворечьенинг дарё лабидаги черковлар ва ҳовлиларни бузиб ташлашни буюрган ва у ерни катта боққа айлантирган. Бу боғ фонида эндигина қурилган Кремль жуда чиройли бўлиб кўриниб туриши лозим бўлган. Ўша вақтда на Европа ва на Осиёнинг бирон мамлакатида шаҳар марказида бундай катта боғ бўлмаган.

Русда қудратли артиллерия вужудга келтирилган. Москвада кўпдан-кўп замбараклар мисдан қуйилган. Бизгача етиб келган энг қадимги рус замбаракларидан бирида русча «6993 (1485) йил ёзида ясалган, ясовчиси эса Яковдир» деб ёзилган. Унинг

ажойиб томони шундаки, бу замбарак ўша вақтда Ғарбий Европада энг сўнгги янгилик бўлган, яъни унинг тенги бўлмаган.

Юқорида айтилганидек, XV аср охирларигача замбараклар айрим қисмлардан қуйилиб, кейин уланган. XV аср охирларигача оғзи тўғри замбараклар ясалган. XV аср охирларида Европада яхлит қолипга солиб қуйилган, пайванд чоксиз замбараклар қуйилган. Москвадаги 1485 йилги замбарак худди ана шундай. Замбарак усталари ўз маҳоратларига Москвада ўрганганлар. 1491 йилда ўша хил замбарак қуйилиб, ундаги ёзув «Ушбуни

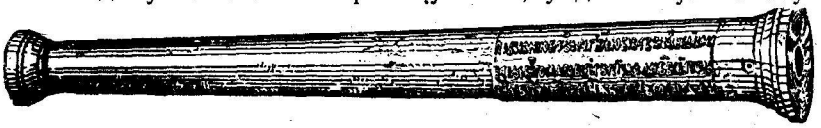

109- расм. 1485- йилда Яков ясаган Москва замбараги

эса Яковлевнинг шогирдлари Ваня билан Васюк ясаган» деб тамом бўлади. Москва ҳукумати артиллериянинг аҳамиятини ўзининг ҳамма қўшнилардан олдин ва яхшироқ билиб, бу ишни барча чоралар билан ривожлантирган. Василий I замонидан XIV аср охирларидан бошлаб Москванинг герби сувори бўлган. У «ездец — чавандоз — » деб аталган (XVIII асрдагина у расмий суратда Георгий номи билан алмаштирилган).

Русни бир марказга тўплаш натижасида танга пул зарб қилиш иши тубдан ўзгарган. Йигирмата феодал ярим давлатларнинг хилма-хил танга пуллари йўқолиб кетиши муқаррар бўлган. Иван III вақтида Москва пуллари умумдавлат пулига айланиб кетган. Ундаги тасвирлар изчил тус олган. Одатда танга пулларга Москва суворисининг сурати зарб қилинган. Аммо шу пайтда гуллар зарб қилинган: бир томонига бойчечак, иккинчи томонига атиргул сурати зарб қилинган танга пуллар хийла кўп учрайди. Бундай пулларда бошқа ҳеч қандай тасвир йўқ. Энди хоннинг номи мутлақо зарб қилинмайдиган бўлган: Москва зулмнинг узил-кесил битишини кутмасданоқ татар ҳукмронлигининг ўша юзаки белгисига барҳам берган; ахир Иван III зулмнинг тамомила йўқ қилинишидан 18 йил аввал тахтга ўтиради ва пул зарб қила бошлайди; ҳатто унинг отаси ҳам пулларни, одатда, хоннинг номини қўймасдан зарб қилдирган.

Бироқ янги танга пулларда баъзан татарча ёзувлар бўлсада, улар бутунлай бошқа маънони беради. Энди татарча қилиб Иваннинг номи ёки Москва номи ёзиладиган бўлади. Бу танга пуллар вассалликдаги татарлар учун чиқарилган. Ўша вақтдан бошлаб Москва пулларининг вазни ҳам, ташқи қиёфаси ҳам бир хил бўлади. Бу пуллар топилган хазиналарда кўп учрайди ва улар XV асрда Шарқий Европада энг кўп тарқалади.

XV аср охирига келиб Москва буюк давлатнинг пойтахти бўлиб қолади. Бу давлат олдида буюк истиқбол йўли очилади.

ЎН ОЛТИНЧИ БОБ

ЎЗБЕКИСТОНДА СОВЕТ АРХЕОЛОГИЯ ФАНИНИНГ ТАРАҚҚИЁТИ

Қадимги маданият ўчоқларидан бири бўлган Ўзбекистон моддий маданият ёдгорликларига ниҳоятда бойдир. Ўзбек халқининг узоқ ўтмишдан қолган тарихий обидаларини ўрганиш, гарчи ўтган асрнинг иккинчи ярмида, Ўрта Осиё чор Россияси томонидан босиб олингандан сўнг бошланган бўлса-да, республикамиз территориясида археологик тадқиқотлар ва моддий маданият ёдгорликларини илмий асосда ҳар томонлама чуқур текшириш ишлари фақат совет даврида кенг кўламда амалга оширилди.

20—30- йилларда Ўзбекистоннинг турли районларида қатор муҳим археологик текширишлар ўтказилди. Масалан, 1925—1930 йилларда Самарқандда В. Л. Вяткин, 1926—1928 йилларда Термизда Б. П. Денике, 1925—1928 йилларда Оҳангарон водийсида М. Е. Массон, 1929—1930 йилларда эса А. А. Потапов ҳамда 1930—1933 йилларда Фарғона водийсида Б. А. Латининлар қазиш ва қидирув ишлари олиб борадилар.

30- йилларнинг иккинчи ярмида Москва, Ленинград ва Ўзбекистон олимларининг ҳамкорлигида бир нечта археологик экспедиция ташкил этилади. А. Ю. Якубовский бошлиқ Зарафшон (1934 й.); М. Е. Массон раҳбарлигидаги Термиз (1936 й.) ва С. П. Толстов бошлиқ Хоразм (1937 й.) археологик экспедициялари шулар жумласидандир.

Улуғ Ватан уруши йилларида гарчи йирик археологик экспедицияларнинг фаолияти деярли тўхтаб қолган бўлса ҳам, урушдан сўнг археологик тадқиқотлар яна кенг кўламда қизитиб юборилди. Улуғ Ватан урушидан кейинги даврда ўз дала тадқиқотлари билан Ўзбекистоннинг барча территориясини қамраб олган бир неча йирик археологик экспедиция ташкил этилди. 1945 йилдан бошлаб СССР Фанлар академиясининг Хоразм археологик-этнографик экспедицияси ишга тушди. 1946—1948 ва 1950—1952 йилларда А. Н. Бернштам бошлиқ Помир-Олой ва Помир-Фарғона экспедицияси Фарғона археологиясини ўрганди. Я. Ғ. Ғуломов ва В. А. Щишкинлар раҳбарлигида Ўзбекистон Фанлар академиясининг Ўзбекистон археология экспедицияси

иш бошлади. Бу экспедициянинг кўпгина отрядлари Самарқанд, Бухоро ва Тошкент воҳаларида ҳамда Фарғона ва Сурхондарё водийларида археологик қазишлар ўтказади.

Ўзбекистондаги энг қадимги шаҳарлардан бири —Самарқандни тарихий ва археологик жиҳатдан ҳар томонлама чуқур ўрганиш мақсадида 1966 йилда В. А. Шишкин бошлиқ Афросиёб археологик экспедицияси[1] ташкил этилди. Булардан ташқари, кейинги йилларда янги ерларни ўзлаштириш ва улкан қурилишларни амалга оширилиши муносабати билан жуда кўп махсус археологик отрядлар ташкил этилиб, улар Чимқўрғон, Жанубий Сурхон, Туябўғоз сув омборлари ва Чорвоқ ГЭСи зонасида ҳамда Аму-Бухоро, Аму-Қарши ва Марказий Фарғона каналлари трассасида археологик текширишлар олиб бордилар. Тошкент шаҳрининг қайта қурилиши муносабати билан махсус отряд шаҳар территориясида кенг кўламда кузатиш ва қазишлар ўтказди.

Ўзбекистондаги барча археологик тадқиқотлар асосан Ўзбекистон Фанлар академиясининг Тарих ва археология институти бошчилигида олиб борилиб, унда республикамиздаги жуда кўп илмий ташкилотлар: жумладан Самарқанд, Термиз, Фарғона, Бухоро, Ангрен тарих ва ўлкани ўрганиш музейлари, В. И. Ленин номидаги Тошкент Давлат университетининг археология кафедраси, Алишер Навоий номидаги Самарқанд Давлат университетининг тарих факультети, Ўзбекистон ССР Маданият министрлиги қошидаги Санъатшунослик институти ва бошқалар қатнашди ва қатнашмоқда.

Ўзбекистонда кенг кўламда олиб борилган археологик текширишлар туфайли Ўрта Осиёнинг қадимий маданият марказларидан ҳисобланган Самарқанд, Бухоро, Хоразм, Қашқадарё ва Тошкент воҳаларида, Фарғона ҳамда Сурхондарё водийларида Ўрта Осиё халқлари тарихининг турли босқичларига оид жуда кўп нодир моддий маданият ёдгорликлари топиб текширилди. Археологик ёдгорликларни кенг кўламда ва мунтазам равишда ўрганиш уларнинг даврини аниқлаб олиш имконини берибгина қолмай, балки Ўрта Осиё халқларининг ижтимоий, иқтисодий ва маданий тарихи билан боғлиқ бўлган жуда кўп масалаларни ечиб берди.

Айниқса А. П. Окладников, С. П. Толстов, Я. Ғ. Ғуломов ва бошқаларнинг кўп йиллар давомида олиб борган археологик тадқиқотлари туфайли Ўзбекистон археологиясининг палеолит, неолит, бронза даврлари хийла пухта ўрганилди.

Хоразм, Бухоро, Қашқадарё, Сурхондарё, Фарғона, Самарқанд, Тошкент ва бошқа жойларда ўтказилган археологик қазишмалар Ўзбекистонда қулдорлик ва феодализм давр археоло-

---

[1] 1967 йилдан бошлаб Афросиёб археологик экспедициясига Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиги Я. Ғ. Ғуломов раҳбарлик қилмоқда.

гиясини ўрганишда жуда бой ва қимматли материаллар берди. Ўзбекистонда совет археологлари топган ғоят муҳим ёдгорликлар, айниқса моддий маданият ёдгорликлари Ўрта Осиё халқлари қадим замонлардаёқ юксак ва ўзига хос маданиятга эга эканини ва жаҳон халқлари маданиятига маълум ҳисса қўшганини шубҳасиз факт деб тасдиқлашга имкон беради.

Маълумки, 30-йилларга қадар Ўзбекистон археологиясида палеолит, неолит ва бронза даврларини ўз ичига олган ибтидоий жамият тарихи мутлақо ёритилмаган эди. Кейинги йилларда Ўзбекистон ва унга чегарадош Жанубий Қозоғистонда топиб текширилган тош даврига оид қатор ёдгорликлар Ўрта Осиёнинг ибтидоий жамият тарихини ёритиши билан бирга, Ўрта Осиё палеолити ўзига хос хусусиятларга эга эканини аниқлашга имкон берди. Гарчи бевосита Ўзбекистон территориясидан палеолитнинг илк босқичи — Шелль ва Ашель даврига оид ёдгорликлар ҳозирча топилиб текширилмаган бўлса-да, Жанубий Қозоғистоннинг Қоратов районида Бўриқозғон ва Танир Қозғон деган жойларда Шелль ва Ашель даври маконлари топиб текширилди. Бу маконлардан илк тўртламчи даврга мансуб ҳайвонларнинг суяклари билан бирга, кўпгина йирик кескир қуроллар — қўл чўқморлари топилди. Ашель даври тош қуроллари республикамизнинг бир неча еридан: жумладан, Бухоро области, Навоий районидаги Учтут қишлоғи яқинида Воуш тоғининг жанубий ён бағрида, Фарғона водийсида Қайрағоч қишлоғи яқинида Боқирғон дарасида, Исфайрам сойда, Палмон қишлоғи яқинида ҳамда Хўжахайрсойнинг ўнг соҳилида, шу номдаги қишлоқ яқинида, шунингдек Шўркўл ва Қайроққум мавзеларида топилади. Бу топилмалар, шубҳасиз, қадимда Ўрта Осиё, шу жумладан ҳозирги Ўзбекистоннинг географик шароити ибтидоий одамларнинг яшаши учун жуда қулай бўлганини ва илк палеолит даврида унинг кенг территориясида одамлар яшаганини кўрсатади.

Кейинги йилларда бир қанча янги-янги ёдгорликлар топилиб текширилиши туфайли Ўзбекистон палеолитида мустье даври жуда яхши ўрганилди. Мустье маконлари Сурхондарё области, Бойсун районида Тешиктош, Самарқанд областида Омонқўтон, Тошкент областининг Чирчиқ водийсида Хўжакент ва Обираҳмат ғорларида, Оҳангарон воҳасида Қўлбулоқ, Бухоро областида Учтут, Фарғона водийсида Қалача ва Сух атрофларида топиб текширилди.

Ўзбекистонда дастлаб топиб текширилган мустье даври ёдгорликларидан бири Тешиктош ғор маконидир. Денгиз юзидан 1500 *м* баландликда жойлашган бу ёдгорликларни 1938—1939 йилларда А. П. Окладников текширган эди. Ғорда 1,5 *м* қалинликда 5 та маданий қатлам бўлиб, улар қазиб кўрилганида, ҳар бир қатламдан диаметри 40 *см*, сатҳи 2 метргача келадиган гулхан қолдиқлари, 3 мингтача тош қурол ва тош синиқлари, ҳамда

ҳайвон ва қушлар: тоғ эчкиси, кийик, қулон, қоплон, айиқ, сиртлон, қуён, суғур, каклик, каптар, ўрдак суяклари топилди. Энг муҳими Тешиктош маконидан майда бўлакларга бўлиниб кетган 8—9 яшар боланинг бош ва скелет суяклари топилди. Бу Ўрта Осиёда топилган мустье одамининг қолдиқлари бўлиб, унинг илмий аҳамияти ниҳоятда каттадир. Бу ноёб топилма мустье одамининг физик типини белгилашда жуда қимматли материал бўлибгина қолмай, шу билан бирга инсоннинг ягона илдизда келиб чиққанини ва Ўрта Осиёда ҳам одамзод неандертал босқичини босиб ўтганини исботлаб берди.

Топилган тош қуролларнинг кўплиги ва хилма-хиллиги ҳамда маданий қатламнинг қалинлиги жиҳатидан Обираҳмат ғор-макони алоҳида диққатга сазовордир. 1962 йилда очилган Обираҳмат ёдгорлиги Тошкентдан 100 *км* шимоли-шарқда Обираҳмат дам олиш уйи яқинида Палтов сойининг ўнг соҳилидадир. Ғор оғзи 21 *м*, эни 8 *м* ва баландлиги 16 *м* келади. Ғорда 21 маданий қатлам бўлиб, уларнинг қалинлиги 10 *м* га боради. Демак, Обираҳмат ғорида ибтидоий одамлар узоқ вақт мобайнида истиқомат қилганлар. Бу ёдгорликдан 3 мингдан ортиқроқ тош қурол ва 17 мингтача тош синиқлари топилди. Қуроллар орасида найзасимон тош қуроллар, турли хил нуклеуслар, кескичлар, қирғичлар, понасимон тош қуроллар, тош пластинкалар ва бошқа хил тош қуроллар бор. Обираҳмат ғоридан топилган тош қуролларнинг метрика-статистик анализи Ўрта Осиёда мустье даври маконлари шу ердаги табиий шароитнинг кучли таъсири асосида яратилган ўзига хос ибтидоий маданият ёдгорликлари эканини кўрсатди.

Ўзбекистонда топиб текширилган юқори палеолит даврига мансуб ёдгорликлар ҳозирча унчалик кўп эмас. Улар орасида яхшироқ ўрганилгани Самарқанд шаҳридаги Комсомол кўли территориясида жойлашган «Самарқанд макони»дир. 1939 йилда топилган бу ёдгорликда Ўзбекистон Фанлар академияси ва Самарқанд Давлат университетининг Д. Н. Лев бошлиқ археологик экспедицияси 1958 йилдан бери қазишмалар олиб бормоқда. Самарқанд макони учта маданий қатламдан иборат бўлиб, ундан бир неча ўчоқ қолдиқлари ва ўчоқлар атрофидан тош қуроллар: пичоқсимон пластиналар, кескичлар, ёй тиғли қирғичлар, йўнғичлар, ботиқ тиғли тош қуроллар ҳамда ҳайвонлардан: ёввойи от, кийик, туя, қўй ва қорамол суяклари топилди. Булардан ташқари Самарқанд маконида юқори палеолит одамнинг иккита пастки жағи топилди. Бу Тешиктошдан топилган неандертал бола қолдиғидан кейинги иккинчи нодир топилма бўлиб, гарчи у сўнгги палеолитга мансуб бўлса-да, генетик жиҳатдан Тешиктош одами билан боғлиқдир. Юқори палеолит даврига оид тош қуроллар Бухоро областида, Учтут қишлоғи атрофида, Тошкент яқинида Бўзсув I, Бўзсув II маконларида, Оҳангарон водийсида Қўлбулоқ маконида ва бошқа жойлардан топилди.

Республикамизда мезолит даври ёдгорликлари Сурхондарё областининг Бойсун районидаги Мачой ғорида, Фарғона водийсида Сўхсойининг юқори оқимида, Тошкент яқинида Қўшилиш деган жойда топиб текширилди. Мезолит даврида Мачой ғорида ҳосил бўлган маданий қатламнинг қалинлиги 40 *см* ча келади. Маданий қатламдан тоғ эчкиси, айиқ, кийик ва тошбақа суяклари ҳамда чақмоқтош, оҳактош, қумтош, яшма ва кварцитда ишланган турли хил қуроллар билан бир қаторда жуда кўп суякдан ясалган қуроллар топилди. Бу топилмалар комплекси, мезолит даврида жанубий Ўзбекистон территориясида яшаган қадимги аҳолининг ҳаёти, машғулоти, ишлатган турли хилдаги қуроллари, шунингдек ўша районнинг қадимги ҳайвонот дунёсини ўрганишда қимматли манба бўлиб хизмат қилади.

Ўзбекистоннинг палеолит даври тарихини ўрганишда Фарғона водийсидаги Қапчиғайда, Оҳангарон водийсидаги Қизил олмасойда ва Бухоро воҳасидаги Каротоғнинг жанубий ён баррида топиб текширилган тош даври устахоналари жуда бой ва қимматли материаллар берди. Биргина Бухоронинг Учтут қишлоғи яқинидан тош даврига мансуб бир неча устахона ва шахта қолдиқлари топиб текширилди. Бу нодир ёдгорликлардан сўнгги Ашель давридан то неолитгача бўлган даврларга оид кўпдан-кўп турли хилдаги тош, суяк ва шохлардан ясалган қуроллар топилди. Бу бой моддий манба тош даврида асосий хом ашё ҳисобланган чақмоқтошларнинг қадимги кончилар томонидан ковланиб олиниш усуллари, ҳамда тош қуроллар ясаш техникасини ўрганиш имконини берди.

Ибтидоий тасвирий санъат ёдгорликлари ҳам Ўзбекистоннинг бир нечта районларидан топиб текширилди. Улар асосан ғорларга ва қоя тошларга қизил бўёқ билан ёки тошларга ўйиб солинган ов манзараларини тасвирловчи расмлар бўлиб, энг қадимгилари мезолит, неолит ва бронза даврларига мансубдир. Бундай қадимги тасвирий санъат обидалари Сурхондарё область, Шеробод районидаги Заравутсой дарасида, Сирдарё область, Жиззах районидаги Такатош мавзеда, Бухоро область, Навоий районидаги Сармиш ва Қора унгурсой ҳамда Оҳангарон водийсидаги Каразов дарасида, Тошкент область, Хўжакент қишлоғи яқинида ва бошқа кўпгина жойларда топиб текширилди. Бу ёдгорликлар орасида Заравут камар ва Такатош суратлари айниқса диққатга сазовордир. Заравут камар суратлари қизил бўёқ билан ишланган. Унда асосан ёввойи буқаларга ов қилиш манзараси тасвирланган. Манзарадан бирида овчилар гуруҳи ёввойи буқаларни ўраб олаётгани, ёки ёпинчиқ ёпиниб ўқ-ёй ҳамда сопқонлар отаётгани тасвирланган. Такатошдаги суратлар қояга ўйилган. Манзаралардан бирида ўндан ортиқ овчи ёввойи буқа ва тоғ эчкилари подасини ўраб олиб, камалакдан ўқ узаётгани тасвирланган. Ўртада каттароқ қилиб бир аёлнинг расми солинган. Суратда итлар ҳам бор.

Бу шубҳасиз одам ўргатган дастлабки ҳайвоннинг ибтидоий тасвиридир. Қадимий тасвирий санъатнинг бу ёдгорликлари Ўзбекистоннинг ибтидоий жамият тарихини ўрганишда ғоят қимматли тарихий ҳужжат ҳисобланади.

Ўзбекистон неолити Марказий Фарғона, Хоразм, Бухоро ва Жанубий Қизилқумда топиб текширилган қатор ёдгорликлар орқали бирмунча тўлиқроқ ёритилди. Масалан, Марказий Фарғонада Янгиқўрғон қишлоғидан 12 *км* шимоли-шарқда қадимги Узункўл ва Тайлоққўл атрофидан илк неолит даврига мансуб 24 макон топиб текширилди. Бу маконларда чақмоқтошдан ясалган жуда кўп микролит қуроллар: қадама пичоқ тиғлари, қирғичлар, пармачалар, найза пайконлари, тешкичлар, нуклеуслар ва геометрик шаклдаги турли майда тош қуроллар топилди. Бу тош қуролларни текшириш натижасида Марказий Фарғонада қадимги кўллар соҳилларида яшаган илк неолит даври қабилаларининг овчилик, шу жумладан балиқ ови билан шуғулланганлиги аниқланди. Неолит даврида яшаган қадимги овчи қабилаларнинг хўжалик ва ижтимоий ҳаёти ҳамда маданиятини ўрганишда Амударё, Зарафшон ва Қашқадарё этакларида топиб текширилган кўпдан-кўп ёдгорликлар жуда бой ва қимматли материаллар берди. Даставвал Қорақалпоғистондаги Жонбосқалъа яқинида С. П. Толстов томонидан топиб текширилган неолит даври ёдгорлиги фанда «калта минор маданияти» деб ном олди. Бу маданиятга мансуб бўлган ёдгорликлардан 60 дан ортиқроғи 1950—1953 ва 1960—1966 йилларда Зарафшон ва Қашқадарё этакларидан топиб ўрганилди. Бухоро областининг Қоракўл райони марказидан 40 *км* шимолишарқда Катта тузкон ва Кичик тузкон мавзеларида топилган 45 та макондан фақат иккитасида — Дарвозақир I ва Дарвозақир II деб аталган ёдгорликларда маданий қатламлар яхши сақланган. Дарвозақир I маконида археологик қазишлар ўтказилганда, ундан жуда кўп тош қуроллар, ҳайвон суяклари ва сопол идиш бўлакларидан ташқари, бир нечта ўчоқ ва чайла қолдиқлари топилди. Ўз даврида устунлар ўрнатилган чуқурчаларнинг жойлашишига қараганда чайла тўғри бурчак шаклда бўлиб, унинг узунлиги 11,6 *м*, эни 7 *м* ва майдони 81 *кв. м* га тенг бўлган. Чайлада тахминан 30—35 киши истиқомат қилган.

Зарафшон этакларида топиб текширилган неолит даври ёдгорликларидан ҳаммаси бўлиб 17 мингдан ортиқроқ тош қуроллар топилиб, улар асосан оқ чақмоқтошдан ясалган микролит қуроллардан: ўқ учлари, найза пайконлари, қадама пичоқ тиғлари, қирғичлар, тешгичлар, йўнғичлар, парма тиғлари, силлиқланган болта ва поналар, ҳовонча дасталари, пичоқлар, ўроқ қадамалари, нуклеуслар ва бошқа ашёлардан иборат.

Маълумки, неолит даврининг кашфиётларидан бири кулолчиликнинг пайдо бўлишидир. Зарафшон этакларидаги неолит даври ёдгорликларидан бир қанча сопол идиш ва 4 мингга

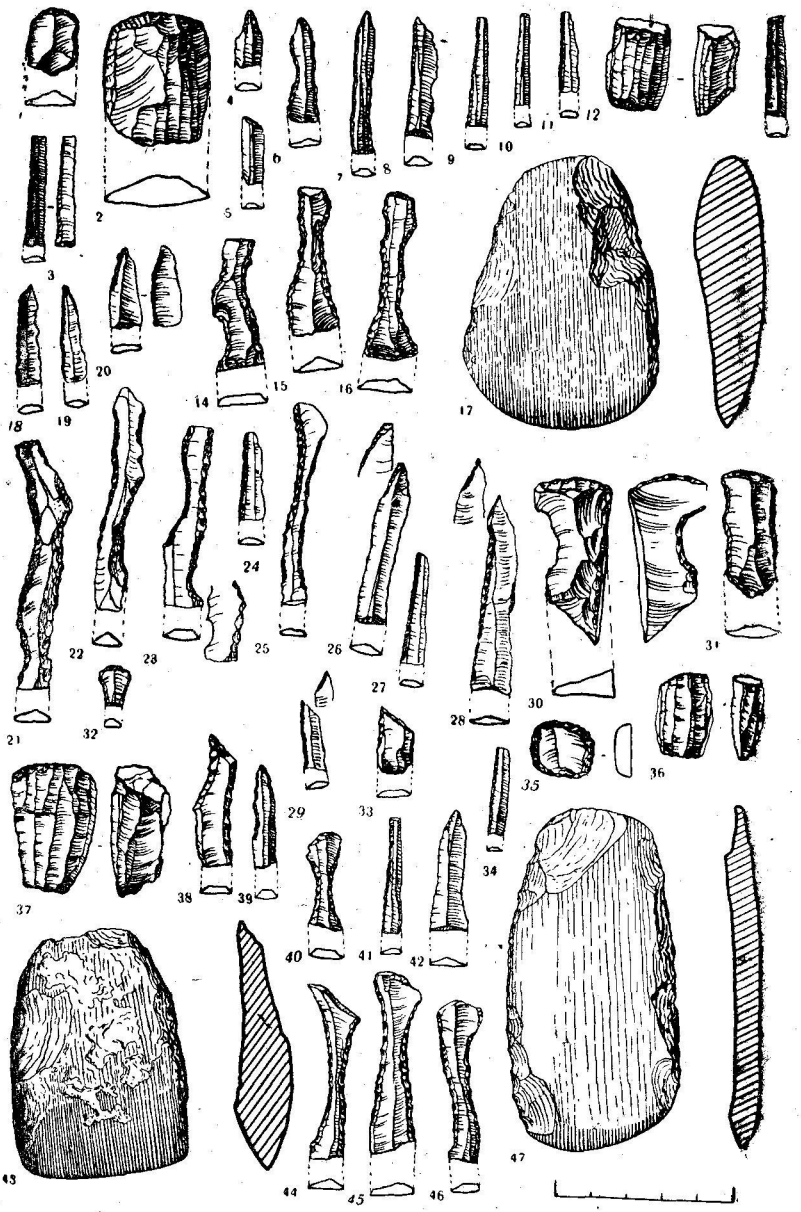

110- расм. Дарвозақир маконидан топилган Неолит даври тош қуроллари (Бухоро область, Қоракўл райони).

яқин сопол идиш бўлаклари топилиб, улардан 3 мингдан ортиқроғи тўлқинсимон чизиқли ёки ботирма нақшлар билан безалган. Қўлда ясалган бу идишларнинг таги думалоқ ёки дўнгдир.

Археологик қазишлардан чиққан турли хилдаги моддий қолдиқлар, шу жумладан ҳайвон суяклари, тўнғиз, ёввойи от, жайрон; тулки, балиқлардан: чўртон балиқ, зоғора балиқ, лаққа балиқ ва бошқалар неолит даврида Зарафшон этакларида яшаган аҳолининг овчилик ва балиқчилик билан шуғулланганлигини кўрсатиб берди. Бир қатор моддий топилмалар қуйи Зарафшоннинг неолит давридаги овчи ва балиқчилари Хоразм, Туркманистон, Қозоғистон ва Жанубий Урал, Шарқий Қозоғистон ва Ғарбий Сибирь аҳолиси билан яқиндан маданий алоқада бўлганини аниқлаб берди.

Маълумки, тошдан металл ишлатишга ўтиш энеолит мистош давридан бошланади. Бу даврда хўжалик соҳасида қўлга киритилган катта муваффақиятлардан бири ибтидоий деҳқончилик ва чорвачиликнинг пайдо бўлишидир. Ўзбекистон территориясида ибтидоий деҳқонларнинг энеолит даврига оид ёдгорликлари ҳозирча топилмаган бўлса-да, ибтидоий чорвадор аҳолига мансуб бўлган моддий қолдиқлар бир неча ердан топиб текширилди. Амударёнинг қадимги Оқчадарё ўзани дельтасида, Қамишли, Қавунди, Тожиқазган, Жонбосқалъа атрофида, Орол денгизининг шарқий соҳилида, Зарафшон дарёсининг қуйи оқимида, ҳамда Бухоро областининг шимолида Ловлакон ва Бешбулоқ мавзеларида топиб текширилган энеолит даври маконлари шулар жумласидандир. Бу ёдгорликлардан сопол идиш бўлаклари, майда тош қуроллар билан биргаликда мисдан ясалган буюмлар, игналар, мунчоқлар ва бошқалар топилди. Мис буюмлар бу даврда яшаган қабилалар мисни пачоқлаб ёки қиздириб ишлатишни билганликларидан дарак беради. Орол денгизининг шарқий соҳилидаги Саксовул маконларидан топилган уй ҳайвонлари: қорамол, қўй ва отларнинг суяклари бу районда чорвачилик хўжалиги пайдо бўлганини кўрсатди. Қишилик жамиятининг ижтимоий, хўжалик ва маданий тараққиётида катта ўзгариш содир бўлган жуда муҳим босқич бронза даври ҳисобланади. Бу даврда ота уруғи ҳукмронлиги ўрнатилиб деҳқончилик ва чорвачилик кенг ёйилади ва ривожланади. Ўзбекистон территориясидан кейинги йилларда бронза даврига доир уч хил ёдгорликлар топиб текширилди. Бу ёдгорликлар бронза даврида деҳқончилик — чорвачилик билан баб-баравар, сўнгра асосан чорвачилик ҳамда қисман деҳқончилик билан шуғулланган қабилаларга мансубдир. Ҳар иккала хўжалик билан баравар шуғулланган аҳолининг ёдгорликлари Бухоронинг Қоракўл райони марказидан 15 *км* шимоли-ғарбда қадимги Замонбобо кўли яқинида топиб текширилди. Бу ерда 44 та гўрдан иборат қабристон ва ярим ер

тўладан иборат турар жой қазиб очилди. Қабрлардаги скелетларга қараганда ўликлар, якка, жуфт, баъзан учта қилиб букчайтирилган ҳолда бир томонга ёнбошлатиб, қурол-яроғлари, идиш-товоқлари ва зеб-зийнатлари билан бирга кўмилган. Эркакларнинг қабрларидан чақмоқтош қуроллар, айниқса камон ўқларининг пайконлари, пичоқсимон пластиналар ва бошқалар, аёлларнинг қабрларидан эса қизил ва сариқ охра, сурма хоклари, мис куракчалар, лазурит, ақиқ, феруза, сердолик ва жилвир тошдан ишланган мунчоқ ва маржонлар топилди. Қабристондан асосан қўлда ва қисман кулолчилик чархида ясалган жуда кўп сопол буюмлар, тухумсимон, хумчасимон шаклдаги идишлар, тўғри бурчак сувдонлар ва товоқлар чиқди. Замонбобо кўлидан 500 *м* шарқда ковлаб очилган ярим ертўла чайла қолдиқлари айниқса диққатга сазовордир. Бронза давридаги шу турар жойнинг узунлиги 23,5 *м*, эни 9 *м*, чуқурлиги 1 *м*, майдони 170 *кв. м* га яқин бўлиб, у тухум шаклидадир. Ярим ертўла чайла ичидан ўчоқ ва устун ўринлари, сопол бўлаклари, мис ва тош қуроллар чиқди. Ярим ертўла яқинида сопол идишлар пиширилган хумдонча қолдиқлари топилди. Замонбобо топилмаларининг асосий қисми: чақмоқтошдан ясалган қадама ўроқлар, ёрғучоқ синиқлари, ҳовонча дасталари, кўмирга айланиб кетган маданий бошоқли ўсимликлар: арпа ва буғдой донлари бу ерда деҳқончилик мавжудлигидан гувоҳлик берса, уй ҳайвонлари: асосан қорамол, эчки ва қўйларнинг 80 дан ортиқ топилган суяклари Замонбобонинг бронза даври аҳолиси хўжалигида чорвачилик ҳам муҳим ўринни тутганлигини кўрсатади. Шубҳасиз, қадимги замонбоболиклар Зарафшон дарёсининг қуйи оқимида тошқин сувларидан ҳосил бўлган кўл ва кўлмаклар атрофида захоб ерларда деҳқончилик қилган бўлса, атрофдаги кенг яйловларда ўз чорваларини боққанлар.

Хўжалиги жиҳатидан Замонбобога ўхшаш моддий маданият ёдгорликлари Амударёнинг қадимги этагидаги шохобчаси Сувёрган ўзани бўйида топиб текширилди. Бу ёдгорликлар ибтидоий деҳқончилик ва подачилик билан шуғулланган қабилаларга мансуб бўлиб археология фанида «Сувёрган маданияти» деб ном олди. Бу маданият ёдгорликлари Амударёнинг қадимги тошқинлар зонасида текис тақирлар устида жойлашган бўлиб, улар тўғри бурчакли чайла қолдиқларидан иборат. Чайлалар атрофида сиртига қизил бўёқ билан сайқал берилган сопол идиш бўлаклари, тош қуроллар, жумладан тош ёрғучоқлар топилди. Қадимги сувёрганликлар ҳам замонбоболиклар каби тошқин сувларини атрофдаги текис ерларга тараб деҳқончилик қилганлар. Шунинг учун ҳам булар муҳим ўтроқ ҳаёт кечирмай, балки тошқинларнинг ўзгаришига қараб кўчиб юрган.

Ўзбекистон территориясида бронза даврида асосан чорвачилик билан шуғулланган қабилаларнинг моддий маданият ёдгорликлари Хоразм, Тошкент ва Самарқанд воҳаларида ҳам-

да Фарғона водийсида топиб ўрганилди. Бу маданият ёдгорликлари даставвал қадимги Хоразм территориясида Тозабоғёб канали атрофида топилгани учун Ўзбекистон археологиясида «Тозабоғёб маданияти» деб аталди. Бу маданиятга мансуб ёдгорликлардан 30 дан ортиқ макон Зарафшон ва Қашқадарё этакларида ҳамда 30 тача макон Фарғона водийсида Қайроққумдан топиб текширилди. Бу ёдгорликлар орасида Хоразмда Онгқа — V, Қават — III, Зарафшоннинг қуйи оқимида Гужайли — IX ҳамда Қайроққумда — XVI сони турар жой қолдиқлари диққатга сазовордир. Масалан, Онгқа — V да эни 8 *м,* бўйи 12 *м* тўртбурчак шаклида турар жой қолдиқлари қазиб очилди, бу турар жойнинг томи қамиш билан ёпилган, уйнинг ўртасида кул билан тўла каттагина ўчоқ жойлашганлиги маълум бўлди.

Хоразмда Кўкча тоғдан 5 *км* жануброқда «Тозабоғёб маданиятига» мансуб юздан ортиқ қабр топиб текширилди. Қабрлардаги ўликлар букчайтириб, аёллар чап ёнбошлари, эркаклар эса ўнг ёнбошлари билан, бошлари ғарбга қаратиб кўмилган. Қабрларда баъзан жуфт-жуфт кўмилганлари ҳам учрайди. Худди шу маданиятга мансуб айрим қабрлар Зарафшоннинг қуйи оқимида Замонбобо кўли яқинида, Тошкент областининг Янгийўл районида, Фарғона водийсида, Водилда ва Самарқанд яқинида Мўминобод қишлоғида топиб текширилди. Булар орасида, айниқса Мўминободдан топилган 5 қабр диққатга сазовордир. Мўминобод қабрларидан мис билагузук, мис ва олтин зирак, мингдан ортиқ қўрғошин мунчоқ, жез ойна, суякдан ясалган найча ва сопол идишлар топилди. Идишларнинг туби ясси бўлиб, уларнинг елка қисмига илон изи ёки бошоқсимон нақшлар солинган. Шундай қилиб, Тозабоғёб қабилаларига мансуб бўлган бу моддий маданият ўз қиёфаси ва кўмиш тартиблари жиҳатидан Андроново маданиятига жуда ўхшайди. Тозабоғёбликлар шубҳасиз, асосан, чорвачилик билан шуғулланган бўлсалар-да, ибтидоий деҳқончиликни ҳам билганлар.

Хоразмда топиб текширилган сўнгги бронза даври ёдгорликлари «Амиробод» номи билан аталган. Бу давр ёдгорликлари, жумладан, турар жой қолдиқлари, қадим ирригация излари билан бирга Яккапорсон қалъаси атрофида топиб текширилди. Бу турар жойлар эни 10—12 *м*, бўйи 12—15 *м* бўлган ярим ертўлалардан иборат бўлиб, уларнинг атрофидан жуда кўп миқдорда қизил бўёқ берилган сопол идиш парчалари, бронза ўроқлар, камон ўқларининг зуғатали, втулкали ва япроқсимон шаклдаги пайконлари, ўқ учлари қўйилган тош қолиплар ва уларнинг синиқлари топилди.

Ўзбекистон территориясида бронза даврида суғорма деҳқончилик билан шуғулланган аҳолининг моддий маданият ёдгорликлари жуда кўп жойда топиб текширилди. Даставвал у Наманган областида Чуст шаҳридан 2,5 *км* шимолда Буванамозор (Биби она мозор) мавзеда топиб текширилиб, фанда у

«Чуст маданияти» номини олди. Чуст маданияти ёдгорликлари биргина Фарғона водийсида 20 дан ортиқ ерда топилиб, Чуст, Далварзин, Ашқолтепа, Чимбой, Терговчи ва бошқалар шулар жумласидандир. Бундан ташқари Чуст маданиятига мансуб ёдгорликлар Ўзбекистоннинг жанубида Сурхондарё областида Термиздан 70 *км* шимоли-ғарбда Кучуктепа ва Сополтепаларда[1] ҳам топиб ўрганилди.

Чуст, Далварзин ва Кучуктепада олиб борилган археологик қазишлардан шу нарса маълум бўлдики, Чуст маданиятини яратган қадимги деҳқонлар атрофи деворлар билан ўралган мустаҳкам қишлоқларда пахса ёки хом ғиштлардан қурилган уйларда яшаганлар. Масалан қадимги Чуст қишлоғи харобасида узунлиги 286 *м*, эни 2—3 *м* ва баландлиги 1,5 *м* ча келадиган ташқи девор қолдиқлари ковлаб очилди. Шундай девор қолдиқлари Далварзинда ҳам 200 *м* масофада топилиб, унинг эни 4,6 *м*, баландлиги 2,5 *м* келади. Далварзин теласининг ғарбий қисмида атрофи девор билан ўралган арк харобаси бўлиб, арк деворининг узунлиги 130 *м* ва баландлиги 2,5 *м* га тенгдир. Далварзин тепанинг шарқий қисмида ҳатто 80 *м* масофада эни 4 *м* лик тош йўл ковлаб очилди. Булардан ташқари бу ерда бир нечта тўрт бурчакли пахса деворли уйлар очилди. Далварзинда топилган 900 га яқин тош ўроқ, Чустдан топилган 62 тош ва жез ўроқ, 415 тош ёрғучоқ, дон учун ковланган 17 та ўра ҳамда куйиб кўмирга айланган арпа, буғдой, тариқ, сули донлари ва бошқа ашёлар қадимги далварзинликлар ва чустликлар асосан деҳқончилик билан шуғулланганлигини кўрсатади. Уларда чорвачилик ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлган, улар кўпроқ майда чорва — қўй ва эчки боққанлар, қорамол ва отлар эса иккинчи ўринда турган. Археологик топилмалар: суякдан ясалган моки, қадоқ тошлар, урчуқлар, жезигна ва бигизларга қараб ҳукм қилганда, аҳолининг турмушида тўқувчилик ва тикувчилик муҳим роль ўйнаган. Чустликларда ҳам, далварзинликларда ҳам маҳаллий дегрезлик ва мисгарлик анча тараққий қилган. Чунки бу ёдгорликлардан жуда кўп металл буюмлар: жез ўроқ, пона, пичоқ, камон ўқларининг пайконлари, найза учлари, зеб-зийнатлар: жез ойналар, билагузуклар, исирғалар, чўлпилар ва мунчоқлар ҳамда турли хил жез буюмлар қуйиладиган тош қолиплар, шунингдек дегрезлик кўрасининг қолдиқлари топилганлиги бунинг яққол далилидир. Чуст маданиятига мансуб ёдгорликлардан топилган гулдор сопол буюмлар кулолчиликнинг ҳам анча ривож топганлигидан гувоҳлик беради. Сопол идишлар шакли хилма-хил, улар асосан товоқ, кўза, хумча, тувак, қозон ва кўпгина бошқа хил идишлардан иборат. Сопол идишларнинг сиртига қизил бўёқ берилиб сайқаланган. Уларнинг

---

[1] Сополтепа ёдгорлиги бронза даврига мансуб, у эрадан аввалги иккинчи минг йилликни биринчи ярми билан саналади.

бир қисми қора бўёқда турли хилдаги геометрик чизиқлар билан нақшланган. Агарда Чуст маданиятига мансуб ёдгорликлардан чиққан топилмаларга, юқорида қайд этилган чорвадор қабилаларга мансуб моддий маданият қолдиқлари билан солиштирилса, бронза даврида ўтроқ деҳқончилик билан шуғулланган аҳоли маданий жиҳатдан чорвадор қабилаларга нисбатан анча устунлиги аён бўлади. Хуллас, Фарғона ва Сурхондарё водийларида сўнгги бронза даврига мансуб атрофи мудофаа деворлари билан ўралиб, мустаҳкамланган қишлоқлар харобаларини топиб текширилгани бронза даврида ўтроқ деҳқонлар яратган маданиятни ўрганишда жуда бой ва қимматли материаллар берди. Кейинги йилларда Хоразм, Фарғона, Сурхондарё, Самарқанд ва бошқа ерларда ўтказилган археологик текширишлар туфайли илк темир даврига мансуб бир қанча ажойиб маданият ёдгорликлари топиб текширилди. Қадимги Хоразм территориясидаги Қалъалиқир, Қўзалиқир, Бозорқалъа, Дингилже; Фарғона водийсидаги Элатонтепа, Сурхондарёдаги Кучуктепа ва Самарқанддаги қадимги Афросиёб харобалари шу даврга мансуб ёдгорликлардандир. Йирик хом ғишт ва пахсадан бино қилинган бу қадимги истеҳкомлар, улар атрофида то ҳозирги кунгача сақланиб қолган суғориш каналларининг қуруқ ўзанлари ҳамда археологик қазишларда топилган турли хилдаги кўпдан-кўп топилмалар: сопол ва металл буюмлар, қурол-яроғлар, зеб-зийнат буюмлари ва бошқа хил ашёлар илк темир даври тарихини, айниқса унинг хўжалиги ва маданиятини ҳамда архитектурасини ўрганиш имконини берди.

Ўзбекистоннинг қулдорлик, айниқса феодализм даври археологияси жуда яхши ўрганилди. Қулдорлик ва илк феодализм даврларига жуда кўп қалъалар, истеҳкомлар, мудофаа деворлари, шаҳар харобалари, мозор қўрғонлар, сув иншоотларининг қолдиқлари ва кўпгина бошқа хил ёдгорликлар топиб текширилди. Қадимги Хоразмда Жонбосқалъа, Қўрғошинқалъа, Қирққиз, Қўйқирилганқалъа, Тупроққалъа, Гулдурсун, Каватқалъа; Самарқандда Афросиёб, Талибарзу; Бухорода Қизилқир, Варахша; Сурхондарёда Халчиён, Далварзинтепа, Болалиқтепа; Тошкентда Мингўриктепа, Оқтепа; Фарғона водийсида Қува ва Ахсикат ва бошқа кўпгина ёдгорликларда ўтказилган археологик қазишлар айниқса диққатга сазовордир. Кенг кўламда олиб борилган археологик тадқиқотлар Ўзбекистоннинг қадимги замон тарихини даврлаш масаласини илмий асосда қайта ҳал қилиш имконини берибгина қолмай, балки қулдорлик ва ўрта аср шаҳарлари, қалъалари, қаср ва феодал қўрғонларининг тузилиши ҳамда қулдорлик ва ўрта асрларда савдо ва ҳунармандчиликнинг маркази бўлган шаҳарлар маданиятини ўрганишда жуда бой материаллар берди. Археологик тадқиқотлар туфайли республикамиз территориясида қулдорлик ва илк ўрта асрларга мансуб ажойиб тасвирий санъат обидалари очилди.

111- расм. Халчиён ёдгорлигидан топилган жангчи ҳайкалининг боши (Сурхондарё области)

112- расм. Халчиён ёдгорлигидан топилган жангчи ҳайкалининг боши (Сурхондарё области)

Термиз яқинида Айиртомда топилган тошга ўйилган бўртма суратлар, Хоразмнинг қадимги пойтахти Тупроққалъада чиққан ҳайкаллар ва деворий расмлар ҳамда Сурхондарёда Халчиён ва Далварзин тепадан топилган лой ва ганчдан ясалган кўпдан-кўп турли хил ҳайкаллар Ўзбекистон халқлари қадимда ўзига хос юксак тасвирий санъат маданиятини яратганлигини кўрсатди. Ўзбекистонда топилган қадимги санъат обидалари Ўрта Осиё халқлари маданияти билан Эрон, Ҳиндистон, Яқин Шарқ ва Кавказ халқлари маданиятининг бир-бирига таъсир кўрсатганидан ҳамда дунё халқлари маданиятининг яратилишида Ўрта Осиё халқлари ҳам актив қатнашганлигидан дарак беради. Илк ўрта асрга мансуб тасвирий санъат обидалари ичида, қадимги Бухоро шоҳлари, бухор худотларининг Саройи Варахшада топилган деворий расмлар ва ўймакор бўртма суратлар, Болаликтепа қасридаги (Сурхондарё) деворий расмлар ҳамда Қоратепа (Термиз яқинида) ва Қувада (Фарғона) будда ибодатхоналаридан чиққан нодир ҳайкаллар ва бошқа

хил тасвирий санъат обидалари айниқса нодир ва ноёб асарлардир. Бу тасвирий санъат ёдгорликлари ўз даврининг мафкураси, диний эътиқодлари, маданий ва маиший ҳаётни ўрганишда қимматбаҳо манба ҳисобланади. Масалан, Афросиёбда ковлаб очилган қадимги Самарқанд ҳокимининг саройи деворларига турли бўёқлар билан солинган расмларда — маъно жиҳатидан жуда бой манзаралар тасвирланган. Мовий осмон рангида бўялган деворга бахмал ва кимхоблар билан тўқимланган оқ филнинг расми солинган. Филнинг бўйнига қўнғироқ, тўқимларига попук осилган. Фил устига ўрнатилган тахтиравонда бир малика, фил сағрисида соябон тутиб турган чўри расми солинган. Маликани олтин эгар-жабдуқли қорабайир, тўриқ ва саман отларга минган уч отлиқ канизак кузатиб бормоқда. Сочини тўртта қилиб ўриб, иккитасини кўкрагидан олдига ташлаган, заррин либослар кийган ва қимматбаҳо безаклар таққан бу аёллар оёқларини отнинг бир ёнбошига тушириб чалиштириб кетмоқда. Аёллар орқасидан туя минган бири кекса ва бири ёш икки эркак расми чизилган. Қуюқ қошли, серсоқол ва сочлари ўсиқ бу эркаклар бошларини пешанабоғ билан танғиб олганлар. Қулоқларида олтин ҳалқа зирак, бўйинларида олтин жевак, қўлларида қимматбаҳо билагузук. Белларидаги олтин камарга зарқинли қилич тақилган. Ёнма-ён туяда кетаётган бу ёшу қари қўлларида мўътабарлик ва ваколатликнинг рамзи — гурзи тутиб бормоқдалар. Уларнинг орқасида қилич таққан, от етаклаган пиёда киши ва тўртта оққуш кузатиб бораётган отлиқ ўспириннинг расмлари чизилган. Буларнинг оғиз ва бурунлари рўмолча билан боғланган. Деворнинг марказий қисмида суворининг расми бўлиб, бу расм бошқаларига қараганда икки баравар катта қилиб чизилган. Уни отлиқлар қуршови кузатиб бормоқда. Хонанинг ғарбий деворида шохона либослар кийган ва қимматбаҳо туҳфалар кўтарган кишиларнинг расмлари тасвирланган. Бошига тож кийган кишининг қўлида бир шода марварид, унинг орқасидаги бошини танғиган эркак қўлида эса қути, учинчисида — олтин занжирли жевак. Уларнинг устки кийимлари ниҳоятда чиройли. Парча гулли ипак матодан тикилган заррин кийимларида тумшуғида гулчамбар тишлаб кетаётган қирғовулларнинг, қанотли ит, арслон ва арҳарларнинг расмлари бор. Хонанинг бошқа бир деворида сув тўлқинлари ичида сузиб юрган балиқлар, тошбақалар ва ялаңғоч болаларнинг расмлари тасвирланган... Девордаги расмлардан бирида 16 қатор суғдча ёзувлар бўлиб, унда Чағониён (Сурхондарё) подшоси Хун Самарқанд подшосига ўзининг садоқат ва хайрихоҳлигини изҳор этади, шу билан бирга у ўз дабири (вазири) ни унинг ҳузурига юбораётгани баён этилади. Бундан маълумки, девордаги расмларда Чағониёндан Самарқандга қимматбаҳо туҳфалар билан Чағониён маликасини кузатиб кетаётган элчилар дабдабаси тасвирланган.

113- расм. Афросиёбдан топилган қадимги сўғд подшолари саройининг деворига солинган суратлардан (VII аср)

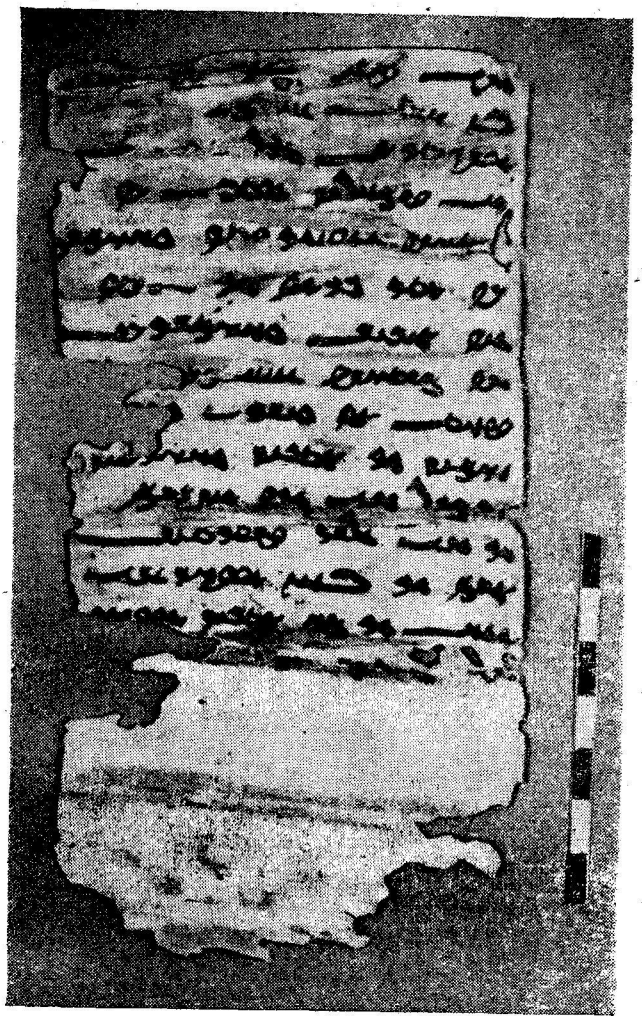

114- расм. Муғ тоғидан топилган Сўғд тилида ёзилган ҳужжат (VIII аср)

Республикамиз территориясида қадимги ва ўрта аср шаҳарлари: Бухоро, Термиз, Кат, Самарқанд, Насаф, Шош ва бошқа жойларда зарб қилинган жуда бой нумизматика материаллари: олтин, кумуш ва мис танга пуллар топиб ўрганилди. Қадимги танга пуллар Ўзбекистон тупроғида ташкил топган қадимги Хоразм, Қанғ, Грек-Бақтр, Кўшан, Сўғд ва Бухоро, Сомонийлар, Қорахонийлар, Темурийлар ва кўпгина бошқа ҳокимиятларнинг иқтисодий ва сиёсий тарихини, айниқса бу дав-

латлардаги пул ҳамда ташқи ва ички савдо муносабатларни ўрганишда жуда қимматли фактик маълумотлар берди.

Кейинги йилларда Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Фарғона, Жиззах, Китоб, Шаҳрисабз ва Нурота атрофларидан қадимги мудофаа иншоотларининг қолдиқлари топиб текширилди. Бу ёдгорликлар меҳнаткашларнинг билак кучи билан обод этилган воҳалар, шаҳар ва қишлоқларнинг ташқи душман ҳужумларидан сақлаш мақсадида, қулдорлик ва феодализм даврларида бино қилинган Буюк Хитой девори сингари мудофаа деворларининг қолдиқлари бўлиб, улар қатор шаҳар ва қишлоқларни ўз ичига олган катта-кичик воҳа ва водийларнинг атрофини ўраган. Бундай деворлар баланд ва қалин бўлиб, бир неча юз километрга чўзилган. Масалан Бухоро воҳаси атрофидаги «Қанпирак» номли деворнинг узунлиги салкам 400 *км* бўлиб, ҳозирги вақтда унинг 25—40 *м* кенгликда ва 1—2 *м* баландликдаги қолдиқлари узун марза шаклида сақланган. Маълумки, Ўрта Осиё, шу жумладан Ўзбекистон қадимги обикор деҳқончилик мамлакати ҳисобланади. Мамлакатнинг гуллаб-яшнаши бу ерда ҳамма вақт ирригация ва обикор деҳқончиликнинг ривожланиши билан боғлиқ бўлган. Шунинг учун Ўзбекистон археологиясида мамлакатнинг суғориш, айниқса ирригация техникасининг тараққиёт тарихини ўрганиш асосий ўринлардан бирини эгаллайди.

Амударё, Сирдарё, Зарафшон, Қашқадарё этаклари, Фарғона ва Сурхондарё сойларининг қуйи оқимидаги қадимги суғорилган ерларда ўтказилган археологик тадқиқотлар Ўзбекистоннинг дарё ва сойларнинг дельталаридаги майда шохобларда пайдо бўлган оддий сув иншоотларидан тортиб ўрта асрларда инженерлик усулида қурилган йирик гидротехника иншоотларини ҳам ўз ичига олган суғорилиш тарихини ёритиб берди. Сирдарё области Фориш районида топиб текширилган X аср сув омборининг тўғони Хонбанди, Самарқанд области, Каттақўрғон районида Жом қишлоғи яқинидаги XII аср сув омбори, Ғиштбанд ва Нурота районининг Жуш қишлоғи яқинидаги XVI аср сув омбори, Абдуллахон банди каби ёдгорликлар ўрта асрларда йирик суғориш иншоотларини қуришда қадимги ўзбек мироблари техника билими жиҳатдан ўз даври учун юқори малакага эга бўлганлигидан гувоҳлик беради. Масалан XVI аср ирригация иншооти Абдуллахон банди сув омборининг тўғони Бекларсой номли дарани тўсиб, сунъий сув омбори ҳосил қилиш мақсадида тош ва сувга чидамли оҳакли қоришмадан қурилган, бу улкан иншоотнинг узунлиги 85 *м*, қалинлиги остида 19,3 *м*, юқориси 4,5 *м* ва баландлиги 15,3 *м* келади. Бу сув омбори инженерлик иншоотлари комплексининг қурилиш принципи жиҳатидан ҳозирги замон гидротехника иншоотларидан фарқ қилмайди дейиш мумкин. Шуниси диққатга сазоворки, илк ўрта асрларда меъморлар сув иншоотларини қуриш учун сув ва намга чидамли махсус гидравлик қоришмаларни

ижод этганлар. Шубҳасиз, халқимизнинг ирригация соҳасида асрлар давомида орттирган тажрибаси кенг кўламда янги ерлар ўзлаштирилиб, қишлоқ хўжалиги интенсив равишда ривожлантирилаётган ҳозирги вақтда муҳим аҳамият касб этади. Хоразм, Зарафшон ва Қашқадарё воҳаларида ўтказилган археологик текширишлар натижасида Амударё билан Сирдарё этакларида 4,5 миллион, Зарафшон ва Қашқадарё этакларида 800 минг гектар қадимги суғорилган ерлар мавжудлиги аниқланди. Бу ерлар биринчи навбатда ўзлаштирилиши мумкин бўлган улкан ер массивлари бўлиб, улар ҳозирги кунда лойиҳалаш ташкилотлари томонидан ҳисобга олинмоқда.

Шундай қилиб, республикамизда кенг кўламда олиб борилган археологик тадқиқотлар туфайли Ўзбекистон археологиясининг деярли ҳамма даврларига: палеолит, мезолит, неолит, энеолит, бронза ва темир асрлари ҳамда антик дунё ва ўрта асрларга оид жуда кўп хилма-хил ажойиб моддий маданият ёдгорликлари топиб текширилди. Археологик текширишлар натижасида тўпланган жуда бой ва қимматли моддий манба Ўзбекистон халқларининг қадимги тарихини ёритиш имконини беribгина қолмай, балки ўрта асрлар тарихи саҳифаларини кўпгина қимматли фактик маълумотлар билан бойитди.

Ўзбекистонда археология фанининг ривожланишида йирик совет олимлари: А. Ю. Якубовский, С. П. Толстов, Я. Ғ. Ғуломов, М. Е. Массон, А. П. Окладников, В. А. Шишкин ва бошқаларнинг хизмати каттадир. Уларнинг қунт ва матонат билан олиб борган археологик тадқиқотлари туфайли дунё аҳамиятига эга бўлган қатор моддий маданият ёдгорликлари кашф этилди. Улар археологик қазишлардаги ҳозирги замон усул ва методларнинг кўпини яратиш билан бирга, жуда кўп юқори малакали шогирдларни тарбиялаб етказдилар. Шу билан бирга бу олимлар жуда бой ва турли-туман археологик материалларни умумлаштириб, йирик илмий хулосалар чиқариб, археология, нумизматика, санъат, архитектура ва ирригация тарихига оид кўпдан-кўп фундаментал асарлар яратдилар. Масалан, С. П. Толстовнинг «Қадимги Хоразм» (Москва 1948), «Қадимги Хоразм маданиятини излаб» (Тошкент 1964); Я. Ғ. Ғуломовнинг «Хоразмнинг суғорилиш тарихи» (Тошкент 1959); В. А. Шишкиннинг «Варахша» (Москва 1963); Г. А. Пугаченкованинг «Халчаян» (Тошкент 1966); Я. Ғ. Ғуломов, У. Исломова, А. Асқаровларнинг «Ибтидоий маданият ва Зарафшон этакларида суғориладиган деҳқончиликнинг вужудга келиши» ва кўпгина бошқа асарлар шулар жумласидандир.

Шундай қилиб, совет даврида етишиб чиққан илмий кадрлар археологик қазиш метод ва усулларини такомиллаштириш ҳамда археологик материалларни умумлаштириб, улардан илмий хулосалар чиқариш асосида Ўзбекистонда археология фанининг ривожланишини таъмин этдилар.

АРХЕОЛОГИЯ ТЕРМИНЛАРИНИНГ ҚИСҚАЧА ЛУҒАТИ

А

Абашевское погребение — Абашев қабри
Австралопитек — австралопитек; жануб маймуни (учламчи давр охирларида яшаган қадимий маймун тури)
Азиль — Азиль; азиль даври, азиль замони, азиль босқичи
Азльцы — азилликлар, азиль даври одамлари
Азильская стоянка — Азиль макони, азил даври макони
Азильский слой — Азиль қатлами, азиль даврининг маданий қатлами
Акрополь — арк, ўрда, куҳандиз, ички қалъа
Аланы — Олонлар (қадимий қабила номи)
Алтарь — алтарь; меҳроб
Амфора — кўза
Анахита — Ноҳид (зардуштларнинг ҳосилдорлик худоси)
Ангоб — ангоб; қизил кесак, қизил кесакдан тайёрланган бўёқ
Ангобированный сосуд — ангоб берилган идиш
Андроновская эпоха — Андроново даври; андроново замони (эрамиздан аввалги II минг йиллик ўрталари)
Андроновский могильник — Андроново қабри; андроново даври, қабри
Андроновское поселение — андроново макони, андроново даври, турар жойи
Анты — антлар (қадимий қабила номи)
Античная керамика — антик дунё сополи; антик давр сопол идишлари
Античный город — қадимий шаҳар; антик даври шаҳари
Античный памятник — антик давр ёдгорлиги
Античный период — антик давр
Античный слой — антик давр қатлами
Античность — антик дунё
Антропология — антропология; одамнинг пайдо бўлиши ва унинг тараққиётини ўрганадиган фан (одамнинг биологик хусусиятлари ҳақидаги фан)
Арктический период — Арктик даври
Архаичный — Архаик
Архейская эра — Архей эраси, археозой эраси (геологик давр)
Археолог — археолог
Археологическая культура — археологик маданият
Археологическая разведка — археологик қидирув, археологик қидириш
Археологическая экспедиция — археологик экспедиция
Археологические данные — археологик маълумотлар
Археологические источники — археологик манбалар
Археологические раскопки — археология қазишмалари, археология қазишлари
Археологический отряд — археологлар отряди
Археологическое исследование — археология тадқиқоти; археологик текшириш
Археологический памятник — археологик ёдгорлик
Архелогическое наблюдение — археологик кузатиш
Архитектура — архитектура меъморчилик
Архитектурная решетка — архитектура панжараси
Архитектурный орнамент — меъморий нақш; кашта
Ассимиляция — ассимиляция; қоришиш, аралашиш (бир халқнинг иккинчи халқ урф-одатларини, тилини ўзлаштириб у билан аралашиб кетиши)
Атлантический период — атлантика даври
Афанасьевская эпоха — Афанасьев даври, Афанасьев замони (эрамиздан аввалги III минг йилликнинг охири ва II минг йилликнинг боши)
Ашель — ашель
Ашельская эпоха — Ашель даври, ашель замони
Ашельская стоянка — Ашель макони
Ашельский памятник — Ашель ёдгорлиги
Ашельский слой — Ашель қатлами
Ашельский человек — Ашель одами
Ашельское рубило — Ашель чўқмори

Б

База — Тагкурси
База колонны — Устун тагкурсиси
Баллист — **палоқмон тош**
Бармы — жевак занжири
Башня — мўла; бурж, минор; минора
Башня мечети — масжид минораси
Башня стены — девор буржи, девор мўласи
Белемнит — Белемнит (ер остидан қазиб топиладиган қадимий моллюска, у тошга айланган учи цилиндрсимон қаттиқ ўзакдан иборат бўлади)
Бляха — қубба; оҳангжома
Боевая колесница — жанг арава
Боевой молот — гурзи
Боевой топор — ойболта
Бойница — шинак; нишон туйнуги; тиркаш
Болас — палоқмон, солқон
Бореальный период — Бореал даври
Борничество — ўрмон асаларичилиги
Бронзовый век — Бронза даври; жез даври (эрамиздан аввалги II минг йиллик)
Бронзовая индустрия — бронзадан қуроллар ясаш, бронза қуроллар
Бронзовое зеркало — жез ойна
Бытовая находка — рўзғор топилмаси
Бытовой инвентарь — рўзғор буюмлари

В

Ваза — ваза; гулдон
Вал — кўтарма
Валун — валун; харсанг тош, ғўла тош
Венеды — Венедлар (қадимий қабила)
Веревочный орнамент — чилвир из нақш
Верхнепалеолитическая стоянка — юқори палеолит макони
Верхнепалеолитический памятник — юқори палеолит ёдгорлиги
Верхнепалеолитический слой — юқори палеолит қатлами
Верхнепалеолитический человек — юқори палеолит одами
Вещественная древность — қадимий буюм
Вещественный источник — моддий манба
Вислообушный топор — Қайтақи муҳрали болта; ойболта
Вкладыш — қадама
Вкладышевая техника — қадама техникаси
Вкладышевая микролитическая техника — қадама микролит техникаси
Вкладыши ножа — пичоқ қадамалари
Вкладыши серпа — ўроқ қадамалари
Впадина в формах — қолип қуймаси, қуйма қолип
Выемчатая эмаль — қуйма сир; ҳошияли сир
Выемчатое орудие — ботиқ тиғли қурол; ботиқ тиғли тош қурол
Высверлина — ўзак
Вюрм — Вюрм, музлик даври
Вюремское оледенение — Вюрм музлиги

Г

Гарпун — гарпун, санчқи (балиқ ови қуроли)
Гвоздильня — мих ясагич
Гейдельбергский человек — гейдельберг одами
Генеология человека — одам генеологияси; одам шажараси; одам насаби
Геометрический орнамент — геометрик орнамент
Геральдика — геральдика (қадимий гербларни ўрганадиган фан)
Гинц — гинц; музлик даври
Гинецкое оледенение — гинц музлиги
Глазурь — сир
Глазурованная керамика — сирли сопол
Глиняная площадка — Заранг саҳн
Глиняная пряслица — сопол урчуқ
Глиняная таблетка — сопол лавҳа
Глиняный грузик — сопол қадоқча
Глиняный сосуд — сопол идиш
Гончар — кулол
Гончарная печь — хумдон
Гончарное ремесло — кулолчилик
Гончарный круг — кулолчилик чархи, кулол чархи
Горн — кўра
Городище — қадимий шаҳар харобаси, қадимий шаҳар
Горшок — тувак
Горшковидный сосуд — туваксимон идиш
Горячая обработка — тоблаш
Гребенчато-струйчатая керамика — ботирма кунгура ва жимжима нақшли сопол
Гребенчатый штамп — кунгурадор штамп; кунгурадор босма; кунгура босма

Гривна — жевак
Гривна — гривна (10 тийинлик кумуш танга)
Грифон — грифон (қуш бошли ҳайвон)
Гробница — мақбара
Грузило — қадоқ
Грушевидный сосуд — хум, хумча, хурмача
Гунны — хунилар (қадимий қабила номи)

Д

Дворец — қаср
Деревянное замощение — ёғоч тўшама
Диадема — тиллақош
Динар — динор (олтин ёки кумуш пул)
Дирхем — дирҳам (кумуш танга)
Длинные курганы — узун мозор қўрғонлар
Добывание огня — ўт чиқариш; сунъий ўт ҳосил қилиш
Дол — сой
Дол мечи — Шамшир сойи
Долото — пона
Дольмен — Дольмен (тош қабр)
Домашний дух — арвоҳ
Доспехи — яроғ-аслаҳа
Древнеямная эпоха — қадимий чуқур даври
Древнеямный курган — қадимий чуқур даври мозор қўрғони
Древность — қадимий ёдгорлик, қадимги ёдгорлик
Дресва — дресва, майдаланган граниит, гранит қуми, дресва сопол идиш гилига қўшилган
Дриопитек — дриопитек, учламчи давр охирида яшаган қадимий маймун тури
Дружинник — чокар
Дружинные курганы — чокарлар мозор қўрғони
Дутье — дам бериш

Ж

Железный век — темир даври
Жезл — туғро; ҳукмронлик туғроси
Жернова — қўл тегирмон
Жертвенник — қурбонгоҳ
Жертвоприношение — қурбонлик, қурбонлик қилиш
Жилище — турар жой

З

Загон — қамаш (ов усули), ҳайвонларни қамаб олиб овлаш
Защипа — чимдима
Звериный стиль — ҳайвон суратларини ишлаш усули
Земледельческие племена — зироаткор қабилалар, зироатчи қабилалар
Зернотерка — ёрғучоқ, ёрматош
Зерны — қуббача: қуббачалар ишлаш услуби
Зольник — чан; тери ишқорланадиган катта ёғоч идиш, ҳовузча

И

Иволистные микролиты — тол баргисимон микролитлар, тол баргисимон майда тош қуроллар
Известняк — оҳактош
Изразец — кошин
Изразцовый — кошинкор, кошинли
Имущественная дифференциация — мулкий табақаланиш
Имущественное неравенство — мулкий тенгсизлик
Индустриальное происхождение — саноат қуроллар
Инкрустация — инкрустация, қадама нақш
Исаковская эпоха — исаков даври; исаков замони
Ископаемая фауна — қазилма ҳайвон; ер остидан қазиб топиладиган қадимий ҳайвон қолдиқлари
Ископаемое оружие — қазилма қуроллар, ер остидан топиладиган қадимги қурол
Ископаемый разумный человек — қазилма ақлли одам; ер остида топиладиган юқори палеолит одами қолдиқлари
Ископаемый человек — қазилма одам: ер остидан қазиб топиладиган ибтидоий одам қолдиқлари

К

Кайназойская эра — Қайназой эраси (геологик давр)
Каменная баба — тош ҳайкал
Каменная колотушка — тош тўқмоқ
Каменная ограда — тош ғов
Каменный век — тош даври
Каменное орудие — тош қурол
Карасукская эпоха — қарасуқ даври, қорасуқ замони (эрамиздан аввалги

II минг йиллик охири ва I минг йиллик боши)
Катакомба — катакомба, катакомбалик қабр
Катакомбная керамика — катакомба сополи, катакомба сопол идиши
Катакомбная эпоха — катакомба даври; катакомба замони
Кварцит — кварцит; оқтош; кварцли қумтош
Кенатаф — кенатаф (бўш гўр: ўликсиз қабр; ўлик кўмилмаган мозор)
Керамика — керамика; сопол; сопол буюм, сопол идиш
Керамическая печь — хумдон
Керамический брак — сополак
Керамический круг — кулолчилик чархи; кулол чархи
Кинжал — ханжар
Кистень — *шашпар*; чўқмор
Китойская эпоха — Хитой даври; хитой замони
Клад — хазина; ғазна
Классообразование—синфларнинг таркиб топиши
Клеймо — тамға
Клинопись — миххат; мих ёзув
Княжеское погребение — князь қабри
Ковка — тоблаш
Ковка булата — пўлат тоблаш; пўлат суғориш
Колонки — гулдаста
Колоннада — колоннада (устунлар қатори)
Колт — жевак
Колчан — ўқдон
Кольцо — ҳалқа
Кольчуга — совут
Копье — найза
Копьевидный — найзасимон
Косарь — чопқи
Кострище — гулхан қолдиги, гулхан ўрни
Кочевое скотоводство — кўчманчи чорвачилик
Кочевое хозяйство — кўчманчи хўжалик
Краснолаковый сосуд — қизил лакли идиш
Краснофигурный сосуд — қизил суратли идиш
Кремень — чақмоқтош
Кремневая индустрия — чақмоқтош қуроллар
Кремневая стрела — чақмоқтош ўқ
Кремневая техника — чақмоқтош техникаси; чақмоқтошдан қурол ясаш техникаси
Кремневое копье — чақмоқтош найза
Кремневое орудие — чақмоқтош қурол
Кремневые вкладыши — чақмоқтош қадамалари
Кремневый нож — чақмоқтош пичоқ
Кремнедобывающая шахта — чақмоқтош қазиб олинадиган кон
Кремнеобрабатывающие мастерские — чақмоқтош устахоналари; тош қуроллар ясаш устахоналари
Кремни-пигмеи — майда чақмоқтош қуроллар
Крепостная стена — қалъа девор; қалъа девори
Крепостной вал — қалъа кўтармаси
Крепостной ров — хандақ, қалъа атрофидаги хандақ
Крепость — қалъа
Крестовина — гулбанд
Криволинейный серп — эгри ўроқ
Крица — крица; юмшоқ темир
Кричник — темирчи металлург; дегрез
Круглодонная керамика — думалоқ тагли сопол идиш
Кувалда — босқон
Кувшин — кўза
Кузнечный горн — темирчилик кўраси
Кузнечный молот — болга
Культ — эътиқод, сиғиниш; топиниш
Культовое сооружение — ибодатхона
Культовый очаг — муқаддас ўчоқ; ибодат ўчоги
Культовый предмет — диний маросим буюмлари; ибодат анжомлари
Культ огня — ўтга топиниш
Культ родоначальниц — уруг-аждодларига топиниш, аждодларга топиниш
Культурная гегемония — маданий устунлик
Культурный слой — маданий қатлам
Купол — гумбаз
Куполообразный — гумбазсимон
Куполообразное сооружение — гумбазсимон иншоот
Курган — мозор қўрғон
Курганное погребение — мозор қўрғонлик қабр
Кухонный сосуд — ошхона идиши, сопол қозон

Л

Ладьевидный топор — қайиқсимон болта
Ледник — музлик
Ледниковая эпоха — музлик даври

Ледниковое отложение — музлик даври ётқизиғи
Ледниковый период — музлик даври
Ледниковый покров — муз қоплами
Ледниковый щит —муз қалқони
Лежанка — супача
Ленточная глина — гил тасмаси
Ленточная керамика — тасмасимон нақшли сопол идиш
Лепная керамика — қўлда ясалган сопол
Лиман — лиман
Литейная форма — қолип
Лось — булан
Лощение — сайқал бериш
Лощенная керамика — сайқалланган сопол, сайқал берилган сопол идиш
Лук — ёй; камон; камалак
Лунное божество — ой худоси, ой маъбудаси
Лучник — ёйотар, мерган

М

Мавзолей — мақбара
Магия — сеҳр, сеҳрлаш, сеҳргарлик
Мадлен — мадлен; мадлен даври
Мадленская стоянка — мадлен макони
Мадленский слой — мадлен қатлами; мадлен даврининг маданий қатлами
Мадленцы — мадленликлар; мадлен одамлари
Майолика — парчин
Майоликовая плитка — парчин
Макролит — макролит, йирик тош қурол
Мамонт — мамонт; филсимон қадимий ҳайвон тури
Массагет — массагет (Ўрта Осиёда яшаган қадимий қабилалардан бири)
Материальная культура — моддий маданият
Матриархат — матриархат; она уруғи даври
Медресе — мадраса
Мезозойская эра — мезозой эраси (геологик давр)
Мезолит — мезолит; ўрта тош даври
Мезолитическая стоянка — мезолит макони; ўрта тош даври макони
Мезолитические наконечники — мезолит пайконлари
Мезолитический слой — мезолит қатлами, ўрта тош даври қатлами
Метательная машина — манжаниқ, палақмон
Мех — дам
Мечеть — масжид
Меч — шамшир, дудама қилич, қўш тиғли тўғри қилич
Миграция — миграция; кўчиш
Миграция народов — халқларнинг миграцияси, халқларнинг кўчиши
Микролит — микролит; майда тош қуроллар
Миндель — миндель (музлик даври)
Могильник — қабр, гўр, мозор
Мозаика — кошин
Мозаичный — кошинкор
Молот — ручник — болға, бозғон
Молотобоец — босқончи, дамғар
Морена — морена, музлик даври ётқизиғи
Мотыга — мотига; қадимий кетмонча
Мотыжное земледелие — кетмон ёки мотига билан деҳқончилик қилиш
Мужское погребение — эркак қабри
Мустье — мустье
Мустьерская техника — мустье техникаси
Мустьерская эпоха — мустье даври (эрамиздан аввал 100—40 минг йиллик)
Мустьерец — мустьелик одам; мустье даври одами
Мустьерский облик — мустьесимон
Мустьерский остроконечник — Мустье сихчаси, мустье найзасимон тош қуроли
Мустьерский памятник — мустье ёдгорлиги, мустье даври ёдгорлиги
Мустьерский слой — мустье қатлами; мустье даври маданий қатлами
Мустьерский человек — мустье одами

Н

Навес — бостирма, айвон
Навес скалы — қоя ости, қоя бағри
Навершия — соп боши
Навершия жезла — асо боши, туғро боши
Надпись — китоба; ёзув, лавҳа
Намогильная надпись — қабр тоши
Наковальни — сандон
Наконечник — пайкон
Наконечник копья — найза пайкони; найза учи
Наконечник стрел — ўқ учи, пайкон
Налокотник — тирсакузук
Намогильная плита — қабр тош, мармар тош
Надгробие — қабр тош
Намогильное сооружение — соғона
Нарезной узор — ўйма нақш; ботирма нақш

Наскальное изображение — қоя тошга солинган сурат
Настил — тўшама
Находка — топилма: топилдиқ
Наус — новус (оташпарастлар хилхонаси)
Неандерталец — неандертал
Неандертальский человек — неандертал одами
Некрополь — Некрополь (қадимги шаҳар қабристони)
Неолит — неолит; янги тош даври (эрамиздан аввал IV—III минг йилликлар)
Неолитическая керамика — неолит сополи
Неолитическая стоянка — неолит макони
Неолитические племена — неолит қабилалари, неолит даврида яшаган қабилалар
Неолитический памятник — неолит ёдгорлиги
Неолитический слой — неолит қатлами
Неолитическое кремневое орудие — неолит чақмоқтош қуроли
Неолитическое орудие — неолит қуроли
Неугасимый огонь — Азархурро (муқаддас олов, сўнмас олов)
Неукрепленное поселение — мустаҳкамланмаган мавзе, истеҳкомсиз мавзе
Нефрит — нефрит (тош жинси)
Нефритовый полированный топор — силлиқланган нефрит болта
Нефритовый топор — нефрит болта, нефритдан ясалган болта
Нижний палеолит — қуйи палеолит
Нуклеус — нуклеус; ўзак; тош ўзак (призматический нуклеус — призматик нуклеус, дисковидный нуклеус — гардишсимон нуклеус)
Нумизмат — нумизмат; тангашунос
Нумизматика — нумизматика, қадимги танга пулларни ўрганадиган фан
Нумизматический материал — нумизматик материал

О

Обивка — кертиш, двухсторонная обивка — икки томонлама кертиш
Обивная техника — кертма техника, кертиш техникаси
Обжиг — пишириш
Обжигательная печь — хумдон
Обжиг керамики — сопол пишириш
Обиталище — маскан; макон, бошпана
Облицовка — қоплама
Облицовочная плита — қоплама лавҳа
Облицовочный кирпич — қоплама ғишт
Облава — ўраш, ўраб овлаш (қадимий ов усули)
Оборонительное сооружение — мудофаа иншооти
Обряд — маросим
Обрядовая пляска — маросим рақси, маросим ўйини
Обсерватория — обсерватория, расадхона
Обсидиан — обсидиан вулқон шишаси
Огнеупорная глина — гилмоя
Ограда — ғов, гўр ғови
Ожерелье — маржон, мунчоқ
Окись железа — темир кукуни; темир зарраси
Окрашенные костяки — ранг олган скелетлар
Оледенение — музлаш, муз босиши
Ориньяк — ориньяк
Ориньяка — салютрейская стоянка — ориньяк — салютре макони
Ориньякская женская статуэтка — ориньяк аёл ҳайкали
Ориньякская статуэтка — ориньяк ҳайкали
Ориньякская стоянка — ориньяк макони
Ориньякский слой — ориньяк қатлами
Орнамент — нақш
Орнаментика — наққошлик
Орнаментальная надпись — нақшинкор ёзув
Оружие — қурол, яроғ, аслаҳа
Орхонская надпись — урхун китобаси, урхун ёзувлари
Оседлое земледелие — ўтроқ деҳқончилик
Оседлое скотоводство — ўтроқ чорвачилик
Оседлость — ўтроқлик (прочная оседлость — муқим ўтроқлик)
Оссуарий — ассуарий; астадон; сопол тобутча
Останец — қолдиқ; супа
Останки — жасад, скелет
Острога — чангак (балиқ ови қуроли)
Остроконечник — тош сихча; найзасимон тош қурол
Отбойник — ушатғич
Отжимная ретушь — босиб ретушлаш; эзиб ретушлаш
Отжимная техника — эзиб учириш техникаси

Отжимник — учиргич, эзгич
Оттиск — нусха, из; қуйма
Отщеп — тош синиги
Охотничий инвентарь — ов қуроллари; ов анжомлари
Охотничье племя — овчи қабила; ов билан кун кечирадиган қабила
Охра — қизил кесак

П

Палеоботаника — палеоботаника; қадимги ўсимликлар қолдиқларини ўрганувчи фан
Палеоботаническое исследование — палеоботаника тадқиқоти
Палеозойская эра — палеозой эраси (геологик давр)
Палеоклиматология — палеоклиматология фани; қадимги иқлимликлар ҳақидаги фан
Палеолит — палеолит; қадимги тош даври
Палеолитическая землянка — палеолит ертўласи; палеолит даври турар жойи
Палеолитическая стоянка — палеолит макони
Палеолитический памятник — палеолит ёдгорлиги
Палеолитический слой — палеолит қатлами
Палеолитический человек — палеолит одами; қадимги тош даври одами
Панно — панно, нақш билан безатилган девор ёки шип
Пандус — пандус; кўтарма йўлак
Патриархат — патриархат; ота уруғи даври
Пашенное земледелие — ҳайдама деҳқончилик (ерни омоч билан ҳайдаб экиш)
Первобытная древность — ибтидоий ёдгорлик
Первобытная коммуна — ибтидоий коммуна
Первобытная культура — ибтидоий маданият
Первобытное земледелие — ибтидоий деҳқончилик
Первобытное скотоводство — ибтидоий чорвачилик
Первобытное стадо — ибтидоий одамлар подаси
Первобытность — ибтидоий давр
Первобытный человек — ибтидоий одам
Перегородчатая эмаль — ҳошияли сир
Песчаник — қумтош
Печь для плавки — ёндўкон
Питекантроп — питекантроп, маймунодам
Пифос — хум
Плавильня — ёндўкон
Пластина — пластина, тош парракча
Пластинчатый пояс — тизма камар
Плинфа — юпқа ғишт, мусулмон ғишт
Плоскодонная керамика — текис тагли сопол
Плотина — банд, тўғон, тоштўғон
Плужное земледелие — ағдарма деҳқончилик (ерни плуг билан ағдариб ҳайдаб экин экиш)
Плювиальная эпоха — плювиал даври («плювиа»— латинча ёмғир демакдир)
Погреб — ертўла
Погребение — қабр, кўмиш, гўр
Погребельная маска — ўлик ниқоби, ўликдан олинган ниқоб
Погребальная насыпь — қабр дўнги, қабр кўтармаси
Погребальное сооружение — соғона; мақбара, даҳма
Погребальный инвентарь — дафн жиҳозлари, гўр анжомлари
Подвеска — шокила, чўлпи
Подвеска для волос — чочпопук
Подкурганная яма — лаҳад
Подсечное земледелие — қирқма деҳқончилик (ўрмон ва чакалакзорларни қирқиб, ер очиб деҳқончилик қилиш)
Подставка — сира; сироқ; поча
Подстилка — тўшама
Поливная керамика — сирли сопол
Поливной сосуд — сирли идиш
Полировка — силлиқлаш; едириш; хирпалаш
Половец — қипчоқ
Поля погребений — қабристон даҳаси
Портал — пештоқ
Поселение — мавзе, қишлоқ, макон
Постамент — супа, тагкурси
Предместье — рабод, ташқи шаҳар
Привески — шокила, чўлпи
Привилегированное погребение — бой қабри, зодагон қабри
Прикладное искусство — амалий санъат
Примесь — қотишма, аралашма
Примитивное ткачество — ибтидоий деҳқончилик
Примитивное качество — ибтидоий тўқимачилик
Приручение — қўлга ўргатиш (ёввойи ҳайвонларни қўлга ўргатиш)

Происхождение человека — одамнинг пайдо бўлиши
Проколька — тешгич
Проушный топор — тешилган болта; кўз қўйилган болта
Пряжка — тўқа
Пряслица — урчуқ
Пыльцевый анализ — чанг анализи (қатламларда сақланган қадимги ўсимликлар чангини микроскопда текшириб, уларни турини аниқлаш)

Р

Рамапитик — рамапитек (учламчи давр охирида яшаган қадимий маймун тури)
Ранний железный век — илк темир даври
Раскопка — қазиш; ковлаш; қазишма
Расписная керамика — рангдор сопол, бўёқли сопол, гулдор сопол, ранг ёки бўёқ берилган сопол идишлар
Растительный орнамент — ислими
Резиденция — қароргоҳ
Религиозный обряд — диний маросим
Резец — кесгич, газан
Резервуар — сардоба, сувхона
Рельефный узор — ботирма нақш, қавартма нақш, бўртма нақш
Ретушь — ретушь
Ретуширование — ретушлаш, ретушь бериш
Рисс — рисс (музлик даври)
Ритон — ритон; шоҳ қадаҳ, суяк қадаҳ
Ров — хандақ
Рогожная керамика — чиптасимон сопол идиш
Рогатина — дастаси узун найза; айри
Роговик — роговик (майда донали тош жинси)
Родовая усыпальница — уруғ хилхонаси
Родовое общество — уруғчилик жамияти, уруғдошлик жамияти
Родовой вождь — уруғ бошлиғи, уруғ оқсоқоли
Родовой строй — уруғчилик тузуми, уруғдошлик тузуми
Розетка — ойгул; гулнақш
Ролик — ғалтак
Роспись — деворий сурат
Рубящее орудие — чопқич
Режущее орудие — кесгич
Ручное рубило — қўл чўқмори, қўл чопқичи

С

Сабля — қилич
Салютре — салютре, салютре даври, салютре босқичи
Салютрейская женская статуэтка — салютре аёл ҳайкалчаси
Салютрейская статуэтка — салютре ҳайкалчаси
Салютрейская стоянка — салютре макони
Салютрейский слой — салютре қатлами
Саркофаг — сарқафо
Сармат — сармат (қабила)
Сарматская эпоха — сармат даври
Сверление — пармалаш; тешиш
Сверло — парма
Свод — тоқ, равоқ
Сейминское погребение — сейм қабри
Секира — ойболта, табар
Селище — қадимий қишлоқ харобаси, қадимий қишлоқ
Серовская эпоха — серов замони; серов даври
Синантроп — синантроп; чин одами; *хитой одами*
Скань — ҳошия чиқариш, ҳошия (*заргарлик услуби*)
Скипетр — салтанат хассаси; салтанат туғроси
Скиф — скиф
Скифы земледельцы — зироаткор скифлар
Скифы кочевники — кўчманчи скифлар
Скифы пахари — қўшчи скифлар
Склеп — сагана
Скобель — ўроқ ранда; чақмоқ тошдан ясалган ўроқ ранда
Сколотая техника — ёрма техника
Скорченные костяки — ғужанак жасад, букчайтирилган жасад
Скорченное погребение — ғужанак қилиб кўмиш, қўл ва оёқларини букиб кўмиш, букчайтириб кўмиш
Скребло — қирғич, тош қирғич
Скребок — қирғичча, тош қирғичча
Слесарь — чилангар
Слитка — ёмби
Слюда — слюда, шаффоф
Собирательство — теримчилик, териб овқат топиш
Сокровищница — хазина; ғазна
Сопки — сопка, чўққи тепалар
Солнечное божество — қуёш худоси, қуёш маъбудаси
Сопло — конуссимон найча; найча
Средний палеолит — ўрта палеолит

Сруб — ёғочбанд
Срубная керамика — ёғочбанд давр сополи
Срубная культура — ёғочбанд давр маданияти
Срубная эпоха — ёғочбанд давр
Срубный курган — ёғочбанд мозор қўрғон
Срубное жилище — ёғочбанд турар жой; ёғочбанд уй
Становление человека — одамнинг вужудга келиши, одамнинг пайдо бўлиши
Стоянка — макон, манзил
Старейшина — оқсоқол, уруғ оқсоқоли
Стилабад — тагкурси, супа
Сторожевая башня — динг
Стрела — ўқ; камон ўқи; ёй ўқи
Строительные остатки — бино қолдиқлари, қурилиш қолдиқлари
Субарктический период — субарктика даври
Субатлантический период — субатлантика даври
Суббореальный период — суббореал даври
Сфероконический сосуд — симоб кўзача
Сфинкс — сфинкс, одам бошли шер ҳайкали
Сфрагистика — сфрагистика; қадимги муҳрларни ўрганувчи фан
Сыродутный горн — темир эритиш кўраси, дамли кўра
Сыродутный процесс — рудадан темир ажратиш процесси

Т

Тагорская эпоха — тагор даври; тагор замони (эрамиздан аввал VIII—II асрлар)
Тазар — тазар, канализация қувури
Тарденуаз — тарденуаз; тарденуаз даври; тарденуаз замони; тарденуаз босқичи
Тарденуазская стоянка — тарденуаз макони; тарденуаз даври макони
Тарденуазский слой — Тарденуаз қатлами, тарденуаз даври маданий қатлами
Тарденуазские микролиты — Тарденуаз микролитлари; тарденуаз майда тош қуроллари
Татуировка — татуировка қилиш, баданга суратлар солиш
Таштыкская эпоха — тоштиқ даври, тоштиқ замони (эрамиздан аввалги I ва эрамизнинг IV асрлари)
Текстильная керамика — мато изли сопол
Терракота — терракота
Тесло — йўнғич
Техника двусторонней обивки — икки томонлама кертма техника
Техника обивки — кертма техника; кертиш техникаси
Техника скола — ёрма техника
Техника отжима — эзиб учириш техникаси; босиб учириш техникаси
Тигл — тигл; металл эритиш декчаси, чўмич
Тиски — исканжа
Тотем — тотем (уруққа асос солган аждод)
Тотемизм — тотемизм (аждодларга топиниш)
Тотемистический знак — тотем белгиси
Третичный период — учламчи давр (геологик давр)
Трехгранная — уч қиррали
Трехгранная печать — уч қиррали муҳр
Трехгранная стрела — уч қиррали ўқ
Трехлопастный — уч парракли
Трехлопастный наконечник — уч парракли пайкон
Трехпольная система — уч далали система, уч пайкалли алмашлаб экиш
Трипольское поселение — триполье мавзеи, триполье қишлоғи
Трута — пўкак
Трутник — тутантириқ; қовуқ
Трутовик — пўкак тутантириқ
Туннель — туннель; лаҳим
Трупоположение — ўлик кўмиш
Трупосожжение — жасад куйдириш

У

Ударная площадка — зарб майдончаси: зарб сатҳчаси
Узор — нақш
Узор рельефный — бўртма нақш: қавартма нақш
Укрепление — истеҳком
Укрепленное жилище — қўрғон
Укрепленная усадьба — қўрғон
Укрепленное поселение — мустаҳкамланган мавзе; истеҳком

Ф

Фатьяновский могильник — Фатьяново қабри
Фаянсовая керамика — қошинли сопол

Феодальная усадьба — феодал қўрғони
Феодальный замок — феодал қасри
Филигрань — ҳошия чиқариш, ҳошия
Финифть — сир; эмаль
Фляга — сувдон

Х

Хазары — хазарлар (қабила)
Халколит — халколит, энеолит; мис-тош даври
Халцедон — халцедон (ярим қимматбаҳо тиниқ тош)
Хижина — кулба; чайла
Холм — тепа, дўнг
Храм — ибодатхона
Храм огня — оташкада (олов ибодатхонаси)
Хронология — хронология, сана
Хронологизация — хронологиясини белгилаш; саналаш

Ц

Царские курганы — подшо мозор қўрғонлари
Царское клеймо — подшо тамғаси
Циклисты — циклчилар
Циклоническое сооружение — циклоник иншоот
Цитадель — арк; кухандиз; ўрда; ички қалъа

Ч

Чаша — товоқ
Чашечка — товоқча
Чекан — гурзи
Чеканка — зарб қилиш; сўқиш
Чеканка монет — пул сўқиш; танга зарб қилиш
Человеческая индустрия — одам индустрияси; одам ясаган қуроллар
Человеческая культура — одамзод маданияти; кишилик маданияти
Черепки — сополак; сопол бўлаклар
Черешковое орудие — зуғотали қурол
Чернолаковый сосуд — қора лакли идиш
Чернофигурный сосуд — қора суратли идиш
Чернь — нил; мино; қуйма нақш
Четвертичный период — тўртламчи давр (геологик давр)
Чешуйки — тош зарралар

Ш

Шалаш — чайла; капа
Шамот — шамот; майдаланган чиғаноқ (шамот сопол идиш лойига аралаштирилган)
Шахристан — шаҳристон; ички шаҳар
Шелль — шелль
Шелльская стоянка — шелль макони
Шелльская эпоха — шелль даври; шелль замони
Шелльский памятник — шелль ёдгорлиги
Шелльское рубило — шелль чўқмори
Шелльский слой — шелль қатлами
Шелльский человек — шелль одами
Шерстистый носорог — сержун каркидон
Шнуровая керамика — чилвир из нақшли сопол

Щ

Щит — қалқон
Щит ледниковый — муз қалқони

Э

Экзогамия — экзогамия (қариндошлар ўртасида никоҳнинг ман қилиниши)
Эмаль — сир
Эмалевая надпись — сир берилган ёзув
Эмальерная мастерская — сирлаш устахонаси
Энеолит — энеолит; мис-тош даври; мис-тош замони (эрамиздан аввалги IV—III минг йиллик)
Эолит — эолит, ибтидоий қурол, ибтидоий тош қурол
Эпиграфика — эпиграфика (тош, металл сопол ва ёғочлардаги қадимий ёзувларни ўрганувчи фан)
Эпоха лингби — лингби замони
Этнография — этнография (халқларнинг келиб чиқиши, урф-одати ва маданиятини ўрганадиган фан)
Этнографический материал — этнографик материал

Я

Язычество — мажусийлик, бутпарастлик
Языческий обряд — мажусийлар маросими
Язычник — мажусий; бутпараст
Яйцевидный сосуд — тухумсимон идиш
Ямочно-гребенчатая керамика — чуқурча-ботирма кунгурадор нақшли сопол
Яшма — яшма (кремнийли тош жинси)

МУНДАРИЖА

Нашриётдан 2
Кириш 3

I ТОШ ДАВРИ

Биринчи боб. Палеолит (21) *Иккинчи боб.* Мезолит (44) *Учинчи боб.* Неолит (51) *Тўртинчи боб.* Энеолит (63)

II БРОНЗА ДАВРИ

Бешинчи боб. Бронза даври (73)

III ТЕМИР ДАВРИ

Олтинчи боб. Темир даврининг бошланиши (107) *Еттинчи боб.* Шарқий Европа ва Сибирда илк темир даври (115)

IV СССР ТЕРРИТОРИЯСИДАГИ ҚУЛДОРЛИК ВА ФЕОДАЛ ДАВЛАТЛАР

Саккизинчи боб. Қора денгизнинг шимолий соҳилидаги антик давлатлар (140) *Тўққизинчи боб.* Кавказдаги қулдорлик ва феодал давлатлар (163) *Ўнинчи боб.* Ўрта Осиё ва Сибирдаги қулдорлик ва феодал давлатлар (175) *Ўн биринчи боб.* Қадимги славянлар. Илк ўрта асрларда Шарқий Европа (195) *Ўн иккинчи боб.* IX—XIII асрларда Русь (209) *Ўн учинчи боб.* Волга Булғорияси (239) *Ўн тўртинчи боб.* Новгород (247) *Ўн бешинчи боб.* Москванинг кўтарилиб чиқиши (257) *Ўн олтинчи боб.* Ўзбекистонда совет археология фанининг тараққиёти (268) Археология терминларининг қисқача луғати (287)

На узбекском языке

А. В. АРЦИХОВСКИЙ

ОСНОВЫ АРХЕОЛОГИИ

Учебник для исторических факультетов университетов и педагогических институтов.

Перевод со второго издания Москва, Политиздат — 1955

„Ўқитувчи“ нашриёти — Тошкент—1970

Таржимон Ўразаев А. Техредактор Сорокина Н.
Редактор Султонов Э. Корректор Ғофурова М.
Бадиий редактор Алиев Қ.

Теришга берилди 22/X-1969 й. Босишга рухсат этилди 19/III-1970 й. Қоғози 60×90¹/₁₆. Физик л. 18,5. Нашр л. 19,32. Тиражи 10000.

„Ўқитувчи“ нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома 68-65. Баҳоси 54 т. Муқоваси 18 т.

ЎзССР Министрлар Совети Матбуот Давлат комитетининг 1- босмахонаси. Тошкент, Ҳамза кўчаси, 21. 1970. Заказ № 898.

Типография № 1 Государственного комитета Совета Министров УзССР по печати. Ташкент, ул. Хамзы, 21.

БУКИТУВЧИЙ